

SH.H. TASHMATOV
X.S. ASATULLAYEV
Z.G. ALLABERGANOV

IQTISODIY TA'LIMOTLAR TARIXI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

SH.H.TASHMATOV, X.S.ASATULLAYEV,
Z.G.ALLABERGANOV

IQTISODIY

TA'LIMOTLAR TARIXI

O'zbekiston Respublikasi
Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
to'monidan darslik sifatida tavsiya etilgan

Toshkent
IQTISOD-MOLIYA
2019

UO'K 330.8(075)=512.133

KBK 65.02ya7

Taqrizchilar: *i.f.d., prof. F.T.Egamberdiyev;*

i.f.d., prof. E.A.Akromov

T29 Iqtisodiy ta'limotlar tarixi: Darslik / Sh.H.Tashmatov, X.S.Asatullayev, Z.G.Allaberganov; – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2019. – 352 b.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi bo'yicha mazkur darslik kadrlar tayyorlash milliy dasturi, oliy o'quv yurtlarida bakalavrlar tayyorlash davlat andozasi talablarini hisobga olgan holda “Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fani dasturi asosida tayyorlandi. Har bir mavzu bir-biri bilan mantiqan bog'langan bo'lib, turli davrlarda yashab ijod qilgan olim va mutafakkirlarning iqtisodiy fikrlar sohasidagi tarixiy merosi va g'oyaviy boyliklarini o'rganishga qaratilgan. Iqtisodiy fanda oldin amal qilib kelingan va hozir amal qilayotgan alohida maktab va yo'nalishlarning konsepsiya va nazariyalari, ularning o'zaro bog'liqligi hamda o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor berilgan. Ularni o'rganish iqtisodiy bilimlarni mustahkamlashga va chuqurlashtirishga, mamlakatimizda va jahonda sodir bo'layotgan iqtisodiy hodisalarni mustaqil tahlil qilishga, to'g'ri xulosa chiqarishga yordam beradi.

Darslik Oliy va O'MTV tomonidan tasdiqlangan o'quv rejadagi fanning nomiga to'liq mos keladi va Oliy va O'MTV tomonidan tasdiqlangan chet ellik olimlar Garri Landriz, David K. Kolanderlar tomonidan tayyorlangan “History of economic thought” dan foydalanilgan.

Darslik iqtisodiy yo'nalishdagi barcha bakalavrlar uchun mo'ljallangan.

UO'K 330.8(075)=512.133

KBK 65.02ya7

ISBN 978-9943-13-822-3

© Sh.H.Tashmatov, X.S.Asatullayev,
Z.G.Allaberganov, 2019

© “IQTISOD-MOLIYA”, 2019

KIRISH

Bu fanning maqsadi avvalgi ortodoksal g'oyalar zamonaviy iqtisodiy nazariyaning mazmuni va predmetiga qo'shgan hissalarini va shu bilan birga ortodoksal bo'lmagan boshqa g'oyalarning zamonaviy iqtisodiy ta'limotlarning shakllanishidagi ahamiyatini ko'rsatgan holda iqtisodiy nazariyaning asrlar davomida shakllanishini tasvirlab berishdan iborat. Kitobda iqtisodiy nazariyadagi asosiy uslubiy masalalar, iqtisodiy nazariyaning fan sifatida rivojlanishi va o'sha davrning iqtisodiy holati o'rtasidagi bog'liqlik hamda yaratilgan nazariyaning mazmunini to'laroq tushuntirib beruvchi uning ichki bog'liqliklari va ishlash mexanizmlari ko'rib chiqilgan va tahlil qilingan. Bundan tashqari kitobda alohida olingan g'oya va fikrlarning iqtisodiy nazariyaning rivojlanishidagi ahamiyati va o'z o'rnida nazariyaning ijtimoiy-iqtisodiy siyosat shakllanishidagi ahamiyati tushuntirilgan. Tabiiyki, bu iqtisodiy ta'limotlar kishilarning dunyoqarashi va rasmiy nazariyalaridan tashkil topgan. Iqtisodiy dunyoqarash shaxsning dunyodagi voqeiklarni o'z ongida aks ettirishidir. Iqtisodiy nazariya esa ana shu dunyoqarashning soddalashtirilgan shakli modellaridan tashkil topadi. Alohida olingan iqtisodchining qarashlarini tushinish uchun uning ham dunyoqarashi, ham nazariy modeli qanday ekanligini o'rganish lozim.

Iqtisodiyot bu ijtimoiy fan. U jamiyat duch keladigan muammolarni ko'rib chiqadi, chunki insonlar mavjud tovar va xizmatlar miqdoridan ko'proq iste'mol qilishni xohlaydilar va natijada nisbiy tanqislik muammosi kelib chiqadi. Iste'molchilar xohishlari odatda chegaralanmagan va cheksizdir, ammo resurslar cheklangandir. Tanqislik muammosini hal qilish uchun cheklangan iqtisodiy resurslarni cheklanmagan muqobil variantlar (xohish-istaklar) o'rtasida adolatli taqsimlaydigan ijtimoiy mexanizm zarur. Bunday taqsimot bir tarafdan iste'molchi istaklarini kamaytirishi va cheklashi, ikkinchi tomondan esa iqtisodiy resurslar va ne'matlarni yetkazib berishni ko'paytirishi kerak.

Tarixda tanqislik muammosini bartaraf etish uchun to'rtta mexanizm qo'llanilgan. Bu mexanizmlarning eng qadimiysi dastlabki ayrim jamiyatlarda keng tarqalgan va bugungi kunda ham qo'llaniladigan zo'rvonlik (kuch ishlatish) hisoblanadi. Keyinchalik uning o'rniga resurslar taqsimotining oldingi usullariga asoslangan ortodoks mexanizm vujudga keldi. Sivilizatsiya bilan birga resurslar taqsimoti bilan shug'ullanuvchi boshqa bir ijtimoiy mexanizm, ya'ni hukumat institutlari va cherkov ko'rinishidagi hokimiyat qaror topdi. To'rtinchi resurs-taqsimlash instituti bozor bo'lib, u yillar davomida rivojlanib keldi. Bu mexanizm G'arbiy Yevropada feodalizm zaiflashuvi va sanoatlashgan, bozorga yo'naltirilgan jamiyatlar rivojlanishi davrida asosiy taqsimlovchi mexanizmga aylandi.

Zamonaviy iqtisodiy nazariya ko'proq hozirgi jamiyatda tanqislik sababli yuzaga keladigan muammolarni qanday hal qilinishini o'rganadi. U birlamchi resurs-taqsimlovchi mexanizm sifatida cherkov, an'analar va davlat o'rnini egallagan bozor mexanizmiga asosiy e'tiborni qaratadi. Shunday bo'lsada, bu mexanizmlar bir-birini rad etmaydi va ortodoks-davlat-cherkov iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish dunyodagi barcha jamiyatlarda ham ketma-ketlikda amalga oshmagan. Ba'zi hududlar, deyarli butun qit'alar hali ham qadimgi usullarga (mexanizmlarga) asoslangan iqtisodiyotdan chiqa olishmayapti. Ba'zi jamiyatlar feodal iqtisodiyotdan resurslar taqsimoti davlat tomonidan amalga oshiriladigan buyruqli iqtisodiyotga o'tdilar. Chunonchi, 1900-yillarning boshida bir necha jamiyatlar resurslar taqsimoti davlat tomonidan nazorat qilinadigan rejali iqtisodiyotga o'tdi. Sharqiy Yevropada buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish, ammo natijasi noaniq bo'lgan jarayonlarni ko'rishimiz mumkin.

Bozor mexanizmi asosiy taqsimot mexanizmi ekanligi u yagona mexanizm ekanligini bildirmaydi. Zamonaviy bozorga asoslangan jamiyatlar kuch, an'ana va hokimiyat bilan birga bozor mexanizmidan ham foydalanishadi. Yevropa va Shimoliy Amerikada ijtimoiy va siyosiy kuchlar ham bozor taqsimotiga doimiy ravishda ta'sir o'tkazib kelishmoqda.

Zamonaviy iqtisodiyot nazariyasi hali ham iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy kuchlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni to'liq egallashga harakat qilmoqda. U bor e'tiborini bozor kuchlari qay yo'sinda ishlashiga, bozorlarning tanqis resurslarni taqsimlash tamoyillariga, iqtisodiy ishlab chiqarish darajasi va o'sishini aniqlab beruvchi kuchlarga qaratadi. Lekin iqtisodiy ta'limot faqatgina shu masalalar bilan cheklanib qolmaydi. Zamonaviy iqtisodiyot nazariyasi tarixi bozorlar rivojlanishidan oldingi davrdan boshlanadi. O'rganishni ana shu ilk davrlardan boshlash bizga savollarga yondashishda kengroq tushunchaga ega bo'lishga imkon beradi. Darslikda bozorlar rivojlanishidan oldingi davr yozuvchilari tomonidan ko'tarilgan masalalarning ko'pchiligi zamonaviy iqtisodiy ta'limot istiqbolini belgilab beruvchi kengroq falsafiy hamda axloqiy masalalar bilan bog'liqligi to'grisida ma'lumotlar keltirilgan.

I BO'LIM. QADIMGI DUNYO IQTISODIY TA'LIMOTLARI

I BOB. IQTISODIY TA'LIMOTLAR TARIXI FANINING PREDMETI VA O'RGANISH USULI

1.1. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining ahamiyati va maqsadi

Bozor munosabatlarini rivojlantirish jarayonida iqtisodiy ta'limotlar tarixi fani insonlarni iqtisodiy bilim saviyasini oshirish, iqtisodiy fikr, g'oya, nazariyalarning kelib chiqish tarixini, ularning mohiyatini, iqtisodiy maktablar, hozirgi zamon iqtisodiy yo'nalishlari, ularning asosiy qoidalarini yaxshi bilish, har bir nazariyaning o'ziga xosligini, uning asosiy tomonlarini, nazariya bilan amaliyotni bir-biriga bog'lab o'rganish zarurligini, har qanday iqtisodiy xulosa universal bo'lmasligini, shu bois ularning amal qilish xususiyatlarini to'g'ri tushinish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi davrda odamlar iqtisodiyot to'g'risida imkoni boricha ko'proq bilishga intilmoqdalar. Xo'sh, ummon kabi keng iqtisodiyot fanini o'rganishni nimadan boshlamoq kerak, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Iste'molchilar xohishlari odatda chegaralanmagan va cheksizdir, ammo resurslar (odatda yer, mehnat, kapital va tadbirkorlik layoqati) cheklangandir. Tanqislik muammosini hal qilish uchun cheklangan iqtisodiy resurslarni cheklanmagan muqobil variantlar (hohish istaklar) o'rtasida adolatli taqsimlaydigan ijtimoiy mexanizm zarur. Bunday taqsimot bir tarafdin iste'molchi istaklarini kamaytirishi va cheklashi, ikkinchi tomondan esa iqtisodiy resurslar va ne'matlarni yetkazib berishni ko'paytirishi kerak.¹

---

¹ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander-16 b.

Shifokor davolanuvchini tuzatishni uning kasallik tarixidan boshlagani kabi ushbu fanni o'rganishni ham uning tarixini o'rganishdan boshlash zarur. Albatta, bugungi va ertangi kun muammolarini to'la hal etishda o'tgan asr iqtisodchilaridan barcha savollarga tayyor javob topish qiyinligi aniq, ammo o'tgan donishmandlarning fikr-mulohazalari hozirgi va kelajak to'g'risida to'g'ri xulosa chiqarish uchun yaxshi imkoniyat beradi. Aniqrog'i **velosipedni qayta kashf qilishga** hojat qolmaydi, tarixiy tajriba shunisi bilan ham qimmatlidir.

Iqtisodiyot insonning tarixi kabi qadimiydir. Iqtisodiyotga oid fikr, g'oya, qarash, nazariya va ta'limotlar ham ko'p ming yillik tarixga ega. Lekin ularning asosiy qismi yozuv paydo bo'lganidan so'ng yozma manbalardan bizgacha yetib kelgan. Bu manbalar, ulardagi g'oyalar, avvalo, insoniyatning muqaddas mulkidir, uni topish, o'rganish va kelajak uchun saqlash savobli bo'lsa, ulardagi nodir fikrlarni hayotga tatbiq etish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etishi bilan birga katta tarbiyaviy ahamiyatga ham ega.

Iqtisodiyot baynalmilal hodisa bo'lib, uning oldida turgan vazifalar barcha xalqlar uchun bir xil, ammo ular rivojlanish davomida turlicha natijalarga erishganlar. «Iqtisodiy ta'limotlar tarixi» fanida ayrim olimlar, davlat arboblari tomonidan ilgari surilgan g'oya, qarash, nazariya, qonun, ta'limot, konsepsiyalar insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi ijtimoiy qatlamlar, sinflar va boshqa guruhlarning manfaatleri nuqtayi nazaridan tarixiy rivojlanishi tadqiq etiladi.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi» fanini o'rganish manbalari turli-tuman bo'lib, qadimgi arxeologik topilmalar, moddiy ne'matlar, qoya va bino devorlaridagi rasmlar, chizmalar va xalq og'zaki ijodi namunalari muhim ahamiyatga ega. Ammo bu fanning eng muhim manbalari bo'lib, qo'lyozmalar, davlat arboblari, olim, donishmand, mutafakkirlarning yozib qoldirgan kitoblari hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Jahon iqtisodiy tafakkurida qadimgi qo'lyozmalar o'ta ahamiyatlidir. Masalan, O'zbekiston fanlar akademiyasi sharqshunoslik institutida arab, fors, qadimgi turk tillarida yozilgan yigirma besh mingdan ortiq qo'lyozmalar mavjud. Lekin bu qo'lyozmalarni o'rganishda ma'lum obyektiv va

subyektiv kamchiliklar mavjud. Xuddi sutning qaymog'ini olish oson bo'lganidek, bu qo'lyozmalardagi entsiklopedik g'oyalardan muhimlarigina o'rganilgan, iqtisodiyot tafakkuri bilan bog'liq bo'lgan materiallar hali o'z tadqiqotchilarini kutib turibdi.

Bu fanning maqsadi avvalgi ortodoksal g'oyalar zamonaviy iqtisodiy nazariyaning mazmuni va predmetiga qo'shgan hissalarini va shu bilan birga ortodoksal bo'lmagan boshqa g'oyalarning zamonaviy iqtisodiy ta'limotlarning shakllanishidagi ahamiyatini ko'rsatgan holda iqtisodiy nazariyaning asrlar davomida shakllanishini tasvirlab berishdan iborat.

Bundan tashqari kitobda alohida olingan g'oya va fikrlarning iqtisodiyot nazariyasining rivojlanishidagi ahamiyati va o'z o'rnida nazariyaning ijtimoiy-iqtisodiy siyosat shakllanishidagi ahamiyati tushuntirilgan. Tabiiyki, bu iqtisodiy ta'limotlar kishilarning dunyoqarashi va rasmiy nazariyalaridan tashkil topgan. Iqtisodiy dunyoqarash shaxsning dunyodagi voqeliklarni o'z ongida aks ettirishidir.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanini o'rganishning asosiy sabablaridan biri yaxshi iqtisodchi bo'lishdir. O'tmishning va hozirning eng muhim iqtisodchilari o'z fanlari nazariyasi tarixi bilan yaqindan tanish bo'lganlar. Iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'qish nazariy va mantiqiy qobilyatlarni oshiradi, farazlarni xulosaga bog'lashga imkon beradi, o'z fikridan farqli bo'lgan tizimli mantiq asosida ishlashni o'rgatadi.

O'tmish g'oyalarini o'rganishning yana bir sababi yangi g'oyalarni shakllantirishdir. Oldingi iqtisodiy nazariyalarni o'rganish ko'pincha yangi g'oyalarni yaratishga undaydi. Ba'zan nazariyalar o'tmishda yo'qolib ketadi va kelajakka yetib bormaydi yoki ular ma'lum vaziyatlargagina bog'liq bo'lib qolishadi. 1815-yillarda renta va unumdorlikning pasayib borishi tushunchalarining rivojlantirilishi bunga yaxshi misol bo'ladi. Ya'ni renta va unumdorlikning pasayib borishi tushunchalari 1890-yillargacha ishlab chiqarish omillariga tatbiq etilmaguncha faqatgina yerga nisbatan ishlatilgan.

Shunday qilib, zamonaviy ortodoksal iqtisodning yuzaga kelishini o'rganish orqali ortodoksal g'oyalardan farqli bo'lgan, lekin hozirgi kun iqtisodiy nazariyalar mazmunining shakllanishiga yordam bergan g'oyalarni esdan chiqarmagan holda iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'rganishimiz lozim. Iqtisodiy nazariyalarning ko'lami va mazmuniga qo'shimcha ravishda o'sha davrdagi iqtisodiy vaziyat o'rtasidagi bog'liqlikka ham e'tibor qaratishimiz zarur. Nazariyalardan kelib chiquvchi umumiy xulosalar hamda alohida olingan g'oyalarning rivojlanishi orqali uning iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni shakllantirishdagi ahamiyatini ko'rsatib o'tishimiz lozim².

1.2. Iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'rganishda davrlash tizimidan foydalanish

Taniqli iqtisodchi olim J.K.Gelbreyt: «Amalda iqtisodiy g'oyalar o'z davri va vujudga kelish joyining mahsuli bo'lib, ular bilan chambarchas bog'langandir; bu g'oyalarni ular tushuntirib berayotgan dunyodan mustaqil ravishda ajratib qarash mumkin emas; bu dunyo esa doimo o'zgarishda bo'ladi, agar bu g'oyalar o'z maqsadlariga to'la javob berishni ko'zlasalar, doimo shunga mos ravishda o'zgarib turishlari kerak», deb yozgan edi.

Kapitalistik bozor munosabatlari davrida xo'jalik va ijtimoiy hayotda baynalmilallik (internatsionalizm) kuchayganligi tufayli iqtisodiy fikrning rivojlanishi ham yagona jahon jarayoniga aylana boshladi. Oqibatda, klassik iqtisodiy maktab asoschilari V. Petti, A. Smit va D. Rikardoning qarashlari qisqa vaqt ichida butun jahonga ma'lum bo'ldi, vaholanki undan avvalgi ko'pgina nazariyalar ayrim mamlakatlarda ko'pchilikka ma'lum bo'lmasdan «O'lik mol» sifatida yotgan.

Bizning kamchiliklarimizdan biri bu munozarani yaxshi ko'rishimizdir. Biz murosadan ko'ra bahsni ko'proq yaxshi ko'ramiz. Yana bir kamchiligimiz bu **“1000 gul ochilishiga imkon berish”**

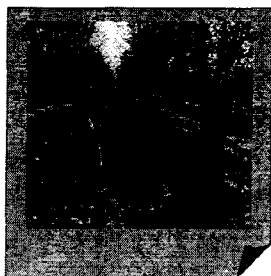
² History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander-27-b.

yondashuvimizdir, ya'ni biz kichkina urug'dan qanday go'zallik paydo bo'lishini tasavvur ham qila olmaymiz. Qadimdan to hozirgi davrgacha minglab turli-tuman iqtisodiy g'oya, qarash, konsepsiya, nazariya, ta'limotlar vujudga kelgan. Ularning barchasini to'la o'rganish maqsadida yangi-yangi tadqiqotlar olib borish, tahlil etish zarur. Shuning uchun ham hozirgi davrgacha jamlangan barcha iqtisodiy g'oyalarni ma'lum tizimga solish va shu asosida o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ammo o'tgan davr hodisalari va g'oyalarni hozirgi zamon qarashlari «qolipi»ga zo'rma-zo'raki moslashtirish mumkin emas. Bu tarixni vulgar zamonaviylashtirishga, o'rganilayotgan davrning xususiyatlarini inkor etishga olib keladi.

Merkantilizm – jamiyatning boyligi puldan, oltindan iborat bo'lib, u savdoda, «asosan tashqi savdoda paydo bo'ladi va ko'payadi», deb tushuntiradi. Merkantilizm — italyancha «mercante» so'zidan olingan bo'lib, «savdogar» ma'nosini anglatadi. Bu oqimning namoyondalari Uil Stafford, Tomas Men, Antuan Monkreten, Jon Lou, Gaspar Skaruffi

va boshqalar hisoblanadi.

Fiziokratlar – jamiyatning boyligi qishloq xo'jaligida vujudga keladi, degan g'oyani ilgari suradilar. Bu ta'limotning asoschisi Fransua Kene (1694-1774) hisoblanadi.

Klassik siyosiy iqtisod – boylik faqat qishloq xo'jaligida emas, balki sanoat, transport, qurilish va boshqa sohalarda ham yaratilishini isbotlab berdi.

U. Petti (1623-1686) boylikning manbayi yer va mehnat ekanligini e'tirof etgan. «Mehnat boylikning otasi, yer uning onasi», degan ibora unga tegishlidir.

A.Smit «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» asarida talab va taklif asosida shakllanadigan erkin narxlar

asosida bozor o'z-o'zini tartibga solishi («ko'rinmas qo'l») g'oyasini ilgari suradi. Insonni faollashtiradigan asosiy rag'bat bu shaxsiy manfaatdir, deb ko'rsatadi.

D.Rikardo foydaning yagona manbayi mehnat ekanligini ko'rsatadi.

Sismondi (Jon Sharl Leonard Simon de Sismondi) kapitalistik iqtisodiy mexanizmni tanqid qilib, siyosiy iqtisod inson baxti yo'lida ijtimoiy mexanizmni takomillashtirishga qaratilgan fan bo'lmog'i lozim, deb ko'rsatadi.

Sotsial-utopistlar (A.Sen-Simon, Sharl Fure, Robert Ouen) kapitalizmni tanqid qilib, xususiy mulkchilikni yo'q qilish, ishlab chiqarish, taqsimot va iste'molni qayta tashkil etish va adolatli tuzum (industrial jamiyat, garmonik jamiyat, kommunizm) o'rnatish talabi bilan chiqadilar.

Marksizm jamiyat taraqqiyotiga tabiiy tarixiy jarayon deb qarab, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ularning vujudga kelishi, rivojlanishi va boshqasi bilan almashinishi sabablari to'g'risidagi ta'limotni hamda qo'shimcha qiymat nazariyasini yaratadi.

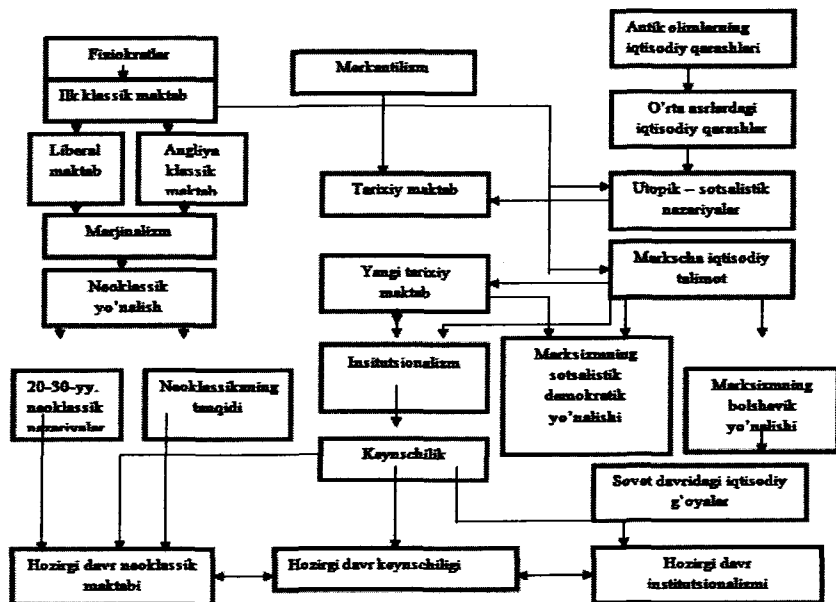
Marjinalizm vakillari (marginal-me'yoriy, qo'shilgan) — tovar nafilligi, qo'shilgan mehnat yoki resurs unumdorligining pasayib borishi nazariyalarini ishlab chiqqan. Keyingi tovar nafilligining kamayib borish qonuni bu oqimning asosiy tamoyili hisoblanadi. Shunga ko'ra narx xarajatga bog'liq bo'lmay, keyingi nafillik asosida belgilanadi. Marjinalizm asoschilari Karl Mengsr, Fridrix fon Vizer, Eigen fon Bem-Baverk, Uilyam Stenli Jevons hisoblanadi.

Neoklassik maktab (asoschisi Alfred Marshall)- bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning aralashuvini cheklash g'oyasini ilgari suradi. Bozor mexanizmining buzilishi monopoliyalar vujudga kelganda ham yuz berishini ko'rsatadi. Funktsional bog'lanish g'oyasini asoslaydi, bozor bahosini belgilovchi omillar talab va taklifdan iborat, deb hisoblaydi. Bu maktab vakillaridan L.Valras umumiy iqtisodiy muvozanatlik modelini ishlab chiqishga, I.Shumpeter esa iqtisodiy tizimlar o'zgarishning ichki kuchlarini ko'rsatib berishga harakat qilgan

hamda iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuch tadbirkorlik, degan xulosaga kelgan.

Keynschilik – rivojlangan bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solib turish zarurligini asoslashga qaratiladi. Jon Meynard Keynes «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936) nomli kitobida bunday tartibga solish yalpi talabga hamda shu orqali inflyatsiya va bandlikka ta'sir ko'rsatishini asoslaydi.

Neoliberalizm (F.Xayek, L.Erxard) - davlatning iqtisodiyotga aralashuvini eng kam darajaga keltirishga, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratish lozimligini uqtiradi.

1.1-rasm. Iqtisodiyoning turli yo'nalishlari va maktablari

Monetarizm – (M. Fridman) iqtisodiyotni boshqarishni pul muomalasini tartibga solish orqali amalga oshirish mumkinligini asoslab beradi.

Institutsionalizm tarafdorlari (T.Veblen, J.Gelbreyt) fikriga ko'ra xo'jalik yurituvchilar o'rtasidagi munosabatlar nafaqat iqtisodiy, balki noiqtisodiy omillar ta'sirida vujudga keladi. Shu sababli iqtisodiyotga muassasaviy o'zgarishlar orqali ham ta'sir ko'rsatish mumkin.

Taniqli davlat arbobi Uinston Cherrill (1874-1965) «Qayerga borishimizni bilish uchun, qayerdan chiqqan ekanligimizni bilishimiz kerak», deb aytgan edi. Bu g'oya nihoyatda ahamiyatli bo'lib, bosib o'tilgan yo'lni to'g'ri baholash va kelajak istiqbolini ko'zlash haqida fikr yuritishga undaydi.

Iqtisodchilarning tadqiqotlaridagi asosiy va bosh g'oya jamiyat, insoniyat, ayrim shaxslarning boyligi masalasidir. Maqsad bir, lekin unga eltadigan yo'llar nihoyatda xilma-xil ekanligini ko'ramiz. Ilk kapitalistik munosabatlar vujudga kelgan davrgacha (XV asr) bo'lgan iqtisodiy g'oyalardagi umumiylik shuki, barcha donishmandlar va ularning yozgan asarlarida mehnat va yer boylikning asosiy manbasi ekanligi turli yo'llar bilan talqin etiladi, ularda ishlab chiqarish sohasi asosiy, deb hisoblangan.

Yana bir muhim masala ustida to'xtab o'tish kerakki, avval yuzaga kelgan iqtisodiy g'oyalarga shu kun bilan baho beriladi va odatda ilgari g'oyadagi «xato» va «kamchiliklar»lar aniqlanib, yangi g'oyaning undan afzalligi «isbotlanadi».

Bunda dialektik mantiq bor albatta, lekin yuqorida ta'kidlanganidek avvalgi g'oyalar tufayli odatda yangi g'oyalar yuzaga keladi, shuning uchun bu g'oya «yaxshi», unisi «yomon» kabi baholash adolatdan bo'lmaydi. A. Smitning mashhur asarida o'zidan avvalgi davrda yuzaga kelgan antik dunyo, merkantilizm, fiziokratizm ta'limotlari tahlil etilgan, Yevropaning iqtisodiy tarixi sinchiklab o'rganilgan va yangi g'oya vujudga kelgan.

Yana bir qiziqarli holat shuki, biz uchun iqtisodchi bo'lgan shaxslarning ko'pchiligi kasb-kori, mutaxassisligi bo'yicha boshqa soha sohiblari yoki davlat arboblari bo'lganlar.

Masalan, klassik maktab asoschisi V.Petti vrach-shifokor, P. Buagilber huquqshunos-sudya, fiziokrat F.Kene jarroh, A.Smit faylasuf

bo'lishgan. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin, ammo biz ularni asosan iqtisodchilar, deb bilamiz.

1.3. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining predmeti va o'rganish uslublari

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fani iqtisodiy fanlar tizimida alohida o'rin tutadi. U mustaqil fan sifatida iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashda, ularning iqtisodiy bilim, malakasini oshirishda katta rol o'ynaydi.

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fani barcha ijtimoiy fanlar, ayniqsa “Iqtisodiyot nazariyasi”, “Mikroiqtisodiyot”, “Makroiqtisodiyot”, “Siyosatshunoslik” fanlari bilan bevosita uzviylikda o'rganiladi.

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fani ayniqsa, “Iqtisodiyot nazariyasi” fani bilan chambarchas bog'liq.

“Iqtisodiyot nazariyasi”da asosan, eng muhim iqtisodiy kategoriyalarning so'nggi davr uchun tahlili beriladi. “Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fani esa kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida ilgari surilgan iqtisodiy qarash, g'oya, nazariya va ta'limotlarni, ularning o'ziga xos xususiyatlarini hamda umumiy tomonlarini tarixiy nuqtayi nazardan tadqiq etiladi.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanini o'rganish orqali insonning ilmiy dunyoqarashi o'zgaradi, uning intellektual rivojlanishini rag'batlantiradi va eng qiziqarli mashg'ulotiga aylanadi. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi asrlardan beri har bir davlatning iqtisodiy siyosatini asoslab kelgan, uning muvaffaqiyatli rivojlanishiga sabab bo'lgan.

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fanining o'rganish predmeti – iqtisodiy jarayonlarga bo'lgan iqtisodiy qarashlar evolyutsiyasi, iqtisodiy g'oya va nazariyalarning shakllanish, rivojlanish qonuniyatlari va ularning almashinuvining tarixiy jarayoni hisoblanadi.

Iqtisodiy ta'limotlarning vujudga kelishi va rivojlanishi tahlili yozuv ixtiro qilingan quldorlik davrdan boshlab ijtimoiy taraqqiyotning

barcha tarixiy jarayonlarini hamda barcha tarixiy davrlarni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy ta'limotlar bilan jamiyat iqtisodiyoti bevosita bog'liq. Jamiyatning rivojlanishida uning ahamiyati beqiyosdir. Iqtisodiy ta'limotlar iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri aks ettirish, ularga faol ta'sir ko'rsatish orqali ijtimoiy taraqqiyotning tezlashishiga ta'sir ko'rsatadi. Hammaga ma'lumki, ko'pchilik konsepsiyalar (masalan, yangi klassik yoki keynschilik) davlatlarning iqtisodiy dasturlari asosi hisoblanib kelindi.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixiy rivojlanish jarayoniga muvofiq tarzda o'rganiladi. Shu bilan birga bir narsani qayd qilib o'tish kerakki, iqtisodiy ta'limotlar tarixi zamonaviylikka yo'naltirilgan. Bu ko'rib chiqilayotgan muammolarning hozirgi kundagi dolzarbligi bilan ifodalanadi. O'tgan davr iqtisodiy ta'limotlari tahlili ehtiyojlarni to'la qondira olmaydi, qolaversa, bunday tahlillar faqat tarixiy jarayonlarni o'rganish uchun amalga oshirilmaydi. Albatta, bugungi kunning dolzarb muammolarini to'la hal etishda o'tgan davr iqtisodchilaridan tayyor javob topish qiyin, ammo o'tgan donishmandlarning fikr-mulohazalari hozirda va kelajak to'g'risida to'g'ri xulosa chiqarish va yangi g'oyalarni yaratish uchun imkon beradi. Zero, tarixiy tajriba shunisi bilan ham qimmatlidir. Tarixiy o'tmishni bilish hozirgi davr ibtidosini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fanini o'rgangach, iqtisodchi mutaxassislar eng avvalo, jahon iqtisodiyoti va milliy iqtisodiyot rivojlanishining obyektiv qonunlari mohiyatini ochib berish, muqobil xo'jalik qarorlarini asoslab berish va keyinchalik ularni amalga oshirishda ijobiy yondashish uchun zarur bo'lgan o'zlarining tadqiqot mahoratlarini oshiradilar.

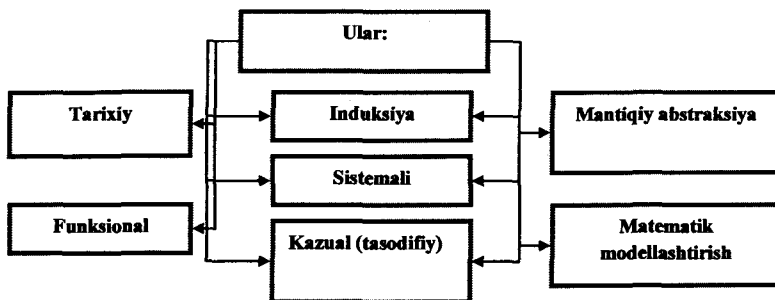
Demak, iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashda zarur bo'lgan fanlarning biri sifatida iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'rganish bir tomondan, ularda umuminsoniy va kasb madaniyatini shakllantirish maqsadida zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan, turli davrlardagi nazariy maktab, oqim va iqtisodiy yo'nalish vakillarining nazariy meroslarini

yaqin zamondagi tariximizga xos bo'lgan noto'g'ri talqin qilishdan xoli bo'lishda ijtimoiy va siyosiy bilimlar bilan birga yana tarixiy iqtisodiy bilimlarni egallash uchun ham zarurdir.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi quyidagi bir qator progressiv uslublarga asoslanadi:

- *har qanday tadqiqotning asosiy uslubi sifatidagi dialektika, induksiya va deduksiya, analiz va sintez;*
- *o'tmishdagi iqtisodiy qarashlarni o'rganishda abstrakt va konkretlikni ajratish;*
- *nazariya va amaliyot o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning tahlili, iqtisodiy ta'limotlardagi umumiylik, yagona va alohidalikni aniqlash.*

1.2-rasm. Iqtisodiy ta'limotlar tarixining bir qator progressiv iqtisodiy tahlil uslublari

Absolyut va nisbiy yondashuvlar

Absolyut yondashuvchilar iqtisodiyot nazariyasining rivojlanishida iqtisodchilar kasbiy mahoratining o'sishi kabi ichki omillar ahamiyatiga urg'u berishgan.

1950 – yillardan oldin iqtisodiyot nazariyasining ko'plab nufuzli tarixchilari nisbiy yondashuvni yoqlab chiqishdi.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi faniga yangi iqtisodiy nazariyalar olib keluvchi tashqi va ichki omillarning bir-biriga o'zaro ta'sirining dinamik

(doimiy o'zgaruvchi) jarayoni sifatida qarash zarur. Ayrim hollarda bu rivojlanishlar fan ichidagi qarama-qarshiliklar natijasi sifatida tushuntirilishi mumkin, boshqa joylarda esa o'sha davrning iqtisodiy va siyosiy muammolarini yaxshilab o'rganib chiqish muhimroq, deb aytiladi. Ayrim hollarda yangi nazariyalarni keltirib chiqaruvchi omillar shu qadar chalkashib ketadiki, nazariyaning yuzaga kelishida qaysi nazariya (nisbiymi yoki absolyutmi) muhimroq ekanligini aytish qiyin.

Iqtisodchilar har xilligini tushunishning bir yo'li iqtisodiy ta'limotlar tarixining bir segmentini ko'rib chiqishdir. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi bu o'zgarishlar tarixiydir va bir vaqtlar noortodoksal bo'lgan fikrlar boshqa bir davrga kelib asosiy ortodoksal fikrga aylanadi. Misol uchun, noortodoksal bo'lgan Maltus, Tugan-Baranovski va Marksning fikrlari Keyns nazariyasida qisman aks ettirilgan. Bu o'zgarishlar sodir bo'lishiga sabab ba'zi iqtisodchilar noortodoksal fikrlarni qabul qilishni xohlaydilar, keyin esa uning to'g'riligiga boshqalarni ham ishontiradilar. Shunday tarzda ularning fikrlari asosiy ortodoksal yo'nalishga qo'shilib ketadi.

Noortodoksal maktablar fanning evolyutsiyasi tarixida muhim rol o'ynaydi. Ular asosiy oqimni tanqid qilishda nuqson, nomuvofiqliklarini ko'rsatib, ularning sof va benuqson bo'lishiga yordam beradi. Noortodoksal tushuncha va asosiy ortodoksal maktab rivojining o'zaro ta'siri Alfred Marshallning iqtisodiy rivojlanishi misolida ko'rish mumkin. U tarixiy maktab iqtisodchilari va abstrakt g'oyachilar qarashlariga qarshi chiqib neoklassik iqtisodiy yo'nalishga asos soldi. Lekin Marshall nazariyasi XIX asr oxirida yashagan Amerika iqtisodchilari uchun o'ta rasmiy va abstrakt nazariya edi. Amerika Iqtisodiyot Assotsiatsiyasi 1885-yilda tashkil topganda u asosan nemis tarixiy maktabi tarafdorlari tomonidan nazorat qilinardi. Tarixiy-institutsional metodologik yo'nalish tarafdorlari va iqtisodiyotning kelajagi abstrakt matematik tahlil modellarida, deb takidlovchilar o'rtasida ochiqcha qarama-qarshilik mavjud edi. Ularning qarama-qarshiligi hozirgi kun iqtisodiyotining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Amerika universitetlarida tarixiy-institutsional yo'nalishning

ahamiyati yigirmanchi asr birinchi yarmi davomida pasayib bordi, neoklassik iqtisod esa (avval Marshal nazariyasi keyinchalik Valras nazariyasi) aksincha, Amerikada asosiy oqimga aylandi.³

Tayanch tushunchalar

Fiziokratlar — jamiyatning boyligi qishloq xo‘jaligida vujudga keladi, degan g‘oyani ilgari suradilar.

Klassik siyosiy iqtisod - boylik faqat qishloq xo‘jaligida emas, balki sanoat, transport, qurilish va boshqa sohalarda ham yaratilishini isbotlab berdi.

Keynschilik — rivojlangan bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solib turish zarurligini asoslashga qaratiladi.

Neoliberalizm - davlatning iqtisodiyotga aralashuvini eng kam darajaga keltirishga, xususiyl tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratish lozimligini uqtiradi.

Monetarizm — iqtisodiyotni boshqarishni pul muomalasini tartibga solish orqali amalga oshirish mumkinligini asoslab beradi.

Institutsionalizm- tarafdorlari fikriga ko‘ra xo‘jalik yurituvchilar o‘rtasidagi munosabatlar nafaqat iqtisodiy, balki noiqtisodiy omillar ta‘sirida vujudga keladi.

Muhokama uchun savollar

1. Nisbiyl va absolyut yondashuvlar iqtisodiy ta‘limotlar tarixi faniga qanday ta‘sir ko‘rsatgan?
2. Noortodoksal va ortodoksal iqtisodchilarning g‘oyalarini o‘rga-nish nima sababdan muhim?
3. Pozitiv, normativ va iqtisod san‘ati orasidagi farqni muhokama qiling.
4. Iqtisodiy ta‘limotlar tarixini o‘rganishning qanday yaxshi taraflari mavjud?

---

³ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander-19-b.

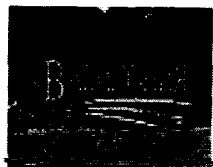

II-BOB. QADIMGI DUNYO IQTISODIY TA'LIMOTLARI

2.1. Qadimgi Sharqdagi iqtisodiy fikrlar

Kishilik jamiyatining dastlabki davrlaridan boshlab xo'jalik yuritish to'g'risida u yoki bu ko'rinishdagi iqtisodiy fikrlar amal qilib kelgan. Lekin o'sha paytdagi iqtisodiy fikrlar to'g'risidagi ma'lumotlar bizning davrimizgacha yetib kelmagan. Chunki ularni avlodlardan avlodlarga, asrlardan asrlarga olib o'tuvchi vosita – yozuv bo'lmagan. Yozuv qachon paydo bo'lgan? Yozuv bundan olti ming yil avval, miloddan to'rt ming yil oldin, o'sha davrning madaniyat o'chog'i hisoblangan Mesopotamiyada ijod qilindi. Qadimgi yunon tarixchilari hozirgi Iroqdagi Dajla va Frot daryolarining oralig'idagi joylarni «Mesopotamiya» deb atashgan.

Bu yunoncha so'z bo'lib, «ikki daryo oralig'i» ma'nosini bildiradi. Dajla va Frot daryolari hozirgi Turkiya chegarasidan boshlanib, sharq tomon oqib Fors ko'rfaziga quyiladi. Bu ikki daryo atrofidagi joylarning tuprog'i unumdor, suvi ko'p bo'lib, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga juda qo'l kelar edi.

Ko'hna Bobil iqtisodiy fikrlari. Qadimgi Sharqda ancha rivojlangan davlatlardan biri Bobil bo'lgan. Unda xususiy mulkchilik va tovar-pul munosabatlari nisbatan tez rivojlana boshladi. Jamiyatdagi kishilar borgan sari ko'proq tovar ayirboshlashga jalb qilinagan. Ularning ba'zilar sudxo'rlar to'riga ilinib, xonavayron bo'ldi va qullarga aylandi. To'la huquqli bo'lmagan (qaram) kishilar qatlami vujudga kela boshladi. Harbiylar va soliq to'lovchilardan ajralib qolishga olib keluvchi bunday jarayon davlatni zaiflashtirgan. Jamiyatdagi erkin kishilarni sudxo'rlardan himoya qilish maqsadida (ularning mulkini himoya qilish, savdo, ijara va boshqa shartlarini

qonuniy ravishda rasmiylashtirish) xususiy, huquqiy munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solinishi zaruriyati kuchaydi. Davlat bu vazifalarni qonunchilik yo‘li bilan hal qilishga uringan. Bu borada iqtisodiy fikrlar nuqtayi nazaridan **Eshnun Podshohi qonunlari (m.av. XX asr.)** va **Xammurapi qonunlari (m.av. XVIII asr.)** ancha diqqatga sazovordir.

Eshnunn qonunlari matni asosiy mahsulotlarga qat’iy baho o‘rnatishdan boshlanadi: “1 gur (o‘lchov birligi, ba’zi ma’lumotlarda 300, ba’zilar esa – 252,6 l. teng) arpa (sotilishi kerak) 1 sikl (8,4g) kumushga., 3 ka (1 ka 0,84 l. teng) birinchi sortli yog‘ (sotilishi kerak) 1 sikl kumushga, 1 sut (5 l., ba’zi ma’lumotlarda – 8,4 l.) va 2 ka kunjut yog‘i (sotilishi kerak) 1 sikl kumushga ...” va boshqalar ko‘rsatilgan. Birinchi paragrafda arpa, yog‘, teri, tuz, mis va boshqalarning kumushdagi narxi o‘rnatilgan (mahsulotlar shunday miqdorda olinishi kerakki, ularning qiymati 1 siklga teng bo‘lsin); ikkinchi paragrafda har xil turdagi yog‘ning arpadagi narxi ko‘rsatilgan. Demak, asosiy umumekvivalent sifatida arpa bo‘lgan. Buning ustiga ushbu ekvivalentlar o‘rtasida qat’iy muvofiqlik o‘rnatilgan. Birinchi navbatda, arpaning kumushda ifodalangan narxining ko‘rsatilishi tasodifiy emas. Qat’iy narxning o‘rnatilishi qonun tuzuvchilarga yollanma va ijara haqi darajasini, jarima miqdorini, foiz me’yori tarbiya uchun to‘lov va boshqalarni aniqlash imkonini beradi. Yillik foiz me’yori kumushda 20 % va donda 33 % ni tashkil etgan. Shu narsani qayd qilib o‘tish kerakki, Qadimgi Misrda hatto keyingi davrlarda (X–VIII asr m.av.) sudxo‘rlik foiz me’yori tez-tez 100 % gacha ko‘tarilib turgan. Eski Bobildagi uncha ko‘p bo‘lmagan foiz me’yori davlatning nafaqat mamlakat xo‘jaligi hayotiga aralashuvidan dalolat beradi, balki tovar-pul munosabatlarining ancha rivojlanganligini ham aks ettiradi. Qadimgi Misr iqtisodiyoti Yaqin Sharqdagiga nisbatan ancha natural bo‘lgan. Demak, podsho qonunlari tovar-pul munosabatlarining rivojlanishida ijobiy rol o‘ynagan.

Qonun matni kirish qismdan, hozirgi tasniflash bo‘yicha 282 moddani o‘z ichiga olgan asosiy qismdan va xulosadan iborat. Unda

xo'jalik hayotiga oid iqtisodiy fikrlar ham aks ettirilgan. Shu narsa diqqatga sazovorki, bir guruh moddalarda Bobil fuqarolarining mulkini himoya qilish, ijara, sudxo'rlik va ishga yollash masalalari ko'rib chiqilgan.

Qonundagi asosiy narsa Bobil fuqarolarining mulkini himoya qilish yoki shunday sharoit yaratishdan iboratki, unda *"kuchlilar kuchsizlarni surib chiqarmasinlar"*. Bunda asosiy e'tibor saroy, ibodatxona mulkini hamda bobillik fuqarolar va davlat xizmatchilarining, birinchi navbatda, harbiylarning mulkini himoya qilishga qaratilgan. Xammurapi qonunlarida ularning ulushi (yerlari) sotilishi man etiladi. *"Sipoh yoki soliq to'lovchiga tegishli bo'lgan dala, uy, bog', – deyiladi qonunda, – kumushga sotilishi mumkin emas"*. Bundan tashqari, qonunda o'z mamlakati tashqarisida qul sifatida sotib olingan bobillik fuqarolar o'z vataniga qaytgach, erkinlikka erishishi zikr etilgan.

Qonunda sudxo'rlar zo'ravonligiga qarshi qaratilgan moddalar ham mavjud. Hosil kam bo'lgan paytlarda qarzlarni to'lash muddatini bir yilga cho'zishga ruxsat berilgan (qo'shimcha foiz to'loviz). Xammurapi qonunlarida sudxo'rlar o'z holicha, qarzdorlarning ruxsatisiz qarz evaziga ularning hosilini tortib olishi man etilgan. Ular qat'iy ravishda puldagi (20%) va natural shakldagi (33%) foiz me'yorini aniq belgilab bergan.

Xammurapi qonunlarida tutqunlarga nisbatan yomon munosabatda bo'lgani uchun sudxo'rlarni hatto jazolash (shu jumladan, qonuniy yo'l bilan ham) ko'zda tutilgan. Sudxo'rlikning keng rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillardan biri qarzdorlik uchun qullik muhlatining uch yil bilan cheklanishidir (to'rtinchi yili unga erkinlik berilishi lozim bo'lgan). Biroq sudxo'rlikka qarshi qonunchilikda izchillik bo'lmagan. Xususan, qarzdorni ozod etishda uni ishlab chiqarish yoki yashash vositalari bilan ta'minlash nazarda tutilmagan. Hech qanday vositasi bo'lmagach, ozod etilgan qarzdor yana qaytib sudxo'rga murojaat qilishga majbur bo'lgan.

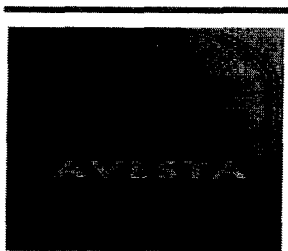
Xammurapi qonunlarida yollanma munosabatlarni tartibga solishga katta e'tibor berilgan. Uning juda ko'p turdagi shakllari ko'rib chiqilgan

bo'lib, hatto yollanma mehnat uchun to'lov miqdori ham aniq qilib ko'rsatib berilgan.

Asosiy maqsad ishlab chiqarishni, birinchi navbatda, qishloq xo'jaligini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, mehnatsiz daromad topishga qarshi kurashish bo'lgan. Umuman, xususiy mulkchilik, shu jumladan, yerga bo'lgan xususiy mulkchilik tan olingan. Birovning xususiy mulkiga ko'z olaytirgan, unga zarar yetkazganlar iqtisodiy jihatdan jazolangan.

Shunday qilib, eski Babil podsholigi qonunlarida davlat tartiblashining va aholi iqtisodiy faoliyatini nazorat qilishning turli shakllari ko'zda tutilgan. Ular real iqtisodiy jarayonlarga, tovar-pul munosabatlari rivojlanishiga, fuqarolar mulkini himoya qilishga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Shu bilan birga bu qonunlar Osiyodagi boshqa mamlakatlarda iqtisodiy fikrlarning rivojlanishida katta rol o'ynadi.

«Avesto»dagi iqtisodiy fikrlar

Qadimgi Markaziy Osiyo xalqlari (ajdodlarimiz) miloddan ancha ilgari rivoj topgan. Buni dunyodagi eng qadimiy dinlardan biri – Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi hisoblangan «Avesto» ham isbotlaydi. Olingan ma'lumotlarda «Avesto» kitobining muallifi Zardusht (m. av. 589–512-y.) bo'lganligi qayd etiladi. U Markaziy

Osiyo hududida faoliyat ko'rsatgan ilohiyotchi, faylasuf, shoir va tabiatshunos olim bo'lgan.

«Avesto» boshidan oxirigacha yer yuzida adolat qaror topishi uchun kishilarning rangidan, tilidan va urf-odatlaridagi farqlaridan qat'iy nazar ularning ro'shnoli hayoti uchun kurashuvchi jasur, halol, pok insonlarni shakllantirish va tarbiyalash g'oyasi bilan sug'orilgan. Unda xalqlarning qadimgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari,

olam to'g'risidagi tasavvurlari, urf-odatlarini, ma'naviy madaniyatlarini o'z aksini topgan. «Avesto»da yer dumaloq shaklda yaratilganligi, uning atrofi okeanlar bilan o'ralganligi haqida yozilgan. Unda 16 mamlakatning nomi ko'rsatilgan bo'lib, ulardan to'qqiztasi (masalan, Sug'diyona, Marg'iyona, Nisoya, Gurgon, Varana va boshqalar) Markaziy Osiyo hududida joylashgan.

«Avesto» shakllanishi davrida kishilik jamiyati yanada rivojlana bordi. Ko'chmanchilikka asoslangan Markaziy Osiyoda eski turmush tarzi o'rnini o'troq yashash egallay boshladi va dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik borgan sari taraqqiy etdi. Yangi-yangi shaharlar, obod qishloqlarning paydo bo'lishi o'troq yashash turmush tarzining afzalliklarini ko'rsata bordi. Ana shu o'troqlik turmush tarzining odamlarga benihoya kulfatlar keltirayotgan ko'chmanchilikka asoslangan turmush tarziga nisbatan afzalliklarini ko'rsatib berishda «Avesto»ning ahamiyati katta.

«Avesto»da: «... yerga yaxshi, sog'lom urug'lar sepishdan ortiq savob ish yo'q...» deyilib, xalq xo'jaligi sohasida dehqonchilikning muhim ahamiyat kasb etishi ko'rsatib beriladi. «Olam go'zalligi dehqondan, dehqonchilikdan, kimki yerga urug' qadabdiki, u odamiylikka iymon keltiradi, yagona shu yo'lgina haqiqat bo'lib, qolgani sarobdir», –deyiladi unda. Qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, uni jamoa o'rtasida adolatli taqsimlash eng savobli ishlardan hisoblangan. Asarda oziq-ovqat tayyorlash, uy hayvonlarini va chorva mollarini ko'paytirishga ham alohida e'tibor berilgan.

«Avesto»da yer, suv, havoni bulg'ash, ifloslantirish og'ir gunoh hisoblanadi. Bunday ibratli tasdiqlash bugungi avlodlarni ham tabiatga, atrof-muhitga aslo vahshiyona munosabatda bo'lmaslikka chorlaydi.

Kitobda ijtimoiy-iqtisodiy muammolar aks ettirilgan holda shunday deyiladi: «Yomon ovqatlanagan xalq na yaxshi, kuchli ishlovchilarga va na sog'lom baquvvat bolalarga ega bo'ladi... Yomon ovqatlanishdan odob-axloq ham aynib ketadi. Agar non mo'l-ko'l bo'lsa, muqaddas

soʻzlar ham yaxshi qabul qilinadi». Bu yerda biz sogʻlom avlod toʻgʻrisida, iqtisodiy va madaniy, maʼnaviy yuksalish oʻrtasida oʻzaro bogʻliqlik mavjudligi toʻgʻrisida fikr yuritilganligini koʻramiz. Oʻsha davrda aytilgan bunday fikrlar ajdodlarimiz Qadimgi Dunyo madaniyatida yuqori yutuqlarga erishganligidan dalolat beradi.

Bu noyob kitobda patriarxal urugʻ jamoasi haqida, uning tugatilishi davrida iqtisodiy tengsizlik, sinfiy tabaqalanish haqida qimmatli maʼlumotlar beriladi. Demak, «Avesto» miloddan avvalgi IX–VII asrlar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, maʼnaviy hayoti haqida gʻoyat muhim maʼlumotlar beruvchi bebaho obida, xalqimizning merosiy boyligidir.

«Artxashastra» taʼlimoti

Qadimgi Hindiston xoʻjaligi, ijtimoiy tuzumi va iqtisodiy fikrlarini oʻrganishning asosiy manbayi «Artxashastra» asari hisoblanadi (m.av. IV asr oxiri). Uni podsho Chandraguptaning maslahatchisi Kautilya yozgan, deb taxmin qilinadi. Bu mashhur asar 15 kitobdan iborat boʻlib, «artxa» soʻzi – foyda, moddiy manfaat, «shastra» – ilm, ilmiy asar maʼnosini bildiradi.

Birinchi kitobda podshoning turmush tarzi toʻgʻrisida koʻrsatmalar berilgan, ikkinchisi turli davlat idoralarining rahbarlari faoliyatiga bagʻishlangan, uchinchi va toʻrtinchisida sud va jinoyatchilarni jazolash masalalari koʻrib chiqilgan, soʻngra tashqi siyosat usullari toʻgʻrisida, maxfiy xizmat toʻgʻrisida, armiyani tashkil qilish va shu kabilar toʻgʻrisida soʻz yuritiladi.

«Artxashastra»ning eng boshidayoq podsho toʻrtta «ilmni» bilishi zarurligi toʻgʻrisida fikr yuritiladi. Ulardan biri iqtisodiyot hisoblanadi. «Iqtisodiyot» (ekonomika) dehqonchilik, chorvachilik va savdo sifatida koʻriladi. Mamlakatda qishloq xoʻjaligi, eng avvalo, dehqonchilik asosiy soha hisoblangan. «Artxashastra»da aytilishicha, davlat yangi mintaqalarni tashkil etish va odamlarni u yerlarga oʻrnatish ishlarini

amalga oshirishi kerak. Yangi ko'chib kelganlarga yer soliq to'lash sharti bilan shaxsiy foydalanishga berilgan. Dehqon, hunarmand mehnati va savdo faoliyati davlat uchun boylik yaratadi. Shuning uchun davlatning siyosati erni emas, balki odamlarni himoya qilishi kerak. «Davlatning kuchi, – deyiladi asarda, – odamlardan tashkil to'gan. Odam yashamaydigan yer esa, naslsiz sigirga o'xshaydi – undan na sut sog'ib olib bo'ladi, na nasl».

«Artxashastra»da davlatning manfaatini ko'zlagan holda, xo'jalikni yaxshi tashkil qilishga alohida e'tibor beriladi. Kim o'z yerini ishlatmasa yoki yomon ishlasa, uning yerini tortib olish va yaxshi ishlaydigan xo'jayinlarga berish tavsiya etiladi.

Davlat bozor bahosini tartibga solib turishning chora-tadbirlarini ko'rib chiqishi lozim. Bahoning mavsumga qarab tebranib turishini bartaraf etish uchun davlatning kerak paytda muomalaga chiqaradigan tovar zahirasi bo'lishi kerak. Bu bilan tovarlar bahosi barqarorligini ta'minlashga erishiladi.

«Artxashastra»da irrigatsiya ishlarini yaxshilash ham nazarda tutilgan. «Sug'orish tizimlarini qurish, – deyiladi unda – hosilning manbayi hisoblanadi...» Sug'orish tizimiga yetkazilgan har qanday zarar uchun og'ir jazo, hatto o'limga mahkum etish tavsiya etiladi.

«Artxashastra»da davlatning moliya muammolarini hal etishga katta ahamiyat beriladi. Davlatning daromadlari davlat xo'jaliklari foydasidan, turli soliq va boj to'lovlaridan tashkil topgan. Xarajatlar qismiga kelsak, davlat sanoatni, savdoni rivojlantirishga, jamoa ishlariga mablag' ajratib kelgan. Davlat xo'jaligi va soliq tizimi bilan bog'liq bo'lgan moliya idoralarining to'g'ri ishlashi uchun, «Artxashastra»da aytilishicha, daromad va xarajatlarning qat'iy hisob-kitob hujjatlari olib borilishi zarur. Podsho xazinani o'g'irlovchi amaldorlarni bartaraf etishi kerak. Ammo bu yerdagi o'g'irlikni aniqlash juda qiyin bo'lgan. «Artxashastra» xazina mulkini o'g'irlashning 40 xil usulini ko'rsatib beradi va ayyor amaldorning hiylasini bilishdan ko'ra, osmondagi qushning yo'lini aniqlash osonligini qayd qilib o'tadi. «Suvda suzib yurgan baliq, o'sha suvdan ichayaptimi, yo'qmi bilib bo'lmaganidek,

ishga birlashtirilgan amaldor mulkni o'zlashtirayaptimi, yo'qmi aniqlab bo'lmaydi», – deyiladi asarda. Shu bois suiste'mol qilishning har xil usullarini o'rganib olmasdan avval, amaldorlarni tez-tez o'zgartirib turish tavsiya etiladi.

Iqtisodiy siyosat sohasida «Artxashastra» podshoni ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga, narx-navoni tartiblashga, davlat byudjeti aktiv balansini saqlashga – «daromadlarni ko'paytirish va xarajatlarni kamaytirishga» da'vat etadi. Qadimgi Hindistonning bu atoqli asari nafaqat ijtimoiy rivojlanishning ancha yuqori darajasini, balki Qadimgi Hindiston iqtisodiy fikrlarining xarakterli belgilarini ham ko'rsatib berdi.

2.2. Qadimgi Xitoy iqtisodiy g'oyalari

Qadimgi Xitoy iqtisodiy g'oyalari. Qadimgi Xitoy mutafakkirlari ichida **Konfutsiy (m.avv. 551 – 479-y.)** alohida o'rin tutadi. Konfutsiyning fikrlari uning shogirdlari yozib qoldirgan «**Lun Yuy**» («**Suhbat va mulohaza**») to'plamida aks ettirilgan. Uning fikricha mehnat ham kishilarning, ham davlatning boyligini ko'paytiradi. Konfutsiy «buyuk jamoa mulki» (dehqonlar jamoasi mulki) va xususiy egalik (quldorlar mulki)ni farqlaydi, ikkinchisini ko'proq qo'llaydi. Bu yerda u xususiy mulkni xo'jalik yuritishda ustun qo'yadi.

Konfutsiy aqliy mehnat bilan jismoniy mehnat farqini ko'rsatib, aqliy mehnat bilan «yuqori» tabaqali kishilar, jismoniy mehnat bilan esa, asosiy qismi qullardan iborat bo'lgan «oddiy» kishilar shug'ullanadi, deb qayd qilib o'tadi.

Konfutsiy ta'limotiga ko'ra bilimdon hukmdor – u «xalqning otasi», va boyligni ancha tekis taqsimlashning kafolatidir ⁴. Uning tasdiqlashicha, Alloh va tabiat tomonidan jamiyat toifalarga ajratilgan, shu bilan birga u har bir odamni ma'naviy yuksalishga da'vat etgan, kattalarga bo'lgan hurmat qoidalari to'g'risida, farzandlik burchi

⁴ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 45-b.

to'g'risida, aka-ukalar o'rtasidagi do'stlik to'g'risida qimmatli fikrlarni ilgari surgan. Konfutsiy ta'limotidan shu narsani ko'rish mumkinki, agar reglamentlashtirilgan patriarxal munosabatlarda ustalik bilan xo'jalik yuritilsa, «xalqda hamma narsa muhayyo bo'ladi» deb ta'kidlangan.

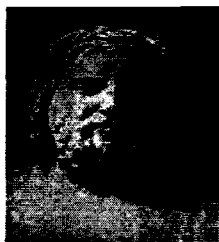
Xitoyda miloddan oldingi IV–III asrlarda xitoylik mualliflar birgalikda yozgan asar «Guan-tszi» g'oyalari keng tarqalgan. Bu asarda ilgari surilgan ba'zi masalalar, garchi ular ziddiyatli bo'lsada, bugungi kunda ham diqqatga sazovor. Masalan, asarda oltin, marvarid alohida boylik sifatida ko'rilmaydi; bunday boylik deb eng avvalo, moddiy ne'matlar (tovar) e'tirof etiladi. Asarda ko'rsatilishicha, bir tomondan, «oltin davlat resurslarini hisoblash o'lchovi hisoblanadi», ikkinchi tomondan, u «xalq ommasi uchun muomala vositasi bo'lib xizmat qiladi». Asarda barqaror iqtisodiy rivojlanishning zarurligi to'g'risida aniq fikr yuritiladi va qayerda nonning narxi tartiblanib turilsa, o'sha yerda tinchlik, osoyishtalik bo'ladi, deb qayd etiladi. Iqtisodiyotni tartibga solib turish uchun, asar mualliflari davlatning don zaxiralarini tashkil etishni, yer egalariga imtiyozli kredit berishni, temir va tuzga bo'lgan to'g'ri soliqlarni egri soliqlar bilan almashtirish, ya'ni ulardan foydalanib ishlab chiqariladigan tovarlarga bo'lgan soliqni kengaytirishni tavsiya etadilar. «Guan-Tszi» mualliflari «davlatni boy, xalqni mamnun» holda ko'rishni xohlaganlar. Asarda yer va suvlarni davlat ixtiyoriga o'tkazish, ulardan daromad olish yo'lida foydalanish, baholarni tartibga solish va boshqa hozirgi kunda ham e'tiborga molik iqtisodiy g'oyalar ilgari surilgan.

Guan Tszining asarlari shuni ko'rsatadiki, vaqt va makondan o'tadigan taklif va talab g'oyalari umumiy xarakterga ega. Ular boshqa madaniyatlarga kiritilgan harbiy g'oyalar emas, balki hammasi institutsiya tuzumlarida ko'rinadigan haqiqatdir. Iqtisodiy g'oyalarning umumiy tuzimi umuminsoniydir. Lekin masala siyosatga kelganida Guan Tszida ham aks ettirilgan fikrlar iqtisodiy zakovotlar institutsional tizimdan mustaqil tarzda bevosita siyosiy oqibatlariga ega emas.

Institutsional tizim o'zgarganda siyosiy oqibatlar ham o'zgaradi. Guan Tsi faol tarzda siyosatni o'z zamonining institutsional tizimiga moslashtirish uchun bozor kuchlariga qarshi emas, balki bozor kuchlari bilan muvofiqlikda tizimlashtirdi. Hozirda Xitoy muhim iqtisodiy islohotlar jarayonlarini boshidan kechirmoqda va G'arb iqtisodchilari uni qay tarzda tuzish va boshqarish bo'yicha fikrlar olish uchun murojat qilmoqdalar. Xitoy an'analariga ko'ra Guan Tszini o'rganish G'arbiy hamkorlarning ortodoksahlilidan ko'ra Xitoy iqtisodiyotiga yuzlanish joiz.⁵

2.3. Qadimgi Yunonistondagi iqtisodiy fikrlar

Iqtisodiy fikrlar qadimgi Yunonistonda yanada rivojlantirildi. Ksenofont, Platon, Aristotel asarlarida iqtisodiy muammolar maxsus tadqiqot obyektiga aylandi. Buni Sokratning shogirdi, Platonning zamondoshi Ksenofont (m.av. 430–355) asarlarida yaqqol ko'rish mumkin. Uning ko'p sonli asarlari ichida «Daromadlar to'g'risida» va «Ekonomiks» nomli (xo'jalik to'g'risida ta'lim) maxsus iqtisodiy asarlari alohida ahamiyatga ega.

Ksenofont
(m.o. 430–355)

Ksenofont «Daromadlar to'g'risida» asarida Afina davlatining iqtisodiy holatini tahlil qilib uni yaxshilashning uch yo'lini tavsiya etadi:

1) xorijiy kishilardan olinadigan soliqni ko'paytirish, ularning Afinaga kelishini rag'batlantirish;

2) kumush qazib olishni kengaytirish;

3) qullar savdosini tashkil etish.

«Ekonomiks» asarida hamda Ksenofontning

---

⁵ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 47-b.

alohida mulohazalarida **quldorlik xo'jaligi** iqtisodiyotiga tavsifnoma beriladi.

Ksenofont qishloq xo'jaligini xalq xo'jaligining eng asosiy tarmog'i, deb hisoblagan. «Qishloq xo'jaligi rivojlansa, – deb yozadi u, – boshqa faoliyat turlari ham rivojlanadi. Agar dehqonchilik pasaysa, u holda uning bilan birga suv va quruqlikdagi barcha boshqa sanoat faoliyati tarmoqlari halok bo'ladi».

Ksenofont iqtisodiy fikrlar tarixiga birinchilardan bo'lib mehnat taqsimotini tahlil qilgan olim sifatida kirib keldi. U o'zining «Kiropediya» asarida shunday yozadi: «Kichkina shaharlarda bitta ustaning o'zi yotoq joy, eshik, plug, stol yasaydi, ko'pincha o'sha odamning o'zi uy ham quradi... Albatta, bunday har xil hunar bilan shug'ullanuvchi odam hammasini bir xilda yaxshi tayyorlashi mumkin emas. Aksincha, yirik shaharlarda har bir buyumga ko'pchilikning ehtiyoj sezishi tufayli, har bir ustaga o'zini boqish uchun bitta hunar yetarli. Ko'p joylarda o'sha hunarning hatto bir qismi ham kifoya: masalan, bir usta erkaklarning oyoq-kiyimini tikadi, boshqasi esa – xotinlarning. Ba'zida esa odam faqat boshmoq uchun yarim mahsulot tayyorlab, boshqasi – charm kesib, uchinchi biri bichib berib, to'rtinchisi esa – ularning hammasini birlashtirib tikib hayot kechirish uchun haq oladi. O'z-o'zidan ma'lumki, kim muayyan cheklangan ish turi bilan shug'ullansa, o'sha uni eng yaxshi qilib bajarishga qodir».

Har qanday tovarning ikkiyoqlama xarakterini, ya'ni uning foydaliligini va almashuv qobiliyatini birinchilardan bo'lib tushungan ham Ksenofont hisoblanadi. Bundan tashqari, natural-xo'jalik konsepsiyasi tarafdori va shunga ko'ra sudxo'rlikka qarshi bo'lganiga qaramay, u pulning zarurligi va foydaliligini tan olgan va unga xos bo'lgan muomala vositasi va jamg'arish vositasi funksiyalarini ko'rsatib bergan.

Natural xo'jalik konsepsiyasi yunon mutafakkiri Platonning (m.av. 427–347) iqtisodiy qarashlari uchun ham xarakterli bo'lgan. Bu uning

«Davlat» va «Qonunlar» asarlarida o‘z aksini topgan. Birinchisida ideal davlat tuzumi loyihasi shakllantirilgan bo‘lsa, ikkinchisida real haqiqatga ancha yaqin davlat tasvirlangan. Platon «Davlat» asarida ideal ijtimoiy tuzum nazariyasini yaratib, iqtisodiy ta’limotlar tarixiga katta hissa qo‘shdi. Ideal “davlat”da yashovchi kishilar uch toifaga ajratib ko‘rsatiladi:

1. Faylasuflar.
2. Harbiylar.
3. Oddiy toifa – yer egalari, hunarmandlar, savdogarlar.

Bunda ijtimoiy manfaatlarni himoya qilishda oqsuyaklarning (faylasuflarning) rolga yuqori baho beriladi, negaki ular boshqa bir toifa – harbiylar (armiya) bilan birga, davlatning boshqaruv apparatini tashkil etgach, olimning fikriga ko‘ra butun jamiyatni boshqaradi. Bunda faylasuflar ham, harbiylar ham hech qanday mulkka egalik qilmaydilar (davlat manfaatlari yo‘lida chalg‘ib ketmaslik uchun); ularning moddiy ta‘minotini davlat o‘z zimmasiga oladi. Barcha xo‘jalik ishlari, shu jumladan, mulkka egalik qilish, uni tasarruf etish ideal davlatdagi uchinchi toifa hisoblangan–yer egalari, savdogarlar va hunarmandlar zimmasiga yuklanadi. Qullar – erkin fuqarolar mulki va shuning uchun ular hech bir toifaga kiritilmadi.

«Qonunlar» asarida Platon boshqa bir loyihani tavsiya etadi va unda davlat ta‘minotida bo‘lgan, ya’ni yuqori toifali «fuqarolarning» moddiy ta‘minoti to‘g‘risidagi oldin ilgari surilgan g‘oyalar rivojlantirilgan. Bu yerda faylasuf tenglik tamoyilida jamiyat tuzilishining ayrim ijtimoiy-iqtisodiy unsurlarning tavsifini boshqalardan oldin ko‘ra bilgan. Xususan, barcha fuqarolar, Platon fikricha ideal davlatda (qur‘a bo‘yicha) uy-joy, yer olishlari mumkin. Buning ustiga yer faqat unga egalik qilish va undan foydalanish huquqi bilan (ya’ni to‘la bo‘lmagan mulk huquqi) berilgan bo‘lsa ham, uni olgan kishi keyinchalik bolalarining biriga aynan shu shart bilan meros qoldirish imkoniyatiga ega bo‘lgan. Fuqarolar umumiy mulkining qimmati to‘rt martadan ko‘p farq qilmasligi kerak.

Platonning har ikkala loyihasida o'xshashlik mavjud: davlatni boshqaruv apparati (birinchi loyihada) va fuqarolar (ikkinchi loyihada) oltin va kumushga ega bo'lishlari, shuningdek, sudxo'rlik bilan shug'ullanishlari mumkin emas. U xuddi Ksenofontga o'xshab, dehqonchilikni iqtisodiyotdagi asosiy tarmoq, deb hisobladi, hunarmandchilik va savdoni jamiyatda uncha e'tiborli bo'lmagan mashg'ulotlar turiga kiritdi.

Antik iqtisodiy fikrlar tarixida Platon birinchilardan bo'lib bahoning asosi va darajasi to'g'risidagi masalani o'rtaga tashladi. Uning fikricha baho davlat hokimiyati tomondan tartibga solinib turilishi kerak, bundan tashqari asos sifatida shunday baho olinishi kerakki, u o'rtacha foyda olishni ta'minlasin.

Aristotelning iqtisodiy qarashlari

Aristotel (m.o 384–322)

Antik dunyodagi iqtisodiy fikrlarning yirik namoyandalaridan biri Aristotel (m.av 384–322) hisoblanadi. O'z mamlakatida shakllangan natural-xo'jalik munosabatlarini himoya qilgan bu qadimgi yunon mutafakkiri boshqa zamondoshlariga qaraganda iqtisodiy muammolarga chuqurroq kirib borishga muvaffaq bo'lgan. Uning iqtisodiy masalalar bo'yicha fikr yuritgan asosiy asarlari «Nikomaxova etikasi» va «Siyosat» hisoblanadi. Bu yerda Aristotel, xuddi Platonga o'xshab, ideal davlat loyihasini ilgari suradi. Aristotel loyihasining o'ziga xosligi shundan iboratki, unda xo'jalik va kishilar faoliyatining barcha turlari har bir toifa yashash vositalaridan foydalanishi va boyluk topish nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Shu yerda Aristotel boyluk topish va ehtiyojlarni qondirish usullari to'g'risida fikr yuritib, ekonomika va xrematistika tushunchalari farqini ajratib ko'rsatib beradi.

Aristotel nafaqat o'zining falsafiy tafakkuri, balki sotsialistik iqtisodiy g'oyalarni rivojlantirishga qo'shgan hissasi bilan ham ajralib turadi. Aristotelning iqtisodiy tafakkurga qo'shgan asosiy hissasi tovarlar almashuvi va bu almashuvda puldan foydalanish bilan bog'liq munosabatlarni chuqur yoritganligida edi. Uning fikricha, odamlarning ehtiyoji o'rtacha, lekin odamlarning istaklari cheksizdir. Shundan kelib chiqib, ehtiyojni qondirish uchun tovarlarni ishlab chiqarish tabiiy, cheksiz istaklarni qoniqtirish uchun tovarlarni ishlab chiqarish notabiiy holat. Aristotelning fikricha, tovarlar bozorda sotish uchun ishlab chiqarilganida, bu faoliyat ehtiyojni yoki istaklarni qondirish uchun amalga oshirilganligini aniqlash qiyin; lekin uning fikricha, agar bozordagi almashuv barter shaklida bo'lsa, bu tabiiy ehtiyojni qondirish uchun amalga oshirilgan va bundan iqtisodiy foyda ko'zlanmagan. Lekin pul vositasida almashuvning asosiy maqsadi Aristotel tomonidan qoralangan daromadni olish ekanligi ko'zda tutiladi.

Aristotel Platon va ko'pchilik boshqa yunon olimlarining iqtisodiy faoliyatini kengroq miqyosda o'rgandi. Aristotel ko'rsatib o'tgan qiziqarli masalalardan biri shundan iboratki, yetishmovchilik muammosini iste'molni kamaytirish, odamlarning munosabatini o'zgartirish yo'li bilan hal qilish mumkin. Bu yetishmovchilik asosida yotadigan to'qnashuvlarni bartaraf etib, jamiyatdagi to'qnashuvlarni tugatish orzusida bo'lgan utopistlar va sotsialistlar uchun kuchli g'oya bo'ldi.⁶

Ekonomika – Aristotel tushunchasi bo'yicha bu eng avvalo, dehqonchilikdagi kishilarning hamda hunarmandchilik va mayda savdo bilan band bo'lganlarning asosiy va sharafli faoliyatidir. Uning maqsadi – insonning eng muhim ehtiyojlarini qondirish hisoblanadi, shuning uchun unga davlat g'amxo'rlik qilishi kerak.

Xrematistika bu yirik savdo yo'li bilan boylik orttirish mahoratidir. Aristotelning qayd qilib o'tishicha, bunday boylik orttirish maqsadiga

---

⁶ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 48-b.

erishishning cheki bo'lmaydi. Bunday maqsad – boylik va pul topishdir (shu boisdan uning chegarasi yo'q). Ekonomikadan farqli ravishda, xrematistika zarur hisoblanmaydi va tabiat qonunlariga zid, deb ko'rsatiladi. Shundan kelib chiqqan holda, Aristotelning xitob qilishicha, «ekonomika maqtovga sazovor, xrematistika esa – tanbehga».

Qadimgi yunon mutafakkirlarining ekonomika va xrematistikaga bo'lgan bunday munosabati, uning natural xo'jalik mavqeyida bo'lganligini yaqqol ko'rsatib turibdi.

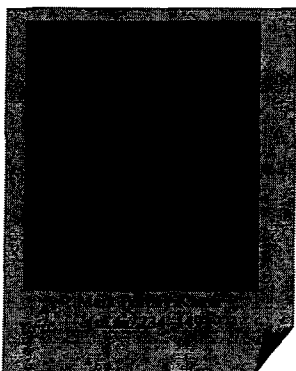
Aristotel o'zining ekonomika va xrematistika konsepsiyasi doirasida quldorlik davlat tuzilishini ideallashtirib, xo'jalik hayotining eng muhim unsurlarini sun'iy ravishda «soddalashtirdi». Masalan, Aristotel fikri bo'yicha, «haqiqatan ham narsalar shu qadar turli-tumanki, ularni tenglashtirib (taqqoslab) bo'lmaydi». Shunga ko'ra xulosa qilinadi: «5 qo'ndiq = 1 uyga», chunki ularni taqqoslash faqat go'yoki pul tufayli amalga oshirilishi «kundalik hayotda» ancha qulay. Tovar sifatidagi pulning o'zi esa, olimning fikricha, stixiyali ravishda emas, balki odamlar o'rtasidagi kelishuv natijasida kelib chiqqan va uni (pulni) «iste'molga yaroqsiz» qilib qo'yish «bizning ixtiyorimizda».

Aristotelning ekonomika va xrematistika konsepsiyasi «kamchiligiga» ayirboshlashning ikkiyoqlama tavsifini ham kiritish mumkin. Bu yerda gap shundaki, bir joyda ayirboshlash ehtiyojni qondirishda asosiy bitim sifatida ko'riladi va tovarning iste'mol qiymatini iqtisodiyot sohasining kategoriyasi sifatida talqin qilish imkonini beradi, ikkinchi bir joyda – aksincha, ayirboshlash boylik orttirish sifatida qaraladi va tovarning almashuv qiymatini xrematistika sohasining kategoriyasi, deyishga asos bo'la oladi.

Nihoyat, shu konsepsiya nuqtayi nazaridan Aristotel savdo shakllari evolyutsiyasi bosqichlarini va pul muomalasini biryuqlama tahlil qilib, o'zining yirik savdoga va ssuda operatsiyasiga salbiy munosabatda ekanligini namoyon etdi. Xususan, to'g'ridan to'g'ri tovar ayirboshlash va pul vositasi orqali tovar ayirboshlash kabi savdoning dastlabki

shakllarini u ekonomika sohasiga kiritadi, savdo kapitalining harakatini, ya'ni tovar ayirboshlash jarayonida dastlabki avanslangan pulni ko'payishini xrematistika sohasiga kiritadi. Xuddi shunga o'xshash, Aristotel pul muomalasi shaklini tadqiq qiladi va pulning qiymat o'lchovi va muomala vositasi tarzida aks ettirilishini – ekonomika sohasiga, pulning foydani ko'paytirish vositasi sifatida ishlatilishini esa xrematistika sohasiga kiritadi.

2.4. Qadimgi Rimdagi iqtisodiy qarashlar

Rimning yirik siyosiy arbobi va yozuvchisi Katta Mark Portsiy Katon (m.av. 234–149) o'zining «Dehqonchilik to'g'risida» asarida qishloq xo'jaligini xalq xo'jaligidagi asosiy tarmoq, deb hisoblaydi. Katon dehqonchilikni tashkil qilishning eng qulay usulini qo'llashga, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishni tashkil qilishga katta e'tibor berdi. U faqat ortiqcha

mahsulotni sotish, xo'jalikda ishlab chiqarish mumkin bo'lmagan narsalarni esa sotib olish zarurligi to'g'risida fikr yuritdi. Zaytun yog'ini eng foydali mahsulot, deb hisobladi. Katon savdogarlar va sudxo'rlar faoliyatiga salbiy munosabatda bo'lgan.

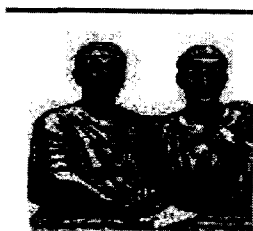
Katon tovar qiymatidan ortiqchasini foyda deb bilgan va qiymatni to'la ravishda ishlab chiqarish xarajatlariga kiritgan. Masalan, uningcha, barcha «qiymat o'zagini» material sarflari, usta va yordamchilarga to'lanadigan haq tashkil etadi.

Atoqli Rim yozuvchisi va olim Mark Terensiy Varron (m.av. 116–27) xalq xo'jaligida dehqonchilik va chorvachilikni asosiy tarmoq

hisobladi. U «Qishloq xo'jaligi to'g'risida» degan asarida o'zining iqtisodiy qarashlarini bayon etdi. Chorvachilikka katta e'tibor berib, bozor sharoitida uni eng foydali tarmoq, deb bildi. Bunday xulosa qilishning asosiy sababi shundaki, o'sha davrda Italiyada don arzon bo'lgan, chunki u chet o'lkalaridan ancha ko'p miqdorda olib kelinar edi, chorvachilik daromadi esa yuqori bo'lgan. Shu bilan birga Varron har bir xo'jalikning o'zini o'zi ta'minlashi tarafdori bo'lgan, bozor uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni rivojlantirishga esa uncha e'tibor bermagan.

Rim yozuvchisi Yuniy Moderat Kolumella (m.av. I asr) «Qishloq xo'jaligi to'g'risida» degan kitobida inqiroz va kolonlatning (yirik yer egalari bilan bevosita ishlab chiqaruvchilar – kolonlar o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlari shakli) rivojlanishi davridagi Rim qishloq xo'jaligiga tavsif beradi. Uning fikricha qullar yerni yaxshi ishlatmaydilar, yerdan yuqori hosil olish uchun qayg'urmaydilar. Kolumella urug'ni sepishdan boshlab to hosilni yig'ib olishgacha bo'lgan davrda qullar isrofgarchilik qilishini, yaxshi ishlamasligini, o'g'rilik qilishini va pirovard natijada donni qabul qilishda uning miqdorini hisob daftarida noto'g'ri ko'rsatishini aytib berdi. U qullar mehnatidan ko'ra erkin mayda ishlab chiqaruvchilar mehnatining afzalligini isbotlab berdi. Qullarning imkon boricha yerni ishlamaslikka intilishini ko'rgan Kolumella, bunday yerlarni erkin kolonlarga bo'lib berish, mayda tovar ishlab chiqarishga o'tish zarurligi to'g'risida fikr yuritadi. Bunday fikrning yuritilishi, Kolumellaning ishlab chiqarishni rivojlantirish

aka-uka Tiberiy (m.o. 162-133 y.) va Gay (m.o. 153–121 y.)
Grakslar

masalalarini nisbatan to'g'ri tushunganligidan dalolat beradi.

Qadimgi Rimning jiddiy iqtisodiy muammolaridan biri yerga bo'lgan mulkchilikning oqsuyak patritsiylar qo'lida to'planishi va italiyalik ko'pchilik dehqonlarning yerdan mahrum bo'lishi hisoblanadi.

Xonavayron bo'lgan mayda dehqonlarni aka-uka Tiberiy (m.av. 162-133-y.) va Gay (m.av. 153–121-y.) Grakslar himoya qilib chiqishdi.

Patritsiylarning yer mulkini cheklash va agrar masalalarni hal qilish maqsadida Tiberiy Grakx m.av. 133-yilda qonun qabul qilishni taklif qilib chiqdi. Bu qonunga muvofiq, rimlik fuqarolarga davlatning haydadaligan yeridan 500 yuger (125 gektar)gacha ijaraga olish ruxsat etilgan. Bundan tashqari bir oila 1000 yugerdan ziyod yerga egalik qilishi man etilgan. Barcha ortiqcha yerlar davlat ixtiyorida bo'lgan va yerga muhtojlarga avlodlariga qoldirish va uncha ko'p bo'lmagan soliq to'lash sharti bilan 30 yugerdan bo'lib berilgan.

Tiberiy Grakxning agrar loyihasi qisman amalga oshirildi va natijada o'n minglab dehqonlar yer olishga muvaffaq bo'ldilar. Tiberiy

Mark Tulliy Sitseron
(m.av.106-43-y.)

Grakx ataylab o'ldirilgandan keyin uning ishini ukasi Gay Grakx davom ettirdi. Dehqonlarga yer berish qaytadan boshlandi hamda shaharlik kambag'allarga davlat xazinasidan past bahoda don sotish to'g'risida qonun qabul qilindi. Grakxlarning islohoti mayda dehqon yer egaligi mavqeyini kuchaytirish va aholi kambag'allashuvining oldini olishga qaratilgan edi. Islohot ancha muvaffaqiyatli bo'ldi va hatto Gay Grakx o'limidan keyin ham konservatorlar muhtojlarni yer bilan ta'minlash to'g'risidagi qonunni bekor qila olmadilar.

Mark Tulliy Sitseron (m.av.106-43-y.) taniqli davlat arbobi va mashhur notiq. U yashagan davrda davlat ancha markazlashgan bo'lib, savdo-sotiq rivojlandi, sudxo'rlik boylik manbayiga aylandi. Qadimgi Yunoniston iqtisodiy fikrlaridan farqli ravishda Sitseron yirik savdoni qo'llab-quvvatlab, mayda savdoga esa e'tibor qaratmadi. Sitseronning sudxo'rlikka bo'lgan munosabati ziddiyatli bo'lgan. Bir joyda sudxo'rlikni ma'qullasa, ikkinchi bir joyda uni qoralaydi. Sitseronning savdo va sudxo'rlikka bo'lgan qarashlarida Qadimgi Rim iqtisodiyotidagi natural va tovar xo'jaligi o'rtasidagi ziddiyat o'z aksini topgan.

Sitseron xususiy mulkchilik, yirik yer egaligi va mustamlakalarda ekspluatatsiyani kuchaytirish tarafdori bo'lgan. Dehqonchilikni ancha

samarali ish turi va u bozorni tovar bilan ta'minlashda muhim o'rin tutadi, deb hisoblagan.

Tayanch tushunchalar

“Avesto”- Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi.

“Artxashastra”- , «artxa» so‘zi – foyda, moddiy manfaat, «shastra» – ilm, ilmiy asar ma’nosini bildiradi.

«Mesopotamiya» - yunoncha so‘z bo‘lib, «ikki daryo oralig‘i» ma’nosini bildiradi.

Xrematistika bu yirik savdo yo‘li bilan boylik orttirish mahoratidir.

Muhokama uchun savollar

1. Nima sababdan hozirgi zamon Xitoy iqtisodchisi uchun Adam Smitni o‘rganishdan ko‘ra Guan Tszini o‘rganish zarur bo‘lishi mumkin?
2. Jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, sotsiologik va psixologik jihatlari umumiy jamiyatdan ajratishni to‘g‘ri, deb o‘ylaysizmi?
3. Samaradorlikning qaysi jihatlari ayrim yunon mutafakkirlarini qiziqitirdi?
4. Iqtisodiy faoliyatning to‘g‘riligi bo‘yicha Aristotelning qarashlari qanday bo‘lgan?
5. O‘z iste‘molingiz tarkibini baholash uchun Aristotelning ehtiyoj bilan talablar o‘rastidagi farqdan foydalaning.
6. Feodal jamiyati bozor iqtisodiyoti jamiyatidan qanday farq qiladi?
7. Platon, Aristotel va Avliyo Tomas Akvinskiy qarashlarida xususiy mulkning maqsadga muvofiqligi bo‘yicha qanday farqlar mavjud? Ularning qarashlarini taqqoslang.
8. Sudxo‘rlik konsepsiyasining rivojlanishini tushuntirib bering va bu g‘oyadan qay tarzda bizning jamiyatimizda hamon foydalaniladi?

III BOB. FEODAL JAMIYATI VA UNING YEMIRILISH DAVRIDAGI IQTISODIY TA'LIMOTLAR

3.1. Arab-islom mutafakkirlari iqtisodiy fikrlari

Oʻrta asr davriga (feodalizm) kelib iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ancha toʻgʻri aks ettirgan iqtisodiy gʻoya va nazariyalar shakllandi va rivojlandi. Ular oʻsha davr ijtimoiy, iqtisodiy rivojlanishidan kelib chiqqan holda oʻziga xos xususiyat kasb etadi. Bunday xususiyatlardan biri eng avvalo, iqtisodiy gʻoya va nazariyalarda diniy qarashlarning ustunligidir. Oʻsha davrda xoʻjalik hayotidagi diniy-axloqiy meʼyorlar, ularning bozor iqtisodiy munosabatlari va ijtimoiy tizimda demokratik tamoyillarning oʻrnatilishiga toʻsqinlik qilishi yangi iqtisodiy gʻoya, nazariyalarning din “pardasiga oʻrab” berilishiga sabab boʻlgan.

Arab mamlakatlarida feodal munosabatlarning shakllanishi, ijtimoiy-iqtisodiy hayot sharoitini toʻgʻri aks ettiruvchi iqtisodiy qarashlarning kelib chiqishi yangi islom dinining paydo boʻlishi bilan bevosita bogʻliq. Ana shunday iqtisodiy fikr va koʻrsatmalar islom dinining muqaddas kitobi – **Qurʻoni Karimda** (arabcha – qiroat, yaʼni oʻqish) keng tarzda oʻz aksini topgan.

Islom dinida Qurʻoni Karim Alloh tomonidan paygʻambarimiz **Muhammad alayhissalomga** vahiy qilingan, deyiladi. Qurʻoni Karimdagi iqtisodiy fikr va koʻrsatmalar oʻzining toʻgʻri va faolligi bilan ajralib turadi.

Qurʻoni Karimdagi asosiy gʻoyalardan biri musulmonlarning qardoshligi boʻlib, arab qabilalari shu bayroq atrofida birlashdilar. Unda dehqon, hunarmandlar mehnati, umuman halol mehnat ulugʻlanadi, barcha boylik shu asosda paydo boʻlishi uqtiriladi.

Bu muqaddas kitobda savdoga katta ahamiyat beriladi, sudxoʻrlik (sudxoʻrlik foizi) qoralanadi, xususiy mulkning muqaddasligi, birovning

mulkiga xiyonat va hatto hasad qilish katta gunoh, deb ko'rsatiladi. Oyati karima va hadisi shariflarda turli kasblarni egallash, ayniqsa, dehqonchilik, qo'ychivonlik bilan shug'ullanish, mehnat qilish zarurligi marhamat qilingan.

Qur'oni Karimdagi iqtisodiy g'oyalarni bir necha guruhga ajratish mumkin. Ulardan biri eng avvalo, halol mehnat, xususan dehqon, chorvador, hunarmandlar mehnati ulug'lanadi, peshona teri bilan halollik asosida hayot kechirishga da'vat etiladi, barcha boylikning asosida mehnat yotishi uqtiriladi.

«Yenglar, ichinglar, hadya qilinglar, ammo isrof qilmanglar», degan ko'rsatmalar asosida olib boriladi (bu hozirgi davrda eng asosiy muammolardan biri hisoblanadi), «Daryo bo'yida tahorat qilsangiz ham suvni isrof qilmanglar» kabi qoidalar aynan hozirgi zamon iqtisodiyoti va ekologiyasi uchun nihoyatda ahamiyatlidir. Masalan, Niso surasida (29-oyat) «Mollaringizni o'rtalarinigizda nohaq (ya'ni o'g'rilik, qaroqchilik, sudxo'rlik, poraxo'rlik, qimor kabi) yo'llar bilan yemangiz! Balki o'zaro rizolik bilan bo'lgan savdo-sotiq orqali mol-dunyo qilingiz», deyiladi. Biroq sudxo'rlik, poraxo'rlik kabi illatlar shar'iy jihatdan harom ekanligi qayta-qayta ta'kidlanadi.

Mulkning muqaddasligi, bironing mulkiga xiyonat (ayniqsa omonatga xiyonat) qoralanadi, hatto biron odamning mol-mulkiga hasad qilish ham katta gunoh, deb hisoblanadi.

Masalan, Moida surasining 40-oyatida yerdan unumli foydalanib, olingan narsalargina insonga tegishli ekanligi ta'kidlangan.

Islomda jamiyatning tengsizligi taqdiri azaldan, deb tan olinadi, ammo halollik va to'g'rilikka buyuriladi, yolg'on ishlatish, o'g'rilik, mehnatsiz daromad topish man etiladi. Bu xatoga yo'l qo'rganligi uchun qattiq jazo choralari belgilanadi (Moida surasi, 38-oyat), «ammo kim bunday jabru-zulmdan keyin tavba qilib, o'zini tuzatsa, albatta olloh tavbasini qabul qilar» (39-oyat).

Alloh Taoloning Qur'oni Karimda qarz olish va berish, meros, uni taqsimlash (4-sura, 8-oyat), yetim-yesirlarga muruvvat, xayr-ehson qilish haqidagi oyati karimalaridan kelib chiqadigan g'oyalari hamda soliq turlari va miqdori ham katta ahamiyat kasb etadi. Yetim-yesirlar haqiga xiyonat qilish eng katta gunohlardan, deb e'lon qilingan. Shuningdek, o'zaro yordam ham zarur, lekin yomon ishlarda va dushmanlikda emas, deyiladi.

3.2. Abu Hamid al-G'azzoliyning iqtisodiy fikrlari

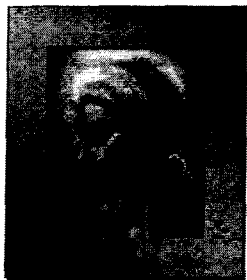

Al-G'azzali
(1058-1111 yillar)

Al-G'azzoliy (1058-1111-yillar), boshqa arab olimlari kabi jamiyatning falsafiy, ijtimoiy va iqtisodiy tomonlarini o'z davrining ustuvor diniy e'tiqodlariga bog'lagan asarlar yozgan. U o'rta asrlar islom dunyosining eng yirik zakovat egalaridan biri hisoblanadi. Uning asarlari Avliyo Tomas Akvinskiyga o'z ta'sirini o'tkazgali ma'lum. Uning bozorda ko'ngilli almashuvlarga bergan ta'rifi o'n birinchi asrda mehnat taqsimoti bilan bog'liq munosabatlarni muvofiqlashtirishni amalga oshirishga imkoniyat bergan.

Dastlabki vaqtlarda bir kishi bug'doyini ekkan, o'rgan va yanchgan, so'ng xamir qilib non yopgan, vaholanki bu holat bir oilaning mehnati natijasi bo'lishi mumkin. Al-G'azzoliy o'z davrida bitta non mingta yoki undan ko'proq ishchi mehnatining mahsuloti bo'lishi mumkinligini kuzatgan. Kengayib borayotgan ixtisoslashuv va mehnat taqsimoti iqtisodiy almashinuvga olib kelinishini tushunib, barterning qiyinchiiklarini yengillashtiradigan pulga bo'lgan munosabatni ko'rsata olgan. U davlat xarajatlari, soliqqa tortish va qarz olish; tanga pullar va tanga pullarning arzonlashuvi; foiz va sudxo'rlik; qay tarzda eng yaxshi usul bilan soliq solish, jamiyat bo'ylab soliq yukini yengillashtirish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarni ham o'rgandi.

3.3. Ibn Xaldunning iqtisodiy fikrlari

Ibn Xaldun (1332-1406-yillar) tomonidan ko‘plab “iqtisodiy” masalalar: foyda, taklif, talab, narx, jami ortiqcha miqdorlar va sarmoyaning shakllanishi kabi holatlar chuqur o‘rganilganligi va tahlil qilinganligini ko‘rish mumkin. Ayrim manbalarda Ibn Xaldun islom dunyosida ilk iqtisodiy qarashlar bilan shug‘ullangani qayd etiladi, ayrim bahs va munozaralarga ko‘ra bunday taniqlilik al-G‘azzoliyga tegishli. Ulardan avval ming yillik davomida mashhur bo‘lib kelgan Aristotel va Platon kabi arab faylasuflari iqtisodiyotga nisbatan ko‘proq fundamental ahamiyatga ega bo‘lgan masalalarni o‘rganish jarayonida iqtisodiy faoliyatning dastlabki tadqiqotlarida ayrim qiziqarli yutuqlarga erishdilar.

Bizgacha yetib kelgan eng qadimgi qo‘lyozmada (Qadimgi Misr, eramizdan avvalgi XXII asr) noib va aholi o‘rtasidagi munosabatlar to‘g‘risida fikr yuritiladi. Bu davrda sinfiy ajralish to‘la shakllanmagan bo‘lib, boshqaruv ishiga ishbilarmonlarni taklif etish (yuqori tabaqali yoki oddiy aholidan bo‘lishidan qat’iy nazar) kerak deyilgan.

Qadimgi Misr – Afrikaning shimoliy-sharqida, Nil daryosining quyi oqimida joylashgan qadimiy davlat. Miloddan avvalgi 10–6-ming yillikda Nil atrofidagi savannalarda tarqoq yashagan qabilalar terichilik, ovchilik, keyinroq esa baliq ovlash bilan shug‘ullanishgan. Ular orasida qadimiy som xalqlariga mansub qabilalar, barbarlar va kushitlar bo‘lib, ularning aralashuvidan miloddan avvalgi 4-ming yillikda Misr xalqi vujudga kelgan. Aholi nufusining ortishi chorvachilik va dehqonchilikka o‘tishni tezlashtirgan, bu esa hududiy jamoalarning paydo bo‘lishiga olib kelgan. Dehqonchilik qilish uchun kanallar, to‘g‘onlar qurish zaruriyati tug‘ilgan, buning uchun esa o‘zaro urushlarda asir tushgan qullar mehnatidan foydalanilgan. Natijada jamoada ijtimoiy tabaqalanish ro‘y berib, urug‘ zodagonlari ajralib chiqqan, qabila sardorlari

podshohchalarga aylangan. Bir qancha mayda quldorlik davlatlari vujudga kelgan. Keyinchalik ular o'rtasidagi kurash natijasida shimolda Quyi Misr, janubda Yuqori Misr podshohlari tuzilgan. Miloddan avvalgi taxminan 3-ming yillikda ikkala podsholik birlashib, yagona davlat barpo bo'lgan. Misrning keyingi tarixi 4 ta asosiy davrga bo'linadi: Ilk podsholik (miloddan avvalgi taxminan 3000–2800), Qadimgi podsholik (miloddan avvalgi taxminan 2800–2250), O'rta podsholik (miloddan avvalgi taxminan 2050–1700), Yangi podsholik (miloddan avvalgi 1580–1070), So'nggi (Liviya-Sais va Eron) davr (miloddan avvalgi taxminan 1070–332).

3.4. G'arbiy Yevropadagi iqtisodiy g'oyalar

Rim imperiyasi yemirilgandan keyin G'arbiy Yevropada juda ko'p feodal davlatlar vujudga keldi. Ularda o'sha davrdagi katolik cherkovining qoidalari ustunlik qilardi. Barcha ilmiy fikrlarda diniy cheklashlar mavjud edi. Shuning uchun iqtisodiy masalalar bo'yicha o'rta asr mualliflarining talqinlari diniy-etnik shaklda ifoda etilgan.

F.Akvinskiyning iqtisodiy g'oyalari. G'arbiy Yevropadagi ancha ko'zga ko'ringan iqtisodiy fikrlar muallifi, deb odatda, Italiya monaxi **Foma Akvinskiy (Akvinat) (1225–1274)** tan olinadi. U IV asrning oxiri - V asrning boshida iqtisodiy muammolarga diniy-etnik yondashuvning nomuqobil dogmatik prinsiplarini kiritgan, dastlabki kanonizm maktabi asoschilaridan biri hisoblangan **Avgustin Blajenniyya (Avliyo Avgustin) (353–430)** muxoliflik qildi va uning g'oyalari ijodiy davom ettirdi. V–XI asrlar davomida bu prinsiplarga amal qilib kelindi.

Akvinatning iqtisodiy qarashlari bilan tanishib chiqishdan oldin dastlabki va keyingi kanonizmning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

O'rta asrning dastlabki davrida hukmronlik qilgan dastlabki kanonistlar g'oyasi savdo foydasini va sudxo'rlik foizini qat'iy qoraladi. Ular noto'g'ri ayirboshlash va birovning mehnatini o'zlashtirish natijasi sifatida tavsiflanib, gunoh sanaldi. Faqat «**Odil narx**» o'rnatilgan

sharoitdagina ekvivalentli va proporsional ayirboshlash bo'lishi mumkinligi uqtirildi ("Odil narx" – mehnat va moddiy sarflar bilan ifodalanadigan narx). Shuningdek, cherkov qonunlari mualliflari antik dunyo qarashlariga xos bo'lgan jismoniy mehnatga nisbatan nafratli munosabatlarga, ko'pchilik aholining zarar ko'rishi hisobiga ayrim shaxslarning boylik orttirish huquqiga qarshi chiqdilar. Yirik savdo, ssuda operatsiyalari gunohli ish sifatida, umuman man etilgan.

Ammo jamiyatning tabaqalashuvi kuchaygan, shaharlarning soni va iqtisodiy qudrati oshgan, unda dehqonchilik bilan birga hunarmandchilik, savdo va sudxo'rlik rivojlana boshlagan, ya'ni tovar-pul munosabatlari jamiyat va davlat taqdiri uchun muhim ahamiyatga aylangan O'rta asrning oxirgi davriga kelib, keyingi kanonistlar iqtisodiy muammo va ijtimoiy tengsizlik sabablarini tushuntiruvchi «dalillar» doirasini ancha kengaytirdilar. Bu yerda shu narsa nazarda tutiladiki, dastlabki kanonistlar asoslangan metodologik baza eng avvalo, avtoritarli isbotlash (diniy kitob va cherkov nazariyachilari asarlaridan dalil (izoh) keltirish vositasi orqali) va iqtisodiy kategoriyalarning axloqiy-etnik tavsifi (shu jumladan «odil narx» to'g'risidagi qoida ham) bo'lgan. Bu prinsiplarga keyingi kanonistlar izohlash, aniqlash, qo'shimcha qilish yo'li bilan o'rganilayotgan konkret xo'jalik hodisalarning va iqtisodiy kategoriyalarning avvalgi tadqiqot ma'nosini o'zgartirish va hatto qarama-qarshi ma'no keltirib chiqarish imkonini beruvchi yana ikkiyoqlama baholash prinsipini qo'shdi. Akvinat undan foydalangan holda boylik, qiymat (qimmat), pul, savdo foydasi, sudxo'rlik foizi singari boshqa iqtisodiy kategoriyalarni tadqiq qildi. Ularni quyidagi tartibda ko'rib chiqamiz.

Boylik – Avgustin davridan boshlab kanonistlar tomonidan moddiy ne'matlar yig'indisi sifatida, ya'ni natural shaklda qaralgan. Agar boylik unga sarflangan mehnat bilan emas, balki boshqa vositalar yordamida yaratilgan bo'lsa, gunoh deb tan olingan. Bu qat'iy qoidaga muvofiq noinsoflik bilan oltin va kumushning ko'paytirilishi (jamg'arilishi) jamiyatning axloqiy va boshqa me'yorlariga zid hisoblangan. Ammo Akvinat fikri bo'yicha «odil narx» xususiy mulkni ko'paytirish va «o'rtacha» boylik yaratishda inkor etib bo'lmaydigan

manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu uningcha, gunoh hisoblanmaydi.

Ayirboshlash – Qadimgi Dunyo va o'rta asrda tadqiqotchilar tomonidan proporsional va ekvivalent qoidasiga asoslangan, odamlarning xohishi tufayli bo'ladigan akt sifatida qabul qilingan. Bu prinsipni inkor etmagan holda, noekvivalent bo'lib tuyulgan ayirboshlash, subyektiv jarayon sifatida, tomonlarga teng foyda keltirishi mumkinligini Akvinat ko'rsatib berdi. Boshqacha aytganda, buyum «*bir odamning foydasiga boshqa odamning zarar ko'rishi hisobidan kelib tushsa*», o'shandagina ayirboshlash sharti buzilgan bo'ladi.

«**Odil narx**» bu kategoriya kanonistlar ta'limotida «*qiymat*» (qimmat), «*bozor bahosi*» kategoriyalari o'rnida ishlatilgan. U muayyan feodal oqsuyaklar hududida o'rnatilgan va biriktirib qo'yilgan. Dastlabki kanonistlar uning darajasini tovar ishlab chiqarish jarayonidagi mehnat va moddiy sarflarga bog'lab tushuntirganlar. Ammo Akvinat «*odil narx*»ga bo'lgan sarfli yondashuv tushunchasini yetarli emas, deb hisobladi. Uning fikricha sotuvchi o'z mavqeyiga qarab buyumni «*o'z narxidan ko'ra qimmatroq sotishi mumkin*».

Pul (moneta)ni Akvinat Qadimgi Dunyo va dastlabki kanonizm mualliflariga o'xshash talqin qiladi. Uning ta'kidlashicha, «*savdoda ... ishonchli o'lchov birligiga*» ega bo'lish uchun pul kishilarning xohishi tufayli kelib chiqqan. Olim monetaning «*ichki qimmatga*» ega ekanligini tan olsada, davlat moneta qimmatini uning «*ichki qimmatiga*» nisbatan bir oz o'zgartirishga haqli, deb hisobladi. Bu yerda Akvinat o'zining ikkiyoqlamalik prinsipiga sodiqligini yana bir bor ko'rsatdi, ya'ni bir tomondan, monetalarni buzish tashqi savdoda pulning qadr-qimmatini yo'qotilishiga olib kelishini tan olgach, ikkinchi tomondan esa – pulning «*nominal qimmatini*» davlatning o'z xohishi bo'yicha o'rnatish huquqiga ishongan.

Savdo foydasi va sudxo'rlik foizi kanonistlar tomonidan qoralangan va gunoh, deb hisoblangan. Akvinat ham ularni shartli ravishda «*aybladi*». Uning fikricha agar ular bunda axloq-odob doirasida ish yuritgan bo'lsalar, savdo foydasi va ssuda uchun foiz muvofiq ravishda savdogar va sudxo'r tomonidan o'zlashtirilishi kerak.

Boshqacha soʻz bilan aytganda, mazkur turdagi daromad savdo va ssuda operatsiyalaridagi mehnat, transport va boshqa xarajatlar va hatto xatar uchun toʻlanadigan haq boʻlmogʻi kerak.

Tayanch tushunchalar

«**Odil narx**» bu kategoriya kanonistlar taʼlimotida «*qiymat*» (qimmat), «*bozor bahosi*» kategoriyalari oʻrnida ishlatilgan.

Boylik – Avgustin davridan boshlab kanonistlar tomonidan moddiy neʼmatlar yigʻindisi sifatida, yaʼni natural shaklda qaralgan.

Ayirboshlash –proporsional va ekvivalent qoidasiga asoslangan, odamlarning xohishi tufayli boʻladigan akt sifatida qabul qilingan.

Muhokama uchun savollar

1. Ilk iqtisodiy fikrlarning Qadimgi Sharqda kelib chiqishiga sabab nima?
2. «Odil narx» deganda nimani tushunasiz?
3. Qurʼoni Karimdagi asosiy iqtisodiy gʻoyalar nimalardan iborat?
4. Islom dinida qanday iqtisodiy gʻoyalar qoʻllab-quvvatlangan?

IV BOB. O'RTA OSIYODA TEMURIYLAR DAVRIGACHA BO'LGAN IQTISODIY G'OYALAR

4.1. «Buyuk ipak yo'li»ning Markaziy Osiyoda iqtisodiy munosabatlar rivojlanishidagi o'rni

Xitoy, Hindiston, Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, Yevropa davlatlarini bog'lovchi qadimgi savdo yo'li - Buyuk ipak yo'lidir. Bu yo'l orqali asosan ipak eksport qilinganligi sababli «Ipak yo'li» nomi bilan shuhrat qozongan. Bu yo'l m.a. II asrdan to milodiy XV asrgacha, suv yo'llari rivojlanguncha Xitoy, Hindiston, Markaziy Osiyo, Eron, Yaqin Sharq hamda O'rta Yer dengizi mamlakatlari o'rtasidagi savdo-sotiq va madaniy aloqalarning rivojida muhim rol o'ynagan.

Manbalarga qaraganda Sariq dengiz qirg'oqlaridan Xuanxe daryosidagi Sian shahridan boshlangan dastlabki yo'l Lanchjou orqali Dunxuanga kelgan (Xutan), u yerda ikkiga ajralib, biri shimoli-g'arbga ikkinchisi janubi-sharqqa yo'nalgan. Karvon yo'lining umumiy uzunligi 12 ming chaqirim atrofida bo'lgan. Nemis muarrix K.Rixtgofen 1887-

yil ushbu yoʻnalishga ilk bor «Buyuk ipak yoʻli» degan nisbat beradi va bu ibora muomalaga kiritiladi.

Shimoliy yoʻl Turfon orqali Tarim vohasiga va bu yerdan Qashgʻar Dovon (Fargʻona vodiysi) ga borgan. U yerdan Soʻgʻdning markazi Samarqand va Margʻiyona (Marv) ga yoʻnalgan. Ipak yoʻli Fargʻona vodiysida yana juft tarmoqqa boʻlingan. Janubiy qismi Oʻzgandan Oʻsh, Quva, Margʻilon, Qoʻqon orqali Xoʻjand, Samarqand, Buxoro sari uzaygan. Keyingisi Axsi (Andijon) va Qamchiq dovonidan oʻtib, Iloq vohasi hamda Toshkent tarafga engan. Demak, qamchiq tarixiy yoʻlning uzviy boʻlagi hisoblangan. Bu yoʻl Sharq va Gʻarbni turli jabhalarda bogʻlovchi yoʻldir (savdo-sotiq, diplomatiya, madaniyat va boshqalar).

Shu karvon yoʻl orqali Xitoydan ipak, Xitoyga esa har xil gazlamalar, gilam va poloslar, oyna, metall, zeb-ziynat buyumlari, qimmatbaho tosh va dorivorlar keltirilgan.

XV-XVI asrlardan bu yoʻlning ahamiyati ancha pasaydi, ammo Markaziy Osiyo respublikalarining siyosiy mustaqillikka erishuvi tufayli bu yoʻlni yanada jonlantirishga katta ehtiyoj tugʻildi. Xitoy, Qirgʻiziston, Oʻzbekiston, Turkmaniston, Kaspiy dengizi orqali Ozarbayjon, Qora dengiz orqali Yevropa (Parij, Rotterdam) ga yetkazuvchi yoʻl loyihasi ishlab chiqildi va amalga oshirilmogda.

Endi esa moziyga qaytib, Oʻrta Osiyoning Buyuk ipak yoʻli oʻrni va eksport potensialiga eʼtiborni qaratamiz. Markaziy Osiyoga, xususan, hozirgi Oʻzbekiston hududiga qiziqish avvaldan maʼlum va bu har tomonlama (siyosiy, iqtisodiy jihatdan) ahamiyatli boʻlgan. Tarixiy va hozirgi maʼlumotlarga koʻra bu hudud, yer, suv, iqlim, tabiati, geografik oʻrni, qazilma boyliklari, hayvonot dunyosi jihatidan ajralib turgan. Aholining mehnatsevarligi, mirishkorligi, bunyodkorligi, kasb-hunarga mehr qoʻyganligi va ijodkorligi muhim ahamiyat kasb etgan.

Hudud zaminida turli-tuman boyliklar, ayniqsa, oltin, kumush, boshqa rangli metallar va javohirlarning mavjudligi hamda serobligi shu soha hunarmandchiligi rivojida hal qiluvchi rol oʻynaydi.

Shu sababli bilim, ilm makoni bo'lgan kitob savdo-sotig'i yetakchi o'rinni egallagan. Hozirgi davrda ko'plab taniqli mutafakkirlarimizning asarlari xorijiy davlati kutubxonalaridan topilmoqda va o'z vatani O'zbekistonga qaytarilmoqda. Bu shundan dalolat beradiki, o'z davrida kitob savdosi Buyuk ipak yo'lining asosiy faoliyatidan biri bo'lgan hamda bu yerdan chetga ko'plab ilm va san'at asarlari chiqarilgan.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligida paxta yetishtirish va paxtadan olinadigan mahsulot asosiy o'rinda turgan. Polizchilik (ayniqsa, qovunchilik), bog'dorchilik (uzum) yaxshi rivojlangan. Agar bizga ipak yetishtirish Xitoydan kirib kelgan bo'lsa, xitoyliklar bizdan zotli otlar sotib olgan, uzum va beda yetishtirishni o'rganishgan.

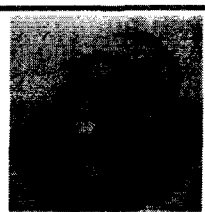
Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda bir karvonda 500-1000 tagacha odam, ot, tuya, boshqa ulovlar, savdogarlar bilan birga diplomatlar, elchilar, hajga boruvchilar, harbiy qo'riqchilar bo'lgan. Butun yo'l boshidan-oxirigacha 120-150 kun davomida bosib o'tilgan.

4.2. O'rta Osiyodagi iqtisodiy g'oyalar

O'rta Osiyo Yevropani Osiyo bilan bog'lovchi yirik moddiy-madaniy va savdo markaziga aylandi. Bu jarayonlar bir-biridan minglab chaqirim uzoqlikdagi davlatlar, xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni shakllantirdi. Osiyoda va Yevropadagi tovarlarga bo'lgan talab va taklifni (bozorning asosiy unsurlarini) yaxshi bilmay turib uzoq va xatarli yo'lga chiqish mumkinmidi, katta karvonlarni tog'u toshlardan, qum cho'llardan olib o'tish osonmidi, buning uchun ma'lum qoidalarga, amallarga tayanib ish ko'rish kerak bo'ldi. Yevropaga qancha va qaysi tovarlarni olib borish, u yerdan nima olib qaytish, karvon yo'lidagi davlatlar, xalqlar talab-etijoyini yaxshi bilish talab etilgan. Oqibatda turli bilim sohalari, matematika (al-jabr), geometriya (handasa), astronomiya (falakiyot) va boshqa ko'pgina fanlar rivojlandi. Bu davrda butun dunyoga tanilgan Xorazmiy, Farg'oniy, Ibn Sino, Ibn Ro'shd, Yusuf Xos Hojib, Nizomulmulk va boshqa ko'plab

mutafakkirlar yashab, ijod qilishdi. Ularning asarlarida muhim iqtisodiy g'oyalar ham o'z aksini topgan. Sharq uyg'onishi davridagi olimlar shu davrdagi tijorat, mulkdorlik sirlarini bayon etganlar. Ularning ko'plari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

A. Forobiyning iqtisodiy fikrlari

Abu Nasr Farobiy
(870–950)

O'rta asrda ilg'or iqtisodiy fikrlarni ilgari surgan buyuk mutafakkirlardan biri, Aristotelning izdoshi, uning asarlarini tahlil qilgan «**ikkinchi muallim**» **Abu Nasr Forobiy (870–950)** hisoblanadi. U ko'p qirrali olim bo'lib, o'z bilimini oshirish yo'lida tinmay mehnat qilgan, qaysi yurtda mashhur olim borligini eshitishi bilan suhbatlashib, undan saboq olish uchun yo'lga chiqqan.

Forobiy bir asarni bir marta o'qib tushunolmasa, uni qayta-qayta o'qirdi. Aristotelning «**Jon haqida**» asarining Forobiy o'qigan nusxasi topilgan bo'lib, kitob chetiga uning tomonidan «*Men bu kitobni yuz marta o'qidim*», boshqa bir kitobda esa «*Bu kitobni qirq marta o'qidim, lekin yana o'qishim kerak*», deb yozilgan. Forobiy Aristotel asarlarini o'qib-o'rganish bilan birga ularga sharhlar ham yozgan. Buyuk alloma Ibn Sino Aristotelning «**Metafizika**» asarini Forobiy yozgan sharhlar yordami bilanгина to'liq tushunganligi haqida yozgan.

Forobiy bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan *moddiy ehtiyojlar* to'g'risida ta'limot yaratdi. Uning fikricha odamlarning ehtiyoji jamiyat shakllanishining asosiy sababidir. «Tabiatan har bir odam shunday yaralganki, u yashashi va kamol topishi uchun ko'p narsalarga ehtiyoj sezadi. Ularni u bir o'zi topa olmaydi va ularga erishish uchun kishilar jamoasiga muhtoj bo'ladiki, uning har biri u ehtiyoj sezayotgan narsalardan biron-birini beradi. Bunda har bir odam boshqalarga nisbatan xuddi shunday holatda bo'ladi». Jamiyat

shakllanishi uchun moddiy ehtiyojlar to'g'risida bunday tushuncha o'sha davrdagi ilg'or fikrlardan hisoblanadi. Shu bilan birga moddiy boylik yaratishdagi mehnat va mehnat qurollarining ahamiyatini, har xil hunar turlarini uqtirib o'tgach, qullikka keskin qarshi chiqdi.

Forobiy Platonga o'xshab **ideal tuzum** to'g'risida fikr yuritdi. U kelajak haqida o'ylab, baxtga erishishning zarur va birlamchi shartini tashkil etuvchi o'zaro yordam va do'stlik tufayli bo'ladigan shaharni ideal shahar, deb hisoblagan; yer yuzida barcha xalqlarning o'zaro yordami asosida bir butun yagona jamiyat qurish mumkinligi to'g'risida, mahsulotlarni adolatli taqsimlash haqida fikrlar bildirgan. Ammo Forobiy mazkur o'zaro yordamning iqtisodiy asosi – mehnat mahsulotlarini ayirboshlashning zarurligini ko'rsatib bera olmadi. Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, Forobiy iqtisodiy masalalarni ikkinchi o'ringa surib qo'ydi. Bu ayniqsa, uning davlat to'g'risidagi talqinida ko'rinadi, unda adolat o'rnatish, ommani ma'rifatli qilish uning asosiy funksiyalaridan, deb e'tirof etiladi.

Forobiyning mulkchilik to'g'risidagi qarashlari. Abu Nasr Forobiy mulkchilik haqida fikr yuritib, mulkka egalik qilish, undan maqsadga muvofiq foydalanish, o'ziga to'q yashash to'g'risidagi ilg'or fikrlarni ilgari suradi. U odamlarga, avlodlarga zarar keltirmaydigan mol-mulk orttirish foydali ish ekanligi, boshqalar uchun zarar keltiradigan boylik to'plash, mol-mulk orttirish esa yomon odat ekanligini aytib o'tadi.

Forobiy kishilarni mulkiy qonunlar asosida tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor beradi. Uningcha ma'rifatli, qonun asosida ish yuritadigan, huquqiy madaniyatli kishilar jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynaydilar va aksincha, *“...shahar aholisi ma'rifatsiz, tajribasiz odamlar va bolalardan iborat bo'lsa, u holda ular qonun o'rnatgan tartib va boshqaruv usulini qabul qilmaydilar”*. Ko'rinib turibdiki, qonun-qoidalar asosida ish yuritishga alohida e'tibor qaratilgan. Huquqiy tarbiya, madaniyat mulkni to'g'ri tasarruf etish, undan unumli

foydalanish va mulkni ko'paytirishga undaydi. Forobiyning ta'kidlashicha *"Mulk orttirishda unchalik xavf yo'q... Mulkni ehtiyot qilib saqlab, o'z ehtiyoji uchun ishlatsa, bu yomon hisoblanmaydi"*.

Forobiyning mulkchilik to'g'risidagi iqtisodiy fikrlarining to'g'ri ekanligini hayotning o'zi ko'rsatib berdi. Mamlakatimizda mulkdorlar sinfining shakllanib, ularning soni ko'payib, iqtisodiyotni rivojlantirishda roli ortib borayotgan hozirgi davrda Forobiyning mulk va unga egalik qilish haqidagi g'oyalari yana ham faollashib bormoqda.

Forobiyning taqsimotga bo'lgan iqtisodiy qarashlari. Taqsimot Forobiyning iqtisodiy qarashlarida o'ziga xos usulda talqin etiladi. Uningcha jamiyat va kishilar qo'lidagi mol-mulkini, noz-ne'matlarni to'g'ri taqsimlash davlat miqyosidagi asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Taqsimot maqsadga muvofiq amalga oshirilmas ekan, ko'pchilik kishilar bachkanalashib ketadi, odamlar faqir ahvolga tushib qoladi.

Shu narsa ayonki, mavjud narsalar taqsimlanadi. Shu bois maqsadga muvofiq taqsimotni amalga oshirish maqsadida Forobiy mavjud bo'lgan barcha boyliklarni to'g'ri hisobga olishni nazarda tutadi. U shunday yozadi: ***"Avvalo yer va joylarning miqdori, keyin ularning egalari va tutgan o'rinlari, so'ngra nihoyatda zarur narsalar bo'lgan oziq-ovqatlar, ekiladigan yerlar, saroy va shaxsiy uylar miqdori hisobga olinishi zarur"***. Forobiy Platonning: ***"Taqsimot juda qiyin ish, lekin juda zarur ishdir"***, – degan fikrini alohida ko'rsatib o'tadi. Biz

**Abu Rayhon Beruniy
Muhammad ibn
Ahmad**

bundan Forobiy taqsimot muammosining qiyinligini, uni to'g'ri hal etish jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligini yaxshi tushunganligini ko'ramiz.

Abu Rayhon Beruniy Muhammad ibn Ahmad - XI asrning qomusiy olimi, Beruniy juda yoshligidan ilm va fanga qiziqadi. U sevgan fanlar - astronomiya, matematika, geodeziya, geografiya

va mineralogiya bo'lgan.

Beruniyning matematikaga va fanning boshqa sohalariga qo'shgan hissasini yozib qoldirgan 100 dan ortiq asarlaridan ham ko'rish mumkin. Ulardan eng yiriklari "Hindiston", "Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Qonuni Mas'udiy", "Geodeziya", "Mineralogiya" va "Astronomiya". Qolganlarini quyidagicha taqsimlash mumkin: matematikaga doirlari -22 ta; astronomik asboblari haqida -10 ta; astrologiklari -21 ta; turli fanlar (fizika, mineralogiya, adabiyot, tarix va boshqalar) -38 ta; turli tillardan tarjima asarlar -21 ta. Beruniyning bu asarlaridan atigi 30 ga yaqini bizning kunlarga yetib kelgan.

995-yilgacha u astronomiya, geografiya, geodeziyaning amaliy masalalarini hal etish bilan birga yer va osmon globusini yasadi hamda astronomiyaga oid bir necha kitoblar yozdi. Olimning ana shunday asarlaridan biri "Geodeziya" 1025-yilda yozib tugatilgan. Bu asar "Shaharlar orasidagi masofalarni aniqlash uchun joylarning chegaralarini belgilash"ga doir. Kitobning 4-bobi oxirida Beruniy yer aylanasining kattaligini o'lchash haqida fikr yuritgan.

Qadimdan insonlar yerning shakli va kattaligini bilishga qiziqqanlar va turli xalqlar yer shaklini turlicha tasavvur qilishgan. Miloddan avval o'tgan Pifagor, Arastu, Arximed kabi buyuk olimlar yer dumaloq va shar shaklida, degan fikrni aytganlar. Bag'dodda tashkil topgan "Donishmandlik uyi" nomli o'sha davrning fanlar akademiyasida O'rta Osiyolik olimlardan Xorazmiy, Farg'oniy, Habash Xasib, Marvaridiy kabi olimlar turli sohalarda ish olib borganlar. Beruniy ham shu "Donishmandlik uyi"ning a'zosi bo'lib, u yerda 7 yil ishlagan. Olimning muhim asarlaridan biri "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" uning Jo'rjon saroyida xizmat qilgan davrida yaratiladi. 1000-yili tugallagan bu asar muallifning ko'p qirrali olim ekanini namoyish etdi va unga katta shuhrat keltirdi.

Muallifning ilmiy adabiyotlarda qisqacha "Geodeziya"deb yuritiladigan "Turar joylar orasidagi masofani tekshirish uchun

joylarning oxirgi chegaralarini aniqlash” nomli astronomiya va geografiyaga bag‘ishlangan asari 1025-yilda yozib tugatildi. Beruniyning “Munajjimlik san’atidan boshlang‘ich tushunchalar” asari ham 1029-yilda G‘aznada yoziladi. Oradan bir yil o‘tgandan so‘ng u o‘zining “Hindiston” nomi bilan tanilgan “Hindlarning aqlga sig‘adigan va sig‘maydigan ta’limotlarini aniqlash” kitobini yakunlaydi. Bunda Beruniy hozirgi Amerika qit’asining mavjudligini Kolumbdan bir necha asr avval ilmiy asoslab bergan. Olim yashagan davrdagi munosabatlar, ishlab chiqarishning yuksalganligi, savdo-sotiqning rivojlanishi, sug‘orish inshootlarining ishga tushirilishi ana shu davr uchun xos edi. Shu asosda Beruniyda kishilik ehtiyojlarining paydo bo‘lishi va uni qondirish asoslari, mehnat va hunarga munosabatlari uyg‘unlashib ketadi. Uning fikriga ko‘ra, kishilar o‘z zaruriy ehtiyojlarini qondirish uchun uyushgan holda yashash va ishlashga majburdirlar. Ehtiyojlar turli-tuman va ko‘p bo‘lganligi uchun insonlar birlashgan holda turar joy va shaharlar yaratishga intiladilar, deb hisoblaydi. Shuningdek, u davlatning paydo bo‘lishini ham ehtiyoj tufayli, deb o‘ylagan. Eng muhim g‘oya shuki, barcha qimmatli narsalar inson mehnati bilan yaratiladi va insonning qadr-qimmatini uning avlod-ajdodlarining kim bo‘lganligi emas, balki uning mehnati, aqliy va jismoniy mahorati bilan belgilanadi. Har bir davrning urf-odatlarini o‘ziga xos bo‘ladi va inson ahli ularga rioya qilmog‘i darkor, aks holda nizom va bir xillik yo‘qolsa, tartib ham yo‘q bo‘ladi, deb uqtiradi buyuk donishmand. Olimning fikrlariga tayanib shunday muhim qisqacha xulosalar chiqarish mumkinki, inson yerdagi bunyodkor va yaratuvchi kuchdir. Inson avvalo halol mehnati bilan ulug‘lanadi, kishilik jamiyatining asl ibtidosi ham mehnatdandir.

Beruniy qayd etishicha, bilimlarni egallamoq va hunar o‘rganmoq uchun mehnat qilish zarur, bu esa doim davom etadigan va takomillashib boradigan jarayondir. U mehnatni turlarga ajratib, ularning har qaysisi alohida talab va ehtiyojlar asosida vujudga kelishini

ko'rsatib berdi. Binokor, ko'mir qazuvchi, hunarmand, fan sohiblari mehnatini og'ir mehnat, deb biladi. Ilm, ma'rifat zahmatkashlari mehnatiga ta'rif berish, ilm olish, o'qish eng kerakli mehnat ekanligini isbotlaydi. Shunga ko'ra olimlarning mehnatini qadrlash turli ilmlar ko'payishiga olib keladi. Olim jamiyatning asosini moddiy ne'matlar uchun bo'lgan harakatlarda, mehnatda, deb biladi.

Mehnatkashlarning xohish-irodasiga qarshi, ularni majburlab ishlatishga qarshi bo'lgan, chunki bunday mehnat samarasi pastdir. Meros bo'lib avloddan avlodga o'tib keladigan hunarlar yuqori baholangan.

Beruniy og'ir jismoniy mehnat qiluvchilar, ya'ni konda ishlovchilar, yer ostida gavhar qidiruvchilar, dehqonlar to'g'risida, ularga berilishi kerak bo'lgan imtiyozlar va ish haqi haqida «Minerologiya» asarida keng mulohaza yuritadi. Ayniqsa, ochiq va yer ostidagi kon ishlariga alohida e'tibor beriladi, yer osti konlarini mustahkamlash (falokat oldini olish uchun), yer osti suvlarini chiqarib tashlash, olingan rudani yuqoriga olib chiqish uchun maxsus moslamalardan foydalanish tavsiya etiladi. Kon atrofida konchilar qishlog'ini barpo etish zarurligi ko'rsatiladi.

Yer osti boyliklarini qazib olish ishlari katta jismoniy mehnat, ixtirochilik, aqliy mehnat va bilim sarflashni talab etadi. Bu murakkab va og'ir ishlarni bajarish maxsus maktab, ularda ta'lim-tarbiya berish asosida yo'lga qo'yilmog'i kerak, deydi olim. Xuddi shu o'rinda Beruniy ilm ahllari, olimlar, tarbiyachilarning mehnati jamiyat uchun naqadar kerakli va zarurligini alohida uqtiradi. Beruniy ustalarning ahvoli, shogirdlarning faoliyati, ish haqlari borasida ham qimmatli g'oyalarni ilgari suradi, ish haqi miqdori samaradorlik bilan bevosita bog'lanadi.

Olimning yozishicha: «Basrada billurdan idish-tovoq va boshqa narsalar yasaydilar. Ish joyida belgilab-o'lchab beruvchi usta bo'lib, uning oldida billurning mayda va katta bo'lakchalari to'plangan. U ana

shulardan chiroyli va keraklisini olib, undan eng chiroyli va yaxshi buyum yasashni o'ylab o'lchab, belgilab chiqadi. Shundan keyin uni yasovchi hunarmandga beradi, bu birinchi usta aytganidek qilib buyumlarni yasay boshlaydi.

Olim shu yerda mehnat taqsimoti va uning ahamiyatini ko'rsatadi. Olim va mutaxassislar mehnatini mamlakat boshqaruvchilari tomonidan rag'banlantirib turish foydali ekanligi alohida ta'kidlanadi. Bu aslini olganda manfaatdorlik tamoyilining xuddi o'zidir. Uningcha ayniqsa, yerga ishlov berib, rizq-ro'z yaratuvchilarga mehribon bo'lish kerakligi ko'rsatiladi. Ana shu g'amxo'rlik oqibatida yerga yaxshi ishlov beriladi va yer hosildor bo'ladi, moddiy ne'matlar yaratiladi, ishlovchi va jamiyat manfaatlari bab-baravar himoya qilinadi (bu fikr XVIII asrda Adam Smit tomonidan to'laroq isbotlab berilgan). Moddiy ne'matlar esa tiriklik asosi. Ana shunday qilinganda hokimiyat ham mustahkam bo'ladi, deydi olim (bu yerda davlatning iqtisodiyot bilan munosabati masalasi ko'tariladi).

Agar kishilar to'q bo'lsa, davlat ham kuchlidir. Hukmdorlarning vazifasi yuqori tabaqalar bilan quyi tabaqalar o'rtasida haqiqatni, kuchli bilan kuchsiz o'rtasida tenglikni o'rnatishdan iboratdir, deb uqtiradi olim. Mehnatning ixtiyoriyligi, ozodligi, erkinligi kishilar o'rtasida xulq-atvor, hurmat-e'tibor uchun muhim va zarurdir. Bozor iqtisodiyotining eng zarur tamoyillaridan biri – tanlash va tadbirkorlik erkinligi masalasi ilgari surilgan.

Beruniy o'gitlaridan:

Har bir yangi narsada lazzat bor.

Ne'matning qadri u yo'qolgandagina bilinadi.

Asalarilar ham o'z jinsidan bo'laturib ishlamay, uyadagi asalni bekorga yeb yotadiganlarini o'ldirib tashlaydilar.

Ikkala da'vogar rozi bo'lishibdi-yu, qozi rozi bo'lmabdi.

Tenglik hukm surgan joyda sotqin, aldanchi ehtiroslar, g'am-g'ussa bo'lmaydi.

Haddan ortiq g'azab vahshiylik keltiradi va bevaqt qilingan lutf obro'ni ketkazadi.

Ibn Sinoning iqtisodiy qarashlari

Ibn Sino (980–1037)

Ulug' mutafakkir **Ibn Sinoning** 280 dan ko'proq asarlari mavjud bo'lib, ular tibbiyot, matematika, astronomiya, kimyo, falsafa, iqtisodiyot va boshqa sohalarga bag'ishlangan.

Ibn Sinoning inson ehtiyojlari to'g'risidagi, mehnat va uning moddiy ishlab chiqarishdagi roli to'g'risidagi fikrlari diqqatga sazovor. Uning fikricha: «Hayvon tabiat ne'matlariga qanoat qiladi, insonga esa

tabiat ne'matlari kamlik qiladi, u oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-joyga ehtiyoj sezadi. Hayvonlar tabiat ne'matlarini o'zlashtiradi, inson esa o'z mehnati bilan o'ziga ovqat, kiyim-kechak, uy-joy yaratadi. Shu maqsadda inson dehqonchilik bilan shug'ullanishi kerak. Hayvonlar garchi poda bo'lib yashasalar ham, yolg'iz yashay oladi, odamlar esa yakka holda o'zlari uchun barcha yashash vositalarini topa olmaydilar. Shuning uchun odamlar muloqot va o'zaro yordamga muhtoj bo'ladilar».

Ibn Sino feodal jamiyatning asosiy muammolarini tadqiq qiladi. U jamiyat amal qilishining asosi hunarmandchilik, deb hisobladi. *«Odamning o'z quvvatini saqlashga va oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoji, – deb yozadi Ibn Sino, – hammani hunar o'rganishga undaydi».*

Ibn Sino nafaqat oila doirasidagi, balki shahar va hatto davlat miqyosidagi daromad va xarajatlar balansi to'g'risida ham fikr yuritadi. Uning fikricha davlat tabiiy ofat yoki urush bo'lish ehtimolini hisobga olib, unga mablag' ajratgan holda daromad va xarajatlar balansiga erishishi zarur.

Ibn Sino ideal davlat to'g'risida fikr yuritib, uni quyidagicha tavsiflab beradi:

- 1) hamma o'z foydasini ko'zlab mehnat qilishi kerak;
- 2) bu davlatda barcha moddiy boyliklar shunday teng taqsimlanishi kerakki, unda juda katta boylik va ashaddiy kambag'allik bo'lmasin;
- 3) barcha kishilar halol mehnat bilan shug'ullanishi va halol savdo qilishi sababli urushadigan odamlar bo'lmaydi va urushlar tugatiladi, davlatlar o'rtasidagi siyosiy bahslar esa tinch yo'l bilan hal etiladi;
- 4) ideal davlatda odamlarda hamma narsa muhayyo bo'ladi, shuning uchun ular bir-biriga qarama-qarshi bo'lmaydilar, quvnoq ashula va musiqani yaxshi ko'radilar, uzoq vaqt qarimaydilar.

Ibn Sinoning ideal davlat to'g'risidagi qarashlari Platonning «Qonun»larida, Aristotelning «Afina siyosatchilari»da, Forobiyning «Saxovatli shahar aholisining qarashlari to'g'risida traktat»ida aytilgan fikrlariga ko'p jihatdan o'xshab ketadi.

Yusuf Xos Hojibning iqtisodiy fikrlari. Atoqli davlat arbobi, ilk

turkiy dostonnavis Yusuf Xos Hojib 1020-yili Qoraxoniylarning markaziy shaharlaridan biri Bolasog'unda tug'ildi(olamdan o'tgan yili noma'lum). Bo'lajak mutafakkir o'z davridagi barcha bilimlarni, arab va forsiy tillar hamda undagi adabiyotlarni puxta egallaydi.

Yusuf Xos Hojib
1020 yil

U 1069-1070-yillar orasida «Qutadg'u bilig» (Qutga, ya'ni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim)asarini turk tilida yozib, Qoraxoniylar hukmdori Tabg'ochxon Bug'roxonga taqdim etadi. Xon Yusufga «Xos Hojib» (eshik og'asi) degan martabani in'om etadi. Bu falsafiy didaktik asarda markazlashgan davlat tuzish, uni mustahkamlash, nizo va adolatga barham berish kabi ma'muriy-xo'jalik hamda ma'rifat, obodonchilik, moddiy-ma'naviy va boshqa adolatli

hukmron, davlatni tadbir bilan boshqarish ishini o'rganish, kasb-hunar egallash, xalq g'amini yeyish haqidagi fikrlar ilgari suriladi. Bizgacha donishmandning faqat birgina asari yetib kelgan, ammo bu asarda shunday durdonalar to'planganki, ularga qoyil qolmay iloj yo'q. Asar 13 ming misra (nasriy va nazmiy muqaddimadan tashqari)-73 bobdan iborat. Unda inson tafakkurining barcha jabhalari bo'yicha so'z yuritiladi va nihoyatda qimmatli fikrlar bayon etilgan. Kitobda berilgan bu g'oyalar o'z davri uchun ham, hozirgi davr uchun ham nihoyatda qadrlidir. Ayniqsa iqtisodiyot masalalari bo'yicha davlat va raiyat munosabatlari sinchiklab o'rganilgan. Asar 18 oy ya'ni bir yarim yilda yozib tugallangan (Bolasog'unda boshlangan va Qashqarda nihoyalangan) bo'lsa ham, uni yaratish uchun juda uzoq vaqt tayyorgarlik ko'rilgan.

Donishmand fikricha, ezgu orzularga faqat toat-ibodat bilangina yetishib bo'lmaydi. Buning uchun talay ezgu ishlar qilish, foydali faoliyat ko'rsatish kerak, degan fikrni ilgari suradi. Borliq haqidagi bilimlarga to'qnashib, odam bilishi mumkin bo'lmagan narsa, bilim bilan yechilmaydigan jumboq yo'q, bilim tufayli osmon sari ham yo'l ochiladi, deydi. Bilish uchun esa tinmasdan o'rganish lozim, deb uqtiradi.

Taniqli iqtisodchi Adam Smitning iqtisodiy ta'limotiga ko'ra (XVIII asr), mamlakatni iqtisodiy tanglikdan chiqarish uchun 3 narsa:

1. Tinchlik-osoyishtalik.
2. Me'yoridagi soliqlar.
3. Iqtisodiy erkin faoliyat yuritish imkoni talab etiladi.

Ana shu g'oya aslida bizning mutafakkir tomonidan yetti asr avval bayon etilgan. Xalq, raiyat (soliq to'lovchilar) mamlakat hukmdoridan uch narsani kutadi, deb uqtiradi Yusuf Xos Hojib, bular:

- 1) pulning qadrini ko'tarish yoki ushlab turish;
- 2) xalqqa xususiy mulk huquqini ta'minlovchi qonunlarni joriy etish;

3) yo'llarni o'g'ri-qaroqchilardan muhofaza qilish.

Shoh esa fuqarolardan soliqni vaqtda to'lashni (hozirgi kunda ham nihoyatda dolzarb), chiqargan farmon, qonunlarini bajarish hamda do'stga- do'st, dushmanga-dushman bo'lishni talab qiladi, deb yozadi. Ko'rinib turibdiki, bunda jamiyat va siyosiy hokimiyat o'zaro mutanosib bo'lishi zarurligi g'oyasi aniq ifoda etiladi.

Xususiy mulk huquqini ta'minlash bozor munosabatlarining bosh unsuridir, mulkka egallik hissi taraqqiyot omili sifatida butun jahon rivoji asosida isbotlangan va hozirgi davrda respublikamizda ham jadallik bilan amalga oshirilmoqda. Davlat, umumxalq mulkiga ommaviy o'tishning salbiy oqibatlarini sobiq sho'rolar davrida boshimizdan kechirganmiz. Yo'llarni o'g'rilardan muhofaza qilish ichki va ayniqsa, tashqi savdo (eksport-import)ni ta'minlash va qo'llab-quvvatlashning o'zginasidir. Bu yerda savdoning xalq xo'jaligi uchun ustuvor ahamiyati to'g'risida gap yuritiladi.

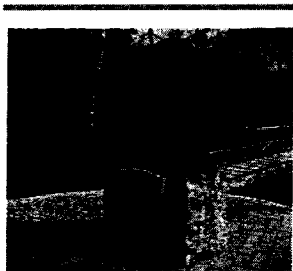
Yusuf Xos Hojib barcha imtiyozlardan mahrum kambag'al tabaqalar ahvoriga achinish hissini izhor qiladi. Donishmand hokimlarni quyi tabaqa vakillarini ularga nisbatan mehr-shafqatli, insofli, adolatli, marhamatli bo'lishiga, ayni paytda raiyatni hokimlarga bo'ysunuvchi, sadoqatli bo'lishiga chaqiradi. Mana shunday kelishtirish yo'li bilan osoyishta hayotga erishishga umid bildiriladi (bu esa iqtisodiy rivoj uchun ham zaruriy shartdir).

Kitobdagi g'oyalar dunyodagi hamma ishlarda qo'l keladi. Unda mulk tutishning siru-asrorlari, mamlakatni idora qilish tartibi, sharti, shuningdek, mol-mulk, el-yurtning mangu qolishi, gullab-yashnashi va uning xarob bo'lish belgilari berilgan. Mutafakkir ayniqsa, kasb-hunar ahlining faoliyatini yuqori baholaydi. «Bir yigitga qirq hunar oz» bobi xuddi shu masalaga bag'ishlangan. Vazir, qo'mondon, elchi va boshqa hukmdorlarning faoliyat mezonlari diqqatga sazovordir. Masalan, «Vazir ko'zining to'q bo'lishi uni har xil mol-mulk oldida saqlanishdan asraydi. Ko'zi och odam bor dunyoni yesa ham to'yamaydi», deydi olim.

Dehqon, savdogar, chorvador, oddiy mehnatkash ahli to'g'risida nodir fikrlar bildiriladi. «Bular bilan yaqin bo'lgin hamisha, to tomoq tashvishin bilmasdan yasha», deb aytiladi. Ayniqsa, bilim va aql-idrokka, shu soha sohiblariga katta e'tibor beriladi. «Odamzod naslining ulug'ligi bilimdan. U aql-idrok tufayli ne-ne tugunlarni yechishga qodir», deb yozadi alloma.

Aql-idrok egalarining nafi har doim ko'pchilikka tegib turadi. Bilim egalari esa elda aziz bo'ladi, hurmat qozonadi. Butun ishlar o'quv-idrok bilan amalga oshadi. Barcha murakkab ishlar bilim bilan hal etiladi. Ko'rinib turibdiki, yurtimizda iqtisodiy rivojlanish bo'yicha tanlangan o'z yo'nalishimizda ham yoshlarning bilim olishiga, jahon xalqlari tajribasini o'rganishga keng imkoniyatlar yaratilayotir. Bu tanlangan yo'limizning to'g'riligidan dalolat beradi.

Nizomulmulk (1017, Tus - 1092, Nahovand) —

**Nizomulmulk (1017, Tus - 1092,
Nahovand)**

Saljuqiylar davlati arbobi Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn Ishoq at-Tusiyning unvoni «Nizomulmulk», ya'ni mulkning nizomi, tartibi nomi bilan shuhrat qozongan. Nishopur va Marvda o'qib, voyaga yetgach, balxga borib, Ali ibn Shodon xizmatiga kiradi. Nizomulmulk saljuqiylar shohi Alp Arslon saroyida vazirlik mansabigacha ko'tariladi. 1072-yili Alp Arslon o'ldirilgach, uning o'g'li, 17 yoshlik Malikshoh (1072-1092-yillar) saroyida vazirlik qilib, qariyb davlatning

hamma ishlarini o'zi olib borgan. Nizomulmulk mamlakatda yirik mulkdorlar va qabila boshliqlarining ayirmachilik (separatistik) harakatlariga qarshi kurashib, davlatni boshqarish ishlarini markazlashtirish siyosatini o'tkazgan. 1067-yili Bag'dodda «Nizomiya» aqoid va huquq madrasasini qurdiradi. 1091-yili «Siyosatnoma» («Siyar ulmuluk») asarini yozadi. Unda davlat boshqaruviga aloqador qariyb

hamma qoida va qonunlar, usul va vositalar, qozi va qozixona ishlari, qo'shin va sarbozlar, xizmatchi va shaxsiy sarbozlar masalalari, saroydagi soqchilaru posbonlar vazifalari, ularning maoshlari, pochta va ayg'oqchilik (razvedka) ishlari, ularning moddiy jihatlari, hatto shohning oilaviy ishlari, soliq va xiroj, zakot va vaqf masalalari ham o'rin olgan. Asarning asosiy g'oyasi shundan iboratki, vazir Nizomulmulk. shoh va hokimlarni adlu insofga, sulh va muruvvatga, davlatni oqilona boshqarib, qat'iy qoida va tartib o'rnatishga, amaldorarni vijdonli, pok, halol va iymonli bo'lishga, mamlakat obodonligi, uning ahli farovonligi, tinchlik va totuvligini ta'minlash uchun harakat qilishga da'vat qiladi. Nizomulmulk Bag'dod safari yo'lida yollangan qotil tig'idan halok bo'ladi.

Nizomulmulkning "Siyosatnoma" yoki "Siyar ul-muluk" asari saljuqiylar sulolasining davlat boshqaruvi sohasidagi siyosiy dasturi sifatida e'tiborga sazovor manba bo'lib, u o'zbek milliy davlatchiligi tarixida ham alohida qiymatga ega. Asar IX-X asrlarda hukm surgan sulolaning siyosiy dasturi bo'lib, unda o'rta asrlarda O'rta Osiyo va Eron VI asrdan to XI asrgacha sodir bo'lgan muhim siyosiy voqealar bayoni va g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlar yuzasidan tarixiy ma'lumotlar keltiriladi. Asarda uchraydigan tarixiy-falsafiy va davlat boshqaruviga oid ma'lumotlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- siyosiy tarixga oid ma'lumotlar;
- ijtimoiy-iqtisodiy hayotga doir ma'lumotlar;
- ma'naviy hayotga tegishli ma'lumotlar;
- islom mazhablari o'rta asrdagi kurashlar tarixiga oid ma'lumotlar;
- boshqaruvning diniy va dunyoviy tamoyillari;
- siyosat falsafasi, o'zini o'zi boshqaruv institutlari.

Qonun ustuvorligining siyosiy-amaliy jihatlari qonunlarning podshoh va sultonlar tomonidan qabul qilinishi siyosiy faoliyat bo'lib, ular xalq (raiyyat) hayoti bilan bog'liq.

Birinchiidan, podshoh tomonidan farmonlar yozilib, xalqqa tanishtirib boriladi. Bu oddiy hol bo'lib ko'rinsada, hozirgi siyosatshunoslik uchun ham qo'l keladi. Biroq u jamiyat hayotiga

monand tarzda mudom ishlab turishi shart. Ana shunda siyosiy institutlar, shu jumladan, ularning ijrosini ta'minlovchi idoralar ham hayot talablaridan orqada qolmaydi.

Ikkinchidan, agarda farmonga salbiy munosabat bildirilsa yoki uning ijrosi cho'zilib ketganligi to'g'risida xabar yetsa, podshoh mas'ul va mutasaddi shaxslar uchun jazo belgilagan (ular o'z yaqinlari bo'lsa ham). Chunki, markazlashgan davlat siyosati shoh farmoniga so'zsiz itoat etishni talab qiladi. Bu o'sha davrning eng oliy siyosati edi, albatta.

Uchinchidan, shoh, sulton farmonlari barchaga taalluqlidir, uni hatto hukmdorga yaqin odamlar ham buzishi mumkin emas. Shuning uchun ham Nizomulmulk qonun va siyosat oldida hammani teng, deb qaragan. "Siyosatnoma" asarida davlat boshqaruvi haqida keng fikr yuritilgan, undagi rivoyatlar, hikoyatlar, aforizmlar Nizomulmulkning jamiyat va davlatni boshqarish, falsafa, axloq masalalariga oid javoblaridir. Asarda jamiyat va davlatni boshqarish masalalari falsafiy-axloqiy yondashuv orqali ochib berilgan. Donishmandning siyosiy-falsafiy qarashlarida podshoh (sulton), xalq (raiyyat) va shaxs (fuqaro) o'rtasidagi munosabatlarda uyg'unlikni ta'minlash asosiy o'rinda turgan.

Nizomulmulk markazlashgan davlat qurish tarafdori. To'g'ri, u markazlashgan davlat barpo etish uchun ijtimoiy-siyosiy loyihalar, istiqbolli dasturlarni tavsiya qilmaydi, ammo islohotlar o'tkazishni o'rtaga tashlaydi. Uning mushohadalari podshoh (sulton) bilan xalq (raiyyat), amaldor(xizmatchi)lar bilan kishi(fuqaro)lar o'rtasida murosasiz munosabatlarini qaror toptirishga qaratilgan.

Insonparvar podshoh davlatni uzoq boshqaradi, xalq farovonligini o'ylaydi, zo'rlik ishlatmaydi. «Kim insonparvarlikka chindan intilsa, u hech qachon yomon ishlar qilmaydi... Kim insoniylikni sevsa, undan yuqori narsa yo'q deb hisoblaydi», degan g'oyani o'z davrida alloma Konfutsiy ilgari surgan edi. Bunday g'oyalarni Nizomulmulkda ham kuzatish mumkin. Demak, insonparvarlik shaxslararo munosabatlardangina iborat emas, u jamiyat va davlatni boshqarishga ham taalluqli voqelikdir. To'g'ri, ba'zan Nizomulmulk insoniylikni kichiklarning kattalarga hurmat ko'rsatishi, deb ham talqin qiladi. Keyin ushbu

talqinni podshoh (sulton) va xalq (raiyat), amaldor (xizmatchi) va fuqaro (inson), davlat va shaxs munosabatlariga ko'chiradi. Qanday bo'lmasin, jamiyat va davlatni boshqarishda insoniylik, insonparvarlik tamoyillariga tayanishga da'vat - Nizomulmulk ijodidagi olijanob jihatdir. Xalq, odamlar, amaldorlarning qanday sifatlarni o'zida shakllantirishi yoki ulug'lashi podshoh (sulton)dagi fazilatlarga bevosita bog'liqdir. Bu o'rinda Sharq xalqlariga xos bo'lgan «aravaning katta g'ildiragi qayerdan yursa, kichik g'ildirak ham shu yerdan yuradi», degan maqol esga tushadi. «Xalqni o'z ketidan ergashishga majbur qilish mumkin, lekin u nima uchun majbur qilinayotganini bilmasa, davlat uchun yomondir». «Hukmdor o'z axloqini tuzatmasa, u kichik odam, xalq axloqini ham tuzatolmaydi», "badaxloqlik oxir-oqibatda davlatni, boshqaruvni tanazzulga olib keladi..." Bunday siyosiy qarashlar Nizomulmulk asarining maqsadini ifodalaydi.

Tayanch tushunchalar

Buyuk ipak yo'li- Xitoy, Hindiston, Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, Yevropa davlatlarini bog'lovchi qadimgi savdo yo'li.

“Geodeziya”- “Turar joylar orasidagi masofani tekshirish uchun joylarning oxirgi chegaralarini aniqlash” nomli astronomiya va geografiyaga bag'ishlangan asar.

“Nizomulmulk” -ya'ni mulkning nizomi, tartibi.

“Qutadg'u bilig” -Qutga, ya'ni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim.

Muhokama uchun savollar

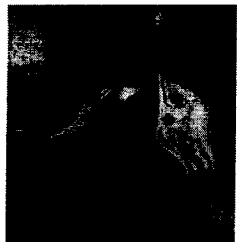
1. Forobiyning “moddiy ehtiyojlar” to'g'risidagi ta'limotining mohiyatini qanday tushunasiz?
2. Ibn Sinoning ijtimoiy ishlab chiqarish to'g'risidagi g'oyasining mag'zini chaqing.
3. Yusuf Xos Hojibning iqtisodiy g'oyasini izohlang.

V BOB. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDAGI IQTISODIY G'UYALAR VA IQTISODIY SIYOSAT

5.1. Amir Temurning iqtisodiy qarashlari

Amir Temur (1336-1405)

Amir Temur (1336-1405) iqtisodiyotni boshqarishda o'ziga xos maktab yaratdi. Sohibqiron davlatida devoni buzurg (bosh vazir)dan tashqari har bir viloyatda Devon, deyiluvchi boshqarma bo'lgan. U davlatning muhim ishlarini: soliq yig'ish, tartib saqlashni, ijtimoiy binolar – bozorlar, hammomlar, yo'llar, suv inshootlari tarmoqlarini nazorat qilib turgan.

Uning xodimlari vaqti-vaqti bilan tekshirish va taftish ishlarini olib borgan. Ayniqsa, toshu tarozi to'g'riligi, odil baho tekshirib turilgan, qallob va tovlamachilar qattiq jazolangan.

Mamlakatda ko'rilgan bunday va shu kabi boshqa chora-tadbirlar, birinchi navbatda, raiyatning qashshoqlikka, mamlakatning esa og'ir ahvolga tushib qolishining oldini olishga qaratilgan. Negaki, A.Temur: *“Raiyatni xonavayron qilish davlat xazinasining kambag'alashishiga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa, sipohlarning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohlarning tarqoqligi esa, o'z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi”*, – deb ko'rsatib bergan.

Mamlakatda dehqonchilikka katta e'tibor berilgan bo'lib, yerga egalik qilish quyidagi ko'rinishlarda bo'lgan:

1. *Suyurg'ol yerlar*. Katta hajmdagi bu yerlar davlat tomonidan ajratib berilib, bir avloddan ikkinchisiga o'tgan. Suyurg'ol egasi soliqdan ozod qilingan. Bunday yer egalari dehqonlarni ishlatib, yer solig'i – xiroj olganlar.

2. *Tarxon yerlar.* Bu yerlar xususiy mulk bo'lib, ular odamlarga biron-bir xizmati uchun berilgan.

3. *Ushr yerlar.* Sayid va xo'jalarga mansub yerlar. Bu yerlardan olingan hosilning o'ndan biri davlatga berilgan.

4. *Vaqf yerlar.* Masjid, madrasa, xonaqoh, qabriston va shu singari joylarga doir yerlar. Vaqfda yer, suv, bozor, qul, pullar va boshqalar mol-mulki bilan in'om etiladi.

5. *Askarlarga, ularning rahbarlariga* beriladigan yerlar.

Kimda-kim biron sahroni obod qilsa yoki koriz (yerosti suvlarini tortib chiqarish uchun qurilgan inshoot) qursa, biron bog' ko'kartirsa yoxud birorta xarob bo'lib yotgan joyni obod qilsa, birinchi yili undan soliq olinmagan. Ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan berganini olgan. Uchinchi yil xiroj yig'ilgan. Mazkur muammoga bunday yondashuv qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishda muhim mavqega ega bo'ladi.

Amir Temur barcha shahar va qishloqlarda langarxona (yo'lovchilar qo'nib o'tadigan, kambag'al yetim-yesirlarga ovqat beriladigan joy), g'aribxonalarni qurishni, kasallar uchun shifoxonalar bunyod etishni va ularda ishlash uchun tabiblar tayinlashni lozim, deb bilgan va ularni amalga oshirish uchun ko'p ishlarni qilgan.

Amir Temur Angliya va Fransiya qirollariga murojaat qilib, *xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga* harakat qilgan. Mashriqdan mag'ribgacha bo'lgan savdo-sotiq ishlarini kuchaytirish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar yaratib berilgan. Masalan, bir kunlik karvon yo'lida barcha narsa muhayyo etilgan (karvonsaroyda doimo ot, yem-xashak, oziq-ovqat, suv bo'lgan, sardobalar qurilgan), qaroqchilar qattiq jazolangan. Shu narsaga alohida e'tibor berish kerakki, chetdan olib kelingan tovarlar ustiga *10 foiz narx* qo'shib sotish mumkin bo'lgan. Bu hozirgi davr tili bilan aytganda, birinchidan – chet el tovarlariga bo'lgan talabni kuchaytirsa, ikkinchidan – aholining iste'mol buyumlariga bo'lgan ehtiyojini to'laroq qondirish imkonini beradi.

A.Temurning iqtisodiy fikrlari «**Temur tuzuklari**»da bayon etilgan bo‘lib, quyida biz ko‘rib chiqmoqchi bo‘lgan g‘oyalar mazkur asar asosida keltirildi («Amir tuzuklari». Toshkent, 1991).

Unda o‘sha davrdagi davlatning 12 ijtimoiy toifadan iborat bo‘lganligi ko‘rsatilgan:

1. Sayidlar, ulamo, mashoyix, fozil kishilar (din ahlari).
2. Aqlli, donishmand odamlar.
3. Xudojo‘y kishilar.
4. No‘yonlar (tuman boshlig‘i), amirlar, mingboshilar, ya‘ni harbiylar.
5. Sipoh va raiyat (soliq to‘lovchi xalq).
6. Aqlli, tajribali, eng ishonchli kishilar.
7. Vazirlar, sarkotiblar.
8. Hakimlar (faylasuflar, donishmand, allomalar), tabiblar, munajjimlar, muhandislar (injenerlar).
9. Hadis olimlari.
10. Ahli hunar va san’atchilar.
11. Kasbu hunar egalari.
12. Savdogar va sayyohlar.

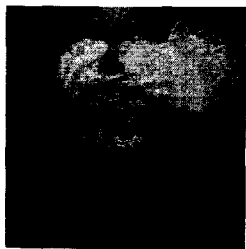
Davlat taqdirini esa podsho, xazina, askar hal qiladi deyilgan. Qo‘shin a‘zolarining maoshi to‘g‘risida aniq ma‘lumotlar keltirilgan. Masalan, oddiy sipoh o‘zi mingan ot bahosiga teng miqdorida maosh olishi, bahodirlar ikki ot bahosidan to‘rt ot bahosigacha maosh olishi, o‘nboshi o‘z qaramog‘idagi askarga nisbatan ikki barobar ko‘p, yuzboshi o‘nboshidan ikki marta ortiq maosh olishi tayinlangan.

«Tuzuklarda» A.Temur davrida soliq va jarimalarni yig‘ish va xarj (sarf) qilishga alohida e‘tibor berishgan. «*Xirojni yig‘ish vaqtida, – deb uqtiriladi «Temur tuzuklari»da, – ikki vazir tayinlansin. Biri to‘plangan molni yozib, raiyat ahvolini tekshirib tursin, boj oluvchilar fuqaroga zulm qilib, ularning ahvoliga xaroblik etkazmasinlar. Viloyatlarda yig‘ilgan barcha mol-ashyoni kirim daftariga yozishlari lozim. Ikkinchi*

vazir esa, chiqim daftariga yozib, yig'ilgan mollardan sipoh maoshiga taqsim qilsinlar». Demak, ko'rinib turibdiki, hisob-kitob ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilishi talab etilgan. Xiroj, odatda, sug'oriladigan yerlarda jami hosilning uchdan biri (33 foiz), lalmikor yerlarda to'rtidan biriga (25 foiz) teng bo'lgan miqdorda to'plangan. Bu raqamlar uning hozirgi davrdagi daromad solig'i atrofida bo'lganligini ko'rsatib turibdi.

A.Temur o'qimishli, olim odamlarning mehnatiga yuqori baho bergan. «... Sayidlar, olimlar va fozillarga dargohim doim ochiq edi, - deyiladi «Tuzuklar»da, - chunki bu insonlar mamlakat rivojida ustundirlar». **A.Temur Shom (hozirgi Suriya)** yurtini qo'lga olganda (1401-y.) taniqli olim **Ibn Xoldun (1332–1406)** asirga tushib qoladi. Sohirqiron uning olimligini bilgach, u bilan suhbatlashib, izzat-ikrom bilan uni qo'yib yuboradi.

5.2. Shohruh Mirzo va Mirzo Ulug'bek davridagi iqtisodiy islohotlar

M.Ulug'bek (1394-1449)

A.Temur vafotidan keyin Shohruh va Ulug'bek (1394-1449) podsholigi (1409-1449) davrida iqtisodiyot yaxshi rivojlandi. Ayniqsa, qo'shni mamlakatlar bilan savdo-sotiq munosabatlari o'sdi. Bu Movarounnahrda (arabcha «daryo ortidagi» (mamlakat) degani) 1428-yilda Ulug'bek tomonidan o'tkazilgan pul islohoti bilan bog'liq. Jamiyatda pulning ahamiyatini yaxshi tushungan holda uning qadr-qimmatini oshirish uchun harakat qilingan.

O'sha davrda muomaladagi fulusiy chaqa pullar yengil vaznda bo'lib, savdo rivojiga to'siqlik qilgan. Ulug'bek yengil vaznda zarb etilgan va muomalada yurgan barcha chaqa pullarni man etdi. Eski chaqalarni yangisiga almashtirib, ichki savdoning mayda mis pullarga bo'lgan talabini qondirish uchun u bir vaqtning o'zida Buxoro,

Samarqand, Qarshi, Termiz, Toshkent, Shohruhiya va Andijon shaharlarida zarbxonalar tashkil etib, bir xil vazndagi salmoqli fuluslarni zarb ettirib, muomalaga kiritdi. Eski chaqalar qisqa vaqt davomida yangi pullarga almashtirilib olingach, mis pullar zarbini markazlashtirish maqsadida boshqa shaharlardagi zarbxonalarga barham berildi. Faqat Buxoro zarbxonasi (poytaxt Samarqandda emas) saqlab qolindi. Xalq orasida «fulusi adliya», ya'ni adolatli chaqa nomi bilan shuhrat qozongan bu yangi mis fuluslar mamlakatning barcha shahar va qishloqlarida keng muomalaga kirib, davlatning ichki savdosini to'la ta'minlay boshladi. Ichki chakana savdo-pul munosabatlaridagi tanqislikni fulusning vazni va qiymatini oshirish bilan hal etilishi o'rta asrlar sharoitida nodir va favqulodda voqea bo'lsa-da, har holda Ulug'bekning bunday islohoti mamlakatda hunarmandchilik buyumlarining ichki chakana savdosi uchun keng yo'l ochib berdi. Ayni vaqtda tashqi savdodan keladigan daromadni oshirish maqsadida «tamg'a» boji ham birmuncha oshirildi, ya'ni hozirgi til bilan aytilganda proteksionizm siyosatidan foydalanildi.

Ulug'bek (1394-1449) tarixda ko'proq davlat arbobi sifatida emas, bunyodkor inson, yuksak zehnlil olim sifatida mashhurdir. Uning dong'i dunyoga ketgan, astronomiya, tarix ilmlariga oid asarlari mavjud. Bu yerda biz Ulug'bekning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatiga alohida e'tibor bermoqchimiz. Bu davrda mamlakat iqtisodiyotining asoslariga alohida qunt qilinadi, busiz rivojlanish bo'lmasligini hokimlar yaxshi tushunishgan. Sug'orish tarmoqlari qurilib, ular toshhovuz, darg'ot, navo, chig'ir, charxpalak, qaynama, sharshara, osma ko'prik, handoq, tazar va sardobalar kabi turli-tuman suv inshootlari bilan jihozlandi.

O'sha davrda ham iqtisodiy rivojlanishning soliq tizimi bilan chambarchas bog'liqligi yaxshi ma'lum edi. Soliq yig'imi qancha yuqori bo'lsa, ishlab chiqaruvchilar manfaatdorligi kamdir, ammo soliqning pastligi aholi uchun qulay bo'lgani bilan, davlatning boshqaruv, mudofaa va boshqa maqsadlariga doimo to'g'ri kelavermaydi. Shularni

yaxshi tushungan hukmdorlar soliqni iloji boricha me'yorida saqlash va uni yig'ishning ma'lum adolatli usullarini qo'llanganlar. Masalan, Ulug'bek hukmronligi davrida g'alla g'aram qilinmasdan avval soliq to'plash qat'iyman etilgan, chunki dehqon hosil yig'ib olgachgina real soliq to'lash imkoniga ega bo'ladi. Soliq aniq uch muddatda, dehqon hosili pishishiga qarab bo'lingan:

- 1) saraton (iyun-iyul);
- 2) sumbula mezon (avgust va sentabr);
- 3) qavs (noyabr).

Yana bir muhim masala shuki, soliqlarni yig'ish paytida soliqchilar dehqon, chorvador yoki bog'bonga nisbatan zug'um o'tkazmasligi, jismoniy kuch ishlatmasligi va ishni urush-janjalgacha olib bormasligi zarur qilib qo'yilgan. Bu bilan insonning haq-huquqi, yashashga bo'lgan daxlsizligi ta'minlangan.

Umuman, soliq bo'yicha qarzdorlarni bandi qilish va zanjir bilan kishanlab, ularga nisbatan qattiq choralar ko'rishga soliqchilarning haqqi yo'q edi. Soliq miqdori va to'lov tartibini buzmaslikka, suiiste'mollikning oldini olishga harakat qilingan. Tartibga amal qilmagan ayrim ma'murlar jazoga tortilgani ma'lum.

Bu davrda ichki va tashqi savdoga katta ahamiyat berilgan. Xitoy, Hindiston, Tibet va boshqa ko'pgina davlatlar bilan savdo aloqalari olib borilgan. Bu borada savdogarlar uchun qulay sharoitlar yaratilganligini alohida ta'kidlab o'tish kerak. Elchilar «Buyuk ipak yo'li» xafvsizligini ta'minlash borasida katta ishlarni amalga oshirganlar.

Mamlakat iqtisodiyotining ahvoli, ayniqsa, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi, tovar-pul munosabatlari, milliy valyuta mustahkamligiga bevosita bog'liq. Ma'lumki, pulning uchta asosiy vazifasi mavjud: 1) qiymat o'lchovi; 2) almashuv vositasi; 3) jamg'arma vositasi. Agar pulning miqdori, uning nufuzi mustahkam bo'lmasa, iqtisodiyot pasangisi, muvozanati buziladi. Shularni hisobga olib, vaqti-vaqti bilan pul islohotlari o'tkazib turiladi.

1428-yili Ulug‘bek tomonidan o‘tkazilgan islohot katta ijobiy ahamiyatga ega bo‘ldi. Muomaladagi fulusiy pullar almashtirildi. Ulug‘bek davridagi islohotlar tovar pul munosabatlari rivojiga muhim hissa qo‘shdi. Iqtisodiyotning barqarorligiga erishildi.

5.3. Alisher Navoiyning iqtisodiy t‘limoti

Alisher Navoiy (1441–1501)

Alisher Navoiy (1441–1501) buyuk shoir va davlat arbobi. U o‘z davrining siyosiy va iqtisodiy ahvolini yaxshilash, mamlakatning iqtisodiy qudratini barqarorlashtirish uchun kishilarda vatanparvarlik his-tuyg‘usini uyg‘otish zarurligini yaxshi tushungan.

Navoiyning dastlabki ijtimoiy-iqtisodiy fikrlari shakllangan asari «**Hiloliya**» hisoblanadi. U *shaxsning tarixdagi o‘rniga* katta e‘tibor berib, mamlakatning iqtisodiy ahvoli mamlakat xukmdorining aql-idroki va qobiliyatiga bog‘liqligini aytadi. “Agar mamlakat hukmdori fanlarni, ayniqsa, iqtisodiyot, tarix, falsafa va siyosiy fanlarni mukammal bilsa, o‘zi boshqarayotgan mamlakat obod va badavlat bo‘ladi, agar aksi bo‘lsa, mamlakat qashshoq va xarob bo‘ladi”, – deydi Navoiy. Keyinchalik jamiyatning rivojlanishida iqtisodchilarning va davlat arboblarining ahamiyati katta ekanligini ingliz olimi J.M.Keyns ham qayd qilib o‘tadi.

Navoiy mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirishda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga alohida e‘tibor berdi. Uning fikricha Markaziy Osiyo sharoitida irrigatsiya inshootlarini kengaytirish – dehqonchilikni rivojlantirishga olib keluvchi muhim omillardan hisoblanadi. Shu bois juda ko‘p kanal va ariqlar qazildi. Asosiy ishlab chiqarish vositasi bo‘lgan yerni kengaytirishga, uning unumdorligini oshirishga katta e‘tibor berildi.

Navoiy boylikni ikki yo‘l bilan topish mumkinligini ta’kidlaydi. Birinchi yo‘l bu – o‘z mehnati bilan boylik to‘plash, yig‘ish va o‘ziga to‘q yashash. Bunday boylikni u qo‘llab-quvvatlagan. Navoiy olingan boylikni uch qismga bo‘lib, ya’ni birinchi qismini ketgan xarajatlarga, ikkinchi qismini o‘zining va oilasining ehtiyojlariga, uchinchi qismini esa aholining ijtimoiy manfaatlariga sarflashni tavsiya etgan. Navoiy ko‘pgina madrasa, shifoxona, hammom, ko‘prik va boshqalarni o‘z hisobidan qurdirgan. Boylik topishning ikkinchi yo‘li bu – o‘g‘rilik, ta’magirlik va zo‘rluk hisobiga boylik orttirishdir. Navoiy bunday boylik orttirish nomaqbul usulligini qayd qiladi.

Navoiy o‘zining «**Mahbub-ul-qulub**» (1500-y.) asarida mamlakatdagi ijtimoiy guruhlarining jamiyatda tutgan o‘rnini ko‘rsatib berishga harakat qiladi. Uning fikricha, dehqonlar, hunarmandlar va chet el bilan aloqasi bor savdogarlar jamiyatda moddiy boylik etishtirishda, yaratishda va mamlakatning boyligini ko‘paytirishda muhim o‘rin tutadi. Navoiy dehqon va uning ishlab chiqarishdagi ahamiyati to‘g‘risida quyidagi fikrlarni bildiradi: «*Don sochuvchi dehqon yerni yorish bilan rizq yo‘lini ochuvchidir*». Shu bilan birga, u dehqon mehnatini ulug‘lab, uning moddiy boylik yaratishdagi xatti-harakatini quyidagicha tasvirlab berdi:

Har ne qilsalar harakat,

Xalqqa ham yetar ovqat ham barakat.

Navoiy ijtimoiy hayotga odamlarning birgalikdagi faoliyati sifatida qaraydi. Uning fikriga ko‘ra *kishi yakka holda hech narsa ishlab chiqara olmaydi*. U biron narsani ishlab chiqarish uchun boshqa ishlab chiqaruvchilar bilan munosabatda bo‘lishi kerak. Masalan, dehqonga mehnat qurollari zarur bo‘lsa, hunarmandlarga non kerak; dehqonga ham, chorvadorga ham hunarmandchilik va attorlik mahsulotlari zarur. Dehqon mehnatining mahsulini novvoy, unfurush, qo‘shchi va o‘roqchi, mashoqchi va boshqalar orziqib kutadi. Shu bilan birga dehqon ham hunarmandning, chorvadorning va boshqalarning mehnat mahsulotiga

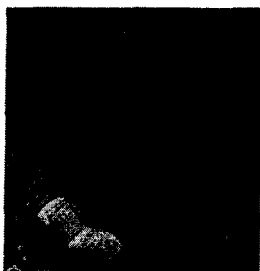

muhtoj. Ularsiz u hech narsa ishlab chiqara olmaydi. Navoiy fikricha dehqon o'z mehnati bilan o'z ehtiyoji uchun zarur bo'lgan mahsulot miqdoridan ko'ra ko'proq ishlab chiqarib, jamiyat va uning ishlab chiqarishda ishtirok etmaydigan boshqa qismlarini ham moddiy ne'matlar bilan ta'minlaydi. Uning mana shu fikri fiziokratlarning "qo'shimcha mahsulot faqat qishloq xo'jaligida yaratiladi" degan fikriga mos tushadi. Navoiy "qishloq xo'jaligining rivojlanishi mamlakat qudratini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi" degan ilg'or fikrni ilgari suradi. Bu fikr o'sha davr, ya'ni feodalizm rivojlangan, uning negizini dehqonchilik tashkil qilgan bir davrda to'g'ri fikr bo'lib qolmaygina, balki tarixiy haqiqat hamdir.

Navoiy xalqaro savdo sohasida faoliyat yurituvchilarga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lsada, mamlakat ichkarisida ish yuritayotgan savdogarlar, ya'ni olibsotarlarga nisbatan salbiy munosabatda bo'lgan. Uning fikricha olibsotarlar «o'ziga foyda va boshqalarga qaxat istovchi ... arzon olib qimmat sotish», ya'ni xalqni zarari hisobiga foyda ko'ruvchilardir.

Navoiy intellektual mehnatni, ya'ni olimlar va boshqa shu kabilarning mehnatini jamiyat uchun zarur, deb ko'rsatib berdi va ularni o'z mas'uliyat va burchlarini sezishga chaqirdi.

5.4. Zahiriddin Muhammad Bobur va Boburiylar davri

**Zahiriddin Muhammad
Bobur (1483-1530)**

Davlat arbobi va qomusiy olim Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) va uning avlodlari tomonidan ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy masalalarda katta ishlar amalga oshirilganligi bizga tarixiy bitiklardan ma'lum. Xususan, Boburning «Boburnoma» asarida, «Mubayyin» kabi to'plamlarida iqtisodiyotga oid ma'lumotlarga, shu jumladan, soliq

siyosatiga katta o‘rin berilgan. «Zakot to‘g‘risidagi katta kitob» da esa o‘sha davrdagi soliq, uning turlari to‘g‘risida qimmatli fikrlar bildiriladi. Bu asarlarni mutaola qilar ekanmiz, ulardan mamlakatimizning bugungi hayotida ro‘y berayotgan iqtisodiy islohotlarni, o‘zgarishlarni tahlil qilish, qisqacha xulosalarlar chiqarish va amaliyotda foydalanish uchun yangi fikrlar, maslahatlar topamiz. Ayniqsa, iqtisodiyotga oid, uning umumiy asoslari bo‘lmish ishlab chiqarish, shuningdek, savdo va tijoratga oid, soliq va boj to‘lovlari bilan bog‘liq bo‘lgan qarashlari bizni to‘lqinlantiradi. E’tirof etish kerakki, garchi bizning hayotimizda Boburning davlatni boshqarish, ishlab chiqarish va savdoni tashkil etish masalalariga doir alohida asari yoki uning o‘z hukmronligi davrida yurgizgan iqtisodiy siyosatiga oid birlamchi manbalar bo‘lmasa ham ilmiy bilish va idrok etish kuchiga suyangan holda shunday qisqacha xulosalarga kelamizki, u buyuk mutafakkir, qomusiy olim sifatida iqtisodiy qonunlarning mohiyatini, iqtisodiyotning jamiyat va davlat hayotidagi belgilovchi ahamiyatini chuqur tushungan. Shuning uchun ham u dolzarb va adolatli farmonlar va hukmlar chiqarib, ilmiy jihatdan asoslangan iqtisodiy siyosat yurgizgan, buning oqibati o‘laroq u hukmronlik qilgan davrda davlatda osoyishtalik, milliy totuvlik, siyosiy-ijtimoiy taraqqiyot qaror topgan. Shu bois ham Bobur asos solgan saltanat bir necha asr davomida yashadi va tarixda o‘chmas iz qoldirdi. Bobur va uning vorislari davrida soliq masalalari muhim o‘rinni egallagan.

Boburning «Mubayyin» asari to‘la ravishda qonunlar va iqtisodiy masalalarga bag‘ishlangan. Asarning nomi ham «qonunlar izohi» ma’nosiga ega. Butun islom mamlakatlaridek, Movarounnahr va Xurosonda ham «zakot» ma’lum miqdorda va muayan shart-sharoitlarda olinadigan soliq ma’nosida qo‘llaniladi hamda naqd pul va savdo yig‘imi shaklida to‘planadi. Soliqni hisoblash uchun soliq olish obyektining «nisobi», ya’ni mol-mulkning zakot berishga layoqatli bo‘lish uchun belgilangan miqdori aniqlanadi, hisobdan kam mulkdan

soliq olinmaydi. «Agar yerdan ikki hosil olsang, xirojni ham ikki marta to‘la», deb yozadi Bobur. Xiroj, ya‘ni yer solig‘i ikki toifaga bo‘lingan: muqassam va muvazzar. Birinchisi, olingan hosilning miqdoriga bog‘liq bo‘lib, uchdan birdan-yarimgacha teng bo‘lgan, ikkinchi esa, soliq solinadigan yerning maydoniga bog‘liq ravishda olingan. Yerni sug‘orish masalalari Sharqda o‘ta muhim edi, chunki ob-havo nihoyatda quruq va issiq, yer-tuproq sharoiti sun‘iy sug‘orishni talab etganligidan sug‘oriladigan yerlar, tabiiyki, lalmikor yerlardan ko‘p hosil bergan. Shu sababli suv solig‘i ham bo‘lgan. Suv solig‘i quyidagicha olingan: «agar sug‘orish davrida chig‘ir qursang, olgan hosilning o‘ndan birining yarmini (5%) soliq uchun to‘lashing kerak», ya‘ni sug‘oriladigan yerlarga sarf-xarajat hisobga olingan va bu mantiqan to‘g‘ridir. Umuman olganda, bu davrda soliq va boshqa yig‘imlar tamomila islomiy shariatga to‘la rioya qilingan holda olingan.

Nisobga yetgan miqdordagi mol-mulkdan Qur‘oni Karim, Muxtasar, Hidoya va boshqa manbalarda qat‘iy belgilab qo‘yilgan qismi ixtiyoriy ravishda miskinlarga berilgan, masalan, boqiladigan mollar, ya‘ni echki, tuya, sigir, otlardan, xususan, qo‘ylardan soliq (zakot) quyidagicha olingan: 40 qo‘ydan bitta (2,5%), 120 tasidan ikkita, 201 dan boshlab uchta, 400 dan ortiq bo‘lsa har 100 qo‘ydan bittasi zakot qilib berilgan. Shuningdek, «Boburnoma»da bir yurt tovarining boshqa yurtlarga olib borilishi, almashuvi, aholi ehtiyojlarining qondirishi va ularning iqtisodiyot ravnaqidagi ahamiyati to‘la bayon qilinadi. Bobur savdo-sotiqning xalqlar o‘rtasidagi bebaho ahamiyatini juda chuqur tushunar edi.

Shuning uchun ham u savdo karvonlarini yo‘llarda talash, bosqinchilik qilish, mol-mulkiga ziyon yetkazish kabi salbiy illatlarga ayovsiz munosabatda bo‘lgan. Bu siyosat Amir Temur, Ulug‘bek va boshqa temuriylar siyosati bilan ma‘lum. O‘sha davrda Bobur savdogarlardan olinadigan savdo yig‘imining ham adolatli va xolisona tashkil qilinishiga katta ahamiyat bergan. Musulmon savdogarlarining

savdo aylanmasidan savdo yig'imi 20 misqol (4,5 gramm) oltindan 1 misqoli shaklida olingan, eng muhimi soliq hissasi daromad hissasi nisbatan kamayib borgan, ya'ni daromad ko'payishi bilan soliq kamaygan va boylik jamg'aruvchilar uchun o'ta manfaatli bo'lgan. Hozirgi davrda ham mana shu siyosatni qo'llash foydadan xoli emas. Chet ellik savdogarlardan olinadigan yig'im esa ularning qaysi yurtlardan kelganligiga bog'liq bo'lgan. Agar ular islom mamlakatlaridan kelgan bo'lsalar, barcha daromadlarining yigirmadan bir qismi (5%) miqdorida soliq olingan. Musulmon bo'lmagan mamlakatlardan kelgan savdogarlardan olinadigan soliq miqdori shu mamlakatlarda musulmon savdogarlaridan olinadigan soliq miqdoriga tenglashtirilgan. Naqadar adolatli va foydali soliq tizimi. Bobur ishlab chiqqan soliq siyosati uzoq yillar davomida qo'llanib kelindi va mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etdi. Bu esa Bobur iqtisodiy g'oyalarining juda chuqur ilmiy asosga suyanligi, uzoqni ko'zlovchi salohiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Bunday ilmiy salohiyat uning vorislari, ham yurtlari bo'lgan-bizlarda unga nisbatan yanada chuqur hurmat va faxrlanish hissini uyg'otadi.

Ulug' bobokalonimiz, vatandoshimiz qoldirgan iqtisodiy g'oyalar va iqtisodiy tafakkur merosi, u yurgizgan iqtisodiy siyosat tizimi mustaqilligimizni mustahkamlashda, bugungi kurashimizda qudratli ma'naviy tayanch bo'lishga xizmat qiladi. Mirzo Bobur iqtisodiy dunyoqarashini o'rganish, uning iqtisodiyotga oid qarashlarini tadqiq etish hamda imkon darajasida bugungi hayotimizga tatbiq qilish foydadan xoli emas. Shunisi diqqatga sazovorki, Bobur podshohligi davrida mamlakatga vino keltirish taqiqlangan, ya'ni iqtisodiyotda proteksionizm siyosati qo'llanilgan. Boburdan keyin uning o'g'li Xumoyun, keyinchalik nevarasi Akbarshoh Jaloliddin (1542-1605) 1556-1605-yillari Hindistonda muvaffaqiyatli podshohlik qilgan. Akbarshoh tomonidan 1574-yildan boshlab islohotlar o'tkazdi, dehqonlarga yagona soliq kiritdi, yagona uzunlik va og'irlik

o'Ichovlarini joriy qildi. Bu shoh to'g'risida 1601-yil «Akbarнома» kitobi chop etildi, unda mamlakatdagi soliq tartibi o'z aksini topgan.

1994-yilda Toshkentda bosilgan «Shoh Akbar va Dono Birbal» nomli to'plamda ko'rsatilishicha XVI asrning ikkinchi yarmi va XVII asrning boshlarida Hindistonda hukmronlik qilgan Akbarshoh bobosi Bobur an'analarini izchil davom ettirib, hindlar bilan musulmonlar o'rtasida birodarlik munosabatlarini o'rnatish yo'lida jonbozlik ko'rsatgan. Akbarshoh boshqargan davlatda Birbal nufuzli amaldor edi. Akbar bu dono va zukko hind amaldoriga alohida mehr bilan qarab, uni har tomonlama e'zozlagan.

Birbal ham Akbarshohning odilona siyosatini amalga oshirish sohasida sidqidillik bilan xizmat qilgan. Akbar va Birbalning o'zaro suhbatlarida izhor etilgan har ikki tarixiy shaxsning iqtisodiy qarashlari alohida diqqatga sazovordir. Unda insonlardagi halollik va insof bilan birga ayrim amaldorlarning vijdotsizliklari iqtisodiy tomondan tahlil qilinadi, feodalizm sharoitida murakkab iqtisodiy muammolarning yechimini topishga harakat qilinadi. «Podshohning besh savoli» hikoyasida Birbalning chuqur iqtisodiy tafakkurga ega ekanligi namoyon bo'ladi. «Ulug' ma'bud Indiradir», - deb so'z boshlaydi u.

Uning amri bilan yomg'ir yerni sug'oradi, bug'doy unadi, odamlar to'kin va to'q yashaydilar. Buzoqlar qadr-qimmatlidir, u odamlarga ko'p foyda keltiradi. Eng qimmatli gul -paxtaning guli. Undan mato to'qiydilar. U butun olam odamlarini kiyintiradi. Omochning tishidan ulug' tish yo'q. Chunki u yer bag'rini yoradi, shundan keyin don va sabzavot ekiladi, odamlarni to'ydiradi. Ulug' fazilat esa jasoratdir.

Agar inson jasoratsiz bo'lsa, uning fazilatlaridan foyda yo'qdir. Jasorat bu mehnat. Inson hayotida faqat ziroat ekinlarini yetishtirishdagi mehnatgina emas, balki hunarmandlar mehnati ham alohida ahamiyatga ega. Bu borada «Inson qo'li gul» hikoyasi yanada qiziqarlidir. Birbal bog'bonni chaqirtiribdi va buyuribdi: -ertaga bog' va gulzorlardagi eng

chiroyli va yaxshi gul bilan o'zing yetishtirgan mevalardan olib, shohning huzuriga borasan.

Shoh bog'bondan meva va gullarning narxini so'raganda, u: - Olampanoh! Biz bu mo'jizalarni bunyod qilish uchun ko'p vaqt sarfladik. Xullas, bu noyob narsalar uchun ming rupiy so'raymiz. Podsho ming rupiy beribdi. Bu bahoga yakun yasab, Birbal quyidagilarni aytibdi: «Siz yaqinda tabiat yaratgan narsalarning inson qo'li bilan yaratilganidan yaxshi va qimmatli ekanini aytgan edingiz, men sizga insonning qo'li gul ekanini, uning iqtidori yaratgan mo'jizalar tabiatnikidan go'zal bo'lishi mumkinligini isbotlashga va'da bergan edim. Bugun mening niyatim amalga oshdi: Siz mirishkor bog'bon yaratgan mevalar va gullar uchun ming rupiy to'ladingiz, ammo tabiiylariga atigi yigirma besh rupiy berdingiz». «Mehnatni qadrlash hayotni saqlar» hikoyasida insho etilishicha, shoh Akbar bilan Birbal yoshlik davrlarni eslab, eski uylariga borishibdi. Yaxshi niyat bilan bir paytlar sada daraxtining tagiga xazina yashirishgan ekan. Kavlashsa, yerga ko'milgan oltin qanday bo'lsa shundayligicha turganmish. Boylikni olishib, yo'llarida davom etisharkan, ko'zlari eski uylariga tutash bir kulbada o'sha paytlarda yashagan munkillagan bir kampirga tushibdi. Kampir shu kungacha kunni kun demay odamlarga qo'l tegirmonida donni yanchib berarkan. Ko'rinishi ham o'zgarmabdi. Avvalgidek qo'l tegirmonni aylantirib yotganmish. So'ng ular kampirga rahmi kelib, bundan keyin rohatda yashang deb, ko'mgan boyliklarining hammasini in'om qilishibdi. Kampirning qarilik yillari rohat-farog'otda o'tadigan bo'libdi. Keyinchalik ma'lum bo'lishicha, shoh Akbar yoshlik davrida kampir 160 yoshda ekan, shu davrdan beri 50 yil o'tibdi. Shundan keyin Birbal mehnatni ardoqlash uzoq umr ko'rish shartlaridan biri ekanligi haqidagi qisqacha xulosalarga kelibdi. Hikoyalarning ba'zilar o'sha davrdagi tovar-pul munosabatlari masalalariga bag'ishlangan. «Firibgar kema egasi» hikoyasiga ko'ra Birbal Hindistonning Bengal viloyatidan kemada mol olib kelgan savdogarning

shikoyatini eshitib, kema egasi besh ming rupiylik molni o‘ziniki qilib olmoqchi bo‘lganini tekshiradi va unga quyidagi savollarni beradi. «Agar mevalar, ziravorlar haqiqatan seniki bo‘lsa, ularni zarariga sotishga rozi bo‘larmiding?» Kema egasi dengizchilarni ham yo‘ldan urganligini isbotlaydi. Savdogarga pul qaytarib beriladi va adolat tiklanadi.

«Tentaklar ro‘yxati» hikosida shoh Akbarning zotli otlarni sotib olgani, otlar unga juda yoqib qolgani, yana shunday otlar keltirishni buyurib, 1000 rupiy garov puli bergani hikoya qilinadi. Lekin shoh Akbar shuncha pul berib, savdogarni qaysi yurtdan, qaysi shahardan ekanligini so‘ramagan, savdoda xatoga yo‘l qo‘ygan edi. Savdogar esa muttahamlik qilib, qaytib kelmagan. Shunda Birbal tovar-pul munosabatlaridagi bu kamchilikni aytib o‘tadi. Savdolashganda xorij savdogar sotib olgan mol qaysi yurtdan, qaysi shahardan ekanini, savdogarning nomini so‘rash lozimligini ta‘kidlaydi. «Hozir nima harakatda» hikoyasida ayonlardan biri quyosh, ikkinchisi er, yana biri oy, deb javob bergani bayon etiladi. Lekin shoh Akbar javoblarga qanoatlanmaydi.

Birbal quyidagi javobni beradi: «Hozir, - deydi Birbal, sudxo‘r qarzga bergan pullarning foydasi harakatda. Axir bu pullar hech qachon tinch yotmaydi. Aksincha, kundan kunga tezligi oshib boradi». Bu javob shoh Akbarga ma‘qul tushadi, chunki Hindistonda qarzga olingan pullar qanchalik qo‘shimcha foyda bilan qaytarilib, dehqonlarni xonavayron qilishi hammaga ma‘lum edi. Bu yerda gap kapital aylanishi va foiz stavkasi bilan bog‘liq voqea haqida borayapti. Dehqonlar olgan qarzlarini yuqori foizlarda qaytarishi salbiy hodisa sifatida qoralanadi. Demak, hozirgi davrdagi adolatli kredit masalalari yoritiladi. Birbal yashagan davrda hali statistika fani vujudga kelmagan edi. Lekin hayot statistik jumboqlarni keltirib chiqarar edi. Kunlardan bir kun podshoh saroy yig‘inida har bir mulozimidan: - Dehlida nechta qarg‘a bor? - deb so‘rab qoladi. Hech kim javob bera olmaydi. Birbal shunday javob

beribdi: -O'tgan yili men hisob-kitob qilib, Dehlida uch ming besh yuz sakson beshta qarg'a borligini aniqlagan edim. Shoh Akbar shubhalanib, o'tgan yili qaysi oyda hisob qilgan eding? - deb savol beribdi va qo'shib qo'yibdi: - agar Dehlidagi qarg'alarning soni bittaga ko'p yoki kam chiqsa uch ming besh yuz sakson besh rupiy jarima to'laysan. Shuning uchun kechgacha o'ylab, menga aniq javob ber, - debdi shoh. -Mening hisobim to'ppa-to'g'ri, qat'iyat bilan gapiribdi Birbal, - «qayta sanaganda ham shu sonning chiqishiga aminman, faqat ayrim qarg'alarning qayergadir mehmonga uchib ketishi va boshqalarning bu yerga uchib kelishi mumkin ekanligini nazarda tutsak bas». Bu javobda Birbal birinchidan, Dehlidagi barcha qarg'alarni sanab bo'lmasligini ko'zda tutgan, shu bilan birga qarg'alar ko'payib, yozda sovuq joylarga uchib ketishini esdan chiqarmagan. Bu misol Birbalda statistikaning dastlabki kurtaklari mavjudligidan dalolat beradi.

«Haqiqat qo'ng'irog'i» hikoyasida shoh Akbarning juda adolati hukmdor ekanligi o'z ifodasini topgan. Xalqning mushkulini oson qilish maqsadida, u shahardagi maydonga bitta ustun o'rnatib, qo'ng'iroq osib qo'yishni buyuribdi. Saroygacha uzun arqon torttirib, bu yerga ham qo'ng'iroq ostiribdi. Maydondagi arqon tortilsa, saroydagi qo'ng'iroq ham jaranglar ekan. Saratonning jazirama kunlaridan birida qo'ng'iroq jaranglab qolibdi. Ho'kiz qo'ng'iroq ipini tortgan ekan. Ho'kiz-ho'kizda. U gapirarmidi, shoh qarshisida mo'ltillab turganmish, xolos. Shoh Birbalga «Ho'kizning arzi bor, dardini bilib, menga xabar ber», debdi. Birbal ho'kizning yelkasini silab, uning ko'zlariga tikilibdi. Keyin shohga xo'kizning dilidagi qarzini quyidagicha tarjima qilib beribdi: «Men qaridim, ish qilishga kuchim yetmay qoldi. Quvvatim borligida xo'jayinim meni erkalardi, yem bilan siylardi.

Endi bo'lsa ko'chaga haydadi, qarib holdan toygan bir paytda qayerdan ham panoh topaman,-deyapti», debdi. «Ho'kizning egasi topilganidan keyin Birbal savol beribdi: -Nega bog'lab qo'ymadingiz? Savdogar javob beribdi: -Janob vazir, u menga endi kerak emas.

Shuncha yil davomida qilgan xizmati bilan to‘lagan haqini tiyiniyigacha oqladi. -Vaqti-soati kelib sen ham qariysan va ishga yaramay qolasan. Farzandlaring seni uydan haydab chiqaradi. Aytchi, ularning bu ishi adolatdan bo‘ladimi?-deb so‘rabdi Birbal. -O‘z otasini qanday qilib haydashsin? - ajablanibdi savdogar.

Bir eslab ko‘rchi, bu jonivor senga qanchalar xizmat qildi. Nahot qilgan andishasizligingdan vijdoning azoblanmasa. Bu tilsiz maxluq butun quvvatini senga sadoqat bilan xizmat qilishga sarflasayu, sen uning yaxshiligiga shunday javob qaytarsang. Unga hozir ham achinmayapsan. Xullas, bu ho‘kizni shoh molxonasiga qo‘yib yuboramiz. Uni boqish uchun sen har oyda besh rupiy haq to‘laysan. Savdogar pulni to‘laydigan bo‘libdi. Bu hikoya o‘z davrida va undan keyin ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan. Xizmatkorlarni ishlatib, haqini to‘lamaganlarga tegishli fikr ilgari suriladi va ularga insofli bo‘lish kerakligi to‘g‘risida qisqacha xulosalar chiqariladi.

Tayanch tushunchalar

1. **Suyurg‘ol yerlar-** katta hajmdagi bu yerlar davlat tomonidan ajratib berilib, bir avloddan ikkinchisiga o‘tgan. Suyurg‘ol egasi soliqdan ozod qilingan. Bunday yer egalari dehqonlarni ishlatib, yer solig‘i – xiroj olganlar.

2. **Tarxon yerlar** bu yerlar xususiy mulk bo‘lib, ular odamlarga biron-bir xizmati uchun berilgan.

3. **Ushr yerlar-** sayid va xo‘jalarga mansub yerlar. Bu yerlardan olingan hosilning o‘ndan biri davlatga berilgan.

4. **Vaqf yerlar-** masjid, madrasa, xonaqoh, qabriston va shu singari joylarga doir yerlar. Vaqfda yer, suv, bozor, qul, pullar va boshqalar mol-mulki bilan in‘om etiladi.

5. **Movarounnahr-** arabcha “ikki daryo oraligi”.

Muhokama uchun savollar

1. A.Temurning xalqaro savdoni rivojlantirishdagi mavqeyi va o'rnini nimadan iborat?
2. Navoiyning boylik yaratish to'g'risidagi g'oyasining o'ziga xosligi nimadan iborat?
3. Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" va boshqa asarlaridagi iqtisodiy g'oyalar nimadan iborat?
4. Bobur va uning vorislari olib borgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning mohiyati nimada?
5. Temur va temuriylar davridagi iqtisodiy siyosatning hozirgi davr uchun ahamiyati qanday?

VI BOB. MERKANTILIZM IQTISODIY TA'LIMOTINING MOHYATI VA AHAMIYATI

6.1. Merkantilizm tushunchasi, uning mohiyati va mazmuni

1600-yildan 1750-yilga qadar 150 yil iqtisodiy faoliyatning yuksalish davri sifatida xarakterlanadi va bu holat sanoat inqilobining kelib chiqishiga asos bo'ldi.

Bu davrda iqtisodiy qarashlar individual, ro'zg'or, oila va ishlab chiqaruvchilar haqidagi g'oyalar oddiy talqinda iqtisodiy qonun va huquqiy tamoyillar bilan o'zaro bog'langan holda rivojlana bordi.

Merkantilizm davri har bir shaxs o'z – o'zi uchun iqtisodchi, degan aqida bilan xarakterlandi. Qarashlar, fikrlar xilma – xil bo'lganligi sababli 1500–1750-yillarda umumlashgan adabiyot yaratish qiyin kechdi. Bundan tashqari bir yozuvchi birgina mavzuga e'tibor qaratgan

bo‘lib, hech bir yozuvchi bu tushunchalarni jamlab va sentezlab keyingi iqtisodiy g‘oyalarga turtki bo‘la oladigan fikrlarni yarata olmadi

Merkantilizm atamasi 1500-1750-yillar oralig‘ida yaratilgan iqtisodiy adabiyotlar va amaliy takliflarga nisbatan ishlatiladi. Merkantilistlar adabiyoti G‘arbiy Yevropaning barcha rivojlanayotgan iqtisodiyotlarida yaratilgan bo‘lsa ham, uning asosiy g‘oyalari Ingliz va Fransuzlar tomonidan ishlab chiqilgan.

Sxolastik iqtisodiy adabiyotlar o‘rta asr cherkov ruhoniylari tomonidan yozilgan bo‘lsa, merkantilizm iqtisodiy nazariyasi savdogar tadbirkorlar tomonidan yozilgan. Bu adabiyotlar iqtisodiy siyosatdagi masalalarga qaratilgan bo‘lib odatda savdogarlarni qiziqtirgan muammolarga bog‘liq bo‘lgan. Shu sababdan ularning xulosalarining haqqoniyligiga va alohida munozalarning tahliliy ahamiyatiga shubha bilan qaraldi. Faqatgina ayrim yozuvchilargina obyektiv tahlil muammolaridan yetarlicha xoli ravishda ish olib bora olishgan. Shunday bo‘lsada, merkantilistik davri davomida iqtisodiy adabiyot sifat va miqdor jihatidan yuksalishga erishdi. 1650- yildan 1750- yilgacha bo‘lgan davrdagi merkantilistlar adabiyoti muqarrar yuqori sifatga erisha oldi va ushbu adabiyotlarda keltirilgan tahliliy tushunchalari tez orada tarqalib 1776 - yilda Adam Smit muallifligidagi “Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risidagi tadqiqot “ asariga asos bo‘lib xizmat qildi.⁷

Merkantilizm bu muomala sohasida iqtisodiy qonuniyatlarning rivojlanishiga bo‘lgan qarashlar tizimi va proteksionizm prinsiplariga asoslangan bir qator davlatlarning iqtisodiy siyosati, u feodalizmning yemirilishi davriga muvofiq keladi va “noindustrial” iqtisodiy davrdagi iqtisodiy voqelikni tahlil qilishga uringan ta’limot hisoblanadi.

Merkantilizm eng avvalo, davlatning iqtisodiy siyosatini ifoda etgan, uning amaliy faoliyati uchun tavsiyalar ishlab chiqqan.

---

⁷ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 61-b.

Merkantilistlar tadqiqotining maqsadi reallik sifatidagi iqtisodiyotni tahlil qilish emas, balki hukumatga amaliy maslahatlar berishdir. Shuning uchun ular davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini qo'llab-quvvatladilar, yuqori soliq stavkasini va davlat xarajatlarini himoya qildilar.

Merkantilistlarning ilmiy dunyoqarash tamoyillari quyidagilar bilan tasvirlanadi: har qanday oltin va qimmatbaho narsalarga boylik sifatida qarash; mamlakatga oltin va kumushning oqib kelishini ta'minlash maqsadida tashqi savdoni tartibga solish; arzon xomashyoni import qilish yo'li bilan sanoatni rag'batlantirish; import qilinadigan sanoat tovarlariga proteksionistik ta'riflarni belgilash; eksportni, ayniqsa, tayyor mahsulotlar eksportini rag'batlantirish; ish haqining past darajasini ushlab turish uchun aholining o'sishi. Milliy farovonlikning zaruriy sharti sifatidagi aktiv savdo balansi doktrinasi, shak-shubhasiz, merkantilizmning asosi hisoblanadi.

Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, uzoq yillar davomida boylikning, xalq farovonligining asosi-mehnat, yer, dehqonchilik va chorvachilik, hunarmandchilik, deb kelinar edi (uni biz yuqorida ko'rib chiqdik). Lekin XV asrga kelib vaziyat keskin o'zgardi. Avvalo, natural-xo'jalik tizimining yemirilishi, tovar-pul munosabatlarining o'sishi, fan va madaniyatning yuksalishi, ayniqsa, yangi erlarning ochilishi, buyuk geografik kashfiyotlar, mustamlakachilik tuzumining paydo bo'lishi, birinchi navbatda, savdoning tez rivojlanishiga turtki bo'ldi. Noekvivalent savdo tufayli metropoliyalar mustamlakalar hisobiga beqiyos boyidi. Mana shu davrga kelib jamiyatning boyishida savdoning o'rni asoslab berishga uringan merkantilizm qarashlarida noelastik talab va eksportning importdan ko'p bo'lishining maqsadga muvofiqligi, kapital eksportini rag'batlantirish va jamiyat ishlarini qo'llab-quvvatlash tushunchalari ustunlik qilgan, shuningdek, "qo'shningni quritsang, go'yoki millat boy bo'ladi" kabi noto'g'ri siyosat ilgari surilgan.

Qudrat va Boylik

Merkantilistlar dunyodagi umumiy boylik ozgarmas deb qabul qilishgan. Shu farazga asoslangan holda sxolastiklar insonlar o'rtasida savdo amalga oshirilganda ulardan birining daromadi olishi boshqasiga albatta zarar keltiradi, deb ta'kidlashgan. Merkantilistlar xuddi shu mantiqni xalqlar o'rtasidagi savdoda ham qo'llab, bir xalqning iqtisodiy qudrati va boyligining o'sishi faqatgina boshqa davlat boyligi hisobiga amalga oshadi degan xulosaga kelishgan. Shunday qilib, merkantilistlar xalqaro savdo millatning qudrati va boyligining ravnaq topishida muhim vosita ekanini e'tirof etib, ko'proq xalqaro savdo balansiga yetibor qaratishgan.

Ko'pchilik merkantilistlar fikriga ko'ra, iqtisodiy faoliyatdan maqsad iste'mol emas, balki ishlab chiqarishdir va bu keyinchalik klassik iqtisodchilar tomonidan ham qabul qilindi. Shuningdek, ularning fikricha millat boyligi shaxsiy boyliklar yig'indisi shaklida aniqlanmaydi. Ular bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqarishni, ham eksportni rag'batlantirish, hamda iste'molni cheklash orqali millatning boyligini ko'paytirish mumkin, deb hisobladilar. Shunday qilib, halqning bo'ligi ko'pchilikning qashhoqligiga asoslanadi. Merkantilistlar ishlab chiqarishga katta ahamiyat bergan bo'lsalar ham, ichki bozorga ko'p mahsulot ishlab chiqarishni ma'qullamaganlar. Ko'p ishlab chiqarish bilan birga kam iste'mol qilish eksportni oshirishga imkon beradi, bu esa millat boyligi va qudratining oshishiga olib keladi, deb hisoblaganlar. Merkantilistlar xalqaro savdoda nisbiy ustunlikka erishish uchun ishchilarga kam ish haqi berilishi tarafdori bo'lganlar. Ularning fikricha yashash minimumidan yuqori maosh berish mehnat layoqatini kamaytirishi mumkin, yuqori ish haqi yil davomida kamroq soat ishlashga va yalpi ishlab chiqarishni kamaytirishga sabab bo'lishi mumkin, deb hisoblanganlar.⁸

⁸ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 62-b.

6.2. Dastlabki va keyingi merkantilizmning o'ziga xosligi

Dastlabki merkantilizm buyuk geografik kashfiyotlardan oldin paydo bo'ldi va XVI asrning o'rtalarigacha faol amal qilib keldi. Uning asosiy vakillari Uilyam Stafford (1554–1612) (Angliya), Gaskar Skaruffi (1519–1584) (Italiya) va boshqalar hisoblanadi. Dastlabki merkantilizm «pul balansi» siyosatini olib borgan. Bu siyosat pul muomalasini, tashqi savdoni ma'muriy yo'l bilan qattiq tartibga solish asosida mamlakatning pul boyligini ko'paytirishga qaratilgan (mamlakat puli qancha ko'p bo'lsa, u shuncha boy hisoblangan). Dastlabki merkantilizm oltin va kumushni boylikning mutlaq shakli, deb qaradi va uni chetdan olib kelish yo'lini qidirdi. Dastlabki merkantilistlar tashqi savdoda ijobiy saldoga erishish uchun quyidagilar maqsadga muvofiq, deb hisobladilar:

- eksport qilinadigan tovarlarga maksimum yuqori baho o'rnatishni;
- tovarlar importini har tomonlama cheklashni;
- mamlakatdan oltin va kumushning oqib chiqib ketishiga yo'l qo'ymaslikni.

Dastlabki merkantilizm davrida hukumat xorijiy savdogarlarni ularning pulini mahalliy pulga almashtirish va ko'proq tovar sotib olishga qiziqtirish maqsadida ataylab chaqalarni buzib, ularning qiymatini pasaytirish bilan shug'ullangan. Keyinchalik tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi, tashqi savdoning kengayishi merkantilistlarning boylik muammosiga bo'lgan qarashini o'zgartirishga majbur etdi.

Keyingi merkantilizm XVI asrning ikkinchi yarmidan XVII asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. (Uning asosiy vakillaridan biri ingliz Tomas Man hisoblanadi). Bu davrga kelib milliy sanoat va savdoni rivojlanishining davlat tomonidan rag'batlantirilishi sababli, mamlakatlar o'rtasida savdo aloqalari keng va muntazam rivojlana boshladi. Dastlabki merkantilistlarning «pul balansi» o'rniga

keyingi merkantilistlarning «savdo balansi» nazariyasi kelib chiqdi. «Savdo balansi» nazariyasi (yoki yetuk merkantilizm) Angliyada keng tarqala boshladi. Mazkur konsepsiya vakillari dastlabki merkantilistlarni mamlakatdan tashqariga pul chiqarishni man etgani, importni haddan tashqari cheklagan uchun tanqid qildi. Ularning fikricha hukumatning tashqi iqtisodiy siyosatdagi asosiy vazifasi – mamlakatda imkoni boricha ko‘proq pul mablag‘larini jamg‘arish emas, balki aktiv savdo balansiga erishishdir (eksportning importdan ustun bo‘lishi). Eksport va import o‘rtasidagi farq (ijobiy saldo) – mamlakat boyligining o‘rishidir. Demak, real boylik bu– «o‘lik pullar» yig‘indisi emas, balki yangi pullarni, ya‘ni pul kapitalini vujudga keltiruvchi pullardir.

Merkantilistlar fikriga ko‘ra savdoning muqobil balansiga erishish uchun davlat eksportni rag‘batlantirib importni ta‘riflar, kvotalar, subsidiya va soliqlar orqali ishga solishi kerak. Mahsulot ichki iqtisodiyotda hukumat aralashuvi orqali rag‘batlantirilishi va xorijiy savdo orqali boshqarilishi lozim.

Xorijdan manufaktura tovarlarining keltirilishi arzon xomashyolar importini, ularni tovar eksporti uchun ishlatilishi kabilar himoya majburiyatlari hisoblangan.

Merkantilistlar savdo balansi mohiyati va tabiati o‘rtasidagi nomutanosibliklar haqida fikr yuritishgan. Shunisi aniqki, ko‘pgina merkantilistlar davlat boyligi tovar, iste‘mol yoki ishlab chiqarishda emas, balki qimmatbaho metallarga egaligida, deb fikr yuritishgan. Qimmatbaho metallarning ishlab chiqarilishi savdo balansini o‘rnatadi, degan fikrni o‘rtaga tashlaydi. Ularning qarashlariga ko‘ra xalqaro savdoning umumiy balansi muhim ahamiyat kasb etadi. Ya‘ni Angliya va Hindiston savdo balansi bir-biriga mos kelmasligi mumkin, biroq Hindistonda import qilingan arzon xomashyolardan Angliyada eksport qilinadigan tovarlar manufakturasi uchun foydalanilishi mumkin. Shunday masalalardan biri qimmatbaho metallar yoki eksport bilan bog‘liq, ilk merkantilistlar yombilar eksporti qat‘iyan taqiqlanishi

kerakligini tavsiya qilishgan. Keyinchalik yozuvchilar agar yombi eksport tovarlari uchun xomashyo sotib olish maqsadida ishlatilsa, u savdo balansi uchun o'rinli bo'lishi mumkin, degan farazni taklif etishgan.

Shulardan kelib chiqqan holda keyingi merkantilizm vakillari aktiv savdo balansiga erishish uchun qator tavsiyalarni ilgari surdilar:

- tashqi bozorlarni nisbatan arzon tovarlar sotish yo'li bilan egallash hamda bir mamlakat tovarini olib, boshqalariga uni qimmatiga sotish;
- mamlakatda faqat aktiv savdo balansini saqlab turgan holda, tovarlar importiga ruxsat etish (zeb-ziynat buyum-laridan tashqari);
- qulay savdo ishlarini amalga oshirish uchun oltin va kumushni chetga chiqarish, pirovard natijada mamlakatda ularning massasini ko'paytirish.

Pulning tovarli mohiyatini tan olsada, uning qimmatini keyingi merkantilistlar ilgarigidek oltin va kumushning tabiiy xususiyatidan, deb qaradilar. Ammo aynan ular metallistik nazariyadan pulning miqdoriy nazariyasiga va monometallizm tizimiga o'tishga sabab bo'lgan. Agar dastlabki merkantilistlar pulning jamg'arish funksiyasini asosiy, deb bilgan bo'lsalar, keyingi rivojlangan merkantilistlar – muomala funksiyasini asosiy hisobladilar. Keyingi merkantilistlarning ishonchiga ko'ra, pulning qimmatini uning miqdoriga nisbatan teskari bog'liqlikda, tovarlar bahosi darajasi esa pul miqdoriga to'g'ri mutanosiblikda bo'ladi. Ular pul taklifining ko'payishi unga bo'lgan talabni oshirgach, savdoni rag'batlantiradi, deb bir tomonlama hisobladilar.

Dastlabki merkantilistlar Yevropaga, ayniqsa, Ispaniyaga yangi Dunyodan oqib kelgan yirik miqdordagi qimmatbaho metallar mohiyatiga e'tibor qaratgan. Biroq keyingi merkantilistlar bu qarashlarni inobatga olishmadi va iqtisodiyotda pulning o'rni haqida tahliliy g'oyalarini rivojlantira olishdi. Pul miqdori va narxlarning umumiy bosqichi o'rtasidagi aloqa 1569 - yilda fransuz olimi Jiyen Bodin tomonidan taqdim etilgan. U 16 – asr davomida G'arbiy yevropada

narxlarning umumiy bosqichini yuksaltirish uchun 5 ta sabab taklif etdi, asosiy – yangi dunyo kashfiyoti bo‘lgan kumush va oltin miqdorining o‘shishi deb hisoblangan. 1660-1776-yillar davomida bozor iqtisodi boshqaruvi haqidagi tahliliy fikrlar ko‘paydi. Merkantilistlar adabiyotining (markaziy) asosiy hususiyati real faktorlardan ko‘ra pulga oid faktorlar iqtisodiy faoliyat va uning rivojining asosiy belgilari ekaniga ishonishdilar. Ularning ta’kidlashlaricha, mablag‘ adekvatligi tashqi va ichki svdoning o‘shishida zaruriy omildir. Pul miqdorining o‘zgarishi real mahsulot ishlab chiqarishdagi o‘zgarishlarni boshqaradi. Adam Smit hamda klassik iqtisodchilar o‘rtasidagi munozarada aytilgan fikrlarga ko‘ra iqtisodiy faoliyat bosqichi va o‘shish sur‘ati real faktorlar: mehnat miqdori, tabiiy resurslar, kapital, tovar va tashkiliy struktura bilan chambarchas bog‘liq.

6.3. Turli mamlakatlarda merkantilizm ta’limotining o‘ziga xos xususiyatlari

Har bir davlatda merkantilizm o‘ziga xos usulda namoyon bo‘ldi. Iqtisodiy rivojlanish darajasi, mamlakatdagi siyosiy vaziyat, turli xalqlarning milliy-psixologik xususiyatlari uning o‘ziga xos tomonlarini keltirib chiqardi.

Merkantilizm Ispaniya, Italiya, Angliya va Fransiyada ancha keng rivojlandi.

Masalan, Ispaniyada boylik qimmatli metall, pul bilan bir narsa deb qaralgan. Shu bois, Ispaniyada XVII asrning boshigacha mamlakatdan oltin va kumushni olib chiqish (o‘lim jazosi tahlikasi ostida) taqiqlangan. Ispan bimetall monetar nazariyasining yetuk himoyachisi Marian XVII asrning 20-yillarida qimmatli toshlardan iborat xorijiy monetalarga ayirboshlanadigan tovarlarni chetga chiqarishdan boshqa barcha har qanday tashqi savdoni man etish talabini ilgari surdi.

Bunday qattiq chora-tadbirlar mamlakat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro savdoda chetga chiqib qolgan Ispaniya iqtisodiy rivojlanishda ancha orqada qolib ketdi.

Merkantilizm iqtisodiy ta'limot va davlat siyosati sifatida Fransiyada ancha rivoj topdi. Fransiyada merkantilizm vakillaridan biri, mashhur «Siyosiy iqtisod traktati» (1615) asarining muallifi Antuan Monkreten (1576–1621) hisoblanadi. U davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini – jamg'armani ko'paytirishning, mamlakat xo'jaligini mustahkamlash va rivojlantirishning asosiy omili sifatida qaradi. A.Monkreten pul boyligini ko'paytirish yo'llarini qidirdi, o'z takliflarini qirol Lyudovik XIII ga tavsiya etdi. U manufakturani rivojlantirish, hunarmandchilik maktablari tashkil etish, mahsulotlar sifatini yaxshilash, o'z mamlakati savdogarlariga tashqi savdoda monopoliya huquq berish, mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar savdosini kengaytirish bilan Fransiya bozorida xorijiy savdogarlarni siqib chiqarishni taklif qildi. A.Monkreten xorijiy savdogarlarni mamlakat boyligini so'rib oluvchi nasosga taqqoslaydi. A.Monkreten dasturi Fransiya tashqi savdosini kengaytirishni ko'zda tutadi, u nisbatan monetarizm g'oyasini, shuningdek, savdo balansi konsepsiyasini aks ettiradi.

Fransiyadagi amaliy merkantilizmning eng yorqin vakili Jan Batist Kolber (1619–1683 y.) hisoblanadi. U fransuz qirol Lyudovik XIV saroyida moliya superintendanti (vaziri) vazifasida ishlagan va faol proteksionistik siyosatni olib borgan. Keyinchalik J.B.Kolber olib borgan iqtisodiy siyosat va fransuz merkantilizmi kolbertizm, deb atala boshladi.

J.B.Kolberning asosiy g'oyalari va ularning hayotga tatbiq etilishi quyidagicha tavsiflanadi:

1) Fransiya tashqi savdosini faollashtirishga har tomonlama ta'sir ko'rsatdi;

2) tashqi bozorga tovar ishlab chiqarishni hisobga olgan holda manufaktura sanoatini rivojlantirishga imkoniyat yaratib berdi;

3) proteksionistik tariflardan keng foydalangach, Fransiya bojxona siyosatini tartibga solish bilan faol shug'ullandi;

4) manufaktura sanoati rivojlanishiga alohida e'tibor bergan holda qishloq xo'jaligining ancha orqada qolib ketishini keltirib chiqardi, ayniqsa, mamlakatdan don olib chiqishni noto'g'ri man etishi va mamlakatga erkin don olib kirishga ruxsat berishi natijasida dehqonchilikning qashshoqlashuviga olib keldi.

Angliya merkantilizmining ancha yirik vakili Uilyam Staffordning (1154–1612-y.) hayot faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar juda kam. Uning faqat boy savdogar oilasidan kelib chiqqanligi va "Bizning vatandoshlarning ba'zi bir shikoyatlarining qisqacha bayoni" asarini yozganligi ma'lum. Unda Uilyam Stafford merkantilizm uchun xarakterli bo'lgan quyidagi g'oyalarni ilgari surgan:

1) muomalada buzilgan pullar emas, balki to'la qimmatli pullar bo'lishi kerak, chunki faqat ular tashqi tovar aylanmasida yaroqli hisoblanadi;

2) chetga xomashyo chiqarishni man etishni taklif etadi (keyin undan tayyor mahsulot ishlab chiqarilib yuqori bahoda Angliyaga qaytib kelmasin);

3) katta miqdordagi pulning chetga chiqib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun qimmatli xorijiy tovarlarni (zeb-ziynat buyumlari) iste'mol qilishni man etishni talab qilib chiqdi;

4) Angliyada ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan tovarlarni mamlakatga olib kirishni to'liq man etishni tavsiya qildi.

Tomas Man 1630-yilda «Angliyaning tashqi savdodagi boyligi yoki boylikni tartiblash sifatidagi tashqi savdo balansi» asarini yozdi. Unda muallif pul muomalasini qat'iy tartibga solish zararli ekanligini, pul foyda keltirishi uchun doimo harakatda bo'lishini, pulning chetga erkin

chiqarilishi kerakligini, busiz tashqi savdoni risolidagidek rivojlantirib bo'lmashligini qayd qilib o'tadi.

Tomas Man bo'yicha boylikning manbayi faqat tashqi savdo hisoblanadi, bunday boylikka «har yili xorijliklardan xarid qilgan summadan ko'ra ularga ko'proq sotish» yo'li bilan erishiladi. U chetga faqat tayyor mahsulot chiqarishni, isrofgarchilikka qarshi qattiq kurashishni, qimmatbaho xorijiy tovarlarni iste'mol qilishdan o'zini tiyishni tavsiya etadi.

Adam Smit o'zining “Millatlar boyligi...” asarining 4 – kitobida merkantilistlar nazariyasi va siyosatini keskin rad etgan, unda Smit Tomas Manni merkantilistlar lideri sifatida keltirib o'tgan. Angliyada keyingi yetuk merkantilizm Tomas Man (1571–1641) asarlarida ifoda etilgan. Manufaktura tizimining klassik vakili T.Man o'z davrining yirik savdogari, Sharqiy Hindiston kompaniyasining direktori edi, bu kompaniya tanqidchi yozuvchilar tomonidan 2 jihati bo'yicha tanqidga uchragan: 1) Angliya Hindistonga eksport o'rniga import qilardi; 2) Angliya Import uchun Hindistonga qimmatbaho metallar yuboradi: Man shaxsiy biznes manfaatdan foyda ko'ruvchi hukumat siyosati tarafdori, oddiy merkantilist edi. Uning birinchi kitobi „ Angliya va Sharqiy Hindiston o'rtasidagi savdo haqida(ma'ruza)” deb nomlanib 1621-yilda nashr etilgan. Bu kitob sharqiy Hindiston kompaniyasini partisan tartibidagi turli soliqlardan himoya qilgan. Uning 2 – kitobi: Xorijiy savdo orqali kelgan Angliya xazinasini deb nomlanib, 1628 – yilda tayyor bo'lgan, biroq bu kitob uning vafotidan so'ng o'g'li tomonidan 1664 – yili chop etilgan.

Tomas Man o'z kitobida Angliya xazinasini xalqaro savdodan boyishini ta'kidlagan. U qimmatbaho metallar aksiyasiga ega davlat boyligini o'z nazariyasiga ko'ra rad etardi. Uning fikricha hukumat muqobil balans, arzon xomashyo import qilishni rag'batlantirish, ishlab chiqarilgan tovarlar importini nazorat qilishga erishish uchun davlat xorijiy savdoni boshqarishi lozim edi.

1755 – yilda T.Manning mashhur kitobi so‘nggi bor nashr etildi. U barcha xalqaro savdoning maqbul balansiga erishish mumkinligiga e‘tibor qaratgan, Hindistonga keladigan qimmatbaho metallar eksportidan Angliya katta daromad olishi va savdoni kengaytirgan holda barcha xalqaro savdosi balansiga ham ta’sirini aytib o‘tadi.

Keyingi merkantilizm vakillaridan biri shotlandiyalik Jon Lo (1671–1729-y.) hisoblanadi. Jon.Lo kredit-bank tizimi, shuningdek, qog‘oz-pul muomalasi va birja chayqovchiligi asoschilardan biri hisoblanadi. U kuchli iqtisodchi-amaliyotchi bo‘lsada, faqat ikkita asar yozgan. Birinchisi “Pul va savdo” 1705- yilda chop etilgan, ikkinchisi “Regentstvo davri moliya tarixi” uning o‘limidan sal oldin yozib tugatiladi, lekin faqat ikki yuz yildan keyin nashr etiladi.

Jon Loning asosiy iqtisodiy g‘oyalarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

1) milliy iqtisodiyot rivojlanishining kaliti sifatida, banknotalarni chiqarish yo‘li bilan mamlakatda pulning mo‘l-qo‘lligini ta‘minlashga harakat qildi;

2) kredit emissiya banklarining davlatga qarashli bo‘lishini, hukumat tomonidan iqtisodiy siyosatini olib borilishi va uning yordamidan foydalanishni talab qilib chiqdi;

3) tovarlar bahosining ozingina oshishi, tovarlar taklifining ancha ko‘payishiga olib kelishi qoidasini asoslab berdi;

4) davlat qo‘shimcha ish joylarini yaratishga imkon beruvchi muomaladagi pul miqdorini ko‘paytirish yo‘li bilan, ishlab chiqarish miqdoriga ancha katta ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi to‘g‘risida gapirib o‘tdi;

5) aksionerlik jamiyatlarini tashkil etish yo‘li bilan kapital markazlashuvi va birlashuvi g‘oyasiga ta’sir ko‘rsatdi.

Shunday qilib, aytish mumkinki, merkantilizm konsepsiyasi eng avvalo, proteksionistik tadbirlardan foydalanishga va iqtisodiy hodisa va jarayonlarning rivojlanishida davlat aralashuviga tayanadi. Bunday

Ko'pchilik merkantilistlar iqtisodiyotda ko'plab mexanik sabablarni ko'rishgan va ushbu qonunlarni bilgan odam iqtisodiyotni nazorat qilishi mumkin deb ishonishgan. Shuning uchun aql bilan qabul qilangan qonunlar iqtisodiy jarayonlarga ijobiy ta'sir qilishi mumkin va iqtisodiy tahlil berilgan natijaga erishish uchun qanday shakldagi davlat aralashishuvi kerak ekanligini ko'rsatadi. Merkantilistlar davlatning iqtisodiyotga aralashuvi tasodifiy bo'lmasligi, talab va taklif qonunlari kabi asosiy iqtisodiy haqiqatlarni chalkashtirmasligi lozim deb tushunishgan. Keyingi merkantilistlar iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirishda iqtisodiy odam va foyda tushunchalarini tez-tez qo'llay boshladilar. Davlat insonlarning tabiatini, ayniqsa, ularning egoistik harakatlarini o'zgartira olmaydi, deb hisoblaganlar. Siyosatchilar insonning bu xususiyatini qanday bo'lsa shundayligicha qabul qilib, bu xususiyatlarni millatning farovonligi uchun safarbar qiladigan qonun va institutlarni shakllantiradilar.

Keyingi merkantilistlar o'zlaridan oldingi g'oyadoshlari yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarini anglab yetishganini ko'ramiz. Masalan, ular pul boylik o'lchovi emasligini, barcha davlatlar bir vaqtning o'zida ijobiy savdo balansiga ega bolishi mumkin emasligini, uzoq vaqt mobaynida hech bir davlat ijobiy savdo balansini ushlab turishi mumkin emasligini, savdo har ikki davlatga ham foydali bo'lishi mumkinligini va ixtisoslashuv va mehnat taqsimoti davlatlarga ustunlik keltirishi mumkinligini tushunishgan. Davlatning iqtisodiyotga aralashishini kamaytirishni taklif etgan olimlar soni tobora oshib borar edi. Shu tariqa ko'pgina adabiyotlarda klassik liberalizm g'oyalari boshlanayotgan edi.

Biroq klassiklardan oldingi hech bir iqtisodchi bozor mexanizmi ishlashini, ya'ni narxlar qanday shakllanishi va cheklangan resurslar qanday taqsimlanishini bir-biriga bog'langan yagona qarash sifatida shakllantira olmadi. A. Smit merkantilistlar yetisha olmagan tuchunchalarni anglab yetdi. Merkantilistlar shaxsiy manfaat va xalq farovonligi o'rtasida qarama-qarshilik mavjud, deb hisoblashgan. Shuning uchun ularning fikricha davlat shaxsiy manfaatni xalq farovonligi tomon yo'naltirishi kerak. Klassik iqtisodchilar esa tizimda

tabiiy uyg'unlik borligiga ishonishgan va xalq farovonligi tabiiy ravishda shaxsiy manfaatdan kelib chiqadi, deb hisoblashgan.¹⁰

Merkantilizmning tarixiy ahamiyati

Merkantilizm va uning vakillari – ijodiy merosidagi ham pozitiv, ham negativ unsurlar nuqtayi nazaridan iqtisodiy ta'limotlar tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Birinchiidan, merkantilistlar konsepsiyasi deyarli butunlay muomala sohasidagi xo'jalik hayotining amaliyotiga qaratilgan. Shunday bo'lsada, bu ularga ko'plab iqtisodiy kategoriyalarni ilmiy muomalaga kiritish, savdo sohasi, ssuda operatsiyalari va pul muomalasining muhim qonuniyatlarini aniqlab berish imkonini beradi. Lekin iqtisodiyotning boshqa sohalariga ularning ta'siri doimo aynan bir xil bo'lgan emas. Masalan, mamlakatning o'z sanoati va savdosini rivojlantirishi uchun pul muhim vosita ekanligini to'g'ri tushuntirib bergach, merkantilistlar milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga e'tibor bermadilar. Bundan tashqari ular uchun ishsizlik muammosi ham muhim hisoblanmagan. «Ixtiyoriy ishsizlik»ning asosiy sababi ishlamaslik xohishini keltirib chiqaruvchi «yalqovlik» yoki «axloqiy buzuvchilik» deb hisoblashgan.

Ikkinchiidan, merkantilizm bozor munosabatlari shakllanishining Yevropada ancha rivojlangan mamlakatlar –Angliya va Fransiyada klassik siyosiy iqtisodning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib berishgan.

Xususan, Fransiyada XVII asrda moliya vaziri Jan Batist Kolber ancha faol proteksionizm siyosatini olib borgan davrda sanoatning qudratli manufaktura tarmog'i yaratildi. Ammo bir vaqtning o'zida mamlakat tashqarisiga don chiqarishni man etish va boshqa mamlakatlardan uni erkin olib kelish yo'li bilan fermer xo'jaliklarining shakllanishiga to'sqinlik qilindi.

¹⁰ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 66-b.

Angliyada esa merkantilizm iqtisodiy tarixdan ma'lumki, Fransiya nisbatan ancha «unumli» bo'ldi. XVII asrdagi savdo va sanoat sohasidagi bu mamlakatning proteksionizm siyosatidagi asosiy yutuqlari, odatda, Ost-Indiya kompaniyasi rahbarlaridan biri – Tomas Man nomi bilan bog'lab tushuntiriladi. Shu narsa ham ma'lumki, aynan Angliyada merkantilizm bilan bo'lgan g'oyaviy kurash natijasida eng muhim nazariy xulosalar ishlab chiqildi va ular A.Smit, D.Rikardo, T.Maltus, J.S.Mill va boshqalarning asarlarida o'z aksini topdi. Bundan tashqari XIX asrda Angliya ancha kuchli rivojlangan mamlakat sifatida eng muhim antimerkantistik chora-tadbirlarni, jumladan, ichki va tashqi savdoda to'la erkinlik siyosatini amalga oshira boshladi.

Tayanch tushunchalar

Merkantilizm – muomala sohasida iqtisodiy qonuniyatlarning rivojlanishiga bo'lgan qarashlar tizimi.

Real boylik – «o'lik pullar» yig'indisi emas, balki yangi pullarni, ya'ni pul kapitalini vujudga keltiruvchi pullar.

«Pul balansi» – tashqi savdoni ma'muriy yo'l bilan qattiq tartibga solish asosida mamlakatning pul boyligini ko'paytirish.

Ijobiy saldo – Eksport va import o'rtasidagi farq, ya'ni mamlakat boyligining o'sishi.

Muhokama uchun savollar

1. Merkantilistlarning iqtisodiy g'oyalarini tushuntiring.
2. Iqtisodiyotni tahlil qilishning merkantilistik va sxolast yondashuvlarini solishtiring va qiyoslang.
3. Nima uchun statistik ma'lumotlarning ishlatilishi har qanday ilmiy soha uchun muhim hisoblanishini tushuntiring.
4. Nima uchun XVI asr davomida birdaniga bir necha iqtisodchilar pulning miqdoriy nazariyasini rivojlantira boshlashdi?

II BO'LIM. KLASSIK MAKTABNING IQTISODIY TA'LIMOTLARI

VII BOB. ANGLIYA VA FRANSIYADA KLASSIK IQTISODIY MAKTABNING SHAKLLANISHI

7.1. Klassik iqtisodiy maktab paydo bo'lishining tarixiy shart-sharoitlari va uning tavsifi

Merkantilizmning yemirilishi va klassik siyosiy iqtisod maktabining paydo bo'lishi (Angliyada) XVII asrga to'g'ri keladi. XVI asrning o'rtalarida boshlangan manufaktura davri XVII asrga kelib sanoatning ayrim tarmoqlarining rivojlanishiga olib keldi. Ayni paytda qishloq xo'jaligida ham kapitalizm rivojlana boshladi. Buyuk Britaniya dunyoda iqtisodiyoti eng rivojlangan mamlakatga aylandi. XVIII asrga kelib bu yerda kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari faqat savdoda emas, balki sanoat va qishloq xo'jaligida ham g'alaba qozondi. Bu jarayon mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga yo'l ochib berdi. Ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga imkoniyat, tadbirkorlar tashabbusiga erkinlik berishga harakat qilgan kapitalistik tuzumning afzalliklarini nazariy jihatdan asoslab beradigan iqtisodiy ta'limotlar endi taqozo etila boshladi.

Demak, bu davrga kelib iqtisodiy ta'limotlarni rivojlantirish uchun, ya'ni iqtisodiyotni obyektiv tahlil qilish uchun qulay sharoit yaratildi. Mana shu sharoitda yashab ijod qilgan U.Petti, A.Smit, D.Rikardo, F.Kene va klassik siyosiy iqtisod maktabining boshqa vakillari iqtisodiyotni ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq qildilar. Haqiqatan ham mazkur davr yangi klassik siyosiy iqtisod maktabining boshlanganini bildiradi. Uning klassik, deb atalishining asosiy sababi eng avvalo, uning ko'plab nazariy va metodologik qoidalari chinakam ilmiy bo'lib, ular zamonaviy iqtisodiy nazariya asosini tashkil etishidir. Aynan

klassik siyosiy iqtisod vakillari tufayli iqtisodiy nazariya ilmiy fan maqomiga ega bo'ldi. Angliyada klassik siyosiy iqtisod maktabining dastlabki vakili U.Petti bo'lsa, Fransiyada – P.Buagilber, F.Kene, A.Tyurgo hisoblanadi. Keyinchalik, bu maktab ta'limoti A.Smit, D.Rikardo J.B. Sey, T.Maltus tomonidan rivojlantirildi va J.S. Mill, K.Marks tomonidan yakunlandi. Ularni biz keyingi mavzularda ko'rib chiqamiz.

Iqtisodiyotning klassik davri yuz yildan ziyodroq vaqt mobaynida ilgari surilgan iqtisodiy g'oyalarni qamrab oladi, bu asosan Britaniyalik yirik hissadorlar va uning faoliyat yo'nalishiga to'g'ri kelgan. Klassik maktabning uch yirik traktatlari: Adam Smit tomonidan yozilgan "Xalqlar boyligining tabiati" asari, David Rikardo muallifligidagi "Soliq va siyosiy iqtisodiyotning asosiy qonun-qoidalar" asari hamda "Siyosiy qonun-qoidalar (prinsiplari)" nomli asarlaridir. Shuningdek, Rikardoning kitobi chop etilgandan so'ng qisqa fursatlarda bir qator neoklassik nazariyaning kichik ko'rinishlari paydo bo'ldi. Jon Styuart Mil klassik davrning oxirini izohlashga urindi, biroq u klassik qoidalarning ba'zilarini yoqlamagan. (Smit, Rikardo va J.S.Millar tomonidan 1776-yildan 19-asrning so'ngigacha qadar iqtisodiy nazariyalar boshqarib turilgan Smit 1776-yildan deyarli 1820-yilgacha, Rikardo 1820-yildan deyarli 1850-yillargacha, J.S.Mil esa 1850-yillardan 1890 yillarga qadar).

Ikki yangi iqtisodchi olimlar T.Maltus va K.Marksning ba'zi jihatlari klassik yo'nalishda bo'lsada, ular klassik iqtisodiy maktab tarafdorlari emas, balki tanqidchilar sifatida ko'zga ko'rinadi. Tomas Maltusning "Nufus nazariyasi" klassik nazariya bilan bog'liq, biroq Maltus nazariyalarida mulkdorlar sinfining o'rni va mohiyati hamda uning makroiqtisodiy aspektlari tahlilida ortodoksal klassik an'analar ta'limoti ilgari suriladi. Maltusning "Nufus nazariyasi" klassik iqtisod vakillari bahs-munozaralariga asos bo'ldi, biroq Maltus va Rikardo o'rtasidagi mehnat resurslarini avtomatik tarzda to'la bandlikka erishishi to'g'risidagi bahsli munozarani alohida tahlil qilib chiqamiz. Karl Marks klassik iqtisodiyotdan ba'zi elementlarni chiqarib tashladi, turli xil

istiqboli va birqancha yangi tahliliy tushunchalar kiritdi va klassik nazariyaga mutlaqo teskari xulosalar taqdim etdi.

Biz iqtisodiy tizim elementlarining o'zaro bog'liqligini tushuna boshlash holatlarini keyinchalik merkantilistlar va hattoki, fiziokratlar yozishmalarida kuzatdik.

Sxalastiklar¹¹, fiziokratlar va merkantilistlarning iqtisodiy g'oyalari klassik iqtisodchilar tomonidan ko'proq yoki kamroq birlashtirilgan tizimlarga ajratilgan. Ularning merkantilist g'oyalari eng asosiy farqi iqtisodiy kuchlarning tabiiy ishlashidan oqib keluvchi natijalarga ularning ijobiy munosabatlaridir. Ko'pchilik (asosiy) uyg'un iqtisodiy tizimning klassik ko'rinishi merkantilist va skalasfiklar e'tiqodidan keskin farq qiladi; ularning e'tiqodiga ko'ra ixtiloflar intervensiya (davlatning ichki ishlariga aralashuvi) yoki cheklovlar bilan xarakterlanadi.

Bozorlar boshqaruviga sangvinik (optimistik) qarash uning turli aspektlari va tarmoqlanishlari mumtoz g'oyalarning asosiy o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Bozorlarning bir-biriga bog'liq tanqisligi sabab kelib chiqadigan ixtiloflarni mos ravishda yechimini topa oladigan qarash(nazariya) ilk bor Fransiyalik fiziokratlar tomonidan olg'a surilgan. Fiziokratlar fikriga ko'ra davlat hokimiyati hukumat nazoratisiz ish olib borishga ruxsat berish siyosati – iqtisodiyotga aralashmaslik haqida umumiy qonunlar qabul qilishi kerak edi. Sxolastlar bu holat cherkov uchun iqtisodiy faoliyatni va madaniyatni boshqarishda, tartibga solishda qo'l keladi, deb hisoblashsa, merkantilistlar hukumat aralashuvi muhimligini yoqlaydi, klassiklar esa fiziokratlar singari erkin, (har qanday) boshqaruvlarsiz bozorlarni, maksimum alohidalashga ozodlik tarafdori edilar.Ular ozodlik biznesga juda yaxshi ta'sir ko'rsatishiga ishonardi. Erkinlik, ayniqsa iqtisodiy erkinlik sharoitida, iqtisodiyot ko'p funksiyalarni bajara olishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy shaxslar va biznes sohadagilarning tasdiqlashlaricha savdo hokimiyat

---

¹¹ diniy va dunyoviy ilmni teng olib boruvchilar

aralashuvlaridan xoli bo'lishi kerak. Klassiklar esa siyosiy va iqtisodiy ozodlik ajralmas va bir-birini to'ldirib turadi, deb ta'kidlashgan. Garchi klassiklar o'zlarining ilk qarashlarida iqtisodiy jarayonlarni uyg'un holda ishlashini targ'ib qilsalarda, ular jamiyatdagi yer-mulk egalari va iqtisodiy o'sish va o'zgarishdan foyda oluvchi va shuni yoqlovchilar o'rtasidagi ixtiloflardan juda yaxshi xabardor edilar. Kapitalizmning yakuniy tendensiyalari Smit va Rikardo tomonidan ko'rib chiqilgan bo'lib, ular shu qadar mos bo'lmagan natijaga olib keldiki, bundan iqtisodiyot samarasiz ilm, deb atalishiga olib keldi. Maltus aholi nazariyasi masalasini ko'tarib, iqtisodiyotdagi o'zaro tenglik tabiati muammosini ham o'rtaga tashladi.

1776-1870-yillar oralig'idagi davr mobaynida klassik g'oyalar taraqqiy etdi. Bir tarafdin, ko'pchilik tomonidan me'yoriy, deb qabul qilingan iqtisodiy g'oyalar, iqtisodiy tizimni hamjihatlik bilan boshqarishning asosiy sharti sifatida qabul qilish davom etsada, iqtisodiy muammolarga bozor javob berishdan ko'ra davlat javobgar bo'lishini yoqlash g'oyasi o'sib borishi tufayli uning munosabati sekin zaiflashib bordi. Boshqa tomondan, turli ta'limotlarga amal qiluvchi klassiklar iqtisodiyot tomonidan qabul qilingan hamjihatlik g'oyalarini rad etishgan va tizimning tashkiliy strukturalarida yirik o'zgarishlar talab qiladigan fundamental yechimlar topishdi.

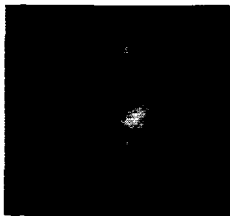
Keyns ta'limotining asosiy manbasi mana shu kengroq faktorlar, iqtisodiy faoliyat bosqichini belgilovchi kuchlarda edi. Ular iqtisodiyot ishchi kuchi yetarli joydan ko'ra unga ehtiyojmand nuqtalarda, joylarda boshqaruvni kuchaytiradi, deb hisoblashadi. Iqtisodiyot o'zining resurslarini to'liq utilizatsiya qilishni boshqarishga qodir, deb taxmin qiluvchi klassik iqtisodchilar bu muammoga qiziqishmagan. Zamonaviy makroiqtisodiyot mana shu muammo va taxminlarni qayta ko'rib chiqa boshlaganidan beri va Keyns makroiqtisodiyotdan voz kechganidan boshlab zamonaviy makroiqtisodchilarni ba'zida "yangi klassik iqtisodchilar" deb atashdi.

Klassik iqtisodchilarning iqtisodiyotning rivojlanishiga oid g'oyalari ularni resurslar boshqaruvchisi sifatida narx tizimi va bozorlar

haqidagi izlanishlarga olib keldi. Klassiklar bozorlar va narxlarning bir-biriga bog'liqligiga va kelib chiqishini iqtisodiy o'sish sur'atiga ta'sirini tushunish maqsadida o'rganishdi, tadqiq qilishdi. Ular daromad taqsimlanishining o'zgarishidagi kuchlar va bir-biriga bog'liq bo'lgan narxlarning o'zgarish sabablari bilan qiziqishdi.

Ular biz hozirda "makroiqtisodiyot deb ataydigan manba bilan bir qatorda merkantilistlar an'anasini ham davom ettirishdi.

Merkantilistlar nazariy strukturasi zaif bo'lishiga qaramay, ular iqtisod boshqaruvini tushunishga qobiliyatlarini borligiga ishonishgan. Bu ilmni egallagach, ular iqtisodiyot majburiyatlarini sinchiklab o'rganganlarida aniqlangan har qanday nuqson va kamchiliklarni bartaraf etuvchi vositaga tashkiliy tuzilmani o'zgartirish yoki hokimiyatga aralashish uchun ruxsat berish orqali erishiladi, deb hisoblashgan. Merkantilistlar o'zlarini shifokor va bemorlarga qiyoslashni yoqtirishadi: ularda noto'g'ri yuritilgan iqtisod uchun dori-darmon mavjud, bu odatda hukumat aralashuviga olib keladi: Merkantilistlar nazariyasi siyosatchidan bozor uchun chiqargan qarorini o'zgartirishini so'ragan Adam Smit nazariyalaridan keskin farq qiladi. Adam Smit iqtisodiy o'sish sur'atini ko'rsatib berdi, David Rikardo esa kapitalizm ostidagi daromad taqsimotida eng so'nggi o'zgarishlarga qiziqib qoldi. Marksning iqtisodiy tahlili tarixiy o'zgarishlar sabab bo'lgan kengroq qiziqishlar va kuchlar haqida, biroq ba'zi dinamik muammolar klassiklar bilan bir qatorda Marksni ham o'ziga jalb qildi: ish vaqtdan tashqarida bajariladigan ishga to'lanadigan haq, daromad taqsimoti qanday bo'ladi, ish vaqtdan tashqari vaqtda foyda miqdori qanday, omma sharoitini yaxshilash bosqichining kelgusi ko'rinishi qanday va b.

Uilyam Petti (1623–1687)

7.2. U.Pettining iqtisodiy ta'limoti

Uilyam Petti (1623–1687) – Angliya klassik siyosiy iqtisodining asoschisi sanaladi. K.Marks so'zi bilan aytganda, U.Petti-«Siyosiy iqtisodning

otasi... buyuk tadqiqotchi - iqtisodchi». U.Petti har tomonlama yuksak bilim sohibi odam bo'lgan. U Angliyaning janubidagi Roms shahrida hunarmand-matochi oilasida tug'ildi. O'n to'rt yoshida ota kasbini egallashdan voz kechgan U.Petti uydan chiqib ketadi va kemada yollanma dengizchi (yunga) bo'lib xizmat qiladi. Oradan bir yil o'tgach, taqdir taqozosi bilan oyog'i lat egan U.Petti Fransiya hududidagi bir qirg'oqda qoldirib ketiladi. Bu notanish chet o'lkalarda lotin tilini bilganligi tufayli u Kan kollejiga qabul qilindi va tinglovchi sifatida moddiy jihatdan ta'minlandi. Kollej unga fransuz va grek tillarini, matematika, astronomiyani o'rganishga imkoniyat yaratib berdi. U.Petti 1640-yili kollejni bitirib, Londonga qaytib keldi. Keyinchalik, Oksford universitetida tibbiyot sohasida tahsil oldi.

1650-yili 27 yoshida U.Petti fizika bo'yicha doktorlik darajasini oldi, Angliya kollejlarning birida professor bo'lib ishladi. U.Petti iqtisodiy muammolarga bag'ishlangan «Soliqlar va yig'imglar to'g'risida traktat» (1662-y), «Donishmandlarga so'z» (1665-y), «Irlandiyaning siyosiy anatomiyasi» (1672-y), «Siyosiy arifmetika» (1683-y) va boshqa asarlarni yozdi. U.Petti dastlab, o'z asarlarida merkantilistlarning ijobiy savdo balansi g'oyasini va sanoatni rag'batlantirish maqsadida davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini qo'llab-quvvatladi. Ammo U.Petti asta-sekin tadqiqot obyekti o'zgartirdi va asosiy e'tiborni savdo muammosidan ishlab chiqarish muammosiga qaratdi. Uning qayd qilishicha, boylik ishlab chiqarishda yaratiladi, muomala sohasida esa u faqat taqsimlanadi.

Boyluk va pul nazariyalari. Merkantilistlardan farqli ravishda, U.Petti fikri bo'yicha nafaqat qimmatli metall va toshlar hamda pul *boyluk* hisoblanadi, balki mamlakatning yeri, uylar, kemalar, tovarlar va hatto uy jihozlari ham boylikni tashkil etadi. Bu masala bo'yicha o'z fikrini rivojlantirib, bizning davrda keng tarqalgan «*Mehnat – boylukning otasi, yer esa uning onasi*» degan iborani ishlatdi.

Mamlakat boyligini ko'paytirish uchun U.Petti qamoq jazosi o'rniga pul jarimasini joriy etish zarurligini, pul to'lashga «qurbi yetmagan o'g'rilarni» esa «qullikka» mahkum etishni, ishlashga majbur qilishni

tavsiya etadi. Bu merkantilistlarga qarama-qarshi tarzda *boylik, eng avvalo, mehnat bilan yaratilishini* bildiradi, ya'ni xo'jalik hayotidagi pulning «asosiy» vazifasini inkor etadi.

U.Petti bu fikrni rivojlantirib, chetga pul chiqarishni taqiqlash bema'ni narsa ekanligini ko'rsatib o'tadi. Davlatning bunday xatti-harakati, uning fikricha mamlakatga chetdan tovar keltirishni man etish bilan bir narsadir. U.Petti bu fikrlari bilan o'zini pulning miqdoriy nazariyasi tarafdori ekanligini ko'rsatdi va muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori to'g'risidagi qonuniyatni tushunganligini namoyish etdi. Ammo uning iqtisodiyotdagi pulning vazifasini yuzaki tushunganligi aniq ko'rinadi. Bir tomondan, pulning miqdoriy nazariyasi, haqiqatdan ham «pul o'z-o'zidan boylik mazmunini anglatmasligini» ko'rsatdi, ikkinchi tomondan esa – U.Petti va undan keyingi boshqa klassik iqtisodiy nazariya mualliflari, M.Blaug so'zi bilan aytganda, u (pulning miqdoriy nazariyasi) asosiy e'tiborni pulning muomala vositasi sifatidagi vazifasiga qaratgan holda, tovar va pul bozorlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni keltirib chiqaruvchi pulning qimmatni saqlash vositasi sifatidagi funksiyasini inkor etdi. Shuning uchun merkantilizmga nisbatan to'g'ri tanqidlari bilan birga U.Pettining bu borada noto'g'ri tushunchalari ham bo'lgan. Masalan, *u savdo va savdo kapitalining milliy boylik yaratishdagi ishtirokini inkor etdi* va hatto, savdogarlar sonini ancha kamaytirishni qattiq turib ma'qulladi. U.Petti savdogarlarni davlatning «qonini» taqsimlash bilan shug'ullanuvchi «o'yinchilar»ga o'xshatadi. U «qon» deganda qishloq xo'jaligi va sanoat mahsulotlarini nazarda tutadi.

Qiyamat nazariyasi. U.Pettining merkantilistlar g'oyasiga bo'lgan salbiy yondashuvi nafaqat boylikning mohiyatini va uni ko'paytirish yo'llarini tahlil qilishda, balki tovarlar qiymatining yaratilish tabiatini va bozorda ularning qiymati darajasiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu boradagi uning tadqiqotlari keyinchalik uni *qiyamatning mehnat nazariyasining birinchi muallifi*, deb tan olinishiga sabab bo'ldi. Umuman olganda, qiyamatning mehnat

nazariyasi klassik iqtisodiy maktabning asosiy belgilaridan biri hisoblanadi.

U.Petti nazariyalarining birida aytilishicha, *tovar qiymati kumush qazib oluvchi mehnat bilan yaratiladi* va uning «tabiiy bahosi» hisoblanadi; kumush qiymatiga tenglashtirilgan tovarlar qiymati esa ularning «haqiqiy bozor bahosi» hisoblanadi. Ikkinchi bir joyda qayd qilinishicha, *tovar qiymati mehnat va yer ishtirokida yaratiladi*. Ya'ni U.Pettining o'zi aytganidek, «Kemaning yoki kamzul (syurtuk)ning qiymati qandaydir yer miqdori va qandaydir mehnat miqdori qiymatiga teng, chunki har ikkalasi – kema ham, kamzul ham – yer va inson mehnati bilan yaratiladi». Bundan ko'rinib turibdiki, U.Pettida tovar bahosi asosida *sarfli mexanizm yotadi*.

Daromadlar nazariyasi. Ishchilarning daromadlari, pul kapitali va yer egalari daromadlari to'g'risida U.Petti aytib o'tgan qoidalar keyinchalik klassik iqtisod maktabi vakillarining nazariy izlanishlari uchun asos bo'lib xizmat qildi. U.Petti ishchining daromadi sifatidagi *ish haqini mehnatning bahosi*, deb hisobladi va uning darajasini ishchining yashashi uchun zarur bo'lgan vositalar minimumi bilan ifodaladi. U.Petti, har bir ishchi «*yashash, mehnat qilish va ko'payishi uchun*» kerakli narsani olsa bas, degan xulosaga keldi. Buni u nazariy jihatdan isbotlab bermoqchi bo'ldi: agar ishchiga ko'rsatilgan minimumdan ikki baravar ko'p haq to'lansa, u chog'da ishchi ikki marta kamroq ishlaydi, bu esa jamiyat uchun shuncha miqdordagi mehnat boy berilganini bildiradi. U.Pettining ish haqi to'g'risidagi mazkur qoidasi «klassik maktabning» ko'pchilik vakillari nazariy tadqiqotlarining asosini tashkil etdi. Masalan, U.Pettidan keyin D.Rikardo va T.Maltus *ish haqini ishchi mehnatining bahosi sifatida tavsiflab*, uni ishchining va uning oilasining yashashi uchun zarur bo'lgan vositalar minimumi bilan bog'lab tushuntirganlar.

Tadbirkorlar va yer egalari daromadlari U.Petti o'zi umumlashtirgan tushuncha – “renta” sifatida tavsiflanadi. U masalan, dehqonchilikda yaratilgan mahsulot qiymati bilan uni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar o'rtasidagi farqni renta, deb atagan (ya'ni tuproq

unumdorligiga bog'liq bo'lgan renta). Ikkinchi bir misolda, ssuda foizining kelib chiqish mohiyatini ko'rib chiqqach, U.Petti soddalashtirib, bu ko'rsatkich "ssudaga beriladigan pulga sotib olinishi mumkin bo'lgan muayyan yer maydonidan olinadigan rentaga teng", deb atadi.

Yana bir joyda yer uchastkasining bozorga uzoq-yaqin joylashishidan kelib chiqadigan renta shakli ko'rsatib beriladi. Aholi yashash joylariga yaqin joylashgan yer uchastkalaridan nafaqat yuqori renta olinadi, balki yillik renta summasi ham boshqa xuddi shunday unumdor, lekin aholi turar joylaridan ancha uzoq bo'lgan yerlarga nisbatan ko'p bo'ladi.

Shu bilan U.Petti yer bahosini aniqlash bilan bog'liq bo'lgan muammoni yechib berishga uringan. Lekin bu yerda ham olim mazkur muammoni hal etishda yuzaki yondashdi. Uningcha, yerning bahosi bir yillik muayyan miqdordagi rentaga teng bo'lishi kerak. Ammo u bu miqdorni ilmiy jihatdan aniqlab bera olmadi, ya'ni yerning bahosini keltirib chiqarish uchun bir yillik rentani ko'paytirish mumkin bo'lgan sonni topa olmadi.

Shu bilan birga uning yer bahosini aniqlashdan kelib chiqadigan ssuda kapitali bilan yerdan olinadigan yillik renta o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik g'oyasi iqtisodiy fikrlarning rivojlanishida ijobiy rol o'ynadi. Buni keyinchalik K.Marks qayd qilib o'tadi. Ma'lum ma'noda xuddi shunday fikr Y.Shumpetning iqtisodiy qarashlarida ham uchraydi. Uningcha, birorta kapitalist yer uchastkasini ushbu uchastkadan olinishi mumkin bo'lgan rentaga teng foiz keltirishi mumkin bo'lgan pul summasidan yuqori ham, past ham baholashi mumkin emas. Birona yer egasi o'z uchastkasini undan olinadigan rentaga teng foiz keltiruvchi pul summasidan kamiga sotmaydi. Ammo u o'sha summadan ko'pini ham ololmaydi, negaki bunday summani to'lashga rozi bo'lgan kapitalistga birdaniga juda ko'p yer uchastkalari taklif qilinadi.

Uilyam Petti hayoti davomida faqatgina bitta asarini chop ettirgan, biroq o'limidan so'ng 10 yil davomida qolgan 4 ta kitobi ham nashr etilgan. Bu kitoblar ko'proq traktatlar bo'lib, izchil tuzilmaga rioya

qilinmagan edi. Petti to'quvchilar oilasida tug'ilgan bo'lib, kambag'allikni boshidan kechirgan yorqin olim edi, u 15 yoshigacha navigatsiya, geometriya, arifmetika, lotin, grek, fransuz tillarini o'rganib bo'lgan edi. Uilyam Petti dengizchi, fizik, kashfiyotchi va eng muhimi iqtisodiy o'zgaruvchanlik o'lchovi mavzusini yoqlagan birinchi iqtisodchi sifatida faoliyat ko'rsatib, hayoti so'nggida nihoyatda boyib ketgan. Uning iqtisodiy qaydlari umumiy traktatlar emas edi, ular Uilyamning amaliy qiziqishlari natijasi edi, jumladan ular soliq siyosati, pul va o'lchov masalalariga bag'ishlangan edi.

Pettining Siyosiy Arifmetikasi 1676-yilda yozilgan bo'lsa-da, 1690 – yilga qadar chop etilmagan. U siyosiy arifmetika metodologiyasi yangilik kiritayotganini anglab yetgan edi.

Buni amalga oshirish uchun biroz noan'anaviy usuldan foydalanaman. Nisbiy va absolyut so'zlarni, intellektual ta'kidlarni ishlatishdan ko'ra men... son, og'irlik va o'lchovlar orqali tushuntiraman, sezgilarga ta'sir qiluvchi ta'kidlarnigina ishlatish va faqat shunday sabablarni o'rganish tabiiy asoslarga ega¹².

U hayoti davomidagi va undan oldingi falsafiy o'zgarishlardan chuqur ta'sirlangan. Aristotel va sxolastlar o'z tahlillarini faqatgina so'z orqali ifoda etardilar, lekin Dekart, Gobbs va Bekonlar ilmiy fanga induksiya, empiritsizm va matematikani olib kirdilar.

U. Petty ijtimoiy voqealarni o'lchashda statistik usullarni qo'llashni ochiqchasiga ma'qullagan birinchi olim bo'lgan bo'lsa kerak. U aholi sonini, milliy daromadni, eksportni, importni va xalqning asosiy jang'arilgan kapitalini o'lchashga harakat qilgan. Uning uslubi haddan tashqari xom bo'lib, Adam Smitning siyosiy arifmetikadan kam foydalanganligini ko'rsatar edi.

U. Petti o'z tahlili va siyosiy xulosalaridan oddiy merkantilist bo'lib ko'rinsa ham, keyinchalik uning xulosalari iqtisodiy nazariya va ijtimoiy fanlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi.

---

¹² Sir William Petty, *The Economic Writings*, 2 vols., ed. C. H. Hill (London: Cambridge University Press, 1899), I, 244-b.

7.3. Pyer Buagilberning iqtisodiy ta'limoti

Fransiya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi **Pyer Buagilber (1646–1714)** hisoblanadi. U Angliya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi U.Petti kabi professional iqtisodchi-olim bo'lgan emas. P.Buagilber xuddi otasiga o'xshab huquqshunoslikdan ta'lim oldi. 31 yoshida Normandiyada sudyalik lavozimini egalladi. U bu lavozimda 25 yil mobaynida, ya'ni deyarli umrining oxirigacha ishladi, faqat o'limidan ikki oy oldin bu lavozimni katta o'g'liga topshirib ketdi.

Jamiyatdagi yuqori ijtimoiy mavqe P. Buagilberda mamlakatning iqtisodiy muammolarini bilishga, XVII asrning oxiri, XVIII asrning boshidagi Fransiya viloyatlaridagi aholi turmush darajasining pastligi sabablarini aniqlashga bo'lgan qiziqish uyg'otdi. U o'zining birinchi islohotlar to'g'risidagi mulohazalarini (merkantilistlarga qarshi) 50 yoshida yozgan «**Fransiya holatining mufassal tavsifi, uning farovonligining pasayishi sabablari va qayta tiklanishining oddiy usullari...**» asarida e'lon qildi. P.Buagilber bu asarida *merkantilizm iqtisodiy siyosatini qattiq tanqid qildi*. Bu siyosatning boshida o'sha davrdagi Lyudovik XIV qirolligida moliya vaziri lavozimini egallab turgan Jan Batist Kolber turar edi. U Fransiya tovarlari eksportini rag'batlantirishni, Fransiya

keladigan import tovarlarni esa cheklashni, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga yuqori soliq belgilashni qonunlashtirgan. Bu sanoat ishlab chiqarishiga hamda bir butun milliy iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Iqtisodiyotdagi salbiy holatlarni bartaraf etish yo'llarini aniqlash P.Buagilberning keyingi, XVIII asrning boshida chop etilgan asarlarining ham asosiy vazifasi hisoblanadi. Ularda P.Buagilber merkantilizmni tanqid qilishni davom ettirdi, islohotlar zarurligini asoslab berdi, iqtisodiy o'sishning va davlat boyligining asosi, deb bilgan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish muammolariga alohida e'tibor qaratdi. Bunday qarash Fransiya iqtisodiy

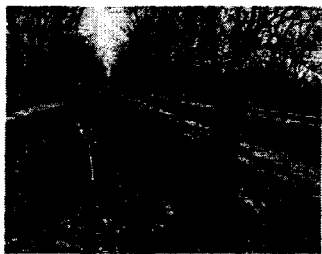

P'er Buagilber (1646–1714)

qarashlarida XVIII asrning yarmigacha saqlanib qoldi. Chunki o'sha davrda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining hal qiluvchi mavqeyini targ'ibot qiluvchi fiziokratizm ancha kuchaygan edi.

1707-yili P.Buagilberning «Fransiyani qoralash» asari chop etildi. Unda Fransiyaning kambag'allik holati ko'rsatildi, merkantilistik siyosat qoralandi. Iqtisodiy islohotlar o'tkazish to'g'risida yangi g'oyalar ilgari surildi. Biroq ular o'zi ishongan va umid qilgan hukumat vazirlari tomonidan ham e'tiborga olinmadi, qo'llab-quvvatlanmadi.

Iqtisodiy fikrlarning rivojlanishida va Fransiyada bozor munosabatlarining shakllanishida P.Buagilberning hissasi katta bo'ldi. Aynan uning asarlari merkantilistik g'oyalarning batamom obro'sizlanishi va Fransuz klassik iqtisodiy maktabining shakllanishi uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qildi. U Pettidan farqli

o'laroq, mamlakatning boyligi pul miqdoridan iborat emas, balki barcha foydali narsa va ne'matlardan tashkil topadi, degan konsepsiyani ilgari surdi.

Nazariy qoidalarning o'ziga xosligi.

P.Buagilberning muhim yutug'i, U.Pettiga o'xshab *qiymatning mehnat nazariyasini* «asoslab» berishi hisoblanadi. Bunda u bozorda tovarlar o'rtasidagi almashuv

nisbatlari mexanizmini sarflangan mehnat miqdori yoki ish vaqtini hisobga olgan holda tahlil qiladi. Bu konsepsiya nomukammal bo'lishiga qaramasdan (uning asosida sarfli prinsip yotadi) o'z davri uchun progressiv hisoblanadi, negaki merkantilistlarning bahoning shakllanishida pulning tabiiy roli to'g'risidagi konsepsiyasidan keskin farq qiladi.

P.Buagilber merkantilizmni ko'p jihatdan to'g'ri tanqid qilish bilan birga pulning iqtisodiyotdagi ahamiyatini mensimagan holda *mamlakatning iqtisodiy o'sishida qishloq xo'jaligi ahamiyatini mutlaqlashtirdi*, boyligni ko'paytirishdagi sanoat va savdoning

ahamiyatini inkor etdi. Klassik iqtisodiy nazariya vakillari ichida u pulni bekor qilish mumkin va zarur, deb hisoblagan yagona iqtisodchi hisoblanadi, uningcha pul tovarlarning «haqiqiy qiymatlari» bo'yicha ayirboshlanishini buzadi.

Birinchi Fransuz klassigining fikri bo'yicha iqtisodiyotdagi asosiy soha savdo emas, balki ishlab chiqarish, eng avvalo, qishloq xo'jaligi hisoblanadi. P.Buagilber o'z asarlarida iqtisodiyotning «tabiiy» qonunlari to'g'risida qayd qilib o'tadi. Davlat yuqori soliqlarni joriy etish yoki proteksionizm siyosatini qo'llash bilan ularga xalaqit bermasligini tavsiya etadi.

7.4. Fiziokratlar

Adam Smit Fransiyaga sayohat qilganida u fiziokratlar, deb atalgan bir guruh Fransuz yozuvchilaridan ta'sirlangan. Ular iqtisodiyot sohalarning bir-biriga bog'liqligini yaxshi tushunishgan va nazorat qilinmagan bozorlar ishlash mexanizmini tahlil qilishgan.

Merkantilizm XVIII asrda Fransiyada keng tarqalgan bo'lsa ham 1750-yillarga kelib yangi fiziokratlar harakati boshlandi, lekin u uzoqqa cho'zilmadi. U iqtisodiyotni tushunishda ber necha tahliliy tushunchalar berganligi sababli uning keyingi g'oyalarining shakllanishida ahamiyatli rol o'ynadi. Iqtisodiy ta'limotlar olimlari ko'pincha har xil g'oyalarni ularning birgina oxshash taraflarini hisobga olib bir maktab sifatida tavsiflaydilar. Shunday bo'lsada, fiziokratlar ayrim muammolar bo'yicha hayratlanarli tarzda izchil qarashlarni namoyon etganlar. Buning uch sababi mavjud.

1. Fiziokratizm faqatgina Fransiyada yuzaga kelgan.
2. Fiziokrtlar g'oyalari nisbatan qisqa, 1750-yildan 1780-yilgacha bo'lgan davrda taqdim etilgan (fiziokratlar g'oyalari 1750-yildan oldin va 1780-yildan keyin hech kim bilmagan, deyiladi).
3. Fiziokratlarning tanilgan boshlig'i Fransua Kene (1694-1774)ning g'oyalari o'zining izdoshlari tomonidan so'zsiz qabul qilinar,

bu izdoshlarining ishlari asosan boshqalarni Kenening nazariyasiga ishonitirish maqsadida yozilgan edi.¹³

Tableau Economique – Iqtisodiyot jadvali jamiyatning uch sohasini: fermerlar, yer egalari hamda hunarmand va xizmatkorlarni asosiy qilib ko‘rsatadi. Hunarmandlardan boshqa sektorlar, tashqi savdo, davlat sektori yoki manufaktura keltirilmagan. Fiziokratlar tahlili iqtisodiy davr boshidagi yer egalari qolgan 2000 livrlik sof mahsulotdan boshlanadi (livr frankdan oldingi Fransiya pul birligi). Sof mahsulot yer egasiga oldingi davr faoliyati uchun yer rentasi sifatida berilgan edi. Fiziokratlar faqat yer uning ishlab chiqarish xarajatidan ko‘ra ko‘proq mahsulot ishlab chiqarishi mumkin, deb qabul qilishadi; jadvalda bu unumdorlik 100 foiz, deb qabul qilingan. Masalan, hunarmandlar ishlab chiqargan mahsulotlar qiymati unga ishlatilgan ishlab chiqarish omillariga to‘lanadigan qiymat bilan teng bo‘ladi. Faqatgina yerning mahsuloti unga ketadigan xarajatdan ko‘proq bo‘ladi. Jadvalda qishloq xo‘jaligiga qilingan 2000 livrlik investitsiya 2000 livrlik ortiqcha mahsulot yaratadi, bu esa yer egasiga renta sifatida to‘lanadi.

F. Kenening “Iqtisodiy jadvali”

¹³ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander74- b.

Iqtisodiy jadval makroiqtisodiy sohalarning o'zaro aloqalarining kuchli, ijodiy tushunchasini juda sodda ifodalab beradi.

Fiziokratlarning iqtisodiyotning o'zaro bog'liqligi haqidagi qarashlari makro iqtisodiyotga oiddir. Ular Adam Smit singari mikroiqtsod darajada iqtisodning o'zaro bog'liqligi haqidagi nazariyani rivojlantirishga kam harakat qilganlar.

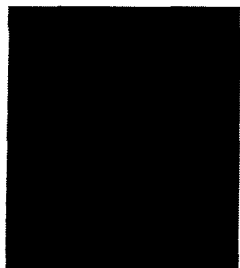
Fiziokratlar Kenening "Iqtisodiy jadvali"ni o'zlarining asosiy nazariy yutuqlari, deb hisoblashadi. Ular nafaqat iqtisodning turli sektorlari o'rtasidagi aloqalarni nazariy o'rganishgan, balki ularning hajmini o'lchashga harakat qilishgan. Bu darajada Nobel Mukofoti laureati Vasiliy Leontevning 1930-yilda xarajatla-natijalar jadvalini va ekonometriklar, deb tanilgan maxsus iqtisodchilar guruhining tadqiqotlarini bashorat qila olishgan. Bu iqtisodiy jadval iqtisodiyotning turli sektorlarining o'zaro bog'liqligini ko'rsatib bergan. Ulardan keyingi ba'zi merkantilistlar ham bu o'zaro bog'liqlikni tan olishgan va ularning birgalikdagi munosabatlari Adam Smitning bozor iqtisodiyotining faoliyati haqidagi yanada batafsil qarashlariga asos bo'lgan.

Fiziokratlar (lot. – tabiat, hukmronlik) – XVIII asrdagi fransuz iqtisodchilari, klassik siyosiy iqtisod vakillaridir. Fiziokratlar maktabi Fransiyada feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida vujudga keldi. Bu tasodifiy hol emas edi. O'sha davrda Fransiyada manufaktura ancha rivojlangan bo'lsada, ammo mamlakat hali ham agrar holatda edi. Aholining asosiy qismi qishloqlarda yashar, milliy boylikning 2/3 qismi shu sohada yuzaga keltirilar edi. Qishloq xo'jaligi ahvolini yaxshilash tadbirlari fiziokratlar tadqiqotlarining asosini tashkil etadi. Ular qishloq xo'jaligini iqtisodiyotning yagona unumli sohasi, deb hisobladilar. Ularning fikricha boyluk faqat qishloq xo'jaligida yaratiladi, sanoat va savdoda esa u qayta ishlanadi va qayta taqsimlanadi, xolos. Shunga ko'ra fiziokratlar tadqiqotni muomala sohasidan ishlab chiqarish sohasiga olib o'tdilar va bu bilan kapitalistik tizimning keyingi tahlili uchun asos yaratdilar.

Fransua Kene (1694–1774) fiziokratlar maktabining asoschisi hisoblanadi. F.Kene har tomonlama bilimli olim bo‘lib, Versal yaqinida kambag‘al dehqon oilasida dunyoga keldi. U yoshligidan tibbiyotga qiziqdi va bu sohada ta‘lim oldi. Keyinchalik tibbiyot amaliyoti unga shuhrat keltirdi. 1752-yilda Qirol Lyudovik XV saroyida tabiblik qildi. Tibbiyot va biologiyaga oid ko‘pgina asarlar yaratdi. F.Kene iqtisodiyot muammolari bilan oltmish yoshidan boshlab bevosita shug‘ullana boshladi.

Shuni ta‘kidlab o‘tish kerakki, F.Kenening iqtisodiy g‘oyalari qirol saroyida - Versalda yuzaga keldi. U umrining oxirigacha o‘sha yerda yashadi va ijod qildi. F.Kenening «**Fermerlar**», «**Don**», «**Aholi**», «**Soliqlar**» nomli dastlabki iqtisodiy maqolalari Didro va D.Alamber tomonidan chop etilgan «**Qomus**» da e‘lon qilindi. 1758-yilda uning asosiy asari «**Iqtisodiy jadval**» dunyoga keldi. F.Kene nafaqat fiziokratizm maktabi asosini yaratdi, balki uning nazariy va siyosiy dasturini ham shakllantirdi. Uning fiziokratik g‘oyalarini keyinchalik A.Tyurgo va boshqa bir qator fransuz iqtisodchilari davom ettirdilar va targ‘ib qildilar. Shunday qilib, haqiqiy fiziokratlar maktabi yoki o‘sha davr tili bilan aytganda «*iqtisodchilar maktabi*» tarkib topdi. Uning eng rivojlangan davri XVIII asrning 60-70-yillariga to‘g‘ri keladi.

Fransua Kene (1694–1774)

O‘rganish metodi. F.Kenening iqtisodiy tadqiqotining metodologik maslagi (platformasi) ni uning tomonidan ishlab chiqilgan *tabiiy tartib to‘g‘risidagi konsepsiya* tashkil etadi. Uningcha mazkur konsepsiyaning huquqiy asosi xususiy mulkni, shaxsiy manfaatlarni muhofaza qiluvchi va takror ishlab chiqarishni va moddiy boyliklarni to‘g‘ri taqsimlashni ta‘minlovchi davlatning moddiy va ma‘naviy qonunlari hisoblanadi. F.Kenening yozishicha tabiiy tartibning mohiyati shundaki, *bir odamning shaxsiy manfaati boshqalarning umumiy manfaatidan ajralgan bo‘lishi mumkin emas*. Bu esa erkinlik hukmronlik qilgan

sharoitda bo'ladi. Ana shunda dunyo o'z-o'zidan harakatlanadi. Shu bilan birga, F.Kene ogohlantirib aytishicha, «Yuqori hokimiyat» oqsuyaklardan yoki yirik yer egalari vakillaridan tashkil topishi mumkin emas; ular birga qo'shilib qonunning o'zidan ancha kuchli hokimiyat tashkil etishi, millatni qul qilishi, adolatsizlikni keltirib chiqarishi, yirtqichlarcha zulm o'tkazishi va o'taketgan beboshlikni keltirib chiqarishi mumkin. *U yuqori davlat hokimiyati davlat boshqaruvini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan – tabiiy tartib – qonunlarini yaxshi biladigan, o'qimishli bir shaxs qo'lida bo'lishini maqsadga muvofiq, deb hisoblagan.*

Sof mahsulot to'g'risidagi ta'limot. F.Kening nazariy merosida uning *sof mahsulot* (hozir uni milliy daromad deb atashadi) *to'g'risidagi ta'limoti muhim o'rin egallaydi.* Uning fikriga ko'ra, sof mahsulotning manbayi yer va unga sarflangan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida band bo'lgan kishilarning mehnati hisoblanadi. Demak, boylikning (sof mahsulot) ko'payishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lgan «yer in'omidir». Shu bois, davlat sanoatni emas, balki qishloq xo'jaligini rag'batlantirish to'g'risida g'amxo'rlik qilishi kerak. F.Kene: «*Dehqonlar kambag'al bo'lsa, qirollik kambag'al bo'ladi, qirollik kambag'al bo'lsa qirol kambag'al bo'ladi*», deb hukumatni ishontirishga harakat qilgan. Savdo va sanoat boylik yaratmaydi, negaki, savdogar va hunarmandlar qishloq xo'jaligida yaratilgan boylikni faqat bir joydan ikkinchi bir joyga yetkazish va o'zgartirish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun savdo va sanoat «*unumsiz*» hisoblanadi. U yerdagi tovarning o'sgan qiymati faqatgina savdo va sanoat xarajatlarini qoplash vositalarini o'z ichiga oladi, sof mahsulot esa bunda ko'paymaydi. Keyinchalik, A.Smit fiziokratlarning sanoatning «*unumsizligi*» to'g'risidagi g'oyasiga qarshi chiqadi va sanoatda ham boylik yaratilishini ko'rsatib beradi.

F.Kene merkantilistlarning “boylik savdoda yaratiladi” degan tezisini tanqid qildi. Uning tasdiqlashicha, muomalada tovarlarning ayirboshlanishi ekvivalentli bo'ladi, ya'ni teng qiymatli tovarlar ayirboshlanadi. Demak, ayirboshlashda qiymatning hech qanday o'sishi

sodir bo'lmaydi. F.Kene pulni foydasi yo'q boylik hisoblagan, unga faqat savdodagi vositachi sifatida qaragan. Shunga muvofiq, davlatning boyishi pul kapitalining o'sishiga emas, balki qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rivojlanishiga bog'liq bo'ladi.

Sinflar nazariyasi. F.Kene o'zi ishlab chiqqan unumlilik qoidasiga asoslangan holda jamiyatni uch sinfga ajratib ko'rsatadi: *unumli sinf, unumsiz sinf, mulkdorlar sinfi*. Unumli sinf – bu sinfda qishloq xo'jaligida ish bilan band bo'lgan barcha kishilar, dehqon va fermerlar kiradi. Ular sof mahsulot yaratadilar. Unumsiz sinf bular hunarmandlar, ishchilar, savdogarlar, xizmatkorlar, to'ralar, ya'ni dehqonchilikdan boshqa sohada ish bilan band bo'lgan kishilar. Ular faqat o'zlarini ta'minlaydilar, o'z iste'moliga qancha mahsulot kerak bo'lsa, shuncha mahsulot yaratadilar. Ular jamiyat uchun foydali, ammo o'zining ham, jamiyatning ham boyligini ko'paytirmaydi, shu ma'noda unumsizdir. Mulkdorlar sinfi yer egalari, unga qirol va ruhoniylar ham kiradi. Mulkdorlar sinfi sof foydani olishga haqli, negaki, ular o'z paytida yerlarni o'zlashtirgan, yerning unumdorligini oshirgan. Mulkdorlar tomonidan olinadigan daromad bu ularning oldin qilgan xarajatlari uchun in'om. Albatta, jamiyatning sinflarga bunday bo'linishi noto'g'ri. A.Smit fiziokratlarning bu boradagi qarashiga javoban kinoyali ravishda shunday deydi: “Agar ularning mantig'iga amal qilsak, unda faqat ikki farzand ko'radigan har qanday nikohni unumsiz, deb tan olish kerak bo'ladi”.

Kapital nazariyasi. Iqtisodiy fikrlar tarixida kapital to'g'risidagi birinchi chuqur nazariy tushunchani F.Kene ilgari surdi. Merkantilistlar kapitalni pul bilan bir narsa deb hisoblagan bo'lsalar, F.Kene fikriga ko'ra pul unumsiz boylik bo'lib, u hech narsa ishlab chiqarmaydi. Uning atamasi bo'yicha qishloq xo'jaligi qurollari, qurilishlari, mollari, hayvonlari va dehqonchilikda bir necha ishlab chiqarish sikllarida foydalaniladigan barcha narsalar «*dastlabki avanslar*» deyiladi (hozirgi zamon atamasi bo'yicha – asosiy kapital). Bir ishlab chiqarish siklida ishlatiladigan urug'lik, yem-xashak, ishchilarning mehnat haqi va boshqalarni u «*har yilgi avanslar*»ga kiritdi (hozirgi zamon atamasi

bo'yicha – aylanma kapital). Ammo F.Kenening xizmati faqat kapitalni ishlab chiqarishdagi mavqeyiga ko'ra asosiy va aylanma kapitallarga bo'lishdangina iborat emas. Bundan tashqari u *aylanma kapital bilan birga asosiy kapital ham harakatda bo'lishini* ishonarli tarzda isbotlab berdi.

Takror ishlab chiqarish nazariyasi. Iqtisodiy ta'limotlarning rivojlanishida F.Kenening mashhur «Iqtisodiy jadval» asarining o'rni beqiyos. Bu asarda *ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoni birinchi marta makroiqtisodiy darajada tahlil qilindi.* F.Kene jamiyatdagi uchta ijtimoiy guruhlar – sinflar o'rtasida mahsulot va pulning ayirboshlanish jarayonini ko'rsatib berdi. Takror ishlab chiqarish jarayonini tahlil qilishda baholarning o'zgarmasligi asos qilib olinadi (bunda almashuv ekvivalentlik tamoyili asosida ro'y bermoqda deb faraz qilinadi). Bu jarayon tashqi bozor ta'sirisiz, ya'ni faqat ichki bozor sharoitida yuz bermoqda, deb qaraladi.

«*Jadvaldagi*» takror ishlab chiqarishning boshlang'ich nuqtasi yaratilgan bir yillik mahsulot hisoblanadi. F.Kene statistik hisob-kitoblarga asoslangan holda Fransiya dehqonchiligidagi yalpi mahsulot qiymatini 5 mlrd. livrga (livr – o'sha paytdagi Fransiya pul birligi) baholadi (oziq-ovqat 4 mlrd. livrni, xomashyo 1 mlrd. livrni tashkil etadi). Bu mahsulotdan tashqari fermerlar o'tgan yilgi hosilni sotishdan olgan 2 mlrd. livrga ega. Bu pulni ular mulkdorlarga ijara haqi sifatida yer uchun to'laydilar. Unumsiz yoki «hosilsiz» sinf 2 mlrd. livrlik sanoat mahsulotiga ega. Jami ijtimoiy mahsulot F.Kene hisobi bo'yicha 7 mlrd. livrni tashkil etadi. Mulkdorlar (yer egalari) hosilni yig'ishtirib olgandan keyin fermerlardan 2 mlrd. livr ijara haqi olganlar.

Bu yerda barcha yaratilgan mahsulot realizatsiyasi va aylanish jarayoni qanday amalga oshadi? «*Iqtisodiy jadval*»ning shartlariga ko'ra bu jarayon besh aktdan iborat bo'lib, uning har birida 1 mlrd. livrga teng mahsulot realizatsiyasi amalga oshiriladi.

1. Mulkdorlar «unumli sinf» dan 1 mlrd. livrlik oziq-ovqat mahsulotlarini sotib oladilar. Buning natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 1/5 qismi realizatsiya qilinadi. Mahsulotning bu qismi

muomala sohasidan iste'mol sohasiga (yer egalari) o'tadi.

2. Mulkdorlar «unumsiz sinf»dan 1 mlrd. livrlik sanoat mahsulotlarni sotib oladilar. «Unumsiz sinf» shu bilan o'z mahsulotining yarmini realizatsiya qiladi.

3. «Unumsiz sinf» mulkdorlardan olgan puliga «unumli sinf»dan iste'mol buyumlarni sotib oladi. Shu bilan qishloq xo'jaligi mahsulotining yana 1/5 qismi realizatsiya qilinadi.

4. «Unumli sinf» «unumsiz sinfdan» olgan 1 mlrd. livrga uning o'zidan («unumsiz sinf»dan) shuncha pulga ishlab chiqarish qurollarini oladi (ular asosiy kapitalning yeyilgan, ishdan chiqqan qismini qayta tiklashga ishlatiladi). Buning natijasida sanoat mahsulotlarining ikkinchi yarmi realizatsiya qilinadi.

5. Aylanish jarayonining beshinchi, yakunlovchi aktida «unumsiz sinf» «unumli sinf»dan 1 mlrd. livrlik qishloq xo'jaligi xomashyosini xarid qiladi.

Oxirida jami ijtimoiy mahsulotning butun aylanish jarayoni natijasida sinflar o'rtasida 3 mlrd. livrlik qishloq xo'jalik mahsulotlari va 2 mlrd. livrlik sanoat buyumlari realizatsiya qilindi. «Unumli sinf» ixtiyorida qolgan 2 mlrd. livrlik mahsulot barcha sinflar o'rtasidagi umumiy aylanishda qatnashmaydi, u faqat o'z sinfi doirasida aylanadi (jadvalda bunday aylanish berilmagan). Bu mahsulot qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonida sarflangan urug'lik va oziq-ovqat mahsulotlari o'rmini qoplaydi. «Unumli sinf» tomonidan sotib olingan sanoat tovarlari asosiy kapitalning eskirgan qismini qoplash uchun ishlatiladi. Naqd pul (2 mlrd.) muomala (aylanish) natijasida «unumli sinf» qo'lga kelib tushadi, ammo keyingi muddat uchun ijara haqi to'lash natijasida bu pul yana yer egalari ixtiyoriga o'tadi. Shunday qilib, yangi ishlab chiqarish siklini boshlash uchun, ya'ni oldingi hajmdagi ishlab chiqarishni, oddiy takror ishlab chiqarishni davom ettirish uchun zarur shart - sharoitlar yaratiladi.

«Iqtisodiy jadval»da takror ishlab chiqarishni tahlil qilish asosida olingan muhim ilmiy xulosa shundaki, unda ayrim oldi-sotdi aktlari qarab chiqilmaydi, balki juda ko'p bunday yakka muomala aktlari sinflar

o'rtasidagi muomalada mujassamlashadi. Ana shu sinflar o'rtasidagi muomala F.Kene tadqiqotining predmeti hisoblanadi. Ayniqsa, uning muomalani takror ishlab chiqarish jarayonining atigi bir shakli sifatida, pul muomalasini esa kapitalning faqat aylanish momenti sifatida ko'rsatib berishga qilgan harakati samarali bo'ldi.

Ammo F.Kening takror ishlab chiqarish to'g'risidagi ta'limotida bir qator kamchiliklar mavjud. «Iqtisodiy jadval»dagi sinflar tushunchasida izchillik, ilmiylik yetishmaydi. Sanoatchilarni ishlab chiqarish vositalaridan mahrum etgan holda (ular o'z mahsulotlarining hammasini sotib yuboradi), F.Kene ularni ishlab chiqarish jarayonini qaytadan boshlash imkoniyatidan ham mahrum etadi. Yer egalari mahsulot realizatsiya qilishda markaziy o'ringa o'tib qolishi noto'g'ri bo'lgan. Ammo undagi kamchiliklar mazkur asarning qimmatini tushirmaydi. Unda iqtisodiy fikrlar tarixida birinchi marta milliy iqtisodiyot makroiqtisodiy darajada tahlil qilindi va undagi g'oyalar bo'lajak iqtisodiy modellarning kurtagi bo'lib qoldi.

F.Kening g'oyalari **Ann Rober Jak Tyurgo (1727–1781-yy.)** tomonidan davom ettirildi va rivojlantirildi. A.Tyurgo Parijda zodagonlar oilasida tug'ildi. Oilaviy an'anaga ko'ra diniy ta'lim olishga majbur bo'ldi. Lekin Sarbonning Teologiya (diniy) fakultetini tugatgach, bu sohada ishlashdan bosh tortdi. 1751-yildan Parij parlamentining mansabdori, 1761–74-yillarda Limojda (Limuzen provinsiyasi - viloyat markazi) intendant (gubernator) lavozimida ishladi. Bu uzoq viloyatda markaziy hokimiyat vakili sifatida xo'jalik ishlarini, jumladan, soliq olish tizimini nazorat qilib turdi. Aynan Limojda yashab turgan davrda A.Tyurgo o'zining «**Boylarning yaratilishi va taqsimlanishi to'g'risida mulohazalar**» (1766) nomli asosiy iqtisodiy asarini, tugallanmasdan qolgan «**Qimmat va pul**» (1769) kitobini va boshqa asarlarni yozdi. Ulardagi fikrlar, umuman fiziokratik qarashlarga hamda bozor iqtisodiy munosabatlari tamoyillariga, eng avvalo, erkin raqobat va erkin savdo tamoyillariga asoslangan.

1774-yili qirol Lyudovik XVI A.Tyurgoni moliya bosh nazoratchisi lavozimiga (moliya vaziri lavozimi bilan bir xil) tayinladi.

Bu lavozimda ikki yilga yaqin ishlagan A.Tyurgo davlat xarajatlarini kamaytirishga erisha olmagan bo'lsada, lekin mamlakat iqtisodiyotini har tomonlama erkinlashtirish uchun imkoniyat yaratib beruvchi bir qator farmon va qonun loyihalarini amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi. Ammo uning har bir islohotga oid yangiliklari parlamentda o'zining monopol mavqeyini saqlab qolishga intilgan amaldorlar tomonidan qattiq qarshilikka duch keldi. Shuning uchun islohotlari ko'p vaqt amal qilmadi. 1776-yili A.Tyurgo iste'foga chiqqach, ular bekor qilindi.

A.Tyurgo vazir sifatida amalga oshirgan asosiy islohotlar: mamlakat ichkarisida don va uning erkin savdosining tashkil etilishi; qirollikka erkin don olib kelish va undan boj to'lovlarisiz erkin don olib chiqish; natural yer majburiyatining pullik yer solig'i (o'lpon) bilan almashtirilishi; sanoat sohasida tadbirkorlikning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi hunarmandchilik sexlari va gildiyalarining (yirik savdogarlar va hunarmandlar birlashmasi) bekor qilinishi va boshqalar hisoblanadi.

Ish haqi nazariyasi. Xuddi fiziokratlarga o'xshab, A.Tyurgoning tasdiqlashicha, dehqon barcha ishlarda birinchi harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi; u o'z yerida barcha hunarmandlarning ish haqini yaratadi. Ish haqiga nisbatan ko'proq ishlab chiqaruvchi yagona mehnat bu dehqon mehnatidir. U merkantilistlarni tanqid qilgan holda, millatning boyligi, deb eng avvalo, yerni va undan olinadigan «sof daromadni» hisoblanadi.

A.Tyurgo ish haqini F.Kene kabi yashash vositalari minimumiga bog'lab tushuntiradi. Ammo A.Tyurgo undan farqli ravishda, *ish haqining yashash vositalari minimumiga kelib taqalish mexanizmini ochib bermochi bo'ldi.* Ish haqini ishchining hayoti uchun zarur bo'lgan yashash vositalari minimumi darajasiga pasaytiruvchi bunday mexanizm, uning fikricha mehnatga bo'lgan talabning mehnat taklifidan orqada qolib ketishi, ishchilar o'rtasidagi raqobatning rivojlanmaganligi hisoblanadi.

Sinflar nazariyasi. A.Tyurgo F.Kenega o'xshab, jamiyatni *uch sinfga ajratadi:* unumli sinf (qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan kishilar); unumsiz sinf (sanoat va boshqa moddiy ishlab chiqarish

tarmoqlarida va xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lgan kishilar); yer egalari sinfi. Lekin birinchi ikkita sinfni «*ishlovchilar yoki ish bilan band sinflar*» deb ataydi. Ularning har biridagi odamlarni ikki toifaga bo'lib ko'rsatadi, ya'ni tadbirkorlar yoki avans beruvchi kapitalistlar va ish haqi oluvchi oddiy ishchilar. Shu bilan birga olimning tasdiqlashicha aynan unumsiz sinf «ish haqi oluvchi jamiyat a'zolari»ni o'z ichiga oladi.

Qiymat, pul va foiz nazariyalari. A.Tyurgo qiymat, baho va pulni tahlil qildi. Uning bu sohadagi fikrlari o'ziga xos tavsifga ega va qiymatning mehnat nazariyasidan farq qiladi. A.Tyurgo tovarning narxi sotuvchi va xaridorlar istagining intensivligi bilan aniqlanishi to'g'risidagi g'oyani ilgari surdi. Bunda kamyoblik tovar narxini "baholashda asosiy unsurlardan biri" hisoblanadi. Keyinchalik bu g'oya zamonaviy baho nazariyasining shakllanishida ijobiy o'rin tutadi.

A.Tyurgo iqtisodiyotda proteksionizm siyosatining salbiy tomonini ko'rsatib berdi. Uning fikricha «*olish va sotishdagi umumiy erkinlik bir tomondan, sotuvchiga ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi narxni, ikkinchi tomondan, xaridorga eng yaxshi tovarni eng past bahoda sotib olishni ta'minlashning yagona vositasidir.*»

A.Tyurgo pulni o'z mohiyatiga ko'ra tovarlar dunyosidagi bir tovar sifatida ta'riflab, ayniqsa, «*oltin va kumushni, boshqa har qanday materialga nisbatan moneta (tanga) xizmatini o'tashga yaroqli*», deb hisobladi, negaki ular tabiatan moneta bo'lib yaralgan, buning ustiga har qanday kelishuv va qonunlardan qat'iy nazar hamma uchun umumiy moneta bo'lib qoladi. Uning fikricha pul, ya'ni oltin va kumushning bahosi nafaqat barcha boshqa tovarlarga nisbatan, balki bir-biriga bo'lgan nisbati, kam yoki ko'pligiga qarab ham o'zgarib turadi. A.Tyurgo qog'oz pullarning miqdori yaratilgan tovar va xizmatlarning miqdoriga mos kelmagan sharoitda bunday pullardan foydalanish noqulayliklari to'g'risidagi qoidani dalillar bilan isbotlab berdi.

A.Tyurgo ssuda (pul) foizini tadqiq qilar ekan, qarzga olingan pulni ustamasi bilan qaytarishga jinoyat sifatida qaraydigan nasihatgo'ylar bid'atlarini qoraladi. Uning ta'kidlashicha, qarz beruvchi qarz vaqti davomida ushbu qarzga bergan puli uchun olishi mumkin

bo'lgan daromadni yo'qotadi, qarz oluvchi esa bu pulni samarali ishlatib, ancha foyda ko'rishi mumkin. Ko'rinib turibdiki, qarz beruvchi qarz oluvchiga ozor yetkazayotgani yo'q, aksincha, birinchisining pulidan ikkinchisi foyda ko'rayapti. Ana shu foyda qarz oluvchini foiz to'lash sharti bilan qarz olishga undovchi asosiy kuch hisoblanadi. U foizni foydadan to'laydi. Demak, A.Tyurgoning fikriga ko'ra bunday «kelishuvdan» qarz beruvchi ham, qarz oluvchi ham manfaatdor. Joriy foizga kelsak A.Tyurgo bo'yicha u bozorda kapitalning ko'p yoki kamligini ko'rsatuvchi termometr vazifasini o'taydi, xususan, foizning past bo'lishi bu kapital ko'pligi natijasidir.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixida fiziokratlar o'ziga xos o'rinni egallaydi. A.Smit o'z vaqtida: *«fiziokratizm tizimi qanchalik nomukammal bo'lmasin, shu davrgacha chop etilgan iqtisodiy g'oyalar ichida haqiqatga eng yaqini edi»*, - deb aytgan. Bu ta'limotning merkantilizmni inkor qilishi, mehnat bilan yer boylikning asosi ekanligini tan olishi, savdo-sotiqda bojxona cheklovlarini bekor qilishni taklif etishi nihoyatda muhimdir. Fiziokratlarning boylik tezisi, ayniqsa, uni yaratishdagi mehnatning ahamiyati diqqatga sazovor: boylik bu jamiyat mehnati bilan har yili yaratilgan iste'mol qiymatlari yig'indisidir. Bu tezis A.Smit tomonidan ham qabul qilingan.

Kapital va uning ikki qismga ajratib ko'rsatilishi (asosiy va aylanma), takror ishlab chiqarish jarayonining tahlil qilinishi, erkin sohibkorlik to'g'risidagi g'oyalar, jamiyatning sinflarga ajratilishi iqtisodiy ta'limotlarning rivojida keyingi muhim qadamdir.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun erkin bozor munosabatlariga o'tish va dehqonchilikdan olinadigan soliqni kamaytirish zarurligi, yagona soliq tizimiga o'tish kerakligi to'g'risidagi fikrlar nihoyatda qimmatlidir. Chunki sohibkor va tadbirkorlar shaxsiy manfaatdorlik bo'lgan sharoitda ishlab chiqarishni tez rivojlantirishga intiladilar. Hozirgi zamon tili bilan aytganda fiziokratlar sof bozor munosabatlarining unsurlarini asosan to'g'ri hal etib berdilar.

Xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasida muayyan mutanosiblik bo'lgan sharoitda takror ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonining uzluksiz

davom etishi mumkinligi aniqlab berildi. Bu muammoni hal etishda fiziokratlar tomonidan mamlakatdagi uch sektor o'rtasidagi munosabatlar misol qilib olingan. Ammo amalda ayniqsa, hozirgi davrda bunday sektorlar juda ko'p bo'lib, ular o'rtasidagi aloqalar Nobel mukofoti sohibi V. Leontevning «xarajatlar - ishlab chiqarish» balansida n ta tarmoq uchun ishlab chiqilgan. Hozirgi davrda bunday balans tarmoqlararo balans, deb yuritiladi va makroiqtisodiy tahlilda va umuman iqtisodiyotda muhim ahamiyat kasb etadi. Undagi g'oyaning kurtaklari fiziokratlar asarlarida yaratilgan bo'lib, u klassik iqtisodiy maktab ta'limoti zanjirining ajralmas qismi sifatida muhim o'rin egallaydi.

Shu bilan birga hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlari nuqtayi nazaridan fiziokratizm g'oyalari o'z ahamiyatini tezda yo'qotdi va o'tkinchi xarakterga ega bo'ldi. Chunki jahon ijtimoiy va iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar nisbatan mukammal g'oyalarning ishlab chiqilishi zarurligini taqozo etdi va bu amalda ro'y berdi. Ayniqsa, boylikni faqat dehqonchilik bilan bog'lab tushuntiruvchi fiziokratizm g'oyalari sanoat inqilobi natijasida yuz bergan o'zgarishlar tufayli tez unutilayozdi. Bu holat iqtisodiyot osmonidagi yorqin yulduzning so'nishini eslatadi.

Fiziokratlar Kenening iqtisodiy jadvalini o'zlarining nazariy yutuqlarining gultoji, deb hisoblashadi. Iqtisodiyotning turli tarmoqlari o'rtasidagi pul daromadlari tasviri va sof mahsulotning yillik aylanmasi yaqqol tasvirlangan Kene jadvali iqtisodiyot rivojida yirik metodologik olg'a siljish sifatida tan olinadi. Fiziokratlar iqtisodiyotning turli tarmoqlari o'rtasidagi bog'liqlikni nazariy jihatdan o'rganish bilan chegaralanmay, ularning o'lchami miqdorini aniqlashga harakat qilishgan.

Bu iqtisodiy jadval iqtisodiyotning turli sektorlaridagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatib bergan. Keyingi merkantilistlarning ba'zilari bu bog'liqliklarni o'rganib chiqdi va ularning ta'siridagi umumlashma Adam Smit izlanishlariga asos bo'ldi va bozor iqtisodiyoti to'g'risidagi tasavvurlarni to'ldirdi.

Fiziokratlar nazarida hukumatning ko‘plab qarorlaridan eng omadsiz qarori Fransuz g‘alla eksportiga qo‘yilgan taqiq edi. Ularning fikricha bu qaror Fransiyada g‘alla narxini past darajada ushlab turdi va shuning uchun qishloq xo‘jaligi rivojiga to‘siq bo‘ldi. Fiziokratlar manufakturaning rivojlanishini taxmin qila olishmaganligi sababli hukumatning aralashmaslik siyosati Fransiya qishloq xo‘jaligida feodal iqtisodiyotning kichik xo‘jaliklari yiriklashib, bamisoli rivojlanishga olib keladi, degan xulosaga kelishgan. Shu sababli Fransiya iqtisodining boyligi va qudrati o‘sadi. Merkantilistlar sof mahsulot ayirboshlash, xususan ayirboshlashning xalqaro shakllari natijasida yuzaga keladi, shuning uchun siyosat qulay savdo balansini ta‘minlashga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak, deb ta’kidlashadi.¹⁴

Tayanch tushunchalar

Sxolastiklar - diniy va dunyoviy ilmni teng olib boruvchilar.

Unumli sinf - qishloq xo‘jaligida ish bilan band bo‘lgan barcha kishilar, dehqon va fermerlar sinfi.

Unumsiz sinf - bular hunarmandlar, ishchilar, savdogarlar, xizmatkorlar, to‘ralar, ya’ni dehqonchilikdan boshqa sohada ish bilan band bo‘lgan kishilar.

Muhokama uchun savollar

1. U.Pettining boylik nazariyasining o‘ziga xos xususiyati nimada?
2. U.Petti bo‘yicha ish haqi darajasi nimaga bog‘liq?
3. Fiziokratlar ta’limotiga qanday xususiyatlar xos?
4. F.Kenening takror ishlab chiqarish nazariyasidagi ijobiy va salbiy tomonlarini ko‘rsatib bering.
5. A.Tyurgoning qiymat nazariyasining o‘ziga xos tomoni nimada?

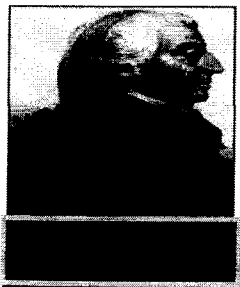
¹⁴ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 80-b.

VIII BOB. KLASSIK IQTISODIY MAKTABNING TO'LA SHAKLLANISNI. ADAM SMIT VA DAVID RIKARDONING IQTISODIY TA'LIMOTLARI

8.1. Adam Smitning iqtisodiy qarashlari

Buyuk ingliz iqtisodchisi Adam Smitning «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» asari zamonaviy iqtisod fanining boshlanishi hisoblanadi. A.Smit o'z davridagi iqtisodiy bilim va konsepsiyalarini umumlashtirdi va tizimlashtirdi. U xo'jalik hayotining asosiy sohalarini tavsiflab beruvchi bir butun nazariya yaratdi.

Adam Smit (1723–1790) Shotlandiyaning Kerkoldi shahrida bojxona amaldori oilasida

dunyoga keldi. U Glazgo va Oksford universitetlarida ta'lim oldi, bu yerda adabiyot, tarix, falsafa fanlari bilan birga fizika, matematikani ham o'rgandi. A.Smit 1748-yilda Edinburgda ommaviy leksiya o'qiy boshladi, 1751-yilda Glazgo universitetining professori etib tayinlandi. Keyinchalik ijtimoiy fanlar kafedrasini boshqardi. A.Smit 1759-yilda o'qigan leksiyalari asosida o'zining etikaning falsafiy muammolariga bag'ishlangan birinchi «Axloqiy hissiyot nazariyasi» kitobini yaratdi.

1764-yili A.Smit hayotida keskin o'zgarish bo'ldi: u kafedrani tark etdi va o'sha davrda ko'zga ko'ringan siyosiy arbob – gersog Baklning o'g'li – yosh lordning xorijga qiladigan sayohatida unga hamrohlik qilish to'g'risidagi taklifini qabul qildi. Bu sayohatdan A.Smit katta moddiy manfaatdorlik ko'rar edi, ya'ni umrining oxirigacha unga har oyda 800 funt sterling kafolatlangan edi. Bu uning professorlik gonoraridan ancha ko'p bo'lgan. Sayohat chog'ida u Shvetsariyada Valter, Fransiyada fiziokratlar F.Kene, A.Tyurgo, D.Alamber va boshqa atoqli olimlar bilan uchrashdi, ularning ishlari

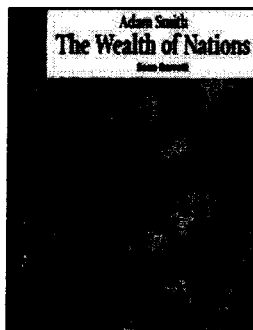
bilan tanishdi. Bu uchrashuvlar A.Smit dunyoqarashining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

1766-yilda u o'z yurtiga qaytib keldi va «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» nomli asosiy asarini yozishga kirishdi. Bu asar 1776-yil martda chop etildi. Asarda insoniyat tomonidan oldin yaratilgan iqtisodiy bilimlar umumlashtirildi va umumiy nazariy tamoyil asosida iqtisodiy fan tizimiga aylandi.

A.Smitning bu asari besh qismdan (kitobdan) iborat bo'lib, birinchi qismida qiymat va qo'shimcha daromad muammolari tadqiq etildi, ikkinchisida – kapital jamg'arilishi va uning funksional shakllari, uchinchisida – kapitalizm rivojlanishining tarixiy shart-sharoitlari ko'rsatib berildi, to'rtinchisida – merkantilizm va fiziokratlar ta'limotiga bo'lgan o'zining munosabatlari aks etdi, beshinchi qismida davlat moliyasi masalalari ko'rib chiqildi. Bu asar A.Smit hayot paytidayoq to'rt marta, uning o'limidan keyin asr oxirigacha yana uch marta qayta nashr etildi. U nafaqat Angliyada, balki chet ellarda ham zo'r qiziqish uyg'otdi. A.Smitning bu buyuk asari dunyodagi barcha keyingi iqtisodiy ta'limotlarning rivojlanishiga va ko'pchilik davlatlarning iqtisodiy siyosatiga o'zining katta ta'sirini ko'rsatdi.

Xalqlar boyligining tabiati va sabablari

Xalqlar boyligi asarining birinchi jumlaridanoq Smit Xalqlar boyligining tabiati konsepsiyasini tushuntirib o'tgan. Bu ishi bilan u o'z qarashlarini merkantalistlar va fiziokratlarnikidan farqlanishini isbotlab berdi.

Xalqlar boyligi asarining ko'p qismlarida Smit boyluk savdoda yaratiladi, degan fikrlari uchun merkantalistlarga qarshi bo'lgan. Uning fikricha, boyluk qimmatbaho metallar miqdori bilan emas, balki tovar va xizmatlardan olinadigan yillik

*foydadir. U shuningdek, eksport va import o'rtasidagi bog'liqlikni ham tushuntirib beradi*¹⁵.

A. Smit Xalqlar boyligi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad bilan ham o'lganadi, deb ta'kidlaydi. Hozirda masalan, Angliya Xitoydan boyroq, deyilganda ularning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad qiyoslanadi, umumiy ishlab chiqarilayotgan mahsulot va daromad emas. Bu qarash hozirda ham o'z kuchini yo'qotmagan.¹⁶

Xalqlar boyligi holati haqida ham ko'p fikrlar berilgan. Smitning bu kitobining qolgan qismi Xalqlar boyligi vositali, vositasiz, to'g'ri va noto'g'ri sabablariga bog'langan.

Xalqlar boyligi sabablari

A. Smit millat boyligi ish unumdorligi va unumdor ishlaydigan ishchilar mutanosibligiga bog'liq, deb hisoblagan.

Ish unumdorligi. Ishchi kuchining unumdor mehnati nima bilan belgilanadi? Smit birinchi kitobida ish unumdorligi ish taqsimotiga bog'liq, deb yozadi. Mehnatning ixtisoslashtirilganligi mehnat unumdorligini oshirishning kafolati sifatida qaralgan. Bu "xalqlar boyligi" dan ancha oldin aytib o'tilgan bo'lsada, lekin hech kim Smitdek tushuntirib o'tmagan.

A. Smit mehnat taqsimotini ko'p misollar bilan, tarixdan o'rganib, zavodda har bir ishchining faoliyatini kuzatib, foydasini o'rganib chiqqan. Agar har bir ishchi donalab mahsulot ishlab chiqarsa, unda ishlab chiqarish jarayoni juda sekin ketadi, agar ishlab shiqarish jarayoni bir qancha operatsiyalarga bo'lib tashlansa, har bir ishchi shu operatsiyalardan biriga ixtisoslashsa, har bir ishiga nisbatan mahsulot hajmi katta miqdorda oshadi.

Mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning bir salbiy tomoni shundaki, ishchilar bir xil ishni bajaraverishadi va natijada zerikish paydo bo'ladi.

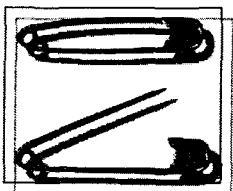
¹⁵ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander Ivi.

¹⁶ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 625-b.

Insoniyat ishlab chiqarish jarayoniga bog‘lanib qolib, mashinalashib ketadi, qayta-qayta bir xil ishni qilaverib noinsoniylashib ketadi. Lekin Smit inson farovonligi mehnat taqsimotiga bo‘g‘liq ekanligini ta’kidlab o‘tgan.

Shuningdek, mehnat taqsimoti Smitning bozorning kengayishi hamda kapitalning jang‘arilishi haqidagi fikriga ham bog‘liq. Bozor qanchalik katta bo‘lsa, tovar shuncha ko‘p miqdorda sotiladi va mehnat taqsimotiga imkoniyat shunchalik oshadi. Cheklangan bozor o‘z navbatida cheklangan mehnatni talab qiladi. Mehnat taqsimoti kapital jang‘armasi orqali cheklab qo‘yilgan, chunki ishlab chiqarish jarayoni juda vaqtni oladigan jarayon bo‘lib, ishning boshidan to mahsulot tayyor bo‘lib sotilgunga qadar orada ancha vaqt bor.

Mehnat taqsimotining ortishi bilan ishchilarning o‘zlari uchun ishlab chiqarishlariga hojat qolmaydi va iste’mol tovarlari zahirasi paydo bo‘ladi. Kapitalistning asosiy vazifasi ishlab chiqarish boshlanganidan to mahsulot sotilgunga qadar ketadigan vaqtni qisqartirishdir. Shuning uchun Smit quyidagi xulosaga keldi: “Resurslarning jamlanish jarayoni mehnat taqsimotidan oldin bo‘lishi talab etiladi va shu sababdan zahiralari qancha ko‘p jang‘arilsa, mehnat shuncha samarali taqsimlanadi”¹⁷

A.Smit asarining nazariy qismining asosiy g‘oyalarini ko‘rib chiqamiz.

A.Smitning ijtimoiy-iqtisodiy nazariyalari:

a) boyligni ko‘paytirish: mehnat taqsimoti, pul, kapital

A.Smit o‘z kitobida jamiyatning iqtisodiy rivojlanishini va uning farovonligini oshirishni markaziy o‘ringa qo‘yadi. Asarning boshida A.Smit boyligni chinakam yaratuvchi bu “har bir xalqning yillik mehnati” deb ko‘rsatib o‘tadi. Demak, boyligning manbasi – mehnat. A.Smit bu fikrni rivojlantirib, mehnat taqsimoti boyligni yaratishda asosiy omil hisoblanadi, degan xulosaga keladi. Chunki mehnat taqsimoti asosida uning unumdorligi oshadi. Muallif bu tezisni

¹⁷ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 260-b.

to'g'nog'ich ishlab chiqarish ustaxonasi misoli yordamida asoslab beradi. Ustaxonada o'n kishi ishlaydi. Ular o'rtasida mehnat taqsimlangan: biri simni tortadi, ikkinchisi uni to'g'rilyadi, uchinchisi kesadi, to'rtinchisi uchini o'tkirilyadi va h.k. Bir kunda bu o'n kishi 48000 to'g'nog'ich, ya'ni har bir kishi 4800 donadan to'g'nog'ich ishlab chiqaradi. Agar ular bir – birlariga bog'liq bo'lmagan holda ishlaganlarida, ularning hech qaysisi bir kunda 20 dan ko'p to'g'nog'ich tayyorlay olmagan bo'lar edi. Demak, ixtisoslashuv tufayli mehnat unumdorligi 240 baravardan ko'proq oshgan.

A.Smitning fikri bo'yicha mehnat taqsimoti milliy mahsulot yaratish jarayonida odamlar o'rtasida hamkorlikni amalga oshirishning juda qulay shakli hisoblanadi. Ixtisoslashuv tufayli mehnat jarayonini amalga oshirishda kishilarning chaqqonligi ortadi; ular vaqtni tejaydilar, chunki doimo bir ish turidan boshqasiga o'tishga hojat bo'lmaydi; ular o'z faoliyatlarini takomillashtirish, ixtiro qilish uchun katta imkoniyatlarga ega bo'ladilar. Taraqqiyot va jamiyat farovonligining haqiqiy manbayi «tabiat in'omi» emas (fiziokratlar hisoblaganlaridek), balki aynan mehnat taqsimotidir. Shu bilan birga ixtisoslashuvni chuqurlashtirish imkoniyatlari cheklangan bo'ladi, negaki birinchidan, agar yaratilgan qo'shimcha mahsulot xarid qilinmasa, undagi mehnatni yanada taqsimlashga zarurat bo'lmaydi, ikkinchidan, korxonalarining ko'lami qancha kichik bo'lsa, mehnat taqsimoti uchun imkoniyatlar shuncha kam bo'ladi (foydalanayotgan kapital miqdoriga qarab).

Ushbu nazariyadan milliy boylikning ko'payishi jamiyatdagi ayrim sinflar faoliyati natijasi emas (merkantilistlarda – savdogarlar, fiziokratlarda – yer egalari), balki *mehnat taqsimotida qatnashayotgan barcha kishilar faoliyatining natijasidir*, degan xulosa kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, foyda yaratuvchi har qanday mehnat unumli mehnatdir. Ammo bu masala bo'yicha A.Smitda izchillik bo'lmagan. Birinchidan, u faqat moddiy narsalarni yaratish va o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan mehnatni unumli mehnat hisoblangan. O'qituvchilar, huquqshunoslar, harbiylar, ma'muriyat, yozuvchilar va shu kabilarning mehnati esa unumli hisoblanmagan. Ikkinchidan, A.Smit iqtisodiyotda

qishloq xo'jaligi sohasining ustunligi g'oyasidan qutula olmagan. U hunarmandlar va savdogarlar mehnatini yer egalari mehnatiga nisbatan kam unumli bo'ladi, deb tasdiqlaydi. Negaki, yer egalari tabiat «yordam» beradi va «dehqonchilikka qo'yilgan kapital haqiqiy boylikka va daromadga ancha ko'p qiymat qo'shadi». Bunda A.Smitning ta'kidlashicha iqtisodiyotning rivojlanib borishi bilan sanoat tovarlari bahosi pasayib borish moyilligiga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari bahosi esa o'sish moyilligiga ega. Shuning uchun uning fikricha qishloq xo'jaligiga qo'yilgan kapital ancha foydali hisoblanadi.

Agar o'sha davrda Angliyada manufaktura sanoati rivojlana boshlaganini va hatto birinchi yuqori unumli fabrikalarning paydo bo'lganligini hisobga oladigan bo'lsak, A.Smitning bu xatosini tushunish yana ham qiyinlashadi. Uning unumli mehnat konsepsiyasida izchillikning yo'qligi, ishlab chiqarish jarayonidagi kapital mavqeyini yetarlicha tushunmaganligi natijasidir. A.Smitning fiziokratik bid'atlari jamiyat o'z resurslarini birinchi navbatda, qishloq xo'jaligiga, ikkinchi navbatda, sanoatga va faqat, uchinchi navbatda, savdoga yo'naltirishi kerakligini tasdiqlashida o'z ifodasini topadi. Bundan A.Smit sanoat to'ntarilishining dastlabki uchqunlarini va kelajakda yirik sanoat ishlab chiqarishining hal qiluvchi ahamiyatini ko'ra olmagan, degan xulosa kelib chiqadi.

A.Smit boyligni ko'paytirishda pulning o'rniga alohida urg'u berib o'tadi. Uning tasdiqlashicha qimmatli metallarning, pulning maxsus ahamiyati to'g'risidagi merkantilistlarning fikri noto'g'ri. Agar pulni jamg'arish asosiy maqsad bo'lsa, unda pul harakatsiz qolib ketadi, bu esa ushbu pulga ishlab chiqarish yoki sotib olish mumkin bo'lgan mahsulotlarning kamayib ketishiga olib keladi. Pul jamiyat boyligini ko'paytirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

A.Smit kapitalni tahlil qilgach, ishlab chiqarishning o'sishi, manufaktura sanoatining yaratilishi kapital faoliyati natijasi ekanligini ko'rsatib beradi. U kapital, deganda maxsus ishlab chiqarish fondlarini, ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqarishning moddiy omillarini tushungan. A.Smit kapitalni asosiy va aylanma kapital turlariga ajratib

ko'rsatadi. Muomalada bo'ladigan kapital aylanma kapital, muomalada amal qilmaydigan kapital asosiy kapital nomini olgan. A.Smit bo'yicha asosiy kapital ham, aylanma kapital ham boylik yaratadi. Kapitalning o'sishi – millat boyligini ko'paytirishning uchinchi (mehnat taqsimoti va puldan foydalanish bilan birga) asosiy omili. Kapital qancha ko'p bo'lsa, ishchilarni boqish va ularni ixtisoslashtirish imkoniyati shuncha ko'p bo'ladi. Buning ustiga, kapitalning o'sishi ayrim vaziyatlarda boylikni ko'paytirishning yagona vositasi bo'lishi mumkin. Shuning uchun A.Smit tejamkorlikni qo'llab-quvvatlaydi. Uning yozishicha «har bir isrofgar – jamiyat boyligining dushmani, har qanday tejamkor odam – jamiyatga muruvvat ko'rsatuvchidir»;

b) iqtisodiy erkinlik prinsipi

Jamiyatdagi mehnat taqsimoti odamlarni bir-birlari bilan bog'lab turuvchi va ularga mahsulot va resurslarni almashtirish imkonini beruvchi mexanizmning bo'lishini taqozo etadi. Bunday mexanizm bozor hisoblanadi. Bozor to'g'risida A.Smit ta'limotidagi asosiy g'oya iqtisodiy liberalizm g'oyasi, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini minimallashtirish g'oyasi, erkin raqobat asosida tashkil topadigan baho yordamida iqtisodiyotning o'zini-o'zi boshqarish g'oyasi hisoblanadi. Uning ta'limotiga ko'ra bozor odamlar faoliyatini muvofiqlashtiradi (koordinatsiyalashtiradi), ularning manfaatlarini uyg'unlashtiradi. Bozor iqtisodiyoti novvoyni shirin non yopishga, bog'bonni ekologik toza meva-sabzavot yetishtirishga, savdogarlarni boshqa mintaqalardan arzon bahoga tovarlar olib kelishga undaydi. Raqobat sharoitida iste'molchilar ehtiyojini yuqori darajada qondira oladigan ishlab chiqaruvchilar yashab keta oladi. Demak, ko'proq foyda olish ishtiyoqida bo'lgan tadbirkorlarning bir tomonlama manfaatlari ularni jamiyatning boshqa a'zolari manfaatlariga xizmat qilishga majbur qiladi.

“Menga nima kerak bo'lsa, shuni menga ber va sen o'zingga nima kerak bo'lsa o'shani olasan”. Aynan shunday ko'rinishda odamlar o'zlari ehtiyoj sezgan narsalarni bir-birlaridan ko'proq olishga erishadilar.

A.Smit kitobining asosiy mohiyati hukumatning va boshqalarning erkin raqobatga aralashuvini tanqid qilishdan iborat. A.Smitning fikricha, iqtisodiy hayotda garmonik tartib hukmronlik qiladi: agar erkin raqobat cheklanmasa, unda u dunyoni takomillashuvga olib kelgan bo‘lar edi. Bunday xulosaga kelishda A.Smit o‘zgarmas «tabiiy» iqtisodiy qonunlar mavjudligiga asoslangan. A.Smit tushunchasi bo‘yicha shaxsiy manfaatlar ijtimoiy manfaatlardan ustun tursa, ya‘ni jamiyat manfaatlari uning a‘zolari manfaatlarining yig‘indisi, deb qaralsa, shundagina bozor qonunlari iqtisodiyotga ko‘proq ta‘sir ko‘rsatadi. A.Smitning asosiy xizmatlaridan biri shundan iboratki, u birinchi bo‘lib iqtisodiyotni o‘zining ichki qonuniyatlariga muvofiq amal qiluvchi, obyektiv, odamlarning irodasiga bog‘liq bo‘lmagan tizim sifatida qaraydi. Bunday tizim o‘zining ichki qonuniyatlariga muvofiq amal qiladi.

A.Smit iqtisodiyotning davlat sektori samarasizligini ko‘rsatib o‘tadi. «Har xil sabablarga ko‘ra – deb yozadi u, – hukumat doimo va beistisno tarzda isrofgar. Eng avvalo, u birovlar ishlab topgan pulni sarflaydi, o‘zgalar pulini esa hamisha o‘zingnikidan ko‘ra behuda sarflaysan. Bundan tashqari hukumat xususiy korxonalaridan juda uzoq turadi va ularning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan e‘tiborni ularga qarata olmaydi». A.Smit davlatning faqat uch funksiyasini tan oladi: adolatli sud qilish, mamlakat xavfsizligini ta‘minlash, jamiyat uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy korxonalar va muassasalarni ta‘minlash.

A.Smit merkantilistlarning proteksionizm siyosatini tanqid qiladi. Unga ko‘ra chetdan ancha arzon bahoga olib kelishi mumkin bo‘lgan tovarni o‘zida ishlab chiqarish be‘mani narsadir. «Har qanday ongli oila boshlig‘ining qoidasi sotib olishdan ko‘ra uyda tayyorlash qimmatga tushsa, uni uyda tayyorlamaslikdan iborat... Ayrim oilalar uchun oqilona hisoblangan narsa, bir butun davlat uchun be‘mani hisoblanmaydi».

Erkin raqobat sharoitida bozor mexanizmi, eng avvalo, “baho” orqali iqtisodiyotda tartib o‘rnatadi. Baho bozor xo‘jaligining asosiy tashkiliy kuchi sifatida qaraladi. Baho talab va taklif o‘zgarishi

to'g'risida ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarga signal berib turadi, ularni bir-birlarining manfaatlariga moslashishga majbur etadi. Baho orqali talab asosida kapital qo'yilmasi amalga oshiriladi, kerakli mahsulotlar ishlab chiqariladi. Odamlar bir-birlariga xizmat qilish orqali o'z manfaatlarini amalga oshiradi. Bozor iqtisodiyoti o'z-o'zidan amal qilayotgandek ko'rinadi, aslida u xatolar va tuzatishlar uslubida tartibga solib turiladi;

v) *“ko'rinmas qo'l”*

Bozor iqtisodiyoti bir markazdan turib boshqarilmaydi. Shunday bo'lsada, u muayyan tartib va qoidaga amal qiladi. Xo'jalik faoliyatining har bir ishtirokchisi o'z maqsadini ko'zlagan holda ish yuritadi. Biroq bunday sharoitda alohida kishilarning manfaatlari qanday uyg'unlashadi, barcha jamiyat manfaatlari qanday yuzaga chiqadi? Birinchi bo'lib bu muammoni ilmiy darajaga ko'targan A.Smit bo'ldi. U shunday yozadi: «Har bir kishi o'z kapitalini ko'proq qiymat keltiradigan qilib ishlatishga harakat qiladi. Odatda, u jamiyat foydasiga ta'sir ko'rsatishni nazarda tutmaydi va unga ancha ta'sir ko'rsatayotganini sezmaydi. U faqat o'z manfaatini nazarda tutadi, faqat o'z foydasini ko'zlaydi. Shunday bo'lsada, bunday maqsad uning rejasiga kirmagan bo'lsa ham, ushbu sharoitda *ko'rinmas qo'l* uni maqsad sari yo'naltiradi. O'z manfaatlarini ko'zlagan holda, jamiyat manfaatlariga ataylab unga xizmat qilgandan ko'ra tez-tez xizmat qilib turadi».

Gap shundaki, o'z manfaatini yo'lida xizmat qilayotgan har bir odam pirovard natijada ijtimoiy mahsulotning ko'payishiga, jamiyat boyligining oshishiga yordam beradi. Shaxsiy manfaatga intilish ishlab chiqarishning rivojlanishiga, taraqqiyotga olib keladi. Har bir kishi o'zini o'ylab ish yuritadi, bundan butun jamiyat yutadi.

A.Smit aytib o'tgan «*ko'rinmas qo'l*» bozor mexanizmidir. U odamlarni o'z istak va xohishlariga bog'liq bo'lmagan holda maqsad sari yo'naltirib turadi. Masalan, agar qandaydir bir mahsulotga, aytaylik, nonga bo'lgan talab oshsa, novvoylar uning narxini oshiradilar. Ularning daromadlari oshadi. Kapital bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa oqib o'tib

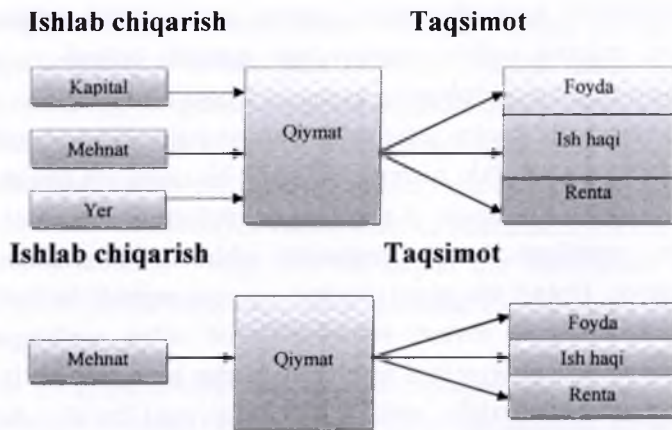
turadi, ayni chog'da, u non yopish sanoatiga oqib o'ta boshlaydi. Natijada non ishlab chiqarish ko'payadi va narx yana pasaya boshlaydi. Bu yerda A.Smit shaxsiy manfaatni raqobat va xo'jalik mexanizmining ichki harakatlantiruvchi kuchi sifatida ko'rsatib bergan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha turli mehnat egalari o'rtasida raqobat kurashi amal qilib turadi. Bunda shaxsiy manfaat, o'z foydasini ko'zlab ish yuritish bir vaqtning o'zida jamiyatga foyda keltiradi, umumiy boylikka erishishni ta'minlaydi. Demak, bozor iqtisodiyotida "ko'rinmas qo'l" amal qiladi;

g) qiymat va bahoning shakllanishi

A.Smit «sarfli» qiymat nazariyasiga asos soldi. U tovarning foydaliligi (iste'mol qiymati) bilan almashuv qiymatini bir-biriga qarshi qo'ydi va almashuv qiymatining shakllanishini tahlil qilishda foydalilikni inkor etdi. Keyinchalik bu nazariyadan ikki qarama-qarshi yo'nalish hisoblangan – iqtisodiy liberalizm va sotsializm vakillari o'zlarining tamoyillarini asoslash uchun foydalandilar.

A.Smit bozor bahosining beqarorligini talab va taklifdagi doimiy o'zgarishlarning natijasi ekanligini ko'rsatib o'tadi. Lekin boylikning «haqiqiy» qimmati doimo o'zgarib turishi mumkin emas. Shuning uchun A.Smit o'z oldiga tovarning «real», «tabiiy» bahosini, ya'ni uning qiymatini topish vazifasini qo'ydi. Bunda u bir vaqtning o'zida ikki har xil konsepsiyadan foydalandi. Birinchisi – tovarning qiymati faqat unga sarflangan mehnat bilan aniqlanadi: qancha ko'p mehnat sarflansa, tovar shuncha qimmat bo'ladi (bu konsepsiya D.Rikardo va K.Marks iqtisodiy ta'limotlarining asosini tashkil etadi). Ammo ushbu qoida, A.Smitning fikricha, faqat jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida, «qoloq jamiyatlarda» qo'llaniladi. Lekin sivilizatsiyalashgan jamiyatda tovar qiymatini aniqlashda kapital va yer ham hisobga olinadi. Ikkinchi konsepsiya ana shunday paydo bo'ladi, unga binoan tovar qiymatini yaratishda barcha ishlab chiqarish omillari (mehnat, kapital, yer) qatnashadi. Shunga muvofiq tovar qiymati mehnat sarflaridan, foyda va yer rentasidan tashkil topadi, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

8.1-rasm. A.Smitning qiymatning (va bahoning) tashkil topishi to'g'risidagi ikki konsepsiyasi

Ushbu rasmda A.Smitning birinchi konsepsiyasi «mehnat» so'zi yozilgan yaxlit strelka ko'rinishida aks ettirilgan. Bu qiymatni yaratishda mehnat yagona manba ekanligini ko'rsatdi. Mehnat bilan yaratilgan daromad taqsimlanish jarayonida ish haqi, foyda va rentaga bo'linadi. A.Smitning ikkinchi konsepsiyasining asl ma'nosi «Kapital» va «Yer» so'zlari yozilgan nuqtali chiziq (punktirli) strelka yordamida ifodalangan. Bu konsepsiya mahsulot va daromadlarni yaratishda mehnat bilan birga kapital va yerning ham ishtirok etishini bildiradi.

Ular endi qiymatning shakllanishida ishtirok etuvchi omil sifatida bo'ladi. Mehnat ish haqi ko'rinishida daromad yaratadi, kapital foyda ko'rinishida daromad yaratadi, yer renta ko'rinishida daromad yaratadi.

A.Smitning ikkinchi konsepsiyasi oddiy tovar ishlab chiqarishni («qoloq jamiyatni») tahlil qilishdan kapitalistik tovar ishlab chiqarishni tadqiq qilishga o'tish bilan bog'liq. Aynan kapitalistik tovar ishlab chiqarishda jonli mehnat qiymatning yagona manbayi bo'la olmaydi. «Oldin mehnat vositalari ishlab chiqaruvchiga qarashli bo'lgan. Kapital jamg'arilishi va yerning xususiy mulkka aylanishidan oldingi jamiyatda, –deb yozadi A.Smit, – mehnat miqdorlari o'rtasidagi nisbat

mahsulotlarni ayirboshlashning yagona asosi bo'lib kelgan. Barcha mehnat mahsuli ishlab chiqaruvchiga qarashli bo'ladi va sarflangan mehnatning miqdori bahoning yagona o'lchovi hisoblanadi".

Keyinchalik kapital jamg'arilib borgan sari vaziyat o'zgarib boradi. Tovarning qiymati ikki qismga bo'linadi: bir qismi ish haqiga, ikkinchi qismi kapital foydasiga. Kapital egasi yollanma mehnatni ishlatadi. Bunda yaratilgan barcha mahsulot ishlab chiqaruvchiga qarashli bo'lmaydi. Uning bir qismi kapital egasiga tegishli bo'ladi. Bunday sharoitda muayyan tovarni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat miqdori tovarning qiymatini aniqlashda birdan bir manba bo'la olmaydi.

A.Smitning fikricha «tabiiy baho» (qiymat) bu shunday bahoki, uning tarkibiy qismlari mehnat, kapital va yer uchun to'lanadigan tabiiy me'yorlarga taxminan mos keladi. Bu tabiiy me'yorlar mintaqalar bo'yicha farq qiladi va ular hayot darajasiga, geografik va tabiiy sharoitlarga, o'rtacha xarajatlar darajasiga va boshqalarga qarab o'rnatiladi. Mazkur qoida F.Akvinskiyning «Odil narx» konsepsiyasiga o'xshab ketadi. Ikki yondashuvning farqi shundaki, F.Akvinskiyda «odil narx» odamlar tomonidan ongli ravishda o'rnatiladi, A.Smit bo'yicha esa, «tabiiy baho»ning shakllanishi – obyektiv bozor qonunlarining amal qilish natijasidir.

Bozor bahosi «tabiiy baho» atrofida tebranib turadi, u bozor holatiga qarab undan yuqori yoki past bo'lishi mumkin. Ushbu tebranish tufayli taklif talabga moslashadi. Agar talab taklifdan kam bo'lsa, bozor bahosi xarajatlardan past bo'lgan bo'ladi va tadbirkorlar ishlab chiqarishni qisqartiradi. Aksincha, talabning ortishi bahoning oshishi va taklifning ko'payishini rag'batlantiradi. Natijada bozor bahosi «tabiiy baho» darajasiga intiladi. Albatta, axborotning yetishmasligi, tabiiy va sun'iy monopoliyalarning mavjudligi bilan bog'liq holatlar bundan mustasno;

d) sinflar va daromadlar

A.Smit qarashlarida jamiyat uch sinfga ajratib ko'rsatiladi: *yer egalari, tadbirkorlar, yollanma ishchilar:*

– yer egalari qo‘lida asosiy ishlab chiqarish vositasi yer bo‘ladi. Ular ijaraga bergan yeri uchun ijara to‘lovlari sifatida ushbu yerdan olingan daromadning bir qismini renta ko‘rinishida oladi;

– tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarining ikkinchi bir-turiga (imorat-inshootlar, asbob-uskunalar, fermalar, xomashyo zaxiralariga) egalik qiladi, ishchilarni yollaydi va daromad ko‘rinishida foyda oladi;

– yollanma ishchilar – eng ko‘p kambag‘al sinf hisoblanadi, ular mulk egasi emas va ular mehnatini sotib, daromad ko‘rinishida ish haqi oladi.

A.Smit bo‘yicha jamiyat uch sinfdan tashqari har xil guruh va qatlamlarni ham o‘z ichiga oladi. Asosiy sinflar daromadlari birlamchi hisoblanishi bilan ajralib turadi. Boshqa guruhlarning daromadlari esa – ikkilamchi, ya’ni qayta taqsimlash natijasida shakllanadi.

A.Smit daromadning har uchala asosiy shaklini alohida ko‘rib chiqdi.

Ish haqi nazariyasi. Ishchining daromad sifatidagi ish haqi, A.Smit bo‘yicha mamlakatning milliy boyligi darajasiga bevosita bog‘liq. A.Smitning ish haqi nazariyasining e‘tiborga molik joyi shundan iboratki, u U.Petti, fiziokratlar va keyingi D.Rikardodan farqli ravishda mehnatga haq to‘lash miqdori yashash minimumi darajasigacha pasayadi, deb atalmish qonuniyatni inkor etgan. Buning ustiga, A.Smit mehnatga bo‘lgan qiziqishni kuchaytirish maqsadida ish haqini oshirish tarafdori bo‘lgan. Uningcha past ish haqidan ko‘ra yuqori ish haqi amal qilib turgan paytda faol faoliyat yurituvchi ishchilarni doimo topish, ishga jalb etish mumkin bo‘ladi.

Foyda nazariyasi. A.Smit bo‘yicha tovar qiymatining bir qismi ish haqi sifatida ishchiga tegadi, qo‘shimcha mehnat bilan yaratilgan qiymatning qolgan qismi tadbirkorning daromadi ko‘rinishida uning foydasini tashkil etadi. A.Smit foydani tadbirkorlik tavakkalchiligi uchun, ishchiga yashash vositalarini avanslagani uchun tadbirkorga to‘lanadigan haq, deb hisobladi, undan keyinchalik tadbirkorlik daromadining adolatli ekanligini isbotlashda keng foydalanildi. Foyda miqdori, A.Smit bo‘yicha “kapital qiymati bilan aniqlanadi va foydaning

ko'p yoki kam bo'lishi ushbu kapital miqdoriga bog'liq bo'ladi". Foyda me'yoringing pasayish moyilligi qayd qilib o'tiladi, bunday moyillik iqtisodiy rivojlanish bilan bog'lab tushuntiriladi, chunki ancha rivojlangan mamlakatlarda foyda me'yori hamisha past bo'ladi.

U foyda miqdoriga 3 ta omil ta'sir ko'rsatishi mumkin, deb taxmin qiladi:

1. Mehnat bozorlaridagi raqobat. Buning natijasida maoshlar ko'tariladi.

2. Mahsulot bozori o'rtasidagi raqobat. Ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobat ortadi, mahsulot narxlari tushadi, foyda ham kamayadi.

3. Investitsiya bozorlarida raqobat, investitsiya imkoniyatlari soni cheklangan, kapital miqdori oshganda foyda kamayadi.

U ba'zi hududlar (masalan, Shimoliy Amerika)da maosh va foyda har ikkisi yuqori darajada oshganini ham e'tirof etib o'tadi.

Renta nazariyasi. A.Smit nazariyasiga ko'ra renta ishchining haq to'lanmagan mehnati bilan yaratiladi, uning mehnati mahsulotning bir qismi hisoblanadi. U rentada yerga bo'lgan xususiy mulkchilik monopoliyasi unsurlarini ko'rgan, lekin absolyut va differensial renta tushunchalarini ajratib ko'rsatib bermagan. Yer uchastkalari ham unumdorligi, ham joylashishi bo'yicha farq qilishi, bu farqlarning ikkalasi ham turli tavsif va miqdordagi rentaning shakllanishiga sabab bo'lishi mumkinligini qayd qilib o'tgan.

Smit rentaning eng kamida 4 ta nazariyasini taklif etadi. Rentaning kelib chiqishi:

- 1) yer egalari tomonidan talab;
- 2) monopoliya;
- 3) turli xil afzalliklari;
- 4) tabiat saxiyiligi bilan belgilanadi.

Nominal narx. Adam Smit garchi nominal narx taklif yoki faqatgina mahsulot narxlari kabi belgilanadi, deb izohlagan bo'lsa ham u talabning rolini butunlay rad etmagan. U bozordagi narx talab va taklifning har ikkisi tomonidan belgilanadi, deb ishongan. U ba'zida tabiiy narxlar ham aynan talab va taklifga bog'liqligini ta'kidlagan. Shuningdek, u

iqtisodning turli sektorlari orasida resurslar nazoratida va tabiiy narxlar tuzilmasida talabning o'zini haqida qayd etib o'tgan. Nominal narxni belgilashda ba'zi faktorlar chalg'ituvchi bo'lgani sabab Smit 3 ta alohida nazariyani ishlab chiqdi: 1) mehnat qiymati; 2) mehnat buyrug'i nazariyasi va mahsulot narxi nazariyalari. Smitning fikricha narxlar talab va taklif bilan bog'liq holda shakllanadi.

Taqsimot nazariyasi. Daromadning shaxsiy taqsimoti alohida sotilgan mahsulot miqdori va narxiga bog'liq bo'ladi. Mehnat ko'pchilik oila va ro'zg'or tomonidan egalik qilinadigan mahsulot omilidir, shuning uchun daromad maosh darajasi va ish vaqtiga bog'liq bo'lgan holda shakllanadi, deydi.

Smitning iqtisodiy nazariyaga qo'shgan ulkan hissasi nihoyatda ulkan. Boshqa o'sha davrdagi mutafakkirlarga qaraganda Smit bozor iqtisodiyotini boshqarishning asosiy g'oya va kuchlarini ko'ra oldi. Biroq uning ishlari xatolardan xoli emas. U bazi jabhalarda, ya'ni narxlarning umumiy darajasi, nisbiy narxlarda chalkashliklarga yo'l qo'ydi. Biroq uning g'oyalari iqtisodiy siyosat va bozor o'rtasidagi munosabatlarga aniqlik kiritdi, tartibga soldi.

Umuman olganda raqobatbardosh bozorlar faoliyati ustida tadqiqotlar olib borgan holda iqtisodiy nazariyaga sezilarli darajada o'z hissasini qo'shgan Rikardo, J.S.Mill va Alfred Marshall kabi nazariyotchilar Adam Smitning tahlillarini o'rganishgan.

8.2. D.Rikardoning iqtisodiy ta'limoti

David Rikardo
(1772–1823).

David Rikardo (1772–1823) klassik iqtisodiy maktabining atoqli vakillaridan biri hisoblanadi. U Londonda badavlat birja makleri yahudiy Avraam Rikardo oilasida tug'ilgan. Oiladagi o'n yetti farzandning uchinchisi bo'lgan David yoshligida muntazam ta'lim olgan emas va u hech qachon kollej va universitetlarda ham o'qimagan. Lekin u otasi

yordamida tijorat sirlarini yaxshi o'rgangan va 16 yoshidayoq kontora va birjada otasiga yordamchi bo'lib ishlagan.

D.Rikardo 21 yoshida otasi bilan aloqani uzishga majbur bo'ldi. Chunki otasi uning xristian dinidagi qiz bilan bo'ladigan nikohiga qarshi edi. Oradan 5–6 yil o'tgach, D.Rikardo birjada o'ynab yirik boylik orttirdi (bu davrga kelib uning oilasida uchinchi farzand tug'iladi, keyinchalik bu oila yana beshta farzand ko'radi). D.Rikardo 1810-yilga kelib London moliya dunyosidagi yirik shaxslarning biriga aylanadi.

1799-yili Bat kurortida D.Rikardo A.Smitning "Xalqlar boyligi ..." asarini o'qib chiqqach, unda birinchi bor siyosiy iqtisodga bo'lgan jiddiy qiziqish paydo bo'ladi. Shundan keyin u siyosiy iqtisod bilan shug'ullana boshladi va hammani qiziqtirgan savollarga javob berishga harakat qildi.

Rikardo: uslub, siyosat, predmet

Rikardo iqtisodiy ta'limotlarda o'zining sof nazariyasi bilan iqtisodiyotning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. U sanoat davriga xos ilmlarni hajm va uslubda abstrakt tahlil orqali ko'rib chiqdi.

Rikardo uslubiyoti

D.Rikardogacha Adam Smit siyosiy iqtisodni tahlil qilishda ikkita yo'nalishda:

1. O'z davrining iqtisodiyotini deduktiv nazariya orqali.
2. Zamonaviy va tarixiy institutlar to'g'risidagi tasvir orqali amalga oshirgan.

A. Smitning bu usuli "tarixiy tavsiflovchi materiallar" nazariyasini boyitganligidir. Rikardo aksincha, o'z ishida sof nazariy yondashuviga asoslandi. U o'z davrining iqtisodiyotini abstraksiyalash va deduktiv usulni qo'llash bilan amalga oshirdi. Uning sof nazariyasidagi matematik texnikasi biroz qo'pol bo'lsa-da bugungi kun matematiklarini hayratga solmoqda. Garchi Rikardoning usuli yuzaki va sof nazariy bo'lsa ham amaliy iqtisod, siyosiy iqtisodiyot uning kuchli tomonlari bo'lgan. Jumladan, uning don masalasi bo'yicha olib borgan tadqiqotlari uning Angliyadagi ijodi – bug'doy importi va undan olinadigan daromadni taqsimlashga o'z ta'sirini ko'rsatmagan bo'lsada,

keyinchalik bu nazariya unga amaliy masalalarni aniq tahlil qilish uchun zamin bo'ldi.

Rikardo va iqtisodiy siyosat

Rikardo o'z davridagi iqtisodiy muammolarni yechishga harakat qildi, uning asosiy vaqti bug'doy narxini tushirish, ijara narxlarining ko'tarilishi, Angliyadagi ishlab chiqarish va qishloq xo'jalik o'rtasidagi aloqadorlikni asoslab berish bilan kechdi. Ushu holatda eng asosiy savol bu xalqaro savdoni nazorat qilishda siyosiy manfaatdor taraflarni taqqoslash edi. Yer egalari erkin savdo, unda xarajatlar erkinligi tarafdori bo'lsa, Britaniya sanoat vakillari esa ko'plab qishloq xo'jaligi mahsulotlari va arzon xomashyoni import qilish tarafdori bo'ldi.

Rikardo siyosati keyinchalik faqatgina sog'lom iqtisodiy rivojlanishgagina emas, balki qator iqtisodchilarning siyosiy qarashlarining shakillanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Rikardo modeli tarmoqlar o'rtasidagi sabab-oqibat bog'lanishlarini tahlil qilishda amaliyotchilar tomonidan keng foydalanildi. Rikardo uslubi (yuqori abstrakt darajadagi) va uning siyosatga nisbatan yondashuvlari oxir – oqibatda keyingi iqtisodchilar uchun dasturul amal vazifani o'tadi.

Rikardoning iqtisodiy kelishuv predmeti

Rikardo iqtisodiyotning asosiy konsepsiyasida burilish yasadi. Adam Smit xalqlar boyligini aniqlashda merkantilist g'oyalariga tayandi, ammo Rikardo iqtisodiyotning asosiy maqsadi kapitalistlar va ishchilar o'rtasida daromadlarni taqsimlashni tartibga solish qonunini o'rganish, deb hisoblagan.

Turgo, Stuart, Smit, Sismondi va boshqalar asarlarida ijara, foyda, ish haqi va boshqa tabiiy ma'lumotlar berilgan bo'lsa, siyosiy iqtisod muammolari: daromad va uni taqsimlash qonunlari ilmiy tahlil qilinmagan edi¹⁸.

Rikardo daromadlarni taqsimlash funksiyasiga to'liq kirishib, uni tizimda makroiqtisodiyotning bir qismi sifatida tan oldi. Uningcha bu yerda uch sinf muammosi yotadi, bular: kapitalistlarning foyda olishga

¹⁸ David Rikardo, Siyosiy iqtisod va Soliq to'g'risida David Rikardo Ishlari va Yozishmalari. David Rikardo, bu ERI. Pero Sraffa va M. H. Dobb, men (Kembrij: Press Kembrij universiteti, 1953), p. 6.

qiziqishi, yer egalarning renta olishi, ishchilarning ish haqi olishi. Kapitalistlarning aksiyadan oladigan daromadini tushintirish uchun daromad, foiz, renta va ish haqi nazariyalari yaratildi. Xuddi Smit kabi Rikardo ham mikroiqtisodiy darajada ish olib bordi (lekin Rikardoning ko'p nazariyalari, jumladan, aholi nazariyasi, ish haqi fondi ta'minoti, kadrlar, narxlarning umumiy darajasi va iqtisodiyotning qisqa va uzoq muddatli barqarorlik holati kabi makroiqtisodiy masalalardan iborat edi). Xususan, daromadlarni taqsimlashda narxlarning davriy o'zgarishlariga to'xtalib o'tilgan. Umuman olganda daromadlarni taqsimlash funksiyasi zamonaviy iqtisodiyotining makro va mikro darajadagi oddiy ko'rinishi, makroiqtisodiyot nazariyasining esa bir qismidir. Shunday bo'lsada, u tomonidan ilgari surilgan qiymatning mehnat nazariyasi nisbiy narxlarning shakllanishiga tayanch nuqta bo'ldi. Boshqa tomondan, Maltus va Rikardoning iqtisodiyotning makroiqtisodiy barqarorlik g'oyalari pravoslav cherkov tomonidan qariyb bir asrga yopib qo'yildi.

Rikardo modeli. Rikardoning asarlari iqtisodiyot fanining predmeti va metodini aniqlashda, iqtisodiy tadqiqot metodologiyasini amaliy ishlab chiqishda muhim rol o'ynadi. Uning fikricha jamiyatning sinfiy tuzilishi uning iqtisodiy faoliyatida hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Siyosiy iqtisodning asosiy vazifasi «*yer mahsuloti*» (ya'ni milliy daromad va milliy boylik)ning uch asosiy sinf o'rtasidagi taqsimoti qonunlarini aniqlashdan iborat. Bu taqsimot ishlab chiqarish sharoiti va manfaatlaridan kelib chiqishi kerak edi va bu Rikardoning yutug'i edi, ammo uning xatosi taqsimot usulini moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usuli bilan bog'liq qilib qo'yanligida edi. U mantiqiy abstraksiya metodidan foydalandi, ijtimoiy fanlarda aniq fanlarning usuli, ayniqsa, ilmiy deduksiyani keng qo'lladi. U o'z konsepsiyasi asosiga qiymat qonunini, ya'ni tovarlarning qiymatini sarflangan mehnat bilan aniqlashni qo'ydi. Faqat bir omil - «*Mehnat*» qiymatining asosida yotadi, deb yozadi olim. Boshqa iqtisodiy kategoriyalar shu qonunga qanchalik mos kelish-kelmasligini o'rgandi. Rikardo kapitalizmni jamiyatni tashkil etishning yakkayu-yagona tabiiy va abadiy shakli, deb o'ylagan.

Rikardoning qiymatning mehnat nazariyasi

D.Rikardo eng avvalo, qiymat nazariyasiga alohida e'tibor qaratdi. Bu kategoriyani talqin qilishdagi noaniqlikni tugatish, D.Rikardo bo'yicha siyosiy iqtisod uchun muhim ahamiyatga ega. Bu muammoni ko'rib chiqishda u A.Smit xulosalariga asoslandi va ularni tanqidiy rivojlantirishga harakat qildi. D.Rikardo A.Smitning mazkur kategoriyaga bo'lgan ikki xil qarashini inkor etadi va qiymat tovar ishlab chiqarishga sarflangan mehnat bilan aniqlanishi kerakligini yozadi. U qiymat birlamchi, shu bois daromadlar bilan aniqlanishi mumkin emas, deb hisoblaydi. Bu bilan D.Rikardo o'zini *qiymatning mehnat nazariyasi tarafdori* ekanligini namoyish etadi.

Qiymatni bunday sarfli tamoyil asosida tadqiq qilish klassik iqtisodiy maktabining boshqa vakillariga ham xos. Lekin D.Rikardoda e'tiborga molik jihat shundaki, u ayrim hollarda tovar qiymati nafaqat unga sarflangan jonli mehnat bilan, balki kapital va xomashyo ishlab chiqarish uchun ketgan oldingi mehnat sarflari bilan ham aniqlanishini qayd qilib o'tadi. Erkin takror ishlab chiqarilmaydigan tovarlar qiymati esa nafaqat mehnat sarflariga, balki noyoblikka ham bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, D.Rikardo tomonidan ishlab chiqilgan qiymatning mehnat nazariyasi sarfli tamoyillarga asoslangan. Uning bu nazariyasini birinchi bo'lib tanqid qilgan o'zining do'sti T.Maltus hisoblanadi. U birinchidan, savol qo'yadi: agar qiymatning mehnat nazariyasini to'g'ri, deb faraz qilsak, unda mehnatga haq to'lash qanday bo'ladi: qiymat bo'yichami yoki qiymatdan past baho bo'yichami? Agar baho qiymatdan past bo'lsa, unda ekvivalentli ayirboshlash tamoyili buziladi (foydaliligi har xil, lekin bir xil qiymatga ega bo'lgan tovarlar ayirboshlanadi) bu klassik iqtisodiy nazariyaning va D.Rikardoning asosiy tamoyili. Ikkinchidan, T.Maltus qiymatning mehnat nazariyasi real amaliyot bilan mos tushmasligini ko'rsatib beradi: agar qiymatning yagona manbayi haqiqatdan ham mehnat bo'lsa, unda mehnat ko'p sarflanadigan tarmoqlardagi tadbirkorlar, kapital ko'p sarflanadigan tarmoqlardagi tadbirkorlarga nisbatan ko'proq foyda olishlari kerak. Amaliyotda esa barcha tarmoqlarda foyda me'yori deyarli bir xil.

Demak, D.Rikardo nazariyasi xato, tovar qiymati faqat mehnat bilan emas, balki boshqa ishlab chiqarish omillari sarflari bilan ham aniqlanadi, deb xulosa qiladi T.Maltus. D.Rikardo o'limidan sal avval, o'zining qiymat faqat mehnat sarflari bilan o'lchanadi, deb tushuntirishga qilgan harakati noto'g'ri ekanligini tan olgan.

Renta nazariyasi. D.Rikardoning renta to'g'risidagi konsepsiyasi bugungi kunda ham o'z faolligi bilan ajralib turadi. *Yerdan foydalanlik uchun hamisha renta to'lanadi*, bunda uning manbai, D.Rikardoning tasdiqlashicha yerga sarflangan mehnat hisoblanadi.

Yer resurslari cheklanganligi sababli xo'jalik amaliyotida unumdorligi va joylashishi bo'yicha har xil bo'lgan yer uchastkalaridan foydalaniladi. Buning natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qiymati, D.Rikardo bo'yicha eng yomon uchastkada ishlatiladigan mehnat sarflari bilan aniqlanadi.

Tayanch tushunchalar

“Tabiiy baho” (qiymat) – bu shunday bahoki, uning tarkibiy qismlari mehnat, kapital va yer uchun to'lanadigan tabiiy me'yorlarga taxminan mos keladi.

Tadbirkorlar – ishlab chiqarish vositalarining ikkinchi bir turiga (imorat-inshootlar, asbob-uskunalar, fermalar, xomashyo zaxiralariga) egalik qiladi, ishchilarni yollaydi va daromad ko'rinishida foyda oladi.

Yollanma ishchilar – eng ko'p kambag'al sinf hisoblanadi, ular mulk egasi emas va ular mehnatini sotib, daromad ko'rinishida ish haqi oladi

Muhokama uchun savollar

1. D. Rikardo va A.Smitning metodologiyasini taqqoslang va solishtiring.

2. A. Smitning matn orqali tahlili va D. Rikardoning matnsiz, abstrakt siyosiy tahlili farqini ochib bering.

3. D. Rikardoning yer rentasi nazariyasini tushintirib bering va mahsulot nuqtayi nazaridan renta va qiymat nuqtayi nazaridan renta to'g'risidagi tasavvurlarning o'zaro bog'liqligini ko'rsating.

4. D. Rikardoning qiymatni mehnat nazariyasidan xulosalar chiqaring.

5. D. Rikardoning taqsimot nazariyasi va daromadlarning vaqt mobaynida taqsimlanishi o'zgarishi to'g'risidagi qarashlarini tushintirib bering.

6. D. Rikardoning qiyosiy ustunlik nazariyasini ifodalab bering va erkin savdo orqali odamlar qanday qilib boyiganlarini tushintirib bering.

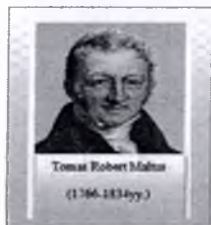

III BO‘LIM. KLASSIK MAKTABGA MUQOBIL TA‘LIMOTLAR

IX BOB. KLASSIK IQTISODIY MAKTABGA MUQOBIL G‘OYALARNING MOHIYATI

9.1. T.Maltusning iqtisodiy qarashlari

Marksistik iqtisodiy fanda «marksist» bo‘lmagan mualliflarni sharmanda qilish «an’anasi» mavjud edi. Ehtimol, eng ashaddiy va qattiq tanqidga uchragan g‘oya bu ingliz olimi Tomas Robert Maltus g‘oyalari bo‘lsa kerak. Uni nimalar deb atashmadi: kapitalizm himoyachisi (apologeti), odamlarning dushmani, fashizm ideologi. Eng qiziqarli joyi shundaki, T.Maltus nafaqat turli toifadagi sotsialistlarning, balki ularning asosiy muxolifatlari bo‘lgan erkin bozor va xususiy tadbirkorlikning mutlaq ustunliklariga ishongan liberallarning ham g‘azabini qo‘zg‘atgan. Nega T.Maltusni shunchalik yomon ko‘rishgan? Pessimizmi uchun, aholi farovonligini ancha oshirish mumkinligiga ishonmaganligi uchun. Axir sotsialistlar ham, liberallar ham «baxtli kelajakka» ishonishgan. Birinchisi, xo‘jalik jarayonlarini ongli ravishda ijtimoiy tartibga solish tufayli umumiy farovonlikka erishishga umid qilgan bo‘lsalar, ikkinchisi, turmush darajasini oshirish bozor mexanizmining amal qilishi va xususiy manfaatdorlik kuchi bilan ta‘minlanishiga ishongan. Unisiga ham, bunisiga ham pessimizm yot bo‘lgan.

Ingliz iqtisodchisi **Tomas Robert Maltus (1766–1834)** dvoryan oilasida tug‘ilgan. Kembrij universitetini tamomlagach, qishloq ruhoniysi, 1807-yildan esa siyosiy iqtisod professori bo‘ldi. Uning asosiy asarlari «**Nufus qonuni to‘g‘risida tajriba**» (1798), «**Yer**

rentasining tabiati va o'sishi to'g'risida tadqiqot» (1815), «Siyosiy iqtisodning prinsiplari» (1820) hisoblanadi.

«*Nufus qonuni*». T.Maltus resurslarning cheklanganligi va ehtiyojlarning cheksizligi sharoitida aholi ehtiyojlarini qondirish muammosiga o'ziga xos tarzda yondashdi. U o'zining "Nufus qonuni to'g'risida tajriba" asarida aholi soni juda tez ko'payib boradi, oziq-ovqat mahsulotlarining o'sishi esa, ancha orqada qolib ketadi, deb ishonitirishga uringan. T.Maltus aholining ko'payishini cheklovchi muayyan chora-tadbirlar qo'llanilmasa, insoniyat ocharchilikka duch keladi, deb xulosa qiladi va bunday vaziyatdan chiqishning ikki yo'lini taklif etadi: **birinchisi** – epidemiyalar, urushlar, kasalliklar natijasida aholining kamayishi, bunda tabiatning o'zi kishilar bilan ularning yashash vositalari o'rtasida me'yorli nisbatning o'rnatilishiga qisman yordam beradi, **ikkinchi yo'l** – nikohdan voz kechish yoki kech turmush qurish, tug'ilishni kamaytirish.

Maltusning Aholi Nazariyasi (Nufus qonuni)

Rikardo taklif qilgan iqtisodiy tamoyillarga amal qilinayotgan bir paytda iqtisodchilar uchun aholining ko'payishi muammosi dolzarb hisoblanar edi, ular aholi sonining oshib ketishining dahshatli natijalaridan qutilish uchun Maltusning nazariyasida keltirilgan oilalarda homiladorlikdan saqlanish vositalaridan foydalanishni taklif qila boshladilar. Bu xulosalar aholining homiladorlikdan saqlanish vositalariga nisbatan cherkov va keng ommaning doimo kuchli qarshiligi sababli nozik iboralar bilan taklif qilingan. Makkuloxdan tashqari o'sha davrdagi yetakchi iqtisodchilarining ko'pchiligi homiladorlikdan saqlanishning turli vositalaridan foydalanish tarafdorlari bo'lishgan, lekin ular o'z fikrlarini ommaga yetkazishda juda ehtiyotkor bo'lishgan.

Rikardoning tahliliy tizimida Maltusning aholi borasidagi g'oyasi muhim element hisoblanadi. Rikardo iqtisodning asosiy maqsadi daromadning taqsimlanishini belgilovchi omillarni izohlashi kerak, degan fikrga ega bo'lgan va u ayniqsa uzoq vaqt oralig'ida daromadning taqsimlanishiga ta'sir eta oluvchi kuchlarga qiziqish bildirgan. U bu muammoni daromad taqsimlanishi qoldiq qiymati nazariyasi bilan hal

qilishga harakat qilgan. Yer uchun to'lanadigan renta miqdori ijara haqini belgilab beradi: daromadning qolgan qismi ish haqi va foydani tashkil etadi. Bu vaziyatda Maltusning "Nufus qonuni"dagi g'oyalari asosiy rol o'ynaydi. Uzoq davom etadigan vaqt mobaynida ish haqi darajasi Maltus ta'limotiga ko'ra aholining yashash darajasi minimumiga teng bo'ladi va qolgan daromad ijara haqi va foydaga bo'linadi. Shunday qilib, Rikardoning taqsimot nazariyasi Maltusning aholi nazariyasiga butunlay bog'liqdir. 1830-yilning ikkinchi yarmiga kelib, Rikardoning iqtisodiy ta'limotlarini rad etuvchi ko'plab g'oyalar ilgari surildi. Bu g'oyalar o'sha vaqtlarda Rikardo ta'limotining asosiy g'oyasi bo'lmish uzoq muddatga mo'ljallangan davrda daromadlar taqsimotidagi o'zgarishlarni tushuntirishga oqizlik qildi.¹⁹

T.Maltusning yozishicha uning kitobi nashrdan chiqqan kungacha bironta mamlakat o'z hududida aholi zichligi juda oshib ketganidan o'zini yetarli hajmda iste'mol mollari bilan ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lmagan. Eng avvalo, tabiiy muhit imkoniyatlari bilan aniqlanuvchi iqtisodiyot o'zining ishlab chiqarish imkoniyatlari doirasidan chetga chiqishga qodir emas.

T.Maltus o'z nazariyasini asoslab berishda tuproq unumdorligining pasayib borish konsepsiyasidan foydalangan. Agar bitta yer uchastkasining o'ziga ustma-ust mehnat sarflansa, u xuddi shunday nisbatda hosildorlikning o'sishiga olib kelmaydi, chunki hosildorlik faqat mehnatga emas, balki tuproqning tabiiy unumdorligiga ham bog'liq bo'ladi. U berishi mumkin bo'lgan narsadan ortiqchasini undan olib bo'lmaydi. Hisoblab chiqqach, T.Maltus xulosa qiladi: insoniyat qancha harakat qilmasin, qishloq xo'jaligidan u oladigan oziq-ovqat mahsulotlari miqdori faqat arifmetik progressiyada o'sadi (eslatib o'tamiz, arifmetik progressiyada o'sish 1,2,3,4,5 ... ko'rinishda, ya'ni har bir keyingi son oldingisidan bir xil absolyut miqdorga oshib boradi), aholining soni esa geometrik progressiyada o'sadi va 25 yilda ikki barobar ko'payadi (eslatib o'tamiz, geometrik progressiyada o'sish

---

¹⁹ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 175-176-b.

1,2,4,8,16 ... ko'rinishda, ya'ni har bir keyingi son oldingisidan 2 barobar ko'p bo'ladi). Agar yer aholisi asr boshida 1 mlrd. bo'lsa, asr oxiriga kelib u 8 mlrd.ni tashkil etadi, yashash vositalari esa to'rt dan birga ko'payadi.

Bu nazariya barcha iqtisodiy ta'limotlar ichida eng qayg'ulisi, eng ma'yusi hisoblanadi. T.Maltusdan keyingi davrdagi iqtisodchilar uning xulosa va prognozlarini asossiz ekanligini isbotlab berdilar. Buning uchun odamlarga tuproq unumdorligini oshirish, T.Maltus tasavvur qila olmagan oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish imkonini yaratib beruvchi fan-texnika yutuqlari asos bo'ldi. Amerika iqtisodchisi J.L.Saymonning tasdiqlashicha insonning ijodkorligi va uning mevasi – texnik jarayon planetadagi aholining har qanday o'sishini kompensatsiyalashi va uning yuqori hayot darajasini ta'minlashi mumkin.

Ijtimoiy siyosatga munosabat. «Nufus qonuni to'g'risida tajriba» asarining yozilishiga U.Godvinning «Ijtimoiy adolat to'g'risida» ocherki sabab bo'lgan. Unda daromadlarning adolatsiz taqsimlanishi – kambag'allikning asosiy sababidir, deb ko'rsatilgan va taqsimot mexanizmini takomillashtirish taklif etilgan. T.Maltus esa ijtimoiy siyosatning hukumat va boshqa jamiyat tashkilotlari tomonidan olib borilishiga qat'iy qarshi bo'lgan. Uning fikricha kambag'allarga bo'lgan xayrixohlik ularning ahvolini yaxshilashga qodir emas, balki faqat vaziyatni keskinlashtiradi. Aholining quyi tabaqalariga ko'rsatiladigan moliyaviy yordam qisqa muddatli samara beradi va shu bilan aholining o'sishini rag'batlantiradi. Ammo bu unga muvofiq ravishda oziq-ovqat mahsulotlarining ko'payishiga olib kelmaydi. Demak, umuman olganda jamiyat kambag'allashadi. T.Maltusning fikricha qashshoqlikning asosiy sababi boshqaruv yoki notekis taqsimotga bog'liq emas, balki u «tabiiy qonunlar va inson ehtiroslari», tabiatning xasligi va odamlarning juda tez ko'payishi bilan bog'liqdir. Shu bois, «xalq o'z azob-uqubatlari uchun birinchi navbatda, o'zini ayblashi kerak». Unga hech qanday inqilob va ijtimoiy islohotlar yordam bera olmaydi. Shuning uchun

aholining o'sishini va tekinox'rligni rag'batlantiruvchi ijtimoiy va xususiy xayrixohlikdan voz kechish zarur.

Hozirgi zamon iqtisodchilari T.Maltusning ijtimoiy siyosatning ahamiyatiga bergan bahosiga qo'shilmaydilar. Mehnatga yaroqsiz va kam ta'minlangan aholini qo'llab-quvvatlash hozirgi zamonaviy jamiyat iqtisodiy siyosatining zarur qismidir. Bundan tashqari xayriya faoliyati ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ushlab turish uchun ham zarur: kambag'allarning ko'payishi bunday barqarorlikka xavf solishi mumkin. Biroq bunda faol ijtimoiy siyosatning salbiy tomonini ham hisobga olish zarur: u mehnatga va tadbirkorlik faoliyatiga bo'lgan qiziqishni susaytiradi.

T.Maltus o'zining «Nufus nazariyasi»ni tarixiy material va faktlardan foydalangan holda asoslab berishga harakat qilgan. Ammo u unumdorlikning pasayishi masalasi bo'yicha o'z dalillarida jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini muttasil kengaytirib boruvchi texnika taraqqiyotining ahamiyatini inkor etdi. Masalan, XIX asrning ikkinchi yarmida AQSh aholisi deyarli to'rt barobar ko'paydi, lekin shu bilan birga jamiyat a'zolarining o'rtacha daromadlari ham to'rt marta o'sdi. T.Maltus aholi zich joylashgan mamlakatlarga qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun tabiiy sharoiti yaxshi bo'lgan mamlakatlardan oziq-ovqat mahsulotlarini olib kelish imkonini beruvchi transport vositalarining tez rivojlana borishini ko'ra olmagan. Nihoyat, ingliz olimi o'lim darajasiga e'tibor bermagan (o'lim darajasi bilan aholining ko'payish darajasi nisbatan bir xil) va jamiyat farovonligining o'sishi tug'ilishning kamayishiga olib kelishini ham hisobga olmagan.

T.Maltusning nufus nazariyasi industrial jamiyatdan oldingi taraqqiyot bosqichlari uchun to'g'ri keladi, negaki unda ishlab chiqarishdagi asosiy rol ni tabiiy resurslar o'ynagan, texnika taraqqiyoti esa tasodifiy xarakterda bo'lgan. Sanoat inqilobi ingliz olimining aholi o'sishi va farovonlik darajasining oshishi birga mavjud bo'lmasligi to'g'risidagi prognozini yo'qqa chiqardi. Kishilar daromadlarining oshib borishi aholining o'sishini rag'batlantiradi, degan maltuscha konsepsiyadagi markaziy g'oyalardan birining ham noto'g'ri ekanligini

hayotning o'zi ko'rsatib berdi. Rivojlangan mamlakatlarda farovonlikning o'sishiga qaramay tug'ilish darajasining pasayishi kuzatilmoqda. Masalan, XX asrda AQSh real mahsulotlari 12 marta ko'paydi, aholi soni esa faqat 3 marta o'sdi. Demak, tovar va xizmatlar miqdori aholi sonidan ko'ra 4 marta ko'p oshgan.

Rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'payishiga bo'lgan moyillik yuqori emas. Nimaga? Buning asosiy sabablaridan biri shundan iboratki, hozirgi davrda yosh bolalar o'limi darajasining pasayishi ko'p bolalik bo'lish zarurligini bekor qiladi. Oldingi davrda yosh bolalar o'limi ko'p bo'lganidan ehtiyot shartdan ularning tug'ilishi ko'p bo'lgan. Ikkinchi asosiy sababi (Nobel mukofotining sohibi G.Bekker fikriga asosan) ko'pchilik ziyoli ayollar uyda bola boqib o'tirishdan ko'ra muayyan mansabdagi ijtimoiy ish bilan shug'ullanishni afzal ko'radilar. Oila ma'lum ma'noda ikkinchi o'ringa suriladi. Tug'ilishning kamayishiga ta'sir etuvchi uchinchi sabab urbanizatsiya –jamiyatning rivojlanishida shaharning ahamiyati oshib borishi hisoblanadi. Shahar hayot tarzi ko'p bolali oilalarning ko'payishini yoqlamaydi. Agar qishloqda bola yoshligidan yordamchi hisoblansa, shaharda esa o'z tarbiyasi uchun katta mablag' va vaqt sarflashni talab qiluvchi iste'molchi hisoblanadi.

Ammo qancha ajablanarli bo'lmasin, XX asrning oxiriga kelib industrial rivojlanish ijtimoiy pessimizmning kelajagi yo'qligiga barchada ishonch tuyg'usini uyg'otgan bir paytda T. Maltusning ko'plab g'oyalari yana faollashdi. Real hayotdan olingan ba'zi bir faktlarni ko'rib chiqamiz.

Qayerda ishlab chiqarish, ayniqsa, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi yomon tashkil etilgan bo'lsa, qayerda hosildorlik past, yig'ib olingani esa omborlarning yetishmasligidan chiriyoq bo'lsa, o'sha yerda T.Maltusning qayg'uli xulosalari o'z kuchini saqlab qolgan. Buni bugungi kunda ham ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar xalqlari his etib turibdi. Shu narsani hisobga olish kerakki, 83 % jahon iste'moli 20% aholiga to'g'ri keladi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar farovonligi darajasidagi farq kuchayib bormoqda. XX asrning 70-yillari

boshida ocharchilikdan qiynalganlar 400 mln. kishini tashkil etgan bo'lsa, 80- yillari – 500 mln., 90-yillari esa 700 mln. kishidan ko'pni tashkil etdi. BMT ning ma'lumoti bo'yicha hozir dunyoda 1 mlrd. 200 ming kishi kambag'al. Kam rivojlangan mamlakatlar turmush darajasini «jahon andozasi»ga «ko'tarish» uchun resurslardan foydalanishni 40 baravar ko'paytirishga to'g'ri keladi.

9.2. J.S. Millning iqtisodiy qarashlari

J.S. Mill (1806-1873) nafaqat iqtisodiyotga, balki iqtisodiyot bilan bir qatorda siyosiy fanlarga va falsafa fanlari rivojlanishiga katta hissa qo'shgan tug'ma qobiliyat egasi bo'lgan. Uning ulkan zakovat egasi bo'lishiga sabab yoshligida olgan kuchli ta'limi edi. Chunki uning otasi Jems Mill o'g'liga ta'lim berishni yoshligidan boshlagan. U 3 yoshligida grek tilini o'rgandi va 8 yoshligidan boshlab lotin tilini o'rgana boshladi. Shu bilan birga 13 yoshida matematika, kimyo, fizika, mantiq ilmini o'rganib bo'lgandan so'ng siyosiy iqtisodni o'rganishni boshladi. Uning rasmiy ta'lim olishi 15 yoshigacha tugallandi va keyingi 4 yilni Benhamning 5 jildli asarini tahlil qilishga bag'ishladi. Bu noodatiy kuchli ta'limning psixologik ta'siri oqibatida u 20 yoshida ruhiy tushkinlikka tushib qoladi, ammo ruxiy tushkunlik davridan so'ng Mill o'zini qo'lga oldi va o'z davri hamda barcha davrning yetuk namoyandasiga aylandi.

J.S. Mill o'zining birinchi siyosiy iqtisod bo'yicha «tajriba»sini 23 yoshida, ya'ni 1829-yil nashr etdi. 1843-yili unga shuhrat keltirgan «**Mantiq tizimi**» nomli falsafiy asari vujudga keldi. Asosiy asari «**Siyosiy iqtisod tamoyillari...**» bo'lib, u 1848-yili chop etilgan. Bu asar beshta kitobdan iborat: (1) «Ishlab chiqarish», (2) «Taqsimot», (3) «Ayirboshlash», (4) «Jamiyat rivojlanishining ishlab chiqarish va taqsimotga ta'siri», (5) «Davlatning bozor iqtisodiyotiga ta'siri to'g'risida». Bu asarning so'zboshida yozilishicha J.S. Mill iqtisodiy bilimlar darajasining yuksalib borishini va ilg'or zamonaviy g'oyalarni

hisobga olgan holda A.Smitning “Xalqlar boyligi ...” va D.Rikardoning “Siyosiy iqtisodning boshlanishi”ning yangilangan variantini yaratishni o‘ziga maqsad qilib qo‘ygan. Asarning ushbu yuqoridagi ko‘rinishda tuzilishi esa muallifning fikricha Smit-Rikardo iqtisodiy nazariyalarini izohlashda muayyan tartib va aniqlik kiritadi. J.S.Mill nafaqat iqtisodiy bilimlarni tizimlashtirdi va ommalashtirdi, balki uning tomonidan bir qator qoidalar rivojlantirildi va ularga aniqlik kiritildi, xulosa va yakuniy dalillar bilan yana ham ishonarli qilib asoslab berildi.

J.S.Mill siyosiy iqtisodni boylikning mohiyatini, uni ishlab chiqarish va taqsimlash qonunlarini tadqiqot qiluvchi fan sifatida ta’riflaydi. Shu bilan birga uning fikricha taqsimot tarixiy xarakterga ega bo‘lib, ishlab chiqarish qonunlari esa abadiy hisoblanadi.

Garchi J.S. Mill yuksak darajada iqtisodiy nazariyaning eksperti (mutaxassisi) bo‘lishiga qaramay u o‘zining aqliy qobiliyatini iqtisodiyotchilarni qiziqtirgan odatdagi muammolaridan ko‘ra ancha kengroq ijtimoiy masalalarga yo‘naltirdi. Jamiyatda insonlar rolini yaxshilashga harakat qilganligi sababli Millni ijtimoiy faylasuf, deb ham atashadi. Mill otasi va Rikardoning pessimistik (kelajakka ishonchsizlik) fikrlari o‘rniga jamiyatni rivojlantirish borasidagi optimizm (kelajakka ishonch)ni ilgari surdi. Uning ta’lim doirasi keng bo‘lishiga qaramay Millning fikrlariga asosan klassik iqtisodiyotdagi otasi Mill, David Rikardo, Adam Smit va Benxamning ta’limotlari tasir ko‘rsatgan. Mill iqtisodiyotga inson ijtimoiy faoliyatining bir ko‘rinishi sifatida qaraydi. Mill klassik liberal hamda ijtimoiy islohotchi edi.

Jon Styuart Millning iqtisodiy ta’limotlar rivojidagi o‘rnini aniqlash qiyin. U klassik davrning oxirida ijod qildi, ammo uning keng doirada fikrlay olishi klassik iqtisodchilar ta’limotlarini o‘zgartirishga sabab bo‘ldi. Uning iqtisodiy fikrlari bir vaqtning o‘zida klassik iqtisodiyotning yetuklik davri hamda iqtisodiy g‘oyalarning rivojlanishidagi yangi davrning boshlanishi hisoblanadi. Uning ikki yildan kamroq vaqtda yozilgan “Siyosiy iqtisod tamoyillari” asari birinchi marta 1848-yilda nashr qilindi. Kitobni yozish uchun Mill tomonidan qisqa vaqt sarflangan bo‘lsada, kitobda uning iqtisodiy

qarashlari yaxshi yoritilishi bilan bir qatorda ushbu fanda hal qilinishi kerak bo'lgan bir necha muammolar mavjudligi ta'kidlab o'tilgan. Mill Rikardo ta'limotini yanada aniqlashtirish hamda bu ta'limotlarga 19-asrning ikkinchi chorigida paydo bo'lgan yangi ta'limotlarni qo'shishni o'zining asosiy vazifasi, deb hisoblagan. U talab va taklifni tahlil qilishni rivojlantirish bilan birga xalqaro savdo nazariyalarini rivojlantirishga hissa qo'shgan buyuk tafakkur egasi bo'lgan.

Jon Styuart Mill o'zining "*Siyosiy iqtisod tamoyillari*" (1848 y) asarida (D.Rikardo tomonidan 1817-yilda "*Siyosiy iqtisodning boshlanishi va soliqqa tortish*" asari nashridan so'ng boshlangan kuchli tanqidlardan) D. Rikardoning iqtisodiy ta'limotlaridagi muhim g'oyalarini qutqarishga harakat qilgan. Millning asarlari uning g'oyalarini eng yuqori nuqtaga yetganligi bilan ajralib turadi, chunki uning asarlarida klassik iqtisodiy ta'limotning qaytadan ko'rib chiqishi hamda Rikardo ta'limotlarini saqlash, uning asosiy kamchiliklarini bartaraf etilishini ko'rishimiz mumkin. Millni iqtisodiyotga qo'shgan hissasini aytishdan oldin, Rikardoning ko'plab tanqidlaridan bir nechtasiga Millning bergan javoblarini tahlil qilish zarur. Ular uchta asosiy manbaga asoslangan.

Birinchisi, ingliz iqtisodiyoti borasida to'plangan amaliy ma'lumotlar va Rikardo iqtisodiy ta'limotlari o'rtasidagi farqlarning o'sib borayotganligi. Jumladan, Rikardo g'oyasining asosini tashkil qilgan Maltusning "Nufus qonuni"ga zid ravishda aholi sonining oshib borishi bilan kishi boshiga daromadning o'sib borayotganligi "Nufus qonuni"ga ko'ra kamayishi kerak edi, lekin texnologiyalarning tez rivojlanishi natijasida qishloq xo'jaligining o'sib borayotganligi kuzatilgan.

Ikkinchidan, iqtisodiyot fani borgan sari kasbga aylanib bormoqda va mos ravishda qabul qilingan ta'limotlarga ko'proq tanqidiy fikrlar bildiriladi. Iqtisodchilar Rikardoning nazariy g'oyalari, ya'ni qiymatning mehnat nazariyasi va narxlarni belgilashda foydaning rolini hamda uning talabga bo'lgan ta'sirini aniqlash asosida ishlashni boshlashdi.

Uchinchidan, iqtisodiy g'oyalarning texnik tarkibiga e'tibor bermasdan kelayotgan bir qator gumanitar va jamiyatshunos yozuvchilar Rikardoning iqtisodiy ta'limotlarini o'zida aks ettirgan va rivojlanayotgan kapitalistik iqtisodiy ta'limotlarni tanqid qilishdi.

Bir qator iqtisodiy ta'limotlar va hodisalar D.Rikardo ta'limotlarining tanqidi natijasida vujudga keldi. Sey qonuni, D.Rikardo va Djems Millar tomonidan ilgari surilgan nazariya, ya'ni iqtisodiyot avtomatik ravishda to'liq bandlikni ta'minlashi, talab va taklif asosida o'zini o'zi tartibga solishi, ba'zi ortodaksal iqtisodchilar jumladan, K.Marks tomonidan rad qilindi. Bundan tashqari Fransiya, Shvetsariya, Germaniya va Angliya sotsial adabiyoti namoyondalari tomonidan klassik ta'limot, ya'ni iqtisodiy kelishuv kapitalistik iqtisodiyotning to'siqlardan xoli bo'lishi orqali eng yaxshi natijalarga erishishiga shubha bildiriladi. XIX asrdagi bu ta'limotning eng kulminatsiasi Marksning "Kapital"i edi.²⁰

J.S.Mill klassik iqtisodiy maktabni yakunlovchilaridan biri sifatida iqtisodiy ta'limotlarning rivojlanishiga juda katta hissa qo'shdi. Biz uning asosiy iqtisodiy nazariyalarini quyida ko'rib chiqamiz.

Unumli mehnat nazariyasi. J.S.Millning bu nazariyasi o'z mohiyatiga ko'ra A.Smit nazariyasi bilan hamohang. J.S.Millning ta'kidlashicha *faqat unumli mehnat* (natijasi ko'rinib turadigan mehnat) "*boyluk*" ya'ni "*moddiy ne'matlar*"ni yaratadi. Uning nazariyasidagi yangilik shundan iboratki, mulkni muhofaza qiluvchi mehnatni va jamg'armalarni ko'paytirishga imkon beruvchi malakaga ega bo'lish uchun sarflanadigan mehnatni ham unumli, deb hisoblaydi. J.S.Millning tasdiqlashicha agar bu iste'mol "jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini qo'llab-quvvatlasa va ko'paytira", unumli mehnatdan keladigan daromadlar unumli iste'mol hisoblanadi. Uningcha *unumsiz mehnatdan keladigan har qanday daromad bu faqat unumli mehnat bilan yaratilgan daromadning oddiy qayta taqsimlanishidir*. Agar u ishchining va uning oilasining yashashi uchun zarur bo'lgan vositalar

---

²⁰ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 171-172-b.

minimumini ta'minlasa hatto ish haqi iste'moli unumli hisoblanadi, uning "zeb-ziyat" keltiradigan qismi esa unumsiz hisoblanadi.

J.S.Mill qiymat, almashuv qiymat, iste'mol qiymat tushunchalarini ko'rib chiqadi. Uningcha, qiymat ishlab chiqarish sohasiga emas, balki muomala sohasiga xos hodisa hisoblanadi va bir tovarni boshqa tovarga, shu jumladan, pulga ayirboshlash uchun xarakterli bo'lgan o'rtadagi nisbat hisoblanadi; bunday nisbat bozorda o'rnatiladi. Qiymat (qimmat) nisbiy tushuncha bo'lganligi sababli u barcha tovarlar bo'yicha birdaniga oshishi mumkin emas. Almashuv qiymat (tovar bahosi) talab va taklif muvozanatlashgan nuqtada, ya'ni talab va taklifga qarab o'rnatiladi, ishlab chiqarish xarajatlari esa taklifni aniqlab beruvchi omil sifatida tavsiflanadi. Tovar qiymatning puldagi ifodasi, uning bahosi hisoblanadi. Baho bevosita raqobat asosida o'rnatiladi. Raqobat esa xaridor arzon olishga, sotuvchi esa qimmat sotishga intilishi sababli kelib chiqadi. Erkin raqobatda bozor bahosi talab va taklif darajasiga qarab o'rnatiladi. Aksincha, «monopolist o'z ixtiyoricha xohlagan yuqori bahoni o'rnatishi mumkin, faqat u xaridor sotib olishi yoki xohishi mumkin bo'lgan bahodan yuqori bo'lmasa bas; ammo bunga u faqat taklifni kamaytirish yo'li bilan erishishi mumkin».

Uzoq davr mobaynida tovar bahosi uning ishlab chiqarish xarajatlaridan past bo'lishi mumkin emas, negaki hech kim o'z zarariga ishlashni xohlamaydi. Shuning uchun talab va taklif o'rtasidagi barqaror muvozanat «qachonki buyumlar bir-biriga faqat ularning ishlab chiqarish xarajatlariga mos ravishda ayirboshlangandagina o'rnatiladi».

Kapital va foyda nazariyasi. J.S.Mill jamg'arish natijasida vujudga keladigan mehnat mahsulotlari zaxirasini kapital, deb atagan. Ishlab chiqarish faoliyati kapital miqdori bilan chegaralanadi. Kapitalning har bir ko'payishi ishlab chiqarishning kengayishiga olib keladi. Agar mehnat qilishga qobiliyatli kishilar topilsa va ular yeyishi uchun ovqat bo'lsa, ulardan qandaydir ishlab chiqarishda doimo foydalanish mumkin. Chunki investitsiyaning asosi sifatida kapitalning tashkil topishi ish bilan bandlik doirasini kengaytirish imkonini beradi

va agar «boylarning unumsiz xarajatlari» hisobga olinmasa, ishsizlikka barham berishi mumkin.

Ammo J.S.Millning ta'kidlashicha kapitalning rivojlanishiga boshqa cheklanishlar ham xos. Ularning biri – kapitaldan keladigan daromadlarning kamayishidir. Uni J.S.Mill kapitalning me'yorli unumdorligining pasayishi sababli kelib chiqadi, deb tushuntiradi. Masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari miqdorini ko'paytirish ushbu miqdor ekvivalentiga nisbatan ko'proq mehnat sarflash evazigagina bo'lishi mumkin. Boshqacha bo'lishi aslo mumkin emas.

Umuman foyda to'g'risidagi masalani tushuntirib berishda J.S.Mill D.Rikardo qarashlariga asoslanadi. O'rtacha foyda me'yorining vujudga kelishi shunga olib keladiki, bunda foyda ishlatilayotgan kapitalga mutanosib bo'ladi, baho esa – xarajatlarga. «Sarf-xarajatlar, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlari bir xil bo'lgan joyda foyda ham bir xil bo'lishi uchun, narsalar bir-biriga mutanosib tarzda ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha ayirboshlanishi kerak, ishlab chiqarish xarajatlari bir xil bo'lgan narsalar bir xil qiymatga ega bo'lishlari kerak, shuning uchun faqatgina bir xil xarajatlar bir xil daromad olib keladi».

J.S.Millning yozishicha rentaga o'xshagan, maxsus ko'rinishga ega bo'lgan foyda ham amal qiladi. Gap amalda nisbatan ustunlikka ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi yoki savdogar to'g'risida boradi. Modomiki, uning raqobatchilari bunday ustunlikka ega emas ekan, unda «u mahsulot qiymatini aniqlab beruvchi ishlab chiqarish xarajatlariga qaraganda kam xarajat sarflab bozorga tovar chiqarishi mumkin. Bunda ... ustunlikka ega bo'lgan kishi renta oluvchiga o'xshab ketadi».

J.S.Mill foydaning vujudga kelish sababini xuddi A.Smit va D.Rikardo kabi tushuntiradi: «Foyda ayirboshlash natijasida emas..., balki mehnatning unumdorlik kuchi natijasida vujudga keladi... Agar mamlakatdagi barcha mehnatkashlar tomonidan yaratilgan mahsulot mehnatkashlar ish haqi ko'rinishida iste'mol qiladigan mahsulotdan 20 foizga ko'p bo'lsa, unda bahoning qanday bo'lishidan qat'iy nazar foyda 20 foizni tashkil etadi».

Pul, kredit va savdo inqirozi nazariyalari. Pulning mohiyatini J.S.Mill pulning miqdoriy nazariyasidan kelib chiqqan holda tahlil qiladi. U bu bilan o'zini pulning miqdoriy nazariyasi tarafdori ekanligini ko'rsatadi. Bu nazariyaga muvofiq pul miqdorining ko'payishi yoki kamayishi tovarlar bahosining nisbiy o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. Ammo agar uning miqdorining ko'payishi oldi-sotdi miqdorining ko'payishiga (yoki yalpi daromadga) muvofiq kelsa, faqat birgina pul miqdorining ko'payishi bahoning oshishiga olib kelmaydi. Uningcha boshqa barcha sharoitlar bir xil bo'lganda *"pulning qiymati pul miqdoriga teskari mutanosiblikda o'zgaradi: pul miqdorining har qanaqasiga ko'payishi uning qiymatini pasaytiradi, pulning har qanaqasiga kamayishi esa, uning qiymatini bir xil mutanosiblikda oshiradi... Bu – pulning maxsus xususiyati"*. Qachonki pul mexanizmi buzilsa, faqat shundagina iqtisodiyotda pulning ahamiyati sezila boshlaydi.

So'ngra J.S.Mill kreditning tabiati va uning iqtisodiyotdagi o'rnini tadqiq qilishga o'tadi. Bu yerda J.S.Mill o'zini A.Smit va D.Rikardo g'oyalarini ommaviylashtiruvchi oddiy iste'dod egasi sifatida emas, balki chuqur o'ziga xos tadqiqotchi ekanligini namoyon etadi: «Kredit mamlakatning ishlab chiqarish resurslarini ko'paytirmaydi, lekin kredit tufayli ular ishlab chiqarish faoliyatida ancha to'liq ishlatiladi». Kredit manbai ayni chog'da unumli iste'molda bo'lmagan pul shaklidagi kapital hisoblanadi. Foiz to'lash evaziga kredit beruvchi asosiy instrument sifatida depozitli banklar tashkil topadi. Bunda bank krediti bahoga taklifning o'sishi qanday ta'sir ko'rsatsa, xuddi shunday ta'sir ko'rsatadi.

Kredit to'lovga qobil talabni kengaytirgach va subyektlarning istaklariga ta'sir ko'rsatgach, savdo kon'yunkturasini keskin o'zgartirib yuboradi. Muayyan tovarning bahosi oshishi kutilsa, savdogarlar bundan foyda olishga bo'lgan o'z moyilliklarini namoyish etadilar. Agar bunda bahoning oshishi yuqori va uzoqqa cho'ziladigan bo'lsa, unda u boshqa chayqovchilarni ham o'ziga tortadi. Ular tovarlar xaridini kuchaytiradilar, bu esa beriladigan ssuda miqdorini ko'paytiradi, bahoni

oshiradi. Bir oz vaqt o'tgandan keyin bahoning o'sishi to'xtaydi va tovarlarni o'z qo'llarida ushlab turganlar foyda olish vaqti kelganini his qiladilar va ularni sotishga kirishadilar. Baho pasaya boshlaydi, tovar egalari katta zarar ko'rmaslik uchun bozorga shoshiladilar, bunday vaziyatdagi bozorda xaridorlar unchalik ko'p bo'lmaganligi sababli baho oldin oshganiga qaraganda ancha tez pasayib boradi.

Shunga o'xshagan bir oz tebranishlar kredit bo'lmagan paytda ham bo'lib turadi. Ammo pul miqdori o'zgarmagan vaqtda bir xil tovarlarga bo'lgan ajiotaj talab boshqa tovarlarning bahosini pasaytiradi. Lekin kreditdan foydalanilganda, iqtisodiy subyektlar qo'shimcha pul manbayiga ega bo'ladilar. Bunday vaziyatda chayqovchilik barcha tovarlarni birdaniga qamrab olishi mumkin. Natijada savdo inqirozi kelib chiqadi.

Savdo inqirozi uchun «chayqovchilikning jonlanishi ta'sirida oldin oshgan baholarning tez pasayib borishi tipik hol hisoblanadi. Baholar qaysi nuqtadan oshishga boshlagan bo'lsa, shu nuqtagacha pasayishi mumkindek tuyuladi yoki iste'mol va taklif o'zini oqlaydigan darajagacha pasayadigandek bilinadi. Ammo ularning pasayishi ancha chuqur bo'ladi, negaki har bir kishi zarar ko'rayotgan paytda, ko'pchilik esa bankrotga uchragan bir davrda, hatto ishonchli va atoqli firmalar o'zlari o'rganib qolgan kreditni zo'rg'a olishlari mumkin. Bunday vaziyat shuning uchun sodir bo'ladiki, hech kimda qarzga bergan mablag'ini o'z vaqtida qaytarib olishga ishonch bo'lmaydi. Favqulodda sharoitda bunga vahimachilik kelib qo'shiladi. Pul qisqa muddatga deyarli har qanday foiz to'lash sharti bilan qarzga olinadi, tovarlarni sotishda esa, darhol naqd pulga xarid qiluvchilar shartlaridan ko'riladigan har qanday zararga e'tibor berilmaydi. Demak, savdo inqirozi davrida baholarning umumiy darajasi shu qadar pasayadiki, oldingi inqirozgacha bo'lgan chayqovchilik davri mobaynida osha boshlagan darajadan ham past bo'ladi». O'z mohiyatiga ko'ra, bu iqtisodiy fikrlar tarixida birinchi marta iqtisodiyotning pasayish dinamikasi pullik jihatlarining ifoda etilishidir.

Bu yerda J.S.Mill S.Sismondi taklif qilgan iqtisodiy pasayish (inqiroz) tushunchasiga qo'shilmadi. Uning fikricha inqiroz umumiy ortiqcha ishlab chiqarish natijasi hisoblanadi, deyish katta xatodir. «Bu faqat ortiqcha chayqovchilik xaridining oqibatidir... Uning bevosita sababi kreditning qisqarishi hisoblanadi, bartaraf qilish vositasi esa – taklifni kamaytirish emas, balki ishonchni tiklashdir». Bu ma'noda J.S.Mill J.M.Keynsning o'tmishdoshidir.

J.S.Millning tasdiqlashicha konvertatsiyalashgan qog'oz valyutalar sharoitida oltinning chetga chiqib ketishi yuzaga kelishi sababli baholar uzoq vaqt oshishi mumkin emas. Biroq qog'oz pullar konvertatsiyalashmaganda (ularni oltinga almashtirish mexanizmi yo'q) baholarning oshishi chayqovchilik shov-shuv (bum)i ning kelib chiqishiga olib kelishi va inqirozlarni keltirib chiqarishi mumkin. 1825-yildagi inqiroz bunga misol bo'la oladi. Ammo keyingi 1847- yildagi inqiroz esa foiz stavkasining keskin o'sishi natijasi hisoblanadi. Savdo inqirozlari davrida «pul talabidan ko'ra tovarlarning ortiqchaligi yuzaga keladi, ya'ni pul taklifining yetishmasligi kelib chiqadi».

Iqtisodiy taraqqiyot nazariyasi. Iqtisodiy taraqqiyot J.S.Mill ta'limoti bo'yicha fan-texnika taraqqiyoti, shaxsning va mulkning rivojlanishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarish va jamg'arish ko'payadi, soliqlar ancha erkinlashadi, ko'pchilik kishilarning ishbilarmonligi oshadi, kooperatsiya takomillashib va rivojlanib boradi. Bularning barchasi samaradorlikning o'sishiga, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishiga va qiymatning pasayishiga olib keladi (oziq-ovqat va xomashyo qiymatidan tashqari).

J.S.Millda kapital evolyutsiyasi D.Rikardo nazariyasiga o'xshab ketadi. Foyda me'yori pasayib boradi, asta-sekin minimum darajaga intiladi, lekin bu holat hali ham kapitalni jamg'arishga va jamg'arilgan vositalardan unumli foydalanishga undaydi. Foiz me'yorining minimum darajasiga bo'lgan intilishni chetga kapital chiqarish va eksportni ko'paytirish bilan sekinlashtirish mumkin. Bunda foyda me'yorini pasaytiruvchi kapitalning ortiqcha qismi chetga chiqib ketadi; bu yerda kapital yo'qolmaydi, balki u yangi bozorlarni tashkil etish va chetdan arzon tovarlarni olib kelish uchun ishlatiladi.

Kapitalning bir qismining chetga chiqib ketishi foydani va foiz me'yorini oshirib, jamg'armaga bo'lgan yangi intilishni keltirib chiqaradi. U shuningdek, foyda me'yorining pasayish moyilligi davlat xarajatlarini oshirishga qarshi bo'lgan dalillarni kuchsizlantiradi, deb hisoblaydi.

Ko'rilayotgan kapital harakatining oxirgi natijasi bu iqtisodiy yuksalish uchun kurash to'xtagan paytdagi turg'unlik holati hisoblanadi. Ammo J.S.Mill agar turg'unlik holati ishlab chiqarishning yuqori darajasida yuzaga kelgan bo'lsa, unga ijobiy munosabatda bo'lgan «Faqat dunyodagi qoloq mamlakatlarda ishlab chiqarishni ko'paytirish eng asosiy vazifa hisoblanadi. Ancha rivojlangan mamlakatlarda taqsimotni takomillashtirish iqtisodiy zaruratga aylandi». Uning fikriga ko'ra hech kim kambag'al bo'lmagan, hech kim boylikka intilmagan va birovlarining oldinga chiqib olishga qilgan harakati tufayli boshqalarning orqaga surib tashlanishi xavfi bo'lmagan vaziyatdagi jamiyat odamlari uchun eng yaxshi yashaydigan jamiyat hisoblanadi. Bunday turg'unlik davrida madaniyatning barcha shakllarini rivojlantirish, ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyot uchun imkoniyatlar cheklanmagan bo'ladi.

Odam o'zi yaratmagan narsalarga uning egalik qilish huquqini adolatsizlik, deb hisoblovchi xususiy mulk tanqidiga J.S.Mill qarshi chiqdi. Masalan, ishchilar fabrikada barcha mahsulotni yaratadi, lekin uning ko'pchilik qismi boshqa birovga tegadi. «Bu e'tirozga javob shundan iboratki, fabrikada mehnat tovar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan sharoitlarning biri hisoblanadi xolos. Ishni materiallarsiz, asbob-uskunalarsiz hamda ishlab chiqarish paytida ishchilarni ta'minlash uchun oldindan tayyorlangan yashash vositalari zaxiralarisiz bajarib bo'lmaydi. Bu narsalarning hammasi o'tgan mehnat mahsuli hisoblanadi. Agar ishchilar bu narsalarga ega bo'lganda, ularda mahsulotni boshqa birovlar bilan bo'lishishga zarurat bo'lmas edi. Ammo ishchilarda bu narsalar bo'lmaganligi uchun ular ekvivalentning bir qanchasini (mahsulotlarning bir qismini—muallif) ushbu narsalarga egalik qiluvchi kishilarga berishi kerak». Ammo xususiy mulk

doirasidan yer chiqarib tashlanishi lozim (chunki u mehnat mahsuli hisoblanmaydi).

Ijtimoiy masalalar. Ko'pchilik klassiklarning konsepsiyasida mehnatning qiymati ishchining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan narsalarning qiymati bilan aniqlanadi. Ish haqi talab va taklif nisbatiga bog'liq holda mehnat qiymati atrofida tebranib turadi. Bu qonunning amal qilishi kishilarning xohishiga bog'liq bo'lmaydi va shuning uchun yollanma ishchilarning ahvolini yaxshilashga yo'naltirilgan har qanday ijtimoiy chora-tadbirlar befoya. Ishchilarning ahvolini yaxshilash iqtisodiyotda kapital qo'yilmasini kengaytirish (mehnatga talab oshadi) yoki aholi o'sishini kamaytirish (mehnat taklifi qisqaradi) bilan amalga oshirilishi mumkin. J.S.Mill dastlab ushbu tamoyillarni yoqlab chiqqan bo'lsada, ammo keyinchalik undan voz kechadi.

Sotsialistlar g'oyasining ta'siri va taqsimot qonunlarining tarixiy karakterini tan olishi (tarixiy bo'lganidan ularni o'zgartirish mumkin) ingliz iqtisodchisini klassik maktabning qator qoidalaridan voz kechishga majbur etdi. U ijtimoiy islohotlarning keng dasturini ilgari surdi va o'z takliflarini bildirdi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirish yo'li bilan yollanma mehnatni tugatish, J.S.Mill fikricha mehnatga bo'lgan qiziqishni yo'qotadi. Shuning uchun kapitalistik korxonalar o'rniga kooperativ birlashmalarni tashkil etish zarur, unda ishchilar bir vaqtning o'zida mulk egasi ham hisoblanadi. U kasaba uyushmalarining rivojlanishi, kapitalistik korxonalarning foydasini taqsimlashda ishchilarning ishtirok etishi tarafdori bo'lgan.

2. Yer rentasini yer solig'i yordamida umumlashtirish. Renta yollanma mehnat kabi iqtisodiy erkinlik tamoyillariga zid. Renta yer egasiga emas, balki jamoaga (qishloq kooperativlariga) yoki barcha jamiyatga tegishli bo'lishi kerak.

3. J.S. Mill mayda yer egalarini qo'llab-quvvatlaydi. Uning fikricha, o'z yerida ishlovchi ko'pchilik dehqonlar renta to'lashdan ozod, ular mustaqil va tashabbuskor, shuningdek, yollanma ishchilardan farqli ravishda haddan tashqari o'z oilasini kengaytirishga moyil emas.

J.S. Mill o'zining ijtimoiy islohotlar dasturida «amaldagi individual erkinlik bilan Yer sharidagi tabiiy boyliklarga egalik qilishning umumiyligini va mehnat daromadlarida barchaning baravar ishtirok etishini birlashtirish»ga harakat qildi. Bunda u go'yoki bir-biriga qarshi ikki yo'nalish: iqtisodiy erkinlik prinsipi bilan ijtimoiy adolat prinsipini birlashtirmoqchi bo'lgandek tuyuladi. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti tajribasi buning mumkin ekanligini ko'rsatib berdi.

9.3. J.B.Seyning iqtisodiy ta'limoti

Yevropadagi ko'pchilik rivojlangan mamlakatlar va AQShda butun XIX asr davomida, ya'ni klassik siyosiy iqtisodning marjinalizm bilan o'rin almashish davriga qadar, klassik maktab g'oyalari va konsepsiyalarining keyingi rivojlanishida A.Smit ta'limoti asos bo'lib keldi. Shu ma'noda Fransiyada A.Smit g'oyalari ancha izchil va ijodiy davom ettirgan olim **Jan Batist Sey (1767–1832)** hisoblanadi.

U 1767-yil 5-yanvarda Lionda savdogar oilasida tug'ildi. Oilaviy tadbirkorlik an'analarni davom ettirish uchun zarur bo'lgan bilimni olish bilan birga, J.B.Sey o'z bilimini mustaqil oshirish, ayniqsa, siyosiy iqtisodni o'rganish bilan shug'ullandi. Keyinchalik ma'lum bo'lishicha u A.Smitning "Xalqlar boyligi" asariga asosiy e'tibor qaratgan. Undagi g'oyalarni ommaviylashtirish, uning fikricha Fransiya manfaatlariga ham, shuningdek, barcha insoniyat manfaatlariga ham xizmat qiladi.

J.B.Sey hayotda har xil mashg'ulot turlari bilan shug'ullandi. U savdo kontorasi nazoratchi bo'lib ishladi, Fransiya armiyasida xizmat qildi, nufuzli jurnal muharriri bo'ldi, davlat muassasalarida ishladi. Ammo uning hayotidagi asosiy ishi – iqtisodiy bilim sohasidagi tadqiqotidir. U o'zining «**Siyosiy iqtisod traktati**» (1803) asarida A.Smit konsepsiyasini tizimlashtirishga, uni keng xalq ommasi uchun tushunarli qilib berishga harakat qildi. Unda J.B.Sey sanoatning yuksalishiga va xalq boyligini ko'paytirishga to'sqinlik qiluvchi "man etuvchi tizim"ga qarshi chiqdi. «Traktatdagi» iqtisodiy liberalizm

to'g'risidagi g'oya xususan, davlatning iqtisodiyotga va xo'jalik hayotini qayta qurishga aralashmasligi to'g'risida g'oyaning amalga oshirilishi harbiy-sanoat boshqaruvini o'sha davr Fransiya hukumatidagi real hukmronlikdan mahrum qilgan bo'lar edi.

Napoleon "Traktat" bilan tanishib chiqqach, uning muallifini suhbatga chaqirgan va unga o'z asarini tubdan qayta ishlashni taklif qilgan. J.B.Sey bu taklifni rad etdi va siyosiy "sahnadan" ketishga majbur bo'ldi.

Ammo tinib-tinchimas J.B.Sey o'zining xususiy ip yigirish fabrikasini ochdi. Keyinchalik, 1813-yili uni sotib, topgan puliga «Traktat»ni ikkinchi nashrdan chiqarish uchun Parijga qaytib keldi. Asar 1814-yili chop etiladi, so'ngra qisqa vaqt ichida yana uch marta 1817, 1819 va 1826-yillarda qayta nashr etildi. Bu asar tez orada juda ko'p tillarga tarjima qilindi.

Fransiyada Napoleon tuzumining yemirilishi bilan vujudga kelgan o'zgarishlar J.B.Seyning iqtisodchi-olim va jamiyat arbobi sifatidagi nomini oqladi. U ruhlanib, siyosiy iqtisod bo'yicha o'z asarlari ustida ishlashni davom ettirdi, ko'p leksiylar o'qidi va ularda iqtisodiy nazariya qoidalarini tizimlashtirish va ommaviylashtirish mahoratini namoyish etdi. J.B.Sey asarlarida iqtisodiy fan sof nazariy va tavsifiy fanga aylandi. U iqtisodiy nazariyadan siyosatning, ideologiyaning va statistikaning ajralib chiqishini ma'qulladi.

«Sey qonuni». J.B.Sey A.Smitning erkin bozor, bahoning erkin shakllanishi, ichki va tashqi savdo, tadbirkorlarning cheklanmagan erkin raqobati va proteksionizmning har qanday ko'rinishiga yo'l qo'ymaslik tamoyillarini qo'llab-quvvatladi va ularni ko'klarga ko'tardi. Agar bu tamoyillar qo'llanilsa, J.B. Sey bashoratiga ko'ra ortiqcha ishlab chiqarish ham, ijtimoiy mahsulotni to'la iste'mol qilmaslik ham bo'lmaydi, ya'ni iqtisodiy inqirozlarning obyektiv zarurligi kelib chiqmaydi. U bu g'oyani rivojlantirib, o'zining «bozor qonuni»ni yaratdi. U "Sey qonuni" deb ataladi. Bu qonunning mohiyatiga ko'ra **har qanday ishlab chiqarish daromadlarni keltirib chiqaradi, bu daromadlarga qiymati ularga teng bo'lgan tovarlar sotib olinadi,**

yalpi talab esa hamisha yalpi taklifga teng bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, tovarlar taklifi o'zi uchun shaxsiy talabni yaratadi, ya'ni o'z tovarini sotib daromad olgan har bir kishi ushbu daromadga mos ravishda talabni keltirib chiqaradi (boshqa tovarlar sotib olinadi).

Agarda hamma ishlab chiqarilgan tovarlarni bozorga yetkazish uchun yetarli sotuv kuchi vujudga keltirilsa, bozorda bu sotuv kuchidan foydalanishni nima kafolatlaydi? Sey qonunida quyidagi oddiy javob keltirilgan: taklif o'z talabini o'zi yaratadi. Bunda muammo bo'lmisligi mumkin, lekin taklif potensial talab yaratadi, biroq potensial talab bozorda haqiqiy talab sifatida qo'llanilish yoki qo'llanilmasligini hal qilish kerak. Rikardo, Jeyms Mill va Sey bunga barcha potensial sotuv qobiliyati iste'molchi yoki tovar ishlab chiqaruvchi uchun talab sifatida bozorga qaytarilgan, degan oddiy yondashuv bilan murojaat qildilar. Mantiqan olganda ular Smitning investitsiya kiritish qarorini saqlab qolish qarori vaziyatiga qaytdilar. Ular zaxira to'plash imkoniyatini rad etdilar, ya'ni hech kim oltinni qutida qulflab saqlolmaydi. Ularning tizimida pul faqatgina ayirboshlash vositasi bo'lgan, shunday qilib ular depressiya yoki turg'unlikning pulga oid sabablarining ehtimolini rad etganlar. Klassiklar izohiga ko'ra Sey qonunining kamchiliklari bor, Maltus hech qachon bu qiyinchiliklarni aniq namoyish etmagan. U qabul qilingan taxminlar o'z isbotiga muhtoj bo'lishi narariyasini rad etishga uringan. U bu nazariya noto'g'ri bo'lgan, deb gumon qilgan, lekin u hech qachon bunday tanqid yoki daromadlar miqdori va iqtisodiy o'sish darajasining hal qiluvchi omillarining muqobil nazariyasini aniq ifodalab berolmagan.²¹

Demak, jamiyat miqyosida taklif va talab muvozanatlashadi, ortiqcha ishlab chiqarish bo'lmaydi. Ortiqcha ishlab chiqarish faqat ayrim tarmoqlarda boshqa tarmoqlardagi kam ishlab chiqarish hisobiga vujudga keladi. Boshqacha qilib aytganda, ko'p ishlab chiqarishdan qo'rqmaslik kerak, faqat ayrim tovarlarning ortiqcha ishlab chiqarilish xavfi tug'ilishi mumkin. «Sey qonuni» nomini olgan bu qoida klassiklar

---

²¹ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 159-162-b.

makroiqtisodiy nazariyasining asosini tashkil etdi va keyinchalik J.M.Keyns tomonidan inkor etildi. J.M. Keynsning tasdiqlashicha, odamlar daromadlarning barchasini iste'molga sarflamaydilar, balki ularning bir qismini jamg'arib boradilar. Bu esa shunga muvofiq ravishda yalpi talabni kamaytiradi, ish bilan bandlikni qisqartiradi. Pirovard natijada bunday holat Sey qonunining noto'g'ri ekanligini keltirib chiqaradi. Chunki bu qonunga muvofiq iste'molga sarflanishi kerak bo'lgan daromadning bir qismi jamg'armaga ajratiladi. Demak, yalpi taklif bilan u keltirib chiqaradigan yalpi talab o'rtasidagi muvozanat buziladi.

Ammo «Sey qonuni»ning muhim tomoni shundan iboratki, iqtisodiy liberalizmning barcha prinsiplariga jamiyat tomonidan rioya qilinsa, ishlab chiqarish (taklif) o'ziga mos ravishda iste'molni (talabni) keltirib chiqaradi, ya'ni tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish A.Smitning «tabiiy tartib» (pulning passiv roliga asoslangan mehnat natijalarini ayirboshlash) sharoitida albatta, shunday daromadlarni keltirib chiqaradiki, ularga bu tovar va xizmatlar erkin amalga oshiriladi. Iqtisodiy liberalizm konsepsiyasining barcha tarafdorlari tomonidan «Sey qonuni» shu ko'rinishda qabul qilingan va bozorda bahoning erkin tashkil topishi xo'jalik konyunkturasidagi o'zgarishga darhol moslasha oladi, iqtisodiyotning o'zini o'zi tartibga solib turishini kafolatlaydi, deb hisoblagan.

Haqiqatan ham agar pul faqat hisob-kitob birligi hisoblangan barterli iqtisodiyot amal qiladi, desak unda taklif miqdori talab miqdoriga teng bo'ladi, ortiqcha ishlab chiqarish bo'lmaydi. Bu Sey qonunining mohiyatini tashkil etadi.

Qiymat va ishlab chiqarish omillari nazariyalari. Klassik iqtisodiy maktab vakillari ichida J.B.Seyning qiymat nazariyasi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. A.Smit, D.Rikardo, sotsial-utopistlar, S.Sismondi, K.Marks va boshqa bir qator iqtisodchilar tovar qiymatining yagona manbayi mehnat, deb hisoblaganlar. J.B.Seyda bu muammoga ikki xil yondashuv mavjud: u bir joyda tovar qiymati kapitalga, ish haqiga va yer rentasiga bo'lgan xarajatlaridan tashkil topadi, degan

bo'lsa, ikkinchi bir joyda qiymat foydalilik bilan aniqlanadi, deydi. J.B.Sey foydalilik bilan buyumning (tovarning) qimmati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniq qilib ko'rsatib berdi. «Foydalilik bu qiymat o'Ichovidir», – deb yozadi J.B.Sey. Bu bilan u tovar qiymati nafaqat mehnat sarflari bilan, balki mahsulotning foydalilik darajasi bilan ham o'Ichanishi mumkinligini aytib berdi.

J.B.Sey tovar qiymatining yaratilishida ishlab chiqarishning uch omiliga (mehnat, kapital, yer) alohida e'tibor bergan. Uning tasdiqlashicha bu omillar tovar qiymatini yaratishda bir xil ishtirok etadi, barcha mahsulotning umumiy qiymati esa uch sinf – ishchilar, kapitalistlar va yer egalari daromadlaridan tashkil topadi. J.B.Seyning uch omil nazariyasiga muvofiq «mehnat» omili ishchilarning daromadi sifatida ish haqi yaratadi, «kapital» omili kapitalistlarning daromadi sifatida foyda yaratadi, «yer» omili yer egalarning daromadi sifatida renta yaratadi. Demak, bo'lyik yaratishda ishlab chiqarishning har bir omili qatnashadi (Smitda faqat unumli mehnat bo'lyik yaratadi, deyiladi). J.B.Sey yuqorida ko'rsatilgan omillar (mehnat, kapital, yer) ishchilar, kapitalistlar va yer egalarning daromadlarini yaratishda mustaqillikka ega ekanligini qayd qilib o'tadi.

Demak, J.B.Sey nazariyasida tadbirkorlarning cheklanmagan erkin raqobati sharoitida ishlab chiqarish omillarini va jamiyatdagi sinflarni ekspluatatsiya qilish inkor etiladi. Uningcha, ishlab chiqarishda tadbirkorlar (ular ishlab chiqarishni tashkil etadilar va boshqaradilar), yer egalari (tovar ishlab chiqarish uchun tabiiy materiallarni beradilar) va ishchilar (tayyor mahsulot yaratadilar) o'zaro ta'sirda bo'ladilar va bir-birlarini to'ldirib boradilar. Ishlab chiqarish jarayoni qatnashchilari bir-birlariga qarshi turmaydilar, aksincha, bir-birlarini to'ldirib turadilar.

Ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratilgan ijtimoiy mahsulot qiymati ushbu omil egalari daromad sifatida taqsimlanadi, xususan, tadbirkor daromadi, J.B.Seyning aniqlab berishicha bu uning qobiliyati, iste'dodi, faoliyati va boshqaruvi uchun to'lanadigan haq. Uning fikricha kapitalning oshib borishi bilan «quyi sinflarning» ahvoli yaxshilanib boradi va ularning ko'pchiligi «yuqori sinf» safini to'ldirib boradi.

J.B.Sey kompensatsiya nazariyasiga asos soldi. Mashinalar dastlab ishchilarni ishlab chiqarishdan siqib chiqaradi, keyinchalik, pirovard natijada esa ish bilan bandlikni oshiradi va mahsulot ishlab chiqarishni arzonlashtirish hisobiga ularga katta foyda keltiradi. Uning ifoda etishicha, «ishlab chiqarishdagi texnik yangiliklardan boshqalarga nisbatan ishchilar sinfi ko‘proq manfaatdor». Umuman, iqtisodiy ta‘limotlar tarixida J.B.Seyning nomi bozor iqtisodiyoti sharoitida sinflar manfaati uyg‘unligiga cheksiz ishongan olim sifatida tilga olinadi.

J.B.Seyning o‘tmishdoshlari «haqiqiy» boylik yaratadigan iqtisodiyot tarmoqlarini (merkantilistlar tashqi savdoni, fiziokratlar qishloq xo‘jaligini) ajratib ko‘rsatib berishga harakat qilgan. Hatto A.Smit xizmat ko‘rsatish sohasidagi mehnatni unumsiz mehnat, sanoat va savdodagi mehnatni esa kam unumli mehnat, qishloq xo‘jaligidagi mehnatni yuqori unumli mehnat hisoblagan, negaki unga tabiat «yordam» beradi. J.B.Sey iqtisodiyotning asosiy sohalari – sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo va xizmat ko‘rsatish o‘rtasidagi «tenglikni» ko‘rsatib berdi. Uning fikriga ko‘ra to‘rtta sohaning barchasida boylik yaratiladi, chunki sanoatda ham, qishloq xo‘jaligida ham, savdoda ham, xizmat ko‘rsatishda ham foydalilik ishlab chiqariladi.

Hozirgi zamon g‘arb iqtisodchilari o‘tmishdoshlaridan, birinchi navbatda, J.B.Seydan ishlab chiqarishning har xil, teng huquqli omillari milliy daromad yaratadi, degan tushunchani meros qilib olgan. Bunday yondashuvning ma‘nosi shundan iboratki, har bir daromad oluvchi kasbi va faoliyat sohasidan qat‘iy nazar bir vaqtning o‘zida uni yaratuvchi hisoblanadi.

9.4. F.List va Germaniya tarixiy maktab asoschilari P.J. Prudon va K.Rodbertuslarning iqtisodiy g‘oyalari

Milliy qalb, milliy xarakter, milliy taqdir - shu va shunga o‘xshash tushunchalar XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Germaniya jamoatchiligi fikriga singib kirmoqda edi. Tarixiy maktab vakillari

tarixdan bo‘lak yana nima milliy bo‘lishi mumkin, degan fikrlarga asoslanib siyosiy iqtisoddan tarixiy usul o‘rnini ko‘rsatishga harakat qildilar. Ular milliy fan sifatida siyosiy iqtisod orqali tabiiy xususiyatlarga va xalq harakatlariga bog‘liq holda rivojlanadigan milliy xo‘jalikni o‘rganishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ydilar.

Fridrix List (1789-1846-yy.) Janubiy Germaniyaning Reydingen shahrida boy hunarmand oilasida tug‘ildi. U o‘qishni 15 yoshda tugatib, hunarmandchilik ustaxonasida otasiga shogird bo‘lib ikki yil ishladi. Keyinchalik Vyurtemberg qirolligida turli lavozimlarda ishlab, bir vaqtning o‘zida Tyubingen universitetini huquq mutaxassisligi bo‘yicha tugatdi. 1817-yildan shu universitetning Davlat boshqaruvi amaliyoti kafedrasida professori bo‘lib ishladi. List 28 yoshida liberal yo‘nalishdagi taniqli publisist, radikal burjua-demokratik islohotlarning qat‘iy tarafdori sifatida tanildi. U 1847-yil Bryussel shahrida bo‘lib o‘tgan iqtisodchilar kongressida o‘zining aniq ehtirosli fikrlari, siyosiy yetukligi va kuchli notiqlik qobiliyati bilan ko‘pchilikning e‘tiborini o‘ziga qaratdi. List 1819-yilda Germaniya iqtisodiy birligini ta‘minlash maqsadida «Savdo-sanoat ittifoqi»ni tuzdi.

F.List 30 yoshida Vyurtemberg parlamenti a‘zosi bo‘lib, o‘zining keng demokratik islohotlar dasturi bilan hukumatga murojaat qildi. Bunday siyosiy chiqish Listga qarshi kuchlar shakllanishiga sabab bo‘ldi. Natijada u 1825-yilda Germaniyani tark etib, AQShga doimiy yashash uchun ketdi. Dastlab u fermerlik bilan shug‘ullandi, keyinchalik nemis gazetalarining muharriri bo‘ldi hamda sanoat sohasida tadbirkorlik faoliyatini olib bordi. F.List Angliya sanoati bilan raqobat qiluvchi Germaniya va AQShda sanoat rivojlanishi xususiyatlarini chuqur o‘rganib, Amerika taraqqiyoti uchun iqtisodiy dasturni tayyorladi.

1832-yildan F.List Yevropaga qaytib AQShning Leypsigdagi elchisi bo‘lib ishladi. Shuningdek, u Leypsig-Drezden temir yo‘lini qurish maqsadida Germaniyada birinchi bo‘lib hissadorlik uyushmasini tashkil etdi. F.List o‘zining uchinchi va oxirgi emigratsiyasidan so‘ng Parijda uch yil yashadi. U o‘zining bor kuchini, idroki va iqtidorini iqtisodiy muammolarni keng o‘rganishga qaratdi. Sanoat burjuaziyasi

manfaatlarining ifodachisi bo'lgan F.List iqtisodiy birlik uchun birinchilar qatori maydonga chiqdi. U o'zining «Siyosiy iqtisodning milliy sistemasi» (1841) nomli asosiy asarida milliy siyosiy iqtisodni yaratish vazifasini o'rtaga qo'ydi. Mamlakatning ishlab chiqaruvchi kuchlari to'g'risidagi ta'limot unga asos bo'lishi kerak edi. F.List davlatning faoliyatini, dinni, axloqni, ma'naviyatni va shu kabilarni ishlab chiqaruvchi kuchlar jumlasiga qo'shdi.

F.Listning ta'limotiga ko'ra qiymatni ishlab chiqaruvchi kuchlar, «millatning ruhi» (toj-taxtning meros bo'lib qolishi, huquq, sud, armiya, polisiya va shu kabilar) yaratadi.

F.List ta'limotida xo'jalik taraqqiyotining tarixiy bosqichlari to'g'risidagi g'oyalar katta o'rin egallaydi. U tarixiy taraqqiyotni beshta bosqichga: ba'daviylik, cho'ponlik, dehqonchilik, dehqonchilik-manufaktura, dehqonchilik - manufaktura - savdo bosqichlariga bo'ladi. Bunday bo'lishdan maqsad Germaniyada sanoatning o'sishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, bir yoqlama rivojlanishdan - qishloq xo'jaligining ustunligidan voz kechish kerak, degan fikrni isbotlashdan iborat edi.

F.Listning asosiy iqtisodiy asari Germaniyaning iqtisodiy rivojlanishi va savdo siyosati atrofidagi qizg'in tortishuvlarda alohida o'rin egallab, nemis iqtisodiy fikriga katta ta'sir ko'rsatdi. F.List o'zining g'oyalarini rivojlantirar ekan, Germaniyaning gullab-yashnashi sanoat taraqqiyoti orqali bo'lishi mumkinligini va shuning uchun uni chet el raqobatidan himoya qilish zarur ekanligini ko'rsatadi. Ushbu asar o'z davrida demokratik ziyolilar tomonidan qizg'in qabul qilinib, katta qiziqish bilan o'qildi.

Germaniyaga qaytgandan so'ng olim Augusburg shahrida yashab, ilmiy ishini davom ettirdi. U xuddi ana shu buyuk davlatchilik, shovinistik kayfiyatdagi asarlarini yaratib, nemis imperializmining dastlabki himoyachilariga yo'l ochib berdi. List urushlar va bosqinchilikning tarafdori bo'lib, dehqonchilik holatidan dehqonchilik-sanoat holatiga o'tishga ko'maklashadigan urushlarni yoqlaydi. U Janubiy-sharqiy Yevropadagi bo'sh yerlarni Germaniya bosib olishi zarur, deb hisoblaydi. List hayotining so'nggi yillarida Angliyaga

bo'lgan o'z munosabatini o'zgartiradi, chunki u doim Angliyani Germaniyaning birlashishiga va sanoat rivojiga qarshi, deb hisoblardi. Endi uning fikricha Angliya Germaniyaning qit'a qo'shnisi hisoblangan Fransiya va Rossiyaga qarshi harakatlarda qo'llashi mumkin edi.

List iqtisodiy fanda klassik maktabni, ayniqsa uning yirik namoyandasi bo'lgan A.Smit iqtisodiyotini tanqid qiluvchi bo'lib faoliyat ko'rsatdi, lekin u klassik maktabning asosi bo'lgan qiymat va daromadlar nazariyasini mutlaqo tahrir qilmadi. Iqtisodiyotning bu kategoriyalari olimni qiziqtirmadi. Asosiy e'tibor iqtisodiy siyosatning asosiy masalalariga va ayniqsa, tashqi savdo siyosatiga qaratildi. F.List Smit iqtisodiy sistemasini kosmopolitizm da ayblab, uni ayrim mamlakatlar xo'jalik rivojlanishining milliy xususiyatlarini ko'rmasdan, barchasiga umumiy «tabiiy» qonun-qoidalarni dogmatik ravishda majbur kiritilmoqda, deydi. «Turli millatlar,- deb yozadi List, turli bosqichda bo'ladilar. Bunday sharoitda ular o'rtasidagi to'liq erkin savdo ayirboshlash qiymati nuqtayi nazaridan jahon xo'jaligi uchun ma'lum mavhum foydani keltirishi mumkin bo'ladi.» Lekin bu holat qolgan mamlakatlar ishlab chiqarish kuchlari rivojiga to'sqinlik qiladi. U o'z konsepsiyasini ishlab chiqarish kuchlari nazariyasi, deb yuritib, Smitning ayirboshlash qiymati nazariyasiga qarshi qo'yadi. Lekin shuni aytish zarurki, ishlab chiqarish kuchlari, deganda List ijtimoiy sharoitlar majmuasini tushunadi va ularsiz millat boyligi bo'lmaydi, deb yozadi. Shuningdek u faqatgina qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan millat bir qo'l bilan mehnat qiladigan kishi kabi, deydi. List ishlab chiqarish unumdorligini oshirishni proteksionizm tarbiyasi yordamida amalga oshirishni o'rtaga tashlaydi. Davlat sistemasidagi tadbirlar milliy ishlab chiqarishni chet el raqobatidan to o'zini tiklab olguncha va teng raqobatdosh bo'lguncha himoya qilishi kerak, deydi. Erkin savdoni amalga oshirishni esa u keyinroq, ya'ni hamma millatlar bir xil rivojlanish darajasiga yetgunicha qoldirishni tavsiya qiladi. Hozirgi davrga kelib Listning bunday qarashlarining ayrimlari dolzarb bo'lib, hayotda o'z o'rnini topmoqda. Masalan, millatning boy, qudratli bo'lib borishi uning qanchalik ko'p sanoat mahsulotini eksport qilishi bilan va kam mahsulotni import qilishi bilan belgilanadi. Bu o'rinda Yaponiya

tajribasini ko'rsatishimiz kifoya. Bu davlat so'nggi yillarda tez iqtisodiy rivojlanish hisobiga, ya'ni tashqi savdoni to'g'ri yo'lga qo'yganligi uchun rivojlangan mamlakatlar qatorida oldingi o'ringa chiqib oldi.

Listning iqtisodiy nazariyasi asosiy masalalardan hisoblangan kapitalizm taraqqiyoti doirasida o'z tarixi va xo'jaligining xususiyatiga ko'ra jahon hamjamiyatining so'nggi qatorlaridan o'rin olgan mamlakatlarning iqtisodiy qoloqligini bartaraf etish yo'lidagi dastlabki urinish edi. Hozirgi davrda milliy sanoatni rivojlantirish uchun harakat qilayotgan yosh, rivojlanayotgan mamlakatlarning List ta'limotiga katta e'tibor berayotganliklari tabiiy holdir. Chunki ularning oldida jahon bozorida hukmronlik qilayotgan rivojlangan mamlakatlar monopoliyasi sharoitida o'z sanoatlarini himoya qilish vazifasi turibdi.

Germaniyada tarixiy maktablar shakllanishi va evolyutsiyasini ilmiy-iqtisodiy adabiytda uch asosiy davrga ajratiladi. Birinchi davr XIX asrning 40-60-yillarini o'z ichiga olib «Eski tarixiy maktab» yoki oddiygina «Tarixiy maktab» davri deb nomlanadi. V.Rosheo, K.Knis va B.Gildebrand bu davrning asosiy mualliflaridir. Ikkinchi davr XIX asrning 70-90-yillariga to'g'ri kelib «Yangi tarixiy maktab» davri, deb nomlanadi. G.Shmoller va L.Brentano bu davrning asosiy ijodkorlaridir. Uchinchi davr XX asrning 30-yillarigacha davom etib «Eng yangi tarixiy maktab» davri yoki qisqacha «ijtimoiy yo'nalish» nomini oldi. V.Zombart va M.Veberlar uning asosiy mualliflari edilar.

P.J.Prudon g'oyalari

Fransuz publitsisti, mayda ishlab chiqarish nazariyotchisi Per Jozef Prudon (1809-1865) kambag'al kosib oilasida tug'ilgan. Moddiy jihatdan nochorligi sababli kollejdagi o'qishni tugatmagan, sherik hamkorining mablag'i hisobiga kichik bir bosmaxonani ishlatib, zo'r berib o'z ma'lumotini oshirish bilan shug'ullangan. Ilmu-fanni o'rganishni avvalo, muhtojlikdan qutulish usuli, deb bilgan.

P.Prudon 1838-yilda Bezanson akademiyasi tomonidan kam ta'minlangan yosh olimlarga ajratilgan uch yillik stipendiyani olib Parijga ko'chib o'tdi. Parijda u J.B.Sey, S.Sismondi, T.Maltus, K.Sen-

Simon, Sh.Fure va boshqa iqtisodchi olimlar asarlari bilan yaqindan tanishdi. 1840-yilda P.Prudonning «Mulkchilik nima?» nomli mashhur asari eʼlon qilindi. Ushbu asarda kapitalizmni tanqid bosh mavzu boʻlsada, hali olimning amaliy dasturi bayon qilinmagan edi. 1846-yilda P.Prudonning «Iqtisodiy ziddiyatlar tizimi yoki qoshshoqlik falsafasi» nomli yana bir asari eʼlon qilindi. Asarda olim kapitalizmni isloh qilishning amaliy dasturini ishlab chiqishga, siyosiy kurashning behudaligini asoslashga urindi. 1848-yilda nashrdan chiqqan «Ijtimoiy masalalarning hal etilishi» nomli yangi asarida olim har qanday inqilobiy chiqishlarni keskin qoralaydi.

P. J. Prudon Xalq banklari konsepsiyasini eʼlon qilib, xalqni ijtimoiy islohotlarga chorlaydi. P.Prudon siyosiy iqtisodni «aql-zakovatning abadiy qonunlari» toʻgʻrisidagi fan, deb biladi. P.Prudon va S.Sismondi nazariy qarashlarida biz juda yaqinlik va oʻxshashlik hollarini uchratishimiz mumkin. Ayniqsa, ularning uslubiyotlarida bu holat quyidagicha aks etadi:

Birinchidan, iqtisodiyotda cheksiz erkin raqobatni inkor etib, boshqarish mumkin boʻlgan raqobatni topib tashkil etish.

Ikkinchidan, xoʻjalik hayotini tahlil qilish jaranida iqtisodiy koʻrsatkich va manbalarni asosiy, deb hisoblamasdan, balki mehribonlik, axloq, ijtimoiy adolat, etika va boshqa kategoriyalarni, shuningdek, inson hayotining eng oliy neʼmati tenglik va tinchlikni asosiy, deb hisoblash.

Uchinchidan, koʻp yillar davomida yaratilgan ilmiy asarlarda iqtisodiy hodisalarga nemis faylasufi Hegel dialektikasi asosiy uslub qilib olinib, unga alohida eʼtibor berildi.

P.Prudon oʻzining mayda ishlab chiqarish manfaatlaridan kelib chiqqan islohotchilik konsepsiyasini maydonga tashlar ekan, juda koʻp masalalar xususidagi fikrlarni bayon etadi. Mehnat taqsimoti, tovarning xususiyati, ish haqi, mulkchilik, daromad va takror ishlab chiqarish kabilarni ilmiy izohlashga harakat qiladi. P.Prudon oʻzining eng muhim asarlaridan biri - «Iqtisodiy ziddiyatlar tizimi....» da avvalgi mehnat taqsimotini tahlil qiladi. Mehnat taqsimoti bir tomondan boylikning koʻpayishiga imkon bersa, ikkinchi tomondan qashshoqlikka,

kambag'allikka olib boradi. P.Prudonning mulohazalariga qaraganda, mehnat taqsimotining naf keltiradigan xususiyatlarini saqlab qolish va zararli xususiyatlarini tugatish kerak. Metodologiya jihatidan bu o'rinda ijtimoiy jarayonlar dialektikasining ilmiy tahlilida tarixdan tashqari yondashuv sezilib turadi. Prudon tovarning xususiyatini ham mana shunday pozitsiyalardan turib «tadqiq» qiladi. Uning fikricha qiymatning abadiy g'oyasi mavjud, bu g'oya iste'mol qiymati talab va kamchilik bilan, ayirboshlash qiymati esa taklif va mo'l-ko'pchilik bilan belgilanadi. Talab bilan taklif o'rtasidagi kurashda tovarning qiymati yoki narxi belgilanishini ta'kidlaydi.

U ish haqining harakati qonuniyatlarini ham oddiy va g'ayriilmiy pozitsiyalardan turib bayon etadi. Prudon ishchilarning ish haqini oshirish uchun kurashiga qarshi chiqadi, chunki bu narsa narx-navoning yoppasiga ko'tarilishiga yoki muhtojlikning kuchayishiga olib borar emish.

P.Prudon yollanma ishchini ekspluatatsiya qilish mexanizmini tushuna olmaydi. U kapital bilan mahsulotni aynan bir narsa, deb talqin etib, butun kapitalning harakatini uning protsent keltiradigan qismi harakatidan iborat, deb talqin etadi. Ssuda kapitalining harakatini Prudon qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o'rtasidagi bitim, deb hisobladi. Prudonning nazariy sistemasida protsent mehnatni ekspluatatsiya qilishning asosiy shakli tarzida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga u protsent bilan yollanma ishchini ekspluatatsiya qilish mexanizmi o'rtasidagi o'zaro aloqani tushunmaydi.

P.Prudon o'zining «belgilangan qiymat» nazariyasini butun iqtisodiy bilimi negizi, deb hisobladi. Bunda klassik maktabdan o'zib ketish pinhona istagigina emas, shu bilan birga ijtimoiy o'zgartirishlarning yo'llarini belgilash istagi ham namoyon bo'ldi. Tovar ishlab chiqarishini Prudon insoniy ozodlikning va har bir kishi shaxsiy mustaqilligining cho'qqisi, deb biladi, mayda burjua nazariyotchisi bo'lgan Prudon bozor mexanizmining ba'zi bir salbiy jihatlarini: mollarning qalashib ketishini, nomunosiblikni, xonavayron bo'lish va shu kabilarni tan oladi. Prudon asosiy iqtisodiy ziddiyatlarni «qiymat»ning ichki ziddiyatlaridan: iste'mol va ayirboshlash qiymati

g'oyalaridan iborat, deb biladi. «Belgilangan yoki sun'iy» qiymat murosaga keltiruvchi timsol bo'lib ko'rinadi. Bunday qiymat ayirboshlashda vujudga keladi. U tovarning ijtimoiy boylik tarkibiga bemalol kirib borishini bildiradi.

Binobarin tovar ishlab chiqarishining hamma qiyinchiliklarini bartaraf qilish uchun har bir tovarga yo belgilangan qiymat qo'yib qo'yish, yoki uning bozorda sotilishiga kafolat berish, tovar bilan pul o'rtasidagi ziddiyatni tugatish zarur. Prudon tilla bilan kumushni «belgilangan» qiymatga ega bo'lgan dastlabki tovarlar, deb ataydi.

P.Prudon daromad to'g'risidagi nazariyani siyosiy iqtisodda daromadning asosiy manbai deb qabul qilingan mehnat, kapital va yerning mazmunini ko'rib chiqishdan boshlaydi. Uning fikricha ishlab chiqarish jarayonining o'zi har uchala elementning ishga tushirilishi natijasida yuz beradi. Lekin yer yoki kapital egasi o'zi hech narsa ishlab chiqarmasdan o'z daromadini olishini va ayni vaqtda ishchi o'z mehnati natijasida hosil bo'lgan daromadining faqat kichkina bir qismini ish haqi sifatida olishni adolatsizlik, deb baholaydi. P.Prudonning takror ishlab chiqarish nazariyasi uning daromadlar to'g'risidagi fikrlari asosida rivojlantiriladi.

Takror ishlab chiqarish jarayoni, olimning fikricha hamjamiyatdagi ishlab chiqarish va iste'molning muvozanati asosida bo'ladi. Lekin amaliyotda mulkchilarning ishlamay qo'rganligi bu prinsipning buzilishiga va natijada J.B.Sey ko'rsatib o'tgan «iqtisodiy qonunning» ham buzilishiga olib kelmoqda.

P. Prudon ijtimoiy masalalarni hal qilishi zarur bo'lgan kapitalizmni isloh qilish loyihalarini o'zining ko'pgina asarlarida e'lon qiladi. Ushbu asarlarda ijtimoiy adolat konsepsiyasini asoslash bilan birga inqilobiy chiqishlar haqidagi har qanday fikrni inkor etadi. Olimning islohotchilik g'oyalarining ayrimlari S.Sismondi qarashlariga o'xshash bo'lib, ular quyidagilarda o'z aksini topdi:

- «uchinchi shaxslar» ya'ni dehqonlar, hunarmandlar va mayda kustar ishlab chiqaruvchilarning jamiyatdagi o'rniga rahimdillik bilan xayrixohlik bildirish;

• «mayda mulkchilik va mayda ishlab chiqarishni» iqtisodiyotdagi yetakchilik o'rnini e'tirof etish bilan ularning shart-sharoitlari, ta'limotlarida to'liq tenglikka erishish;

• ijtimoiy adolat tamoyillariga mos ravishda jamiyat manfaatlaridan kelib chiqib ishlab chiqarish ishtirokchilariga teng daromad berish;

• kapital va daromadlar bir kishi qo'li ostida konsentratsiya qilinishiga va ayniqsa, mehnatni ekspluatatsiya qilishga yo'l qo'ymaslik. Bundan tashqari faqat P.Prudon islohotchiligiga xos quyidagi g'oyalarni alohida ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

• pulning (muomalada) haraktini bekor qilib, uning o'rniga ishchi pullarni muomalaga kiritish;

• foizni yo'q qilish hisobiga foizsiz kreditlarni tashkil qilish;

• xalq banklarini tashkil etish;

• islohotlar amalga oshirish jarayonining xotimasi sifatida hukumatni bekor qilish.

Islohotchilik konsepsiyalarida P.Prudon Xalq bankiga katta umid bog'laydi. Uning banki sotsialist-rikardochilar taklif qilgan banklardan 3 xil o'ziga xoslik bilan farq qilari edi:

Birinchidan, undagi metall pullar dastlabki bonlar chiqarilishi sababli pulga va tijorat voqealariga almashtirish yo'li bilan sekin-asta muomaladan chiqarilar edi.

Ikkinchidan, foizni birdaniga yo'q qilmasdan, balki yuqori qayd qilingan bosqichni amalga oshirishni 2%dan eng kam daraja-0,25%ga tushirish hamda sotilmagan tovarlarga oldindan ssuda berilishi.

Uchinchidan Xalq banki kapitalni o'ziga jalb qilmay, balki aksincha kapital bilan yuzaga keladi.

P.Prudonning hukumatni bekor qilish g'oyasi islohotlarni amalga oshirish davrida sinflarning umumlashuvi va yagona mehnatkashlar, o'z mehnatining haqiqiy haqini oladigan sinfning yuzaga kelishi o'z navbatida, hukumat faoliyatini keraksiz qilib qo'yadi (anarxizm g'oyasi).

Prudon kapitalizmni isloh qilish loyihasida mayda tovar ishlab chiqaruvchining o'z moli sotilishiga kafolat olish, mayda do'kondorning

foizsiz kredit olish to'g'risidagi asriy orzusini, burjua ziyolisining kapitalizm sharoitida mutlaq mehnat erkinligi, qiymat qonuni asosida tenglik imkoniyati to'g'risidagi xomxayollarini ifodalagan edi. Prudonning «sotsializm»i tovar bilan pul o'rtasidagi aloqani soxtalashtirishga asoslangan. Shu loyihaning muallifi xususiy ishlab chiqarishni tovarni saqlab qolishga, ammo pulni ayirboshlashni, ayirboshlash qiymatini bekor qilishga intilgan edi.

Prudon va prudonizm o'z davrida ishchilar harakatiga jiddiy xatar solganligi sababli proletar ta'limotining asoschilari Prudonning mayda ishlab chiqarish reformizmiga (islohotchiligiga) qarshi murosasiz kurashdilar. Uni proletariatga dushman va revolyutsion harakatga xalaqit beruvchi bir oqim, deb fosh qildilar. Bu kurashni K.Marks XIX asrning 40-yillari o'rtalaridayoq «Falsafa qashshoqligi» asarini tayyorlashdan boshladi va marksizm rivojining keyingi davrlarida ham shu kurash davom etdi.

Prudon falsafada Gegeldan, siyosiy iqtisodda esa A.Smit bilan D.Rikardodan yuqori ko'tarila olmadi. Uning ijtimoiy dasturlarida mafkuraviy yo'nalishni fosh qilishda alohida vazifalar kelib chiqdi. Prudonizm mayda ishlab chiqarish muhitiga va uning puch xayollariga tayanib, uzluksiz ravishda o'zgarib boruvchi sharoitlarga moslashaverdi.

Karl Rodbertusning iqtisodiy g'oyalari

Karl Iogann Rodbertus-Yagesov (1805-1875y.)

Karl Iogann Rodbertus-Yagesov (1805-1875) Germaniyada, Shimoliy Greyfsvoldda 1805-yilda tug'ildi. Gettingem va Berlin universitetlarida huquqdan tahsil olib, shu mutaxassislik bo'yicha ma'lum vaqt ishladi. Burjua demokratik revolyutsiyasi yillarida parlament a'zosi, keyinchalik vazir (ministr) lavozimlarida faoliyat ko'rsatdi. K.Rodbertus Germaniya mayda burjua iqtisodiy ta'limoti vakili

bo'lib, Sen-Simon va sotsialist-rikardochilar g'oyalari ta'sirida edi. U utopik sotsializm va konservativ reformizm g'oyalari asosida o'zining konsepsiyasini yaratdi.

1842-yilda K.Rodbertus «Davlat-xo'jalik tizimimizni bilish yo'lida» deb nomlangan kitobini nashrdan chiqardi. Uning asarlari «sotsial xatlar» shaklida yozilgan. U aynan shu kitobida qo'shimcha qiymat nazariyasini ko'rsatib o'tdi. U o'z fikrlarini yakunlab, shunday deb yozadi: «Agar ishlab chiqarish qancha yuqori bo'lsa, ishchining yashashi uchun zarur vositalardan tashqari ko'pgina iste'mol buyumlarini yaratishi mumkin. Bu chegirtma yerga xususiy mulkchilik va kapital mavjud sharoitda renta holiga aylanadi va kishilar tomonidan mehnatsiz o'zlashtiriladi. Boshqacha qilib aytganda, renta olishning asosiy usuli yerga xususiy mulkchilik va kapitaldir» K.Rodbertusning nazariyasi va qisqacha xulosalariga yuqori baho berish mumkin, chunki u A.Smit va D.Rikardo iqtisodiy ta'limotlari bilan yaqindan tanish va bu ta'limotlarni chuqur ilmiy tahlil qilgan edi.

Shuningdek, olim o'z xatlarining birida qo'shimcha qiymat va uning vujudga kelishini Marksdan oldinroq ko'rsatganligini va aniq qilib tushuntirganligini yozadi. Bu bilan u o'zining qo'shimcha qiymat nazariyasidan Marks ijodiy foydalanganligini va hatto «o'g'irlab» o'ziniki qilganligini isbotlamoqchi bo'ladi. Shuni aytish zarurki, Marks ta'limotiga nisbatan aytilgan bu tanqidlar Marksning o'ziga ham ma'lum edi. Marksning vafotidan keyin nemis kateder-sotsialistlari bu masalani yana qayta ko'tardilar. Ularning asosiy maqsadlari Marks ta'limotini kuchsizlantirish va uning ta'sir doirasini kamaytirish edi. O'z davrida F.Engels bu fikrlar uydirma ekanligini va Rikardoning qiymat nazariyasidan so'likardochilar sotsialistik qisqacha xulosalarlar uchun K.Rodbertusdan oldinroq ko'rsatib foydalanganliklarini aytdi. Shuningdek, u K.Rodbertus qo'shimcha qiymatning foyda va yer rentasiga aylanish qonunini, kapitalistik sinflar o'rtasida qo'shimcha qiymatning taqsimlanishi, qonunni to'liq tushunmay, faqat renta nazariyasi bilan cheklanib qolganligini ham ko'rsatib o'tdi.

Haqiqatdan ham foyda va yer rentasini ishchilarga haq to'lamaslik samarasi, deb hisoblash bu hali qo'shimcha qiymatning

ilmiy nazariyasini yaratish, degan gap emas edi. Ingliz sotsialist-rikardochilar bu masalada K.Rodbertusdan ancha ilgari lab ketdilar.

K.Rodbertusning iqtisodiy g'oyalari yuqorida qayd etilgan asosiy asaridan tashqari, katta jildni tashkil etgan to'rtta «ijtimoiy xati»da bayon etilgan. Unda u qiymatning mehnat nazariyasini sodda ko'rishda tahlil qildi. Qiymat ijtimoiy zaruriy mehnat bilan aniqlanmasdan, balki barcha mehnat xarajatlari bilan aniqlanib, bu o'rinda bir xil mehnat xarajatlari har qanday ishlab chiqarishdan qat'iy nazar bir xil qiymat hosil qiladi deb ko'rsatiladi. Bundan tashqari mehnat doimo qiymat vujudga keltirishi alohida ta'kidlanadi. F.Engels «Falsafa qashshoqligi» asarining so'zboshisida K.Rodbertus qarashlaridagi bu holatni keskin tanqid qilib, o'zining qiymat nazariyasida mehnatning ijtimoiy zaruriy xarakterini inkor etadi, deb yozadi.

K.Rodbertusning fikricha mehnat qiymat o'lchovi sifatida oltin va kumushdan yuqori turadi, chunki u ish kunini o'zgarmas o'lchov, deb hisoblaydi. Bu o'rinda «mehnat kunlari» ham izohlanadi. Lekin olim xayoliy fikrlarga berilib, kapitalistik tovar xo'jaligi sharoitida pulning zaruriyatini to'g'ri tushuntirib bera olmadi. K.Rodbertus o'zining taqsimot nazariyasida klassik maktab vakillari yo'l qo'ygan xatolarni takrorlaydi. Taqsimot nazariyasi quyidagi tartibda tahlil qilinadi va uch bosqichdan iborat bo'ladi. Birinchi bosqichda K.Rodbertus ijtimoiy (milliy) mahsulotni ish haqi va rentaga bo'linishini ko'rib chiqadi. Ikkinchi bosqichda u rentani kapital va yer rentasiga bo'lishga o'tadi. Va nihoyat, uchinchi bosqichda K.Rodbertus barcha foyda va yer rentasining kapitalist va yer egalari o'rtasidagi taqsimotini ko'rib chiqadi. K.Rodbertus ijodiy faoliyatining so'nggi yillari qiymatning mehnat nazariyasidan uzoqlashib mayda ishlab chiqaruvchilar manfaatlariga mos tushuvchi jamiyatni qayta qurish loyihalarini e'lon qilish bilan bog'liq bo'ladi. Kapitalizmni Rodbertuschasiga isloh qilish sinfiy kurashsiz evolyutsion yo'l bilan amalga oshirishni ko'zda tutar edi. Bu yo'l keyingi islohotchilik yo'nalishidagi nazariy maktab tomonidan qo'llaniladi. Bu olimning asarlari rus tilida to'la chop etilgan.

Tayanch tushunchalar

“**Nufus qonuni**” - aholining ko‘payishini cheklovchi muayyan chora-tadbirlarning qo‘llanilishi.

“**Sey qonuni**”- har qanday ishlab chiqarish daromadlarni keltirib chiqaradi, bu daromadlarga qiymati ularga teng bo‘lgan tovarlar sotib olinadi, yalpi talab esa hamisha yalpi taklifga teng bo‘ladi.

Unumli mehnat - natijasi ko‘rinib turadigan mehnat.

Muhokama uchun savollar

1. “Qiyosiy ustunlik” nazariyasining mohiyati nima?
2. “Sey qonuni”ning mohiyati va asosiy qoidalari nimada?
3. Ishlab chiqarishning uch omilli nazariyasidagi asosiy qoidalarni ko‘rsatib bering.
4. J.B.Seyning qiymat nazariyasi qiymatning mehnat nazariyasidan nima bilan farq qiladi?
5. T.Maltusning “Nufus qonuni”da qanday g‘oyalar ilgari suriladi?
6. J.S. Mill ishlab chiqarish va taqsimot qonunlarini qanday tavsiflaydi?
7. J.S. Millning “Siyosiy iqtisod asoslari ...”da ko‘zda tutilgan asosiy maqsad nima?
8. J.S. Millda “unumli mehnat”, “qiymat” kategoriyalari qanday talqin qilinadi?
9. Pul, kredit va savdo inqirozlarining o‘zaro bog‘liqligi nimada?
10. J.S. Mill qanday islohotlarni ilgari surgan?

X BOB. BOZOR IQTISODIYOTIGA MUXOLIF- SOTSIALISTIK YO'NALISH MOHIYATI VA UNING TARIXIY TADBIRI

10.1. A. Sen-Simon, SH. Fure va R. Ouen iqtisodiy qarashlari

Fransiyada burjua inqilobidan keyin kapitalizm yanada tez rivojlandi. Fransuz mutafakkiri Sen-Simon jamiyat oldida doimiy ravishda ko'ndalang bo'lib qolgan yangi muammolarga birinchi bo'lib javob berishga urindi.

A.K.Sen-Simon Anri Klod de Rebrua Sen-Simon (1760-1825-yy.) Fransiya xayoliy sotsializmining namoyandasi bo'lib, 1789-1794-yillardagi fransuz inqilobi bilan zamondosh edi. U aristokratlar oilasidan bo'lib, Sanoat sistemasi haqida”, “Inson haqidagi fan ocherklari”, “Sanoat yoki siyosiy, ma'naviy va falsafiy mulohazalar”, “Yangi xristianlik” va boshqa shu kabi mashhur asarlar muallifi hisoblanadi. Sen-Simon maxsus iqtisodiy tadqiqotlarni amalga oshirmadi, balki asosiy e'tiborni ijtimoiy muammolarga qaratdi. U butun yaxshi jamiyat to'g'risidagi umidini aql-idrokka, ma'rifatga bog'ladi; u insonning aql-idrokini tarixiy jarayonning to'la hokimi va rahbari sifatida bildi, jamiyatni yaxshi tarzda qayta qurish yo'llarini tashviqot qilishni esa o'z ta'limoti amalga oshirilishining bosh vositasi, deb hisobladi.

Fransuz ma'rifatparvarlaridan farq qilib, Sen-Simon ishlab chiqarishdagi inson faoliyati, mulkchilik formalari kabi iqtisodiy faktorlarga katta baho berdi. U “Ilk davr”, “Qulchilik”, “O'rta asrlar”, “Hozirgi davr” va “Oltin asr”larni alohida ajratib, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarni ko'rsatib o'tdi. “Hozirgi davr” (ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmi) o'tish davri, deb belgilanib, “...bu davrda, deb yozadi Sen-Simon olimlar, tadbirkorlar va ishchilardan iborat sanoatchilar

shakllanadi, ular qirol hukumati bilan birgalikda odil jamiyatni barpo etishlari kerak, bu esa o'z navbatida "Oltin asr"ga kirib kelishni ta'minlaydi." Sen-Simon o'zining tarixiy konsepsiyasidan kelib chiqib, hozirgi davrni o'rganib borish uchun o'tgan davrga nazar tashlash kerakligini aytib, "har bir alohida olingan davr mulohazasida juda yuzaki, hatto noto'g'ri qisqacha xulosalarlarni beradi, so'nib borayotgan o'tmish qoldiqlari tug'ilib kelayotgan kelajak bilan qorishtirib yuboriladi", deb ko'rsatadi. Tarixiyligiga qaramay Sen-Simonning jamiyatning rivojlanish konsepsiyasi idealistik edi, chunki uning asosini fan taraqqiyoti, ong va g'oyalar ravnaqi tashkil etardi. Lekin uning idealistik tarixiy konsepsiyasida ayrim materialistik fikrlar ham yo'q emas. Jumladan, Sen-Simon shaharlar, sanoat va savdoning rivojlanishi burjuaziyaning shakllanishiga sabab bo'lganligini, iqtisodiy holat esa, mulkchilikka tobe bo'lgan, o'ziga xos ijtimoiy-tarixiy formalarni vujudga keltirishini aytib o'tadi

.Sen-Simonning bo'lajak adolatli jamiyati industrial sistema, deb nomlanib, u industrial jamiyat yirik sanoat ishlab chiqarishi bazasi asosida rivojlanadi, sanoat -alohida reja asosida, boshqaruv esa yagona industrial markaz orqali amalga oshiriladi, deb hisoblagan edi. Sanoat ishlab chiqarishining taraqqiyoti va mahsulotlarni taqsimlash olimlar tomonidan olib boriladi. Katta tajribaga ega bo'lgan sanoat kapitalistlari boshqaruvni tashkil qilish bilan mashg'ul bo'ladilar, ishchilar esa ishlab chiqarish rejalarini bajarish uchun astoydil mehnat qilishlari zarur. Sen-Simon yangi ijtimoiy tashkilotni vujudga keltirishda ayniqsa sanoatda anarxiyaga (hokimiyatsizlikka) yo'l qo'yilmasligiga va reja asosidagi markaziy boshqaruvga katta e'tibor berishni taklif etadi. Sen-Simon qarashlariga ko'ra erkin raqobatga asoslangan ijtimoiy tuzim bu tugab borayotgan feodalizmdan yangi ideal jamiyatga o'tish davridagina emas, balki inqilobiy harakatlardan xoli minch va tez sur'atlarda ijtimoiy tenglikka asoslangan "industrial jamiyat"ga o'tish davri hamdir.

Adolatli “industrial jamiyat” qurilishi haqidagi o‘zining mulohazalarida u ilmu-fan va ilg‘or nazariyalarga yuqori baho berib, bo‘lg‘usi yangiliklarni tarixiy muqarrar, deb hisoblaydi. Shu bilan bir qatorda Sen-Simon o‘zining “industrial jamiyat”ida boshqa xayoliy sotsialistlar kabi qarama-qarshi sinflarning yo‘qolib ketishi va hokimiyat tomonidan siyosiy funksiyalarga nisbatan iqtisodiy funksiyalarga katta e‘tibor berilishini taxmin qiladi. Lekin shuni alohida qayd etish zarurki, xayoliy sotsializmning boshqa barcha vakillaridan farq qilib, Sen-Simon sotsializmida xususiy mulkchilik bo‘lishini inkor etmaydi, balki aynan xususiy mulkchilik va undan foydalanishni tartibga soladigan qonun zarurligini ko‘rsatib o‘tadi. Shuningdek, olim o‘z qarashlarida anarxiyaga insonlarga ziyon yetkazuvchi boshqaruv, deb qarab uni tanqid qiladi. U mavjud o‘zgarishlar tezlik bilan rivojlanib, davlatning to‘liq kamolotini ta‘minlaydi, insonlar esa erishishlari mumkin bo‘lgan tenglik va ayniqsa, mo‘l-ko‘lchilikka faqat shu “industrial jamiyat” yordamida yetib boradilar, deydi. Garchi Sen-Simon yangi ijtimoiy tuzumning haddan tashqari mujmal manzarasini tasvirlagan, shu jamiyatga borishning noto‘g‘ri yo‘lini ko‘rsatgan bo‘lsa ham uning ba‘zi taxminlari katta kelajakka molik edi. U proletariatning nazariyotchisi emas edi va shu sababli uning tarixiy rolini tushunmadi. Ayni vaqtda u ishchilar ahvolining naqadar og‘irligini ko‘rdi. “Mening maqsadim,-deb yozgan edi u, -Yevropadagina emas, butun dunyoda ham shu sinfning qismatini yengillashtirishdan iborat”. U davlatni “odamlarni boshqarish quroli”dan ishlab chiqarishni tashkil etish, fan va san‘at taraqqiyotini ta‘minlash, ya‘ni “narsalarni boshqarish quroli”ga aylantirish, tartib, osoyishtalikni nazorat qilishni esa jamoatchilikka topshirish kerak, degan g‘oyani ilgari surdi. Sen-Simonning yangi industrial sistemasi sotsialistik jamiyat emas edi, chunki unda xususiy mulkchilik, kapital jamg‘arish, bankirlar va tadbirkorlar sinflari hali mavjud edi. Bu esa o‘z navbatida, umumxalq mehnatiga asoslangan rejali keng ishlab chiqarishni inkor etadi. Sen-Simon asarlarining asosi kapitalizmni tanqid

qilishdan iborat. U ishlab chiqarish va taqsimotdagi anarxiyani, raqobat, xalq ommasining qashshoqlashuvi va ishchilarning ayanchli ahvolda ekanligini kapitalizmning illati, deb hisoblaydi.

Olim ishchilar, kapitalistlar va savdogarlarni bir sinf vakillari, deb ularni industriallar, deb atadi. Feodal jamiyatining hokim sinflari bo'lgan dvoryanlar, ruhoniylar va boshqa amaldorlarni esa befoydalar, keraksiz sinflar, deb hisobladi. Shuni aytish kerakki, Sen-Simon kapitalizmni ilmiy ravishda tanqid qilmadi. U burjua jamiyati bo'ysunishi zarur bo'lgan iqtisodiy qonunlarni e'tibordan chetda qoldirdi. Sen-Simon ta'limotlarini tashviqot qilishda uning shogirdlari O.Rodrig, V.Anfonten va O.Bazarlar katta rol o'ynadilar. Ular «Sen-Simon ta'limoti» kitobini nashr qildirib, uning nazariy qarashlarini boyitdilar. lekin bu olimlar ham burjua jamiyatining asosiy sinflari va ular o'rtasidagi sinfiy kurash mohiyatini to'liq tushunmadilar, natijada XIX asrning 30-yillariga kelib, Sen-Simon maktabi tor doiraga aylandi va tarqalib ketdi.

Fransuz xayoliy sotsializmining yana bir yirik namoyandasi **Fransua Mari Sharl Furedir** (1772-1837-yy.). U Bezanson shahrida savdogar oilasida dunyoga kelib, butun hayoti mobaynida savdo bilan shug'ullandi. Bo'sh vaqtlarida o'z ma'lumotini to'ldirib, mustaqil ravishda fizika, astronomiya va falsafa fanlari bilan shug'ullandi, ijtimoiy tadqiqotlarni amalga oshirdi.

Sharl Fure o'zining "To'g'ri harakat va mushtarak taqdir nazariyasi", "Umumiy birlik nazariyasi", "Savdo qallobligi haqida", "Yangi sanoat dunyosi va ijtimoiy dunyo" nomli asarlari va qator maqolalarida kapitalistik jamiyatni keskin tanqid qildi va ijtimoiy adolatli jamiyat barpo etish dasturini ishlab chiqdi. Uning tasvirlashicha, inson o'zi yashayotgan jamiyatning barcha yaramas illatlaridan tozalanishi lozim, shunday ijtimoiy tuzum o'rnatish kerakki, bu tuzum insonning kamol topishiga, ehtiroslarini to'liq namoyon qilishiga,

ehtiyojlarini qondirishga imkoniyat bersin. F.M.Sh.Fure kishilik jamiyatining tarixiy rivojlanishini o'rganishga katta hissasi qo'shdi.

Angliya xayoliy sotsializmining vujudga kelishi va rivojlanishi **Robert Ouenning** (1771-1858-yy.) hayoti va ijodiy faoliyati bilan bog'liq.

R.Ouenning "Jamiyatga yangicha qarash yoki xarakterni shakllantirish haqida tajribalar", "Yangi axloqiy dunyo kitobi", "Adolatli almashuv bozori", "Ulug' milliy hunar ittifoqi" asarlarida uning sotsialistik loyihalari bayon etilgan. U kapitalistik jamiyatni tanqid qilib, uning xalqqa qarshi mohiyatini ochib beradi. Barcha mulkni umum mulkiga aylantiradigan, qashshoqlik yo'qoladigan, mehnat jafozulmatdan baxt-saodatga aylanadigan kommunistik jamoalar tuzish fikriga keldi. Shu maqsadga xalaqit beradigan uchta to'siq bor, deydi u. Bu uchta illat: xususiy mulk, din va burjuacha nikohdir. Biroq olim kapitalistik taraqqiyotning obyektiv qonunini tushunmadi, sinflar kurashini inkor etdi. Yangi tuzum yangi yo'l bilan yoki tinch yo'l bilan quriladi va unga tinch yo'l bilan o'tiladi, deb ishonadi.

R.Ouenning loyiha va ijtimoiy dasturlari fransuz xayoliy sotsialistlaridan farq qilib, ancha aniq va amaliyligi bilan ajralib turadi. U ishchilar mehnatini yengillashtiradigan yoshlar va qariyalar mehnatidan tungi ish vaqtida foydalanishni man etgan, rag'batlantirishni tashkil etgan, u Angliyaning ilk fabrika qonunchiligining asoschilaridan edi. R.Ouen iqtisodiy qarashlarining xarakterli xususiyati shundan iboratki, u burjua siyosiy iqtisodini inkor etgan fransuz xayoliy sotsialistlaridan farq qilib, o'z nazariyalarini yaratishda Rikardoning qiymatning mehnat nazariyasiga tayanadi. U Rikardodan keyin qiymatning asosiy manbai, deb mehnatni hisobladi.

Xususiy mulk bilan bir qatorda mehnat bilan apital o'rtasidagi qarama-qarshiliklar sababchisi, deb pul hisobladi. R.Ouen qiymatning sun'iy o'lchovi bo'lmish puldan voz kechib, mehnat xarajatlarining ekvivalenti sifatida «ishchi pullarini» joriy etishni taklif etadi. U

kapitalistik ishlab chiqarishni qaytadan tuzib, “ishlab chiqarish uyushmalarini” tashkil etishga harakat qildi.

10.2. K.Marks iqtisodiy ta’limotining umumiy tavsifi

Karl Marks klassik siyosiy iqtisodni yakunlovchilardan biri sifatida iqtisodiy ta’limotlar tarixida yorqin iz qoldirdi. U 1818-yil 5-mayda Germaniyaning Trir shahrida tug‘ilgan. Uning otasi advokat, yahudiy bo‘lib, 1824 yilda protestantlikni qabul qilgan. Oilasi davlatmand, madaniy oila bo‘lgan. K.Marks Trir shahrida gimnaziyani tamomlagandan so‘ng dastlab, Bonndagi so‘ngra Berlindagi universitetga kirdi, yuridik fanlarni, tarix va falsafani o‘rgandi. 1841-yilda Epikur falsafasi to‘g‘risida universitet dissertatsiyasini topshirib, kursni bitirdi.

1842-yili K.Marks Bonnga ko‘chib keldi va shu yilning oktabrida «Reyn gazetasi»ning bosh muharriri bo‘ldi va Bonndan Kyolnga ko‘chib o‘tdi. 1843-yili birdaniga bir qancha voqealar sodir bo‘ldi: u muharrirlik qilgan gazeta yopildi, nemis baronining qizi Jenni Fon Vestfalenga uylandi, Parijga ko‘chib o‘tdi.

Keyingi ikki yil (1844–1845) K.Marks uchun iqtisodiy nazariyani, falsafani chuqur o‘rganishning boshlanish davri bo‘ldi. U G.Geyne, P.Prudon, M.Bakuninlar bilan tanishdi, F.Engels bilan do‘stlashdi.

K.Marks 1845–1848-yillari Bryusselda bo‘ldi. O‘sha yillari F.Engels bilan hamkorlikni davom ettirgan holda «Nemis ideologiyasi» va «Kommunistik partiya Manifesti»ni yozdi. U 1848-yili Germaniyaga Kyoln shahriga keldi va «Yangi Reyn gazetasi»ga rahbarlik qildi. U o‘zining gazetasida 1849-yili «Yollanma mehnat va kapital» asarini chop etdi. Shundan so‘ng Germaniyadan surgun qilindi va boshqa bu yerga qaytib kelmadi. K.Marks avval Parijga keldi, u yerda bir oz vaqt turgandan keyin Londonga borib, umrining oxirigacha (1850-1883) shu yerda yashadi. Aynan Londonda yashagan davrlarda K.Marks o‘zining ko‘p sonli asarlarini, jumladan, hayotining mazmunini tashkil etgan

“Kapital”ni yozdi. K.Marksning iqtisodiy konsepsiyalari asosan uning ushbu mashhur asarida berilgan. Uning bu asari to‘rt jildidan iborat bo‘lib, birinchi jild 1867-yili nashr etildi, ikkinchi va uchinchi jildlar K.Marks o‘limidan keyin F.Engels tomonidan (ikkinchi jild 1885-yil, uchinchi jild 1894-yil) chop etildi. To‘rtinchi jild tugallanmasdan qolib ketdi. Unda K.Marks siyosiy iqtisod tarixini ko‘rib chiqmoqchi bo‘lgan. Kapital ishlab chiqarish jarayoni «Kapital»ning birinchi jildining mazmunini tashkil etadi. Ikkinchi jildda kapitalning muomala jarayoni tadqiq etiladi. Uchinchi jildda yaxlit olingan kapitalistik ishlab chiqarish jarayoniga tavsif beriladi. To‘rtinchi jild («Qo‘shimcha qiymat nazariyasi») iqtisodiy ta‘limotlar tarixiga bag‘ishlangan.

K.Marks «Kapital»ga yozgan so‘zboshida: «Asarimning tub maqsadi hozirgi zamon jamiyati, ya’ni kapitalistik jamiyati harakatining iqtisodiy qonunini ochib berishdir», – deydi. Ushbu tarixiy jihatdan muayyan jamiyatning ishlab chiqarish munosabatlarini va bu munosabatlarning paydo bo‘lishini, taraqqiy qilishini va tanazzulga yuz tutishini ko‘rsatib berish K.Marks iqtisodiy ta‘limotining mazmunini tashkil etadi. Kapitalistik jamiyatda tovar ishlab chiqarish umumiy tus olgan, shu sababli K.Marksning tadqiqoti ham tovarni tahlil qilishdan boshlanadi.

10.3. Marksning qiymat nazariyasi

Marks ta‘limotiga binoan har bir tovarning qiymati uni ishlab chiqarishga sarflangan *ijtimoiy zaruriy mehnat bilan o‘lchanadi*. Bir turdagi tovarni ishlab chiqarish uchun turli miqdorda mehnat sarflanadi. Buning natijasida tovarlar har xil individual qiymatga ega bo‘ladi. Lekin qiymat o‘zida ijtimoiy mehnatni mujassamlashtirganligi sababli uning miqdori individual mehnat sarflari bilan emas, balki ijtimoiy zarur mehnat bilan o‘lchanadi, ijtimoiy zarur ish vaqti bilan belgilanadi. «Iste’mol qiymatiga ega bo‘lgan qiymat miqdori, deb yozadi K.Marks, – uni ishlab chiqarish uchun kerak bo‘lgan *ijtimoiy zarur mehnat miqdori*

bilangina, ya'ni ijtimoiy zarur ish vaqti bilangina belgilanadi. Har bir ayrim tovar o'z jinsidan bo'lgan tovarlarning faqat o'rtacha nusxasi sifatida ahamiyatga ega». *Ijtimoiy zarur ish vaqti* me'yoriy ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi *mehnat malakasi va intensivligining darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron-bir tovar tayyorlash uchun sarflanadigan vaqtdir.* Ushbu tushunchalar yordamida qiymat qonuni shakllanadi: almashuv jarayonida (ekvivalent ekvivalentga singari) tovarlar o'zining qiymati bo'yicha ayirboshlanadi (ularda mujassamlashgan ijtimoiy zarur ish vaqti bo'yicha). K.Marksning tasdiqlashicha har qanday jamiyatda qiymat qonuniga amal qilmagan ayirboshlashning bo'lishi mumkin emas. Qiymat esa, yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, ayni jamiyatda o'rtacha mehnat sarflari bilan o'lchanadi. Bu ayirboshlanadigan tovarlarni taqqoslashning yagona o'lchovi mehnat ekanligini bildiradi. Tovarlarning foydaliligi bunday umumiy o'lchov bo'la olmaydi, negaki ular miqdor jihatidan taqqoslanmaydi.

K.Marksning qiymat nazariyasi D.Rikardoning qiymat nazariyasidan farqlanishiga e'tibor berish zarur. D.Rikardo tovarlarning nisbiy qiymati to'g'risida so'z yuritadi: A va B tovarlar bir-biriga ayirboshlanadi, chunki ularni ishlab chiqarish taxminan bir xil mehnat sarflarini taqozo etadi. K.Marksda esa qiymat tovarga xos obyektiv xususiyatdir.

Qo'shimcha qiymat nazariyasi. Qiymatni aniqlab va qiymat qonunini ta'riflab bergach K.Marks qo'shimcha qiymatni tahlil qilishga o'tdi. Bu uning nazariyasida markaziy tushuncha hisoblanadi. Bu yerda asosiy savol tug'iladi: agar «*ekvivalentli ayirboshlash*» tamoyili bo'yicha barcha mahsulotlar o'z qiymatiga olinsa va sotilsa, unda qo'shimcha qiymat qanday hosil bo'ladi? Marks ta'limoti bo'yicha u quyidagicha ishlab chiqariladi.

Tovar ishlab chiqarish taraqqiyotining ma'lum bosqichida pul kapitalga aylanadi. Tovar muomalasining formulasi T-P-T (tovar-pul-

tovar), ya'ni boshqa bir tovarni sotib olish uchun tovar sotishdir. Kapitalning umumiy formulasi P-T-P, ya'ni sotish uchun tovarni sotib olishdir. T-P-T mazmuni: odamlar o'rtasida har xil foydalilik ayirbosh qilinadi. P-T-P doiraviy aylanishda maqsad foyda olish hisoblanadi. Demak, P'>P bo'lishi kerak. Bu o'sish qayerdan keladi (Marks uni «*qo'shimcha qiymat*» deb ataydi)? Qo'shimcha qiymat tovarlar muomalasida paydo bo'lmaydi, chunki tovar ekvivalentli ayirboshlanadi, qo'shimcha qiymat bahoning ustiga qo'shib sotishdan ham kelib chiqmaydi, chunki bunday bo'lganda xaridor va sotuvchilarning o'zaro yutuq va yutqizqlari bir-birini qoplagan bo'lar edi, holbuki gap ayrim hodisa ustida emas, balki ommaviy, o'rtacha, ijtimoiy hodisa ustida boradi. Qo'shimcha qiymat olish uchun «pul egasi bozordan shunday bir tovar topish baxtiga erishmog'I kerakki, bu tovar iste'mol qiymatining o'zi qiymat manbayi bo'lishdek orginal bir xususiyatga ega bo'lsin», u shunday tovar bo'lishi kerakki, bu tovarni iste'mol qilish jarayoni ayni paytda qiymat yaratish jarayoni ham bo'lsin. Bunday tovar – ishchi kuchidir. Ishchi kuchining iste'mol qilinishi mehnatdir, mehnat esa qiymat yaratadi. Pul egasi ishchi kuchini uning o'z qiymati bo'yicha sotib oladi. Ishchi kuchi tovarining qiymati ishchining va uning oilasining yashashi uchun zarur bo'lgan tirikchilik vositalari qiymati bilan belgilanadi. Ishchi o'z ishchi kuchi qiymatidan ortiqcha qiymat yaratish xususiyatiga ega. Faraz qilaylik, ishchi kun bo'yi 10 soat ishlaydi. Holbuki, ishchi 5 soat mobaynida (Marks atamasi bo'yicha «*zarur ish vaqtida*») o'z qiymatiga teng qiymat yaratadi, keyingi 5 soat mobaynida («*qo'shimcha ish vaqtida*») esa qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymat yaratiladi. Kapitalist bu qo'shimcha qiymatni haq to'lamasdan o'zlashtirib oladi. K.Marks bo'yicha, kapitalist tomonidan qo'shimcha qiymatning o'zlashtirib olinishi mehnatning ekspluatatsiya qilinishidir. K.Marks o'zi ishlab chiqqan «formula» yordamida ushbu ekspluatatsiya darajasini, ya'ni ekspluatatsiya me'yorini ko'rsatib berdi. Qo'shimcha qiymatning ishchi

kuchi qiymatiga – o‘zgaruvchi kapitalga bo‘lgan nisbatini (mashinalar va xomashyoda ifodalangan doimiy kapital esa o‘z qiymatini faqat yangi mahsulotga o‘tkazishi mumkin, lekin qo‘shimcha qiymat yaratmaydi) u *qo‘shimcha qiymat me‘yori*, deb atadi. Uning yozishicha, «qo‘shimcha qiymat me‘yori ishchi kuchining kapital tomonidan, yoki ishchining kapitalist tomonidan eksplutatsiya qilinish darajasining aniq ifodasidir». Qo‘shimcha qiymat me‘yori yangidan yaratilgan qiymatning kapitalist bilan yollanma mehnat o‘rtasida qanday taqsimlanishini, shuningdek, ish kunining qancha qismida ishchi o‘zi uchun va qancha qismida kapitalist uchun ishlashini ko‘rsatib beradi.

Yuqorida qayd qilib o‘tilganidek, ishchi «zarur ish vaqti»da o‘z ishchi kuchi qiymatiga teng qiymat yaratadi, «qo‘shimcha ish vaqti»da esa qo‘shimcha qiymat yaratadi, ya‘ni kapitalist uchun ishlaydi: kapitalist qo‘shimcha ish vaqtini uzaytirishga harakat qiladi. Unga erishishning ikki yo‘li mavjud: ish kunini uzaytirish va zarur ish vaqtini qisqartirish. Ish kunini mutlaq uzaytirish yo‘li bilan olinadigan qo‘shimcha qiymatni K.Marks «*absolyut qo‘shimcha qiymat*» deb atadi. «Absolyut qo‘shimcha qiymat hosil qilish, deb yozadi u, – ish kunini ishchi faqat o‘z ishchi qiymatining ekvivalentini ishlab chiqara oladigan chegaradan nariga uzaytirishdan va bu qo‘shimcha mehnatni kapitalni o‘zlashtirib olishdan iborat».

Zarur ish vaqtini qisqartirish va shunga muvofiq qo‘shimcha ish vaqtini uzaytirish yo‘li bilan olinadigan qo‘shimcha qiymatni K.Marks «*nisbiy qo‘shimcha qiymat*» deb atadi. Bu yerda shu narsaga e‘tibor berish kerakki, ya‘ni qiymat qonuniga xilof ish qilmaslik, ekvivalentli ayirboshlashning buzilmasligi uchun kapitalist ishchi kuchi qiymatiga nisbatan ish haqini kamaytirish hisobiga zarur ish vaqtini qisqartirishi mumkin emas. Ammo ishlab chiqarishni yaxshi tashkil etish va samarali texnika va texnologiyani qo‘llash tufayli mehnat unumdorligini oshirish yo‘li bilan bunga erishish mumkin.

Kapitalist o'z foydasini ko'paytirish maqsadida fan va texnika yutuqlaridan ishlab chiqarishda ko'proq foydalanishga harakat qiladi. Ayrim kapitalistlar tomonidan fan-texnika taraqqiyoti natijalarini amaliyotda qo'llash o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga olib keladi, bu esa unga foydani ko'paytirish imkonini beradi. Bu yerda «*ortiqcha qo'shimcha qiymat*» vujudga keladi. Ammo raqobat qonuni asosida boshqa kapitalistlar tomonidan ham yangiliklarning ishlab chiqarishda qo'llanilishi natijasida bozor bahosi pasayadi va ortiqcha qo'shimcha qiymat yo'q bo'lib ketadi. Demak, qo'shimcha qiymat ishlab chiqarish tadbirkorlarni yangi texnika va texnologiyalarni qo'llashga undaydi.

Ish haqi. K.Marks ish haqini, klassik siyosiy iqtisod asoschilariga o'xshab mehnat uchun to'lanadigan haq, deb emas, balki *ishchi kuchi uchun to'lanadigan haq* deb talqin qiladi. Uning nazariyasiga muvofiq ish haqi ishchining va uning oilasining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan tovarlar miqdoriga teng bo'ladi. Ish haqi darajasi mehnat unumdorligiga bog'liq bo'lib, u o'z navbatida, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashuvi va texnologik jihatdan ta'minlanishi sababli ro'y beradi. Bu hol pirovard natijada ish haqining o'sishiga to'sqinlik qiladi, negaki texnik-iqtisodiy taraqqiyot ishchi kuchining doimiy ortiqchaligini keltirib chiqaradi. Ishchi kuchining ortiqchaligi esa ishchilar bilan kapitalistlar o'rtasidagi munosabatda keyingisiga ustunlik beradi va ishchi kuchi o'z qiymatidan past bahoda sotiladi.

Demak, K.Marks bo'yicha ishchi mehnatini emas, balki ishchi kuchini sotdi, bunda «haq to'lanmagan mehnat»ning (aniqlash va o'lchash mumkin bo'lgan) ish haqiga aloqasi bo'lmaydi, «haq to'lanmagan ishchi kuchi»ni esa aniqlash mumkin emas, negaki bitim (kelishuv) bir butun ishchi kuchi qimmatini ayirboshlash yuzasidan tuziladi. Kapitalist ish haqini «bitim» tuzilgandan keyin emas, balki mehnat jarayoni tugagandan keyin to'laydi. Ishchi o'z ishchi kuchining qiymatini ish haqi shaklida olishdan avval kapitalistga ma'lum miqdorda

mehnat, shu jumladan, qo‘shimcha mehnat ham qilishi kerak. Mehnat sarfi esa uning nazariyasiga ko‘ra ish vaqti bilan o‘lchanadi. Binobarin, ishchi kuchining ma‘lum muddat davomida unumli mehnat qilishi uning qiymatiga haq to‘lash sharti bo‘lib qoladi.

K.Marks fikri bo‘yicha real ish haqi «hech qachon mehnat unumdorligi kuchining oshishi bilan mutanosib tarzda o‘smaydi» va natijada ishchilarning kambag‘allik va ma‘naviy qashshoqligi kelib chiqadi. Lekin tajriba bunday qarashlarning mutlaq noto‘g‘ri ekanligini ko‘rsatib berdi. Kapitalizm nafaqat texnologiyalar darajasini takomillashtirib bordi (buni Marks tan olgan), balki ijtimoiy masalalar bo‘yicha ham katta yutuqlarni qo‘lga kiritdi.

Foyda va foyda me‘yori. K.Marksning foyda nazariyasining o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, daromadning bu turi tadbirkorlarning har qanday daromadi singari ishchi kuchini ekspluatatsiya qilish natijasida vujudga keladigan qo‘shimcha qiymatning tashqi, ya‘ni o‘zgargan shakli hisoblanadi. Bu yerda D.Rikardodan farqli o‘laroq, gap nafaqat foyda me‘yori to‘g‘risida, balki uning qo‘shimcha qiymat me‘yoridan farqi, o‘ziga xosligi to‘g‘risida boradi. «Avanslangan butun kapitalning mahsuli bo‘lib ko‘ringan qo‘shimcha qiymat foydaning o‘zgargan shakliga kiradi».

«Kapital»ning I jildi mazmuniga ko‘ra korxonalarda yoki iqtisodiyot tarmoqlarida o‘zgaruvchi kapital va mehnatning hissasi qancha ko‘p bo‘lsa, qo‘shimcha qiymat miqdori shuncha ko‘p bo‘ladi, lekin kapitalning uzviy tuzilishi qancha yuqori bo‘lsa, ya‘ni korxonalarining mexanizatsiyalashuvi yoki tarmoqlarning mashina va asbob-uskunalar bilan qurollanish darajasi yuqori bo‘lsa, qo‘shimcha qiymat miqdori shuncha kam bo‘ladi. «Kapital»ning III jildida esa K.Marks «*qo‘shimcha qiymat me‘yori*» va «*foyda me‘yori*» tushunchalarining farqini bilishni tavsiya etadi. Agar birinchisi uning tomonidan qo‘shimcha qiymatning o‘zgaruvchi kapitalga bo‘lgan nisbati sifatida ko‘rilsa, ikkinchisi esa (gap qo‘shimcha qiymatning «o‘zgargan

shakli» to'g'risida borar ekan) qo'shimcha qiymatning jami kapitalga, ya'ni o'zgaruvchi va doimiy kapitalga bo'lgan nisbati sifatida qaraladi.

K.Marks ta'limotiga binoan foyda me'yori pasayishga moyil. Bunday moyillik, uningcha Rikardo-Mill ko'rsatib berganidek, demografik omillar va tuproq unumdorligining pasayishi «qonuni» keltirib chiqaradigan hayotiy zaruriy mahsulotlar bahosining oshishi sababli emas, balki kapitalning uzviy tuzilishidagi umumiy kapitalda o'zgaruvchi kapital hissasining pasayishi tufayli kelib chiqadi.

Bundan tashqari «qo'shimcha qiymat me'yori» va «foйда me'yori» tushunchalaridan foydalangan holda, K.Marks erkin raqobat sharoitidagi bozor iqtisodiyoti xo'jalik mexanizmi «sir-asrorlarini» yaxshi tushunganligini namoyish etdi. Masalan, qo'shimcha qiymat nazariyasi «mantig'i» bo'yicha ish kuni qancha uzun bo'lsa, qo'shimcha qiymat massasi va ekspluatatsiya me'yori shuncha yuqori bo'lishi kerak. Lekin «qo'shimcha ish vaqtini» uzaytirish yo'li bilan qo'shimcha qiymatni ko'paytirish usulini K.Marks yaxshi va to'g'ri usul deb hisoblamaydi. «Absolyut qo'shimcha qiymat» olib keluvchi bunday usul boshqa barcha sharoitlar bir xil bo'lganda ortiqcha xarajatlarni keltirib chiqarishi, har bir ish soati unumini pasaytirishi mumkin, ishchilar noroziligining muqarrarligi to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Buning ustiga «Kapital» muallifi ish kunining faqat oxirgi soatida kapitalist uchun foyda yaratiladi, degan N.Seniorning «oxirgi soat nazariyasini» qattiq tanqid qildi. Uning tasdiqlashicha zaruriy ish vaqtining qisqarishiga qaramasdan, mehnat unumdorligining oshishi «nisbiy qo'shimcha qiymatni» olib kelgach, bir vaqtning o'zida qo'shimcha qiymat me'yorining pasayish tendensiyasini kuchaytiradi. Shunday bo'lsada, har bir kapitalist intuitiv tarzda foyda me'yorini ko'paytirishga intiladi. «Foyda me'yori, deb yozadi K.Marks, – kapitalistik ishlab chiqarishni harakatlantiruvchi kuchdir; foyda olib ishlab chiqarish mumkin bo'lgan narsagina ishlab chiqariladi».

Foyda me'yorini hamisha qo'shimcha qiymat me'yoridan kam bo'ladi. Buning sababi shundaki, uni hisoblaganda qo'shimcha qiymat butun kapitalga nisbatan olinadi, qo'shimcha qiymat me'yorini hisoblaganda esa qo'shimcha qiymatning faqat o'zgaruvchi kapitalga bo'lgan nisbati olinadi. Chunki qo'shimcha qiymat, K.Marks ta'limotiga ko'ra faqat o'zgaruvchi kapitalning funksiyasi hisoblanadi.

«Yuqori uzviy tuzilishdagi» kapital (ya'ni doimiy kapitalning o'zgaruvchi kapitaldan ko'pligi o'rtacha ijtimoiy me'yordan oshiq bo'lsa) o'rtachadan kamroq foyda me'yorini beradi. «Past uzviy tuzilishdagi» kapital esa o'rtachadan oshiqroq foyda me'yorini beradi. Kapital o'rtasidagi raqobat, kapitalning erkin sur'atda bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa (kam foyda beradigan tarmoqdan yuqori foyda beradigan tarmoqqa) oqib o'tishi har ikki holda ham o'rtacha foyda me'yorini keltirib chiqaradi. Muayyan jamiyatdagi barcha tovarlar qiymati miqdori tovarlar bahosining miqdoriga to'g'ri keladi. Lekin ayrim vaziyatlarda tovarlar raqobat ta'siri ostida o'z qiymati bilan emas, balki *ishlab chiqarish bahosi*» bilan sotiladi.

«Ishlab chiqarish bahosi sarf qilingan kapital, plyus o'rtacha foydani o'z ichiga oladigan bahodir».

10.4. K.Marksning renta nazariyasi

K.Marks renta to'g'risida nazariya yaratdi. Uningcha, renta yerga bo'lgan mulkchilikni amalga oshirish shaklidir. Yer maydoni cheklanganligi, uning yer egalari qo'lida bo'lganligi sababli qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bahosi o'rtacha yerdagi ishlab chiqarish xarajatlariga qarab emas, balki eng yomon yerdagi ishlab chiqarish xarajatlariga qarab belgilanadi. Bu baho bilan yaxshi yerdagi (yoki eng yaxshi sharoitdagi) ishlab chiqarish bahosi o'rtasidagi farq differensial rentani bildiradi. K.Marks differensial rentani tahlil qilib, bu renta ayrim yer maydonlarining hosildorligi yerga sarf qilingan kapital miqdori bir-biridan farq qilganda hosil bo'lishini ko'rsatib berdi.

Differensial renta ikki shaklda – differensial renta I va differensial renta II shaklida mavjud bo‘ladi. Ijtimoiy ishlab chiqarish bahosini belgilovchi eng yomon yerdagi mahsulotlarning ishlab chiqarish bahosi bilan eng yaxshi va o‘rtacha yerdagi mahsulotlarning individual ishlab chiqarish bahosi o‘rtasidagi tafovut differensial yer renta I ning negizi hisoblanadi. Yerga qo‘shimcha ishlov berish evaziga olinadigan renta differensial renta II ni tashkil etadi.

K.Marks differensial renta bilan birga absolyut rentaning ham amal qilishini ko‘rsatib beradi. U absolyut rentaning paydo bo‘lishini qishloq xo‘jaligida kapital uzviy tuzilishining ancha past bo‘lishi va yerga bo‘lgan xususiy mulkchilik bilan bog‘lab tushuntiradi. Birinchi omil tufayli, uning fikricha qishloq xo‘jaligi mahsuloti qimmatini uning «ishlab chiqarish bahosidan» hamisha ustun bo‘ladi ikkinchi omil ta‘sir kuchiga ko‘ra esa foyda me‘yorini o‘rtacha darajaga keltiruvchi «kapital oqimi» mexanizmi qishloq xo‘jaligida amal qilishi mumkin emas. Binobarin, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining o‘z ishlab chiqarish baholaridan (qo‘shimcha qiymatning o‘rtacha foydadan) ortiqchasi kapitalistlar o‘rtasida taqsimlanmaydi (sanoatdagi kabi), balki dehqonchilikda qoladi va yer egalari tomonidan absolyut renta shaklida o‘zlashtiriladi. M.Blaugning yozishicha, markscha absolyut renta nazariyasi uning qo‘shimcha qiymat nazariyasi doirasidan tashqarida, qiymatning (qiymatning) bahoga aylanish zarurligi kelib chiqqan sharoitda hech qanday kuchga ega emas.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish sxemasi. F.Kenening «Iqtisodiy jadvaliga» yuqori baho bergan K.Marks, o‘zining takror ishlab chiqarish sxemasini ishlab chiqdi. A.Smit, J.B.Sey ijtimoiy mahsulotni daromadlarga bo‘lib (moddiy sarflarni mavhumlashtirgan holda) ko‘rsatgan bo‘lsa, K.Marksda esa ijtimoiy mahsulot uch qismga bo‘linadi: doimiy kapitalga (s) – moddiy sarflarga (amortizatsiya, xomashyo, yoqilg‘i va boshqalar qiymati), o‘zgaruvchi kapitalga (v) – ishchi kuchini sotib olishga bo‘lgan sarflar va qo‘shimcha qiymatga(m).

Takror ishlab chiqarish muammosini yechib berishda K.Marks iqtisodiyotni ikki bo‘linmaga bo‘ladi. I bo‘linma ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish, II bo‘linma iste‘mol buyumlarini ishlab chiqarish. Keyin u oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish o‘rtasidagi farqni ko‘rsatib beradi. «Oddiy takror ishlab chiqarish» o‘zgarmas bo‘lib, unda sof investitsiya nolga teng. Oddiy takror ishlab chiqarish bir xil hajmda, o‘zgarmas bo‘lib qolishi uchun qanday shartlar bo‘lishi kerak? K.Marks buning uchun quyidagi shartlarni ko‘rsatib beradi. Oddiy takror ishlab chiqarishda I bo‘linmaning barcha mahsuloti har ikkala bo‘linmadagi kapitalni qoplash uchun sarflanishi kerak: $I (c+v+m) = Ic+Iic$. Shu bilan birga, II bo‘linma mahsuloti ish haqi fondi hamda mulkdan keladigan daromadga – sof milliy mahsulotga teng (ekvivalent) bo‘lishi kerak: $II (c+v+m)=I (v+m)+II (v+m)$. Bu ikkala tenglamadan natijada $I (v+m) = Iic$ kelib chiqadi, ya‘ni I bo‘linmaning sof mahsuloti II bo‘linmada yil davomida iste‘mol qilinggan kapitalni qoplash uchun zarur bo‘lgan talab miqdoriga teng bo‘lishi kerak. Agar $I (v+m) > Iic$ bo‘lsa, unda doimiy kapitalni qoplashga bo‘lgan investitsiya sarflari amortizatsiya ajratmalari miqdoridan oshib ketadi, ya‘ni sof investitsiya ijobiy bo‘ladi. Lekin amortizatsiya jamg‘armalari iste‘mol qilingan kapitalni qoplashga ishlatilmasligi, albatta, ishlab chiqarishning pasayishini keltirib chiqaradi. Keltirilgan dalillar ancha puxta makroiqtisodiy o‘zaro bog‘liqlik borligini tasdiqlaydi.

K.Marks kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni tahlil qiladi. Uning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sxemasini fan-tarixdagi iqtisodiy o‘shishning birinchi matematik modeli hisoblash mumkin. Lekin uning kamchiliklari yo‘q emas. Xususan, «kengaytirilgan takror ishlab chiqarish»ning bir tekisda rivojlanib borishining shartlarini aniq ko‘rsatib berilmagan. Bundan tashqari u sur‘at o‘zgaragan iqtisodiy o‘shishni tahlil qiladi, bunday vaziyatda esa o‘shish Q (mahsulot miqdori) da hech qanday o‘zgarish bo‘lishini taqozo etmaydi. K.Marks ko‘rsatib bergan iqtisodiy o‘shishning zarur bo‘lgan shartlari: I bo‘linmaning milliy

daromadi ushbu bo'linmadagi ishchi va tadbirkorlarning ehtiyojlarini qondirish uchun II bo'linmadan sotib olinadigan iste'mol buyumlaridan ko'p bo'lishi kerak – milliy daromadning bir qismi ishlab chiqarishni kengaytirishga ketadi, ya'ni $I(v+m) > Iis$. Shunday qilib, I bo'linmaning mahsuloti yil boshidagi har ikkala bo'linmaning ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talabdan ko'p bo'lishi kerak, ya'ni $I(c+v+m) > Ic + Iic$. Shunga muvofiq, jamiyatning barcha milliy daromadi iste'molga sarflanmaydi, ya'ni $I(v+m) + II(v+m) > II(c+v+m)$.

Takror ishlab chiqarishning bunday talqini ayrim masalalarga oydinlik kiritishda qo'llanishi mumkin. Lekin u shu qadar cheklanishlarga asoslanganki, bu undagi barcha dalillarni kuchsizlantiradi. Yopiq iqtisodiyot: barcha mahsulotlar «me'yorli bahoda» sotiladi; har ikkala bo'linmada kapital aylanish tezligi bir xil; faqat kapitalistlar jamg'aradi; texnika taraqqiyoti yo'q; real ish haqi doimiy; bir ishchiga bo'lgan real mahsulot doimiy va boshqalar. Bundan tashqari ikki bo'linmadan iborat bo'lgan model o'zgaruvchan real iqtisodiyotni tahlil qilishda ishonchli vosita hisoblanmaydi. Kapital buyumlarni ham iste'mol buyumlarini ham ishlab chiqaruvchi ko'pchilik tarmoqlar – masalan, toshko'mir qazib olish, transport, ximiya – u yoki bu kategoriya tushunchasiga to'liq kirmaydi. Buning ustiga bunday tarmoqlar ichida kapital va iste'mol buyumlarini kategoriyalarga bo'lish vaqti-vaqti bilan talab strukturasiidagi o'zgarishga qarab o'zgarib turadi. Natijada kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning markscha shartlari deyarli o'z kuchini yo'qotadi. Shunday bo'lsada, tenglama K.Marks tizimida alohida o'rin tutadi. U iqtisodiy o'sish bir tekisda borishi mumkin emasligi, ishlab chiqarishning davriy bo'lishi to'g'risida fikr yuritishga imkon beradi.

Iqtisodiy sikllar. K.Marks tugallangan, yaxlit iqtisodiy sikllar nazariyasini yaratgan emas. Uningcha, inqirozlar bu «kapitalizmning asosiy ziddiyatlarining» namoyon bo'lishidir. Xo'jalikdagi anarxiya ishlab chiqarish strukturasi bilan iste'mol strukturasi doimo mos

kelmasligini keltirib chiqaradi. Rivojlanishning siklli xarakterda bo'lishi, ortiqcha ishlab chiqarish inqirozining muqarrarligi kapitalistik iqtisodiyotga xos xislatdir. Markscha iqtisodiy sikllar nazariyasi uning kapital jamg'arilishi tahlili asosida ko'rilgan. Siklli jarayon, K.Marks bo'yicha yuksalishdan boshlanadi. Yuksalish davrida mehnatga bo'lgan talab (jamg'arish sababli) uning taklifidan oshib ketadi; ishsizlik tugatiladi va ishchi kuchining nisbatan yetishmasligi ish haqining oshishiga olib keladi; natijada foyda kamayadi va jamg'arish sekinlashadi. Kapital jamg'arilishi me'yoring pasayishi yalpi talabning kamayishiga va shunga muvofiq bozor konyunkturasining pasayishiga olib keladi. Bunday inqirozli vaziyatda kapital qiymati qadrsizlanadi, ishsizlik esa qaytadan ko'payadi va u ish haqining pasayishini keltirib chiqaradi. Bu hol ishlab chiqarishning foydaliligini qayta tiklaydi, jamg'arishni qaytadan boshlash uchun sharoit yaratib beradi; inqiroz bir vaqtning o'zida ham buzadi, ham tuzatadi. Inqirozlar «hamma vaqt mavjud ziddiyatlarning faqat vaqtincha zo'rma-zo'raki hal qilinishidan, zo'rma-zo'raki portlashlardan iborat bo'lib, ular buzilgan muvozanatni bir lahzada tiklaydi». Inqiroz siklni tugallaydi va yangi navbatdagi sikl boshlanadi. Bu sikl davri mobaynida innovatsiya va yangi ish joylarini tashkil etish bilan birga iqtisodiyot tarkibini qayta qurish, jamg'arish jarayonida foyda me'yoring pasayish tendensiyasi va kapital qiymatining qadrsizlanishi, ishsizlar armiyasining ko'payishi va ish haqining pasayishi qaytadan kelib chiqquncha va inqirozli vaziyat yuzaga kelguncha davom etadi.

K.Marks Sey qonunini tanqid qiladi. Bu qonunga muvofiq tovarlar taklifi avtomatik tarzda o'ziga talabni keltirib chiqaradi Boshqacha aytganda, tovarlarni sotishdan tushgan daromad ularni sotib olish uchun xarajatga aylanadi. K Marks tovarlarni sotish (T-P) va sotib olish (P-T) aktlari makon va zamonda mos tushmasligini ko'rsatib berdi (tovar qiymati pulda saqlanadi). «Hech kim zudlik bilan sotib olishga majbur emas, chunki uning o'zi nimanidir sotgan».

Demak, yalpi xarajatlar yalpi daromadlardan kam bo'lganda ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi mumkinligi kelib chiqadi, ya'ni siklli rivojlanishga olib keladi.

K.Marksning ko'rsatib berishicha iqtisodiy sikllarning moddiy asosi kapitalning vaqti-vaqti bilan yangilanib turishi zarurligi hisoblanadi (har 5-10 yilda). Bunda texnika taraqqiyoti asosiy kapitalning ma'naviy eskirishi natijasida yangilanib turish muddatini qisqartirishi mumkin. Texnik kashfiyotlar va innovatsiyalar davriyligining xo'jalik jarayoniga bo'lgan ta'siri tahlili sikllar nazariyasining keyingi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Iqtisodiy determinizm. K.Marksning iqtisodiy nazariyasi uning ijtimoiy qarashlari bilan, ayniqsa, ijtimoiy rivojlanish konsepsiyasi bilan bevosita bog'liq. Keyingisining shakllanishi jarayonida u uch asosiy ilmiy manbaga: Smit-Rikardoning ingliz klassik siyosiy iqtisodiga, Gegel-Feyrbaxning nemis klassik falsafasiga va fransuz utopik sotsializmiga asoslanadi. Markscha ijtimoiy rivojlanish sxemasida markaziy o'rinda iqtisodiy determinizm («tarixning materialistik tushunchasi») turadi. K.Marks ijtimoiy rivojlanishga va uning tarixiga tatbiq etilgan determinizmning asosiy qoidalarini «Siyosiy iqtisod tanqidiga doir» asarida quyidagicha aniq va to'liq ifodalab beradi:

«Kishilar o'z hayotlarida ijtimoiy jihatdan ishlab chiqarishda muayyan, zarur o'zlarining irodalariga bog'liq bo'lmagan munosabatlarda ishlab chiqarish munosabatlarida bo'ladilar, bu munosabatlar ularning moddiy ishlab chiqaruvchi kuchlari taraqqiyotining muayyan bosqichiga muvofiq keladi. Bu ishlab chiqarish munosabatlarining yig'indisi jamiyatning iqtisodiy tuzilmasini, real bazisini tashkil etadi, yuridik va siyosiy ustqurma shu real bazis ustiga quriladi hamda ijtimoiy ongning muayyan shakllari shu bazisga muvofiq keladi. Moddiy hayotni ishlab chiqarish usuli umuman hayotning ijtimoiy, siyosiy va ruhiy jarayonlariga sababchi bo'ladi. Kishilarning ongi ularning borlig'ini belgilamaydi, balki aksincha, ularning ijtimoiy

borlig'I ularning ongini belgilaydi. Jamiyatning moddiy ishlab chiqaruvchi kuchlari o'z taraqqiyotining ma'lum bosqichida mavjud ishlab chiqarish munosabatlariga yoki buning yuridik ifodasigina bo'lgan – mulkchilik munosabatlariga zid bo'lib qoladi; ular shu paytgacha mazkur munosabatlar bag'rida rivojlanib kelgan edi. Bu munosabatlar ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanish shakllaridan ularning kishaniga aylanadi. Ana shu vaqtda ijtimoiy inqilob davri boshlanadi. Iqtisodiy asos o'zgarishi bilan butun bir g'oyat katta ustqurmada ham ozmi-ko'pmi tezlik bilan tub o'zgarish yuz beradi... Ayrim odam haqida uning o'zi to'g'risidagi fikriga qarab xulosa chiqarish mumkin bo'lmagani singari, bunday o'zgarish davri to'g'risida ham shu davrning ongiga qarab hukm chiqarish mumkin emas. Aksincha, bu ongning sababini moddiy hayot ziddiyatlaridan, ijtimoiy ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasida bo'ladigan ixtiloflardan topmoq kerak... Burjua ishlab chiqarish munosabatlari ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining so'nggi antagonistik shakli hisoblanadi,... lekin burjua jamiyatining bag'rida rivojlanayotgan ishlab chiqaruvchi kuchlari, shuningdek bu antagonizmni yechish uchun moddiy sharoit yaratadi».

Demak, K.Marksning nazariy konsepsiyasida ishlab chiqarish shakli o'zining maxsus xususiyatiga, o'zining ichki mantig'iga ega. Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan yangi munosabatlar kelib chiqadi. Ishlab chiqarish munosabatlari yig'indisi jamiyatning moddiy bazisini tashkil etadi, unga jamiyat ustqurmasi: huquq, ideologiya, siyosat, din va boshqalar bog'liq bo'ladi. Huquq, siyosat, din bazis tomonidan boshqarilib turiladi. Ishlab chiqarish omillari yig'indisi jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini tashkil etadi. K.Marks ishlab chiqarish vositalarini, eng avvalo, mehnat qurollarini, mashina va asbob-uskunalarni industrial tizimi ishlab chiqaruvchi kuchlarning muhim elemendi, deb hisoblagan. Jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishi (ya'ni hozirgi zamon tushunchasida iqtisodiy o'sish) ishlab

chiqarish munosabatlarining (yoki ijtimoiy-iqtisodiy tuzumning) takomillashuvini taqozo etadi. U o'z navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishiga faol aks ta'sir ko'rsatadi, iqtisodiy o'sishga imkon berishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin. Ijtimoiy organizmning ikki tomoni o'rtasidagi o'zaro aloqa juda murakkab, ko'p qirrali va ziddiyatlidir. Iqtisodiyot yagona aniqlovchi omil hisoblanmaydi.

Jamiyatda amal qiluvchi ijtimoiy qonunlar ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasidagi hamda ideologik va siyosiy ustqurma bilan bazis o'rtasidagi muvofiqlik tamoyilni ifodalab beradi. Bunday muvofiqlik tamoyilning amal qilishi iqtisodiy o'sishga olib keladi, ishlab chiqarish munosabatlarining iqtisodiy o'sishga to'sqinlik qilishi esa bunday tamoyilning buzilganligini bildiradi. Shu bois, K.Marks fikricha ular ijtimoiy taraqqiyot dialektikasiga muvofiq o'z o'rnini boshqa progressiv ishlab chiqarish munosabatlariga bo'shatib berishi kerak.

10.4. K.Marksning Ijtimoiy formatsiyalar nazariyasi

K.Marksning asosiy ilmiy yutuqlaridan biri shundan iboratki, u ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ularni tashkil etuvchi elementlar, formatsiyalarning almashuv sabablari to'g'risida ta'limot yaratdi. U uch yirik (ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani) ijtimoiy taraqqiyot bosqichini ko'rsatib berdi.

1. Arxaik (birlamchi) formatiya: sinfiy jamiyatgacha bo'lgan jamoa.

2. Iqtisodiy (ikkilamchi) formatiya: sinfiy jamiyat; xususiy mulkchilikka asoslangan antik, feodal va kapitalistik ishlab chiqarish usuli.

3. Kommunistik formatiya: kishining kishi tomonidan zulm va ekspluatatsiya qilinishi muammosini hal qiluvchi sinfsiz jamiyat.

K.Marks ta'limotiga ko'ra bir formatsiyadan ikkinchisiga o'tish ijtimoiy inqilob orqali amalga oshadi, ya'ni «kapitalizm qobig'I

portlaydi», eski ishlab chiqarish munosabatlari yemirilib, ijtimoiy tizimning yangi iqtisodiy bazisi shakllanadi.

Agar industrial jamiyatning dastlabki bosqichlarida kapitalistik munosabatlar iqtisodiy o'sishni rag'batlantirsa, keyinchalik bu munosabatlar iqtisodiy o'sishning «kishaniga» aylanadi, zamon talabiga javob bera olmaydi. Uning nazariyasiga ko'ra kapitalizm halokatga yuz tutadi. Chunki u o'zining ichki ziddiyatlarini yechishga qodir emas.

Uningcha kapitalizm o'rniga dolzarb muammolarni yecha oladigan, sanoat sivilizatsiyasi yutuqlaridan unumli foydalanish imkonini beradigan yangi, ancha takomillashgan jamiyat kelishi kerak. K.Marks ortiqcha ishlab chiqarish, ishsizlik va kambag'allikni stixiyali bozor iqtisodiyotining muqarrar hamrohi hisoblagan bo'lsa, kelajakda bo'ladigan ancha takomillashgan iqtisodiyot esa, ijtimoiylik asosida tashkil etilgan bo'lishi, yagona reja bo'yicha ishlashi kerak. Uning tasdiqlashicha, bunday jamiyatda «oldindan ongli tarzda tuzilgan reja bo'yicha ijtimoiy ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun imkon tug'iladi».

Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, kapitalizmning muqarrar halokati to'g'risidagi K.Marks dalillarida asosiy narsa jamiyatdagi sinflar o'rtasida daromadlar taqsimotining bozor tamoyili buzilganligida emas, balki bu tizimning to'la ish bilan bandlikni ta'minlay olmasligi, mustamlakadagi ekspluatatsiyaga va urishlarga bo'lgan moyilligi hisoblanadi. U sotsializm va kommunizmni ijtimoiy jihatdan ideal hisobladi, ularni noantagonistik kommunistik jamiyatning fazalari deb atadi. K.Marks nazariyasiga binoan kommunizm – ishlab chiqarish vositalari bir butun umumxalq mulki hisoblangan, jamiyatning barcha a'zolari ijtimoiy jihatdan batamom teng bo'lgan sinfsiz tuzumdur.

Ammo K.Marksning sinfsiz jamiyat ideallari tantanasiga bo'lgan qat'iy ishonchi eng avvalo, klassik iqtisodiy maktabning sinflar nazariyasiga asoslanadi. U o'zini klassiklarning davomchisi hisoblagan holda haqiqatan ham iqtisodiy o'sish muammosi bilan, xususan, farovonlik va daromadlarning o'sishi hamda daromadlarning mehnat, kapital va yer egalari o'rtasida, ya'ni sinflar o'rtasida taqsimlanish

muammosi bilan shug'ullandi. Lekin uning sinflar nazariyasidagi markaziy g'oya sinfiy kurash hisoblanadi. «Hozirga qadar o'tgan hamma jamiyatlar tarixi, deb yozadi K.Marks, – sinflar kurashi tarixidir. Hur va qul, patriitsiy va plebey, pomeschchik va krepostnoy, usta va xalfa, qisqasi, zolim va mazlum o'rtasida doim antagonizm bo'lib keldi; ular har doim goh yashirin, goh ochiq bir-biriga qarshi kurash olib bordi. Bu kurash har safar butun jamiyatni inqilob asosda boshqatdan qurish bilan yoxud kurashuvchi sinflarning umumiy halokati bilan tugadi». Marksning fikricha o'zining kuchayib borayotgan ziddiyatlari bilan kapitalistik jamiyat ham bundan mustasno emas: turmush darajasi muttasil pasayib borayotgan sanoat ishchilari sinfi kapitalizm «go'rkoviga» aylanib boradi. K.Marksning bashorati to'g'ri chiqmaganligini hayotning o'zi ko'rsatdi. Kapitalizm yangi real hayotga moslasha bildi va ancha yuqori iqtisodiy o'sishni ta'minlay oldi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, J.S.Mill va K.Marks ijodi U.Pettidan boshlangan klassik iqtisodiy maktabning yakunlanganligini bildiradi. Mazkur maktabning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat:

1. Inson faqat o'z foydasiga, o'z ahvolini yaxshilashga intiluvchi kishi sifatida ko'riladi.

2. Iqtisodiy bitimda ishtirok etuvchi barcha tomonlar qonun oldida ham, shuningdek, uzoqni ko'zlab ish yuritishda ham erkin va barobar.

3. Har bir iqtisodiy subyekt har qanday bozordagi baho, foyda, ish haqi va renta to'g'risida to'liq ma'lumotga ega.

4. Bozor resurslarning to'la harakatini ta'minlaydi: mehnat va kapital bir zumda kerakli joyga oqib o'tishi mumkin.

5. Ish haqi bo'yicha ishchilar sonining elastikligi birdan kam emas. Boshqacha qilib aytganda, ish haqining har qanday oshishi ishchi kuchi sonining ko'payishiga olib keladi, ish haqining har qanday kamayishi esa ishchi kuchi sonining kamayishiga olib keladi.

6. Kapitalistning birdan bir maqsadi kapitaldan keladigan foydani maksimallashtirish hisoblanadi.

7. Mehnat bozorida pullik ish haqi mutlaq moslashuvchan bo'ladi (uning miqdori faqat talab va taklif nisbati bilan aniqlanadi).

8. Boylikni ko'paytirishning asosiy omili kapital jamg'arilishi hisoblanadi.

9. Raqobat takomillashgan bo'lishi, iqtisodiyot esa davlatning haddan tashqari aralashuvidan erkin bo'lmog'i kerak. Bunday sharoitda «ko'rinmas qo'l» resurslarning optimal taqsimlanishini ta'minlaydi.

10. Kapitalizm o'rniga dolzarb muammolarni yechib berishga, sanoat sivilizatsiyasi yutuqlarini eng yaxshi shaklda realizatsiya qilishga imon beruvchi jamiyat keladi.

Tayanch tushunchalar

Qo'shimcha qiymat – qo'shimcha ish vaqti»da yaratilgan qiymat.

Absolyut qo'shimcha qiymat- Ish kunini mutlaq uzaytirish yo'li bilan olinadigan qo'shimcha qiymat.

Qo'shimcha qiymat me'yori – qo'shimcha qiymatning o'zgaruvchi kapitalga bo'lgan nisbati.

Nisbiy qo'shimcha qiymat-zarur ish vaqtini qisqartirish va shunga muvofiq qo'shimcha ish vaqtini uzaytirish yo'li bilan olinadigan qo'shimcha qiymat.

Muhokama uchun savollar

1. A. Sen-Simon, SH. Fure va R. Ouen iqtisodiy qarashlarining mohiyati nimada?

2. K.Marksning bazis va ustqurma konsepsiyalarini qanday tushunasiz?

3. K.Marks "qiymat", "qo'shimcha qiymat" kategoriyalarini qanday talqin etadi?

4. K.Marks bo'yicha qo'shimcha qiymat ishlab chiqarish mexanizmini ko'rsatib bering.

5. K.Marks absolyut renta, deganda nimani tushunadi?

IV BO'LIM. XIX ASR OXIRI – XX ASRLARDA IQTISODIY TA'LIMOTLAR

XI BOB. MARJINALIZM TA'LIMOTI VA NEOKLASSIK IQTISODIY MAKTABLAR

11.1. Marjinalizm va me'yorli foydalilik nazariyasi

XIX asrning 70-yillariga kelib klassik siyosiy iqtisod o'rniga iqtisodiy fanda yangi subyektiv yo'nalish vujudga keldi va iqtisodiy fan taraqqiyotida katta o'zgarish yuz berdi. O'sha davrda iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishga yangicha subyektiv yondashuvga asos solgan (bir-biridan mustaqil holda) uch iqtisodchining asarlari birdaniga vujudga keldi. Ular ingliz iqtisodchisi **Stenli Jevons (1835–1882)**, avstriyalik **Karl Menger (1840–1921)**, Shveysariyada yashagan fransuz **Leon Valras (1834–1910)**lar edi. Ularning tahlili asosida ne'matlarni ishlab chiqarish jarayoni (taklif) emas, balki talabning shakllanishi, tovar va xizmatlarning foydaliligi tadqiqoti yotadi. Subyektiv yo'nalish vakillarining tadqiqotidagi asosiy dastak bu me'yorli (marginal) tahlil bo'lib, mazkur maktabning nomi ham (marjinalizm) shundan kelib chiqqan. F.Vizer, E.Bem-Baverk, A.Marshall, K.Viksell va ko'plab boshqa atoqli iqtisodchilar marjinalizm metodologiyasidan foydalanadilar va uni rivojlantiradilar.

Me'yorli tahlil hanuzgacha iqtisodiy fanda keng qo'llanib kelinmoqda.

Metodologiya. Iqtisodiy jarayonlarni subyektiv – psixologik metod asosida tahlil qilish marjinalizm nazariyasiga xos. Iqtisodiy hodisa va jarayonlar kishilar psixologiyasining subyektiv talqiniga asoslanib tushuntirib beriladi. Masalan, klassiklar bo'yicha tovar qiymati kishilarning ongi va xohishiga bog'liq bo'lmagan obyektiv miqdor

hisoblansa, marjinalistlar bo'yicha, qiymat subyektiv talqin, istak, hissiyot bilan aniqlanadi. Marjinalizmning asosiy kategoriyalari: me'yorli foydalilik, me'yorli unumdorlik, me'yorli xarajatlar va boshqalar. Bu nazariya ishlab chiqarish xarajatlarini, talab, taklif, narx va boshqalarni subyektiv baho berish asosida tushuntiradi.

Bozor xo'jaligida ishlab chiqaruvchi tovar ishlab chiqarishda turli resurslardan har birining me'yorli foydaliligiga baho bergan holda eng keraklisini tanlaydi. Iste'molchi o'zining cheklangan daromadlari orqali cheksiz ehtiyojlarini ko'proq qondiradigan qilib tovarlarni sotib olishga taqsimlaydi. Demak, marjinalizm nazariyasi markazida o'z foydasini maksimallashtirishga intiluvchi firma (ishlab chiqaruvchi) va xarid qilingan ne'matlardan maksimal naf olishga intiluvchi alohida iste'molchi turadi.

Me'yorli foydalilik nazariyasi va buyumning subyektiv qimmatini.

Asosiy e'tibor ishlab chiqarish va taklifni o'rganishga qaratilgan klassik iqtisodiy nazariyadan farqli o'laroq, marjinalistlar eng avvalo, iste'mol va talabni tahlil qildilar. Shu bois, ular iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishni kishilarning ehtiyojini o'rganishdan, buyumning foydalilik mezonini qidirishdan boshladilar. Buyumning qimmatini aniqlashda marjinalistlar klassiklarga nisbatan butunlay boshqacha yondashdilar. Agar klassiklar tovar qiymatini (qimmatini) uni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar bilan aniqlagan bo'lsalar, marjinalistlar tovar qimmatini asosida ikki omil – foydalilik va buyumlarning kamyoqligi yotadi, deb hisobladilar. Bu bilan A.Smitning buyumning qiymatini (qimmatini) foydalilik bilan aniqlash mumkin emas, negaki hayotda eng foydali bo'lgan havo va suvning qiymati yo'q, degan «Smitcha ziddiyat»ga barham berildi. «Hech bir narsa suvdan ko'ra foydali emas, – deb yozadi A.Smit, – lekin unga u bu narsani sotib olish amri mahol... Brilliant esa, aksincha, uni bevosita foydalanish nuqtayi nazaridan nihoyatda qimmat kam, ammo unga juda katta miqdordagi boshqa tovarlarni olish mumkin». Marjinalistlarning aytishicha haqiqatan ham havo yoki

suvning umumiy foydaliligi brilliantning umumiy foydaliligidan tasavvur qilib bo'lmaydigan darajada ko'p. Lekin havo va suvga qaraganda qimmatli toshlar ancha kamyob. Shuning uchun uning qimmati ancha yuqori. «Qimmat, – deb yozadi E.Bem-Baverk narsalarning aynan cheklangan miqdorda bo'lishini taqozo etadi, qimmatning yo'qligi esa, ularning mo'l-ko'lligini taqozo etadi». Qimmat esa buyumning umumiy foydaliligi bilan emas, balki «oxirgi birlik» foydaliligi bilan aniqlanadi.

Foydalilikka asoslangan bu nazariyaning boshlang'ich nuqtasi – ehtiyojlarning to'yinish qonuni (Gossenning birinchi qonuni)ni bildiradi: inson ehtiyojining to'yinish darajasi oshib borishi bilan iste'moldan bo'lgan qoniqish pasayib boradi yoki iste'mol qilinadigan tovar miqdori ko'payib borishi bilan uning foydaliligi kamayib boradi. Shunga muvofiq iste'mol qilinadigan mazkur buyumning oxirgi qismining iste'mol uchun bo'lgan foydaliligi boshqa qismlariga nasbatan ancha past. Buyumning oxirgi qismining foydaliligi bu *me'yorli* foydalilikdir. Aynan u, marjinalistlarning fikriga ko'ra tovar qiymati shakllanishining asosini tashkil etuvchi ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar xatti-harakatini tartibga solib turuvchi kuch hisoblanadi. E.Bem-Baverkning yozishicha: «Me'yorli foydalilik g'oyasi bu iqtisodiy hayotning eng murakkab ko'rinishlarini yechishga kalit va ilmning eng chigal muammolarini hal etishga imkon beruvchi formula – «Ochil dasturxondir».

Me'yorli foydalilik nazariyasiga binoan tovarlar narxi asosida mehnat sarflari bilan aniqlanadigan qiymat emas, balki ushbu buyumning foydaliligi yotadi. Me'yorli foydalilik nazariyasi tarafdorlari tovarda mujassamlashgan mehnat natijasi sifatidagi qiymatga foydalilik kategoriyasini, odamning narsaga bo'lgan munosabatini ifodalovchi subyektiv baholashni qarshi qo'yadi.

Qiymatning mehnat nazariyasida mehnat sarflarining bevosita o'lchovi ish vaqti hisoblanadi. Tovar qiymati individual ish vaqti bilan

emas, balki ijtimoiy zaruriy atalmish ish vaqti bilan o'lchanadi. Ijtimoiy zaruriy ish vaqti me'yorli ishlab chiqarish sharoitida, o'rtacha mahorat va mehnat intensivligida muayyan iste'mol qiymatni ishlab chiqarishga ketgan vaqt bilan ifodalanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasiga muvofiq faqat bozorda, ayirboshlash jarayonida ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari darajasi ro'yobga chiqadi. Faqat bozorda qiymat almashuv qiymat shaklida namoyon bo'ladi. Oddiy qilib aytganda qiymat ishlab chiqarishda yaratiladi, bozorda esa namoyon bo'ladi. Mana shu yerda me'yorli foydalilik nazariyachilari e'tiroz bildiradilar. Uning ma'nosi nimadan iborat? Agar tovar bozorda xarid qilingan bo'lsa, bu jarayon o'sha tovarni ishlab chiqarishga kimdir sarflagan ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlarini baholash uchun amalga oshirilmaydi, balki bu tovar xaridor uchun muayyan foydali samaraga ega bo'lganligi xaridor bu tovarning qadr-qimmatini bilganligi uchun amalga oshiriladi. XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida «qiymat» so'zi nemischadan aynan «*qimmat*» deb tarjima qilinishi ham bejiz emas edi. Qimmat bu ko'p jihatidan subyektiv kategoriya. Shunga muvofiq avstriya maktabi ta'limotiga ko'ra qiymat (qimmat) hech qachon buyumga xos bo'lgan obyektiv xususiyat bo'lishi mumkin emas. Faqat xaridor ko'z o'ngida qimmatli bo'lgan narsalargina qimmatga ega. Xaridorning subyektiv bahosi yaratilgan buyumga qiymat xossasini beradi. Demak, qiymat faqat bozorda yuzaga keladi, undan tashqarida amal qilmaydi.

Odamlar tomonidan turli moddiy va ma'naviy boylik va xizmatlarning qimmatiga baho berilishi, bu ularni ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarflangani uchun emas, balki bu buyumlarning foydalilikka ega bo'lgani sababidandir. Odamlar foydalilikka ehtiyoj sezganligi uchun ham u yoki bu tovarni ishlab chiqarishga mehnat sarflarini amalga oshiradilar. U yoki bu mehnat sarflarining ijtimoiy zaruriyligini kim yoki nima aniqlab beradi. Oddiy qilib bozor desak – bu to'g'ri, lekin u juda umumiy tushuncha, shuning uchun yetarli emas.

Me'yorli foydalilik nazariyasi tarafdorlari fikri bo'yicha faqat tovarning foydaliligi mehnat sarflariga ijtimoiy zaruriylik xarakterini berishi mumkin. Me'yorli foydalilik nazariyasi namoyandalari, qimmatni foydalilikdan keltirib chiqarar ekan, foydalilikni ikki turga bo'lib ko'rsatishni zarur, deb hisoblaydilar.

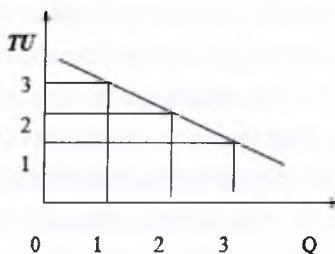
Birinchisi, tovarlarning (don, olmos, neft) o'z xususiyatiga ko'ra – umumiy foydaliligi. Ikkinchisi, iste'molchi ehtiyoj sezadigan tovarning konkret foydaliligi. Aniq foydalilik doimo bir xil bo'lavermaydi, u har xil baholanadi. Bu yerdagi farq unga bo'lgan yondashuvda. Agar u yoki bu buyumlarni erkin va xohlagancha olish mumkin bo'lsa, unda ularning foydaliligi, cheklangan miqdordagi bunday buyumlarning foydaliligichalik baholanmaydi («Smitcha ziddiyat»ni yana bir bor eslang).

Buyumning umumiy (yalpi) foydaliligi bilan konkret (me'yorli) foydaliligi o'rtasidagi farq iste'molchilar xatti-harakatini tahlil qilish uchun zarur.

Me'yorli foydalilik muammosini tushunish uchun marjinalistlar ko'rsatib bergan o'rmonda yashovchi qariya darvish qo'lidagi besh qop donni misol qilib olamiz. Qariya uchun ularning ahamiyati qanday? Birinchi qopdagi don ochdan o'lmaslik uchun kerak, ikkinchisi oziq-ovqat sifatini yaxshilash uchun ishlatiladi, uchinchisi – uy parrandalarini boqish uchun, to'rtinchisi – pivo tayyorlash uchun, beshinchisi esa vaqtxushlik (to'ti qushlarga ovqat berish) uchun ishlatiladi. Barcha qoplar bir xil qimmatga ega. Ammo-lekin ularni qariya uchun foydaliligi pasayib borish tartibida joylashtirsak, unda birinchi qopdagi bug'doy eng yuqori qimmatga ega: u qariyaning hayot kechirishi uchun zarur. Qariya uchun oxirgi, to'tiqushlarni boqish uchun mo'ljallangan qop eng kam qimmatga ega. Agar unga ayirboshlash taklif qilinsa (aytaylik, bir qop don boltaga) u aynan shu beshinchi qopning foydaliligiga qarab ish tutadi.

Shunday qilib, iste'mol qilinadigan tovar (don) ning miqdori ko'payib borishi bilan uning oxirgi, me'yorli foydaliligi pasayib boradi (me'yorli foydalilikning pasayish qonuni). Mazkur tovar miqdorining ko'payib borishi bilan me'yorli foydalilikning (TU) pasayib borishini quyidagi grafik ko'rinishida aks ettirish mumkin.

11.1-chizma. Me'yorli foydalilikning pasayish qonuni

Demak, xulosa qilish mumkinki, me'yorli foydalilik miqdori mazkur tovar miqdoriga va unga bo'lgan iste'mol darajasiga bog'liq. Har bir alohida buyum (tovar)ning me'yorli foydaliligi konkret va shu bilan birga subyektivdir. Birinchi ko'zadagi suvning foydaliligi juda yuqori: agar chanqovni qondirishga boshqa bironta ko'zada suv bo'lmasa. Beshinchi yoki oltinchi ko'zadagi suvning foydaliligi ancha kam: u gullarga suv quyish yoki pol yuvishga ishlatiladi. O'ninchi ko'zaga kelsak, u umuman ortiqcha bo'lishi mumkin. Uy javonida uning egasiga, misol uchun, yetti juft etik yetarli; qolganlari javonda faqat joyni band qiladi va ularni kiyib ulgurmasdanoq modadan chiqib qolishi mumkin.

Foydalilikning pasayib borishi buyumning haqiqiy qimmati nima bilan (uning eng ko'p, o'rtacha yoki eng kam foydaliligi bilan) aniqlanishini tushunishda yordam beradi. Avstriya maktabi vakillari nazariyasiga ko'ra konkret qimmat eng kam yoki me'yorli foydalilik bilan aniqlanadi.

Xaridor o'zi uchun yagona bo'lgan, bir juft etik uchun yettinchi etikka qaraganda ko'p haq to'lashga tayyor. Unga birinchi juft etikka

qaraganda yettinchisining foydasi ancha kam. Demak, foydalilikka subyektiv baho beriladi, tovar miqdori ko'payib borgan sari foydalilik pasayib boradi va bu miqdorning kamayib borishi bilan foydalilik oshib boradi. Bozorning tovarlar bilan to'yinish darajasini o'rganayotgan ishlab chiqaruvchi ham ushbu xususiyatni hisobga olgan holda ish yuritadi.

11.2. Buyumni taqsimlash, ayirboshlash va uning ijtimoiy me'yorli foydaliligi

Har xil ehtiyojlarni qondirish uchun buyumlar qanday taqsimlanishi kerak? Faraz qilaylik, bitta Z buyumning o'zi uchta – A, V va S ehtiyojlarni qondirishi mumkin. Bu yerda A ancha muhim ehtiyoj, S esa unchalik ahamiyatli bo'lgan ehtiyoj. Demak, ehtiyojlarning har birini qondirish uchun S buyum birligining me'yorli foydaliliklari har xil (mazkur sxema «Menger jadvali» deyiladi, 11.1-jadval).

“Mengez jadvali”

11.1-jadval

A	V	S
4		
3	3	
2	2	2
1	1	1

Faqat bitta Z buyum birligiga ega bo'lgach, odam uni A ehtiyojni qondirish uchun foydalanadi, negaki bu vaziyatda uning me'yorli foydaliligi eng yuqori – 4 shartli birlikka teng. Agar kishida 6 ta buyum birligi bo'lsa, unda ularning uchtasini u A ehtiyojni qondirishga ishlatadi, ikkitasini – V ehtiyojga, bittasini esa – S ehtiyojga ishlatadi. Bunda ehtiyojlarning umumiy qoniqishi 16 shartli birlikka teng (barcha me'yorli foydaliliklarning yig'indisi). Bu yerda buyumlarning

boshqacha taqsimlanishi inson uchun ancha kam qimmatli bo'lishini bilish qiyin emas. Shunday qilib, qandaydir bir buyum birliklari har xil e'htiyojlar o'rtasida ratsional taqsimlanganda me'yorli foydaliliklar baravarlashadi:

$$M_{ua} = M_{ub} = M_{us}.$$

Bozorda tovarlarni xarid qilishda umumiy foydalilikni maksimalashtirish uchun ularning narxini ham hisobga olish kerak. Bunda xaridor qimmat tovar o'rniga arzonroq tovarlardan ko'proq sotib olishi va bu bilan u xarid qilingan tovarlarning har biriga sarflangan har bir pul birligidan bir xil qoniqish hosil qilishi mumkin. Gossenning ikkinchi qonuni me'yorli foydaliliklarning baravarlashuvini ifodalaydi, ya'ni bu qonunga muvofiq bir pul birligiga olingan har bir tovarning me'yorli foydaliliklari tengligi amal qilishi kerak. Boshqacha aytganda, go'sht yoki baliq sotib olishga sarflangan har bir oxirgi pul birligi, o'z foydaliligi bo'yicha makaron yoki kartoshka sotib olishga sarflangan oxirgi pul birligiga teng bo'lishi kerak.

Iste'mol muvozanatining bunday shartini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \frac{MU_3}{P_3} = \dots = \frac{MU_n}{P_n},$$

bu yerda: MU – ayrim tovarlarning me'yorli foydaliligi;

P – ularning narxi.

Shunday qilib, turli tovarlarning me'yorli foydaliliklari tenglashadi. Agar 1 kg apelsin 100 so'm, 1 kg ananas esa 300 so'm tursa, unda ananasning foydaliligi apelsinning uch karra ko'paytirilgan foydaliligiga teng. Shunday taqqoslashga muvofiq bozorda alohida tovarlarning narxlarini o'rnatiladi, nisbatlar shakllanadi, nisbiy narxlar tashkil topadi. Natijada pul birligiga olinadigan har bir tovarlarning me'yorli foydaliliklari tengligi kelib chiqadi.

Ijtimoiy me'yorli foydalilik. Bozorda har bir subyekt o'ziga keragidan ortiqcha tovarlarini (subyekt uchun me'yorli foydaliligi nisbatan katta bo'lmagan) sotish va o'zi ehtiyoj sezgan tovarni (uning me'yorli foydaliligiga nisbatan yuqori) sotib olish yuzasidan ish

yuritadi. Kishilarning manfaatlari to‘qnashadi va iste’molchilar bilan sotuvchilarning subyektiv baholashi yagona ijtimoiy qiymatni keltirib chiqaradi. Agar bozorda faqat bitta sotuvchi (uning uchun sotilayotgan tovarning me’yorli foydaliligi, masalan, 100 pul birligiga teng) va bitta (300 pul birligiga teng) xaridor bo‘lsa, unda narx 100 dan 300 gacha bo‘lgan chegarada tebranib turadi. Lekin bozor ishtirokchilari qancha ko‘p bo‘lsa, bozor qiymati chegarasi imkoniyatlari shuncha kam bo‘ladi (Edjuort teoremasiga muvofiq).

E.Bem-Baverk o‘nta xaridor va sakkizta sotuvchi qatnashadigan ot bozorini misol qilib keltiradi. Har bir xaridor o‘zining yuqori narx chegarasiga («undan qimmatiga olmayman»), har bir sotuvchi esa quyi narx chegarasiga («undan kamiga sotmayman») ega (11.2-jadval). Bir ot uchun belgilangan narx 120 pul birligi bo‘lganda bozorda 10ta xaridor va 2 tagina sotuvchi qoladi. Bunda talab taklifdan oshib ketadi va narx albatta, ko‘tariladi (xaridorlar o‘rtasida raqobat natijasida).

11.2-jadval

Me’yorli foydalilik

Xaridorlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Qimmat bo‘lmasin (pul birligidan)	300	280	260	240	220	210	200	180	170	150
Sotuvchilar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Arzon bo‘lmasin (pul birligidan)	100	110	150	170	200	215	250	260		

Agar narx, masalan, 250 pul birligi darajasida o‘rnatilsa, unda bozorda 7 ta sotuvchi va 3 tagina xaridor qoladi. Taklif talabdan oshib ketadi. Endi sotuvchilar o‘rtasida raqobat kelib chiqadi, ular narxni pasaytira boshlaydilar. Narx 215 pul birligidan sal pastga tushishi bilanoq, bu yerda sotuvchilar bilan xaridorlar soni tenglashadi (oltitaga oltita).

Shunday qilib, bunday bozorda bir otning narxi 210 va 215 pul birligi o‘rtasida o‘rnatiladi. Ana shu narx faraz qilaylik, 212,5 pul birligi, mazkur bozordagi pul birligiga nisbatan otning me’yorli foydaliligini

ifodalab beradi: bu narxdan kamiga hech kim sotmaydi, bu narxdan yuqorisiga hech kim olmaydi. Ana shu ijtimoiy me'yorli foydalilikdir.

1.1.3. A.Marshall va yangi klassik vaziyat

Marjinalistlar davlatning iqtisodiyotga aralashmaslik qoidasi bosh mezon hisoblangan iqtisodiy fanda yangi klassik yo'nalishning boshlanishiga asos soldilar. Yangi klassiklarning tasdiqlashicha bozor mexanizmi xo'jalik jarayonlarini o'zi tartiblashga, ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasida muvozanat o'rnatishga qodir, erkin bozorning o'zaro ta'siri asosida shakllanadigan munosabatlarga davlatning aralashuvi esa muvozanatning buzilishiga, iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun yangi klassik yo'nalish vakillari xususiy tadbirkorlik va bozor imkoniyatlaridan to'la foydalanish uchun kurashdilar. A.Smit an'analari davom ettirgan holda yangi klassiklar universal iqtisodiy qonuniyatlarni keltirib chiqarishga harakat qildilar. Ular marjinalizm metodologiyasiga suyangan holda, iqtisodiy fanning asosiy bo'limlarini o'z ichiga oluvchi bir butun nazariy tizim yaratdilar. Xususan, firma daromadlarini taqsimlash, bozor muvozanati nazariyalari ancha takomillashtirildi, iste'mol tanlovi, umumiy (barcha bozorlar uchun) muvozanat nazariyalari yaratildi. O'sha davrdagi yangi klassiklarning ilmiy qarashlari uning atoqli vakillaridan biri, Kembrij maktabining rahnamosi **Alfred Marshallning (1842–1924) «Ekonomika prinsiplari» (1890)** kitobida ancha tizimlashtirilgan ko'rinishda ifodalangan. Mazkur asar birinchi katta darslik vazifasini o'tagan. Unda talab va taklif to'g'risidagi konsepsiyalar birlashtirilgan va ayrim bozorlarni o'rganish uchun matematik dastaklar keng qo'llanilgan. A.Marshall va uning hamfikrlari xizmati tufayli yangi klassik nazariya XX asrning 30 - yillarigacha iqtisodiy fanda yetakchi o'rinni egallab keldi.

A.Marshall marjinalizm g'oyalarini mustaqil (Jevonsga bog'liq bo'lmagan holda) va o'ziga xos uslubda rivojlantirdi. Klassik maktab (Smit, Rikardo, Mill) va marjinalizm (Mengerdan Valrasgacha) yutuqlarini birlashtiruvchi nazariy tizim yaratdi.

Qiyamat (qimmat) va narxning shakllanishi nazariyasi. Iqtisodiy fikrlar tarixida eng qiyin va murakkab muammolardan biri – qiymat muammosi hisoblanadi. A.Marshallning asari vujudga kelgunga qadar tovar qiymati muammosiga bo‘lgan ikki xil yondashuv mavjud bo‘lgan: qiymat yo ishlab chiqarish xarajatlari bilan, yoki tovarning foydaliligi va noyobligi bilan aniqlangan. Birinchi yondashuvga muvofiq boylarning o‘sishi yo resurslar (mehnat, kapital va yer)ning unumdorligi natijasi yoki ishlab chiqarish omillari egalarining kelgusida daromadlarni ko‘paytirish maqsadida bugungi ne‘matlardan voz kechishi oqibatidir. Ikkinchi yondashuvga (me‘yorli foydalilik nazariyasi) ko‘ra qiymatning asosida bozor qatnashchilari tomonidan buyumning foydaliligiga berilgan subyektiv baho yotadi. Bu borada turli yondashuv vakillari o‘rtasidagi bahslar ko‘pincha abstrakt, behuda, samarasiz bo‘lgan.

Ko‘pchilik mutaxassislarning fikriga ko‘ra A.Marshall bu bahslarga nuqta qo‘ydi va zamonaviy mikroiqtisodiy tahlil asosini yaratdi (iqtisodiy fikrlar tarixi bo‘yicha ba‘zi kitoblarda esa, hatto fandagi «*marshall inqilobi*» to‘g‘risida ham gap yuritiladi). Uning xizmati shundan iboratki, u qiymatning birinchi (asosiy) sababini qidirishni tahlil qilishdan talab va taklifning shakllanish va o‘zaro ta‘sir ko‘rsatish qonuniyatlarini o‘rganishni tahlil qilishga o‘tishning zarurligini asoslab berdi. Boshqacha so‘z bilan aytganda, A.Marshall qiymat nazariyasini baho nazariyasi (yoki bozor muvozanati nazariyasi)ga turlantirdi.

A.Marshall marjinalistlar yutug‘iga yuqori baho bergan holda ularning klassik maktabni va D.Rikardoning xarajatlar nazariyasini bir tomonlama tanqid qilganini ko‘rsatib o‘tdi. Marjinalistlar qiymatni ishlab chiqarish xarajatlari bilan bog‘lab tushuntirishni rad etgach, tovar qiymatining (qimmat) asosini uning foydaliligi tashkil etadi, deb mazkur muammoga bir tomonlama yondashdilar (ular qiymatni faqat me‘yorli foydalilik bilan tushuntirdilar). A.Marshall me‘yorli foydalilik nazariyasini talab va taklif nazariyasi bilan va ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan birlashtirdi. A.Marshallning tasdiqlashicha ishlab chiqarish xarajatlari tamoyillari va me‘yorli foydalilik – talab va taklif qonunining tarkibiy qismlaridir. Ularning har qaysisini

«qaychining tig'laridan biriga qiyoslash mumkin. Agar bir tig' qo'zg'almas bo'lib va qirqish ikkinchisining harakati tufayli amalga oshirilayotgan bo'lsa, biz beparvolik bilan lo'nda qilib, ikkinchisi qirqayapti, deb aytishimiz mumkin...». Marjinalistlarning xatosi talab va taklif simmetriyasiga yetarlicha baho bermaslikdan iborat, yutug'i esa ulargacha chetda qolib ketgan talab muammosiga e'tiborni qaratganligidadir.

O'z mohiyatiga ko'ra A.Marshall bo'yicha real qiymat bu talab va taklif ta'sirida shakllanadigan muvozanat baho. Bunda talab ham, taklif ham teng huquqli omil sifatida amal qiladi. A.Marshall yo taklifni (klassik nazariya) yoki talabni (me'yorli foydalilik nazariyasi) hal qiluvchi omil sifatida ko'rsatishga bo'lgan urinishlarning har ikkalasi noto'g'ri ekanligini ko'rsatib berdi. Shu asosida A.Marshall oldingi qiymat nazariyalaridan eng muhim qoida va konsepsiyalarni olib bir butun tamoyilga birlashtirdi. Masalan, sarfli qiymat nazariyasi bozor taklifining shakllanish qonuniyatlarini tushuntirib berish uchun foydalanildi, me'yorli foydalilik nazariyasi esa bozor talabining shakllanish qonuniyatlarini tushuntirib berish uchun ishlatildi. A.Marshall tovar qiymati (bahosi)ni aniqlashda me'yorli foydalilik va ishlab chiqarish xarajatlarini sintezlashtirdi. A.Marshall bo'yicha tovar qiymati (bahosi) ikki omil: foydalilik va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

11.4. Talab va taklif muvozanati, vaqt omili

A. Marshall talab va taklif qonunini va shunga muvofiq bahoni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratdi. U tahlilni talabdan boshladi: «Sotilishi ko'zda tutilgan tovar miqdori qancha ko'p bo'lsa, unga qo'yiladigan baho shuncha past bo'lishi kerak, negaki u o'z xaridorlarini topa olsin... Baho pasayganda talab qilinadigan tovarlar miqdori ko'payadi, baho oshganda esa – kamayadi. Bunda bahoning pasayishi bilan talabning oshishi o'rtasida qat'iy o'rnatilgan bir xil nisbat bo'lmaydi».

O'z mohiyatiga ko'ra A.Marshall me'yorli foydaliliklar tengligi qonuniga asoslangan holda foydalilik funksiyasidan talab egri chizig'ini keltirib chiqargan birinchi iqtisodchi hisoblanadi. U quyidagi ko'rinishda aks ettiriladi:

$$MU_x/P_x = MU_y/P_y = \dots MU_e;$$

bunda MU_x – x tovarning me'yorli foydaliligi, P_x – o'sha tovarning bahosi, MU_e – pulning me'yorli foydaliligi. Bu qonunni uch xil ekvivalentli shaklda ifodalash mumkin. Iste'molchi o'z ehtiyojini qondirishni maksimallashtiradi, agar u 1) xarid qilingan barcha tovarlarning me'yorli foydaliliklarini tenglashtirsa; 2) iste'mol qilinadigan har bir juft tovarning me'yorli foydaliliklari nisbatini va baholar nisbatini tenglashtirsa; 3) muayyan bozor narxida sotib olingan har bir tovarni pul qiymatining me'yorli foydaliligini tenglashtirsa.

Iste'molchi muvozanatga erishdi, R_x bahosi esa pasaymoqda, deb faraz qilaylik. Unda $MU_x > P_x MU_e$ va muvozanatni qaytadan tiklash uchun MU_x miqdorini kamaytirish maqsadida x tovarni ko'proq sotib olish kerak bo'ladi. Haqiqatan ham tovarning bahosi pasaysa, iste'molchi uni sotib olishni ko'paytiradi, negaki bunday tovarning bahosi pasayganda iste'molchi bir so'mga har qanday boshqa tovarga qaraganda ushbu x tovardan ko'proq foydalilik oladi. X tovarning xaridi ko'paygan sari me'yorli foydalilikning pasayishi MU_x pasayishini kafolatlaydi. Demak, iste'molchi o'zining cheklangan daromadlari va joriy narx doirasida o'z ehtiyojini doimo maksimal darajada qondirishga intilgan sharoitda talab egri chizig'ining teskari nishabligi kelib chiqadi.

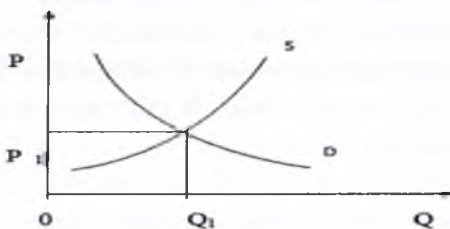
Bu dalil-isbotlar shu narsani ko'zda tutadiki, x tovarning narxi pasayishi natijasida individning daromadi ko'paymaydi, buning natijasida MU_x ning miqdori uyg'unlashish jarayoni davomida doimiyligi saqlanib qoladi. Lekin individ o'zining barcha xarajatlarning me'yorli foydaliligini yana tenglashtirishi bilanoq, uning real daromadi oshadi. Bu saqlanayotgan pul mablag'larining me'yorli foydaliligini pasaytiradi va shu bilan barcha tovarlarning, jumladan x tovarning ham xaridining ko'payishga olib keladi. Bunda daromad samarasi ijobiy hisoblanadi va

biz x ga teskari nishabli talab egri chizig'iga va daromadga bog'liq bo'lgan ijobiy talabga ega bo'lamiz.

Bundan tashqari bu yerda foydalilik funksiyalarining additivligi²² taqozo etiladi: individ sotib olayotgan har bir tovarning foydaliligi boshqa tovarlarning foydaliligiga bog'liq bo'lmaydi. Haqiqatda esa ularning o'rtasida bog'liqlik amal qilishi mumkin, bunday bog'liqlik natijasida U – miqdori ko'payganda MU_x ko'payadi yoki kamayadi. Bu tahlilni yana ham murakkablashtiradi.

Agar yuqorida aytilganlarni grafik ko'rinishida ifodalasak, unda koordinatlarda (baho, tovar miqdori) Marshall «kresti» kelib chiqadi: pastga yo'naltirilgan D talab egri chizig'i bilan yuqoriga yo'naltirilgan S taklif egri chizig'ining kesishishi (11.2-chizma.). D egri chizig'i iste'molchi uchun mazkur tovarning me'yorli foydaliligining pasayish qonunini ifodalasa, S egri chizig'i me'yorli xarajatlarning oshib borishini ifodalaydi. Ularning kesishgan nuqtasi muvozanat bahoni bildiradi va ushbu baho xaridorlar sotib olishni, sotuvchilar esa sotishni xohlaydigan tovar miqdorini aniqlab beradi. Bu ikki miqdor faqat muvozanat baho paytida bir-biriga to'g'ri keladi. Agar taklif bahosi talab bahosi bilan tenglashsa, muvozanat baho vujudga keladi. Chizmadagi P_1 – muvozanat baho. Ushbu bahoda sotuvchilar bir xil Q_1 miqdordagi tovarni sotishni xohlaydilar, xaridorlar esa sotib olishni.

11.2-chizma. Talab va taklif. Bozor muvozanati

Agar baho muvozanat bahodan yuqori bo'lsa, sotuvchilar ko'p miqdorda tovar sotishga tayyor, lekin xaridorlar shuncha miqdorda tovar

²² Additivlik (lat), obyektning miqdor xossasi: uni qanday bo'lishdan qat'iy nazar, bir necha bo'laklarga bo'lganda shu bo'laklar qiymatlari yig'indisiga teng bo'ladi. Masalan, A ning hajmi uning bo'laklari hajmlarining yig'indisiga teng.

sotib olmaydilar va natijada baho pasayadi. Agar baho muvozanat bahodan past bo'lsa, unda xaridorlar sotib olishni xohlaydigan hajmdagi tovarni sotish sotuvchilar uchun foydasi yo'q va natijada baho pasayadi. Bu jarayon sotish bahosi muvozanat bahoga teng bo'lganda tugallanadi. Avval ko'rib chiqqanimizdek, bozor qiymati me'yorli foydalilik va me'yorli xarajatlar bilan aniqlanadi.

Demak, D talab egri chizig'i teskari nishablikka ega, negaki baho oshib borishi bilan, odatda, tovarga bo'lgan talab kamayadi. Lekin qanday darajada kamayadi? A.Marshall bu savolga javob berish uchun baho bo'yicha talab elastikligi tushunchasini kiritadi. Baho bo'yicha talab elastikasi (TE) baho muayyan darajada pasayganda, talab qanday miqdorda o'sishini yoki baho muayyan darajada oshganda talab qanday miqdorda pasayishini ifodalaydi. $TE=1$ bo'ladi, agar baho 1 % ga pasayganda sotish 1 % ga ohsa; $TE=2,5$ bo'ladi, agar bahoning 1 % ga pasayishi sotishni 2,5 % oshirsa va hokazo.

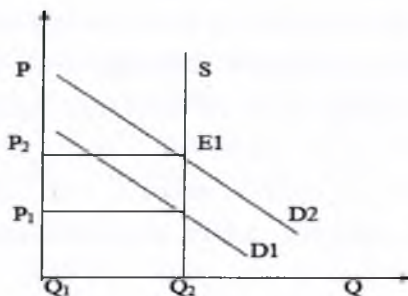
Agar talab egri chizig'ining muayyan bir uchastkasida $TE=1$ bo'lsa, unda ushbu uchastkada bahoning hech qanaqa o'zgirishi mazkur tovarni sotishga ta'sir ko'rsatmaydi. Agar shu uchastkada $TE<1$ bo'lsa, unda sotish miqdorining ancha kamayib ketishidan qo'rqmasdan bahoni pasaytirish mumkin, agar $TE>1$ bo'lsa, unda bahoning bir oz pasayishi sotish miqdorini ancha ko'paytirishi mumkin. Boshqacha aytganda, talab noelastik bo'lganda foyda bahoning o'sishi hisobiga ko'payishi mumkin, talab elastikligi paytida esa bahoni pasaytirish hisobiga foydani oshirish mumkin.

Talabning elastikligi iste'moldagi tovarlarning bir-birlarining o'rnini osongina bosa olishiga bog'liq. Shuning uchun ommaviy iste'mol tovarlariga bo'lgan talab kam elastik bo'ladi.

Ammo bu bilan talab va taklif qonuni tahlili tugashi mumkin emas, negaki talab va taklifga vaqt tushunchasi ham o'z ta'sirini ko'rsatadi va shu bois uni tahlil qilish taqozo etiladi. Tekshirilayotgan davr qancha qisqa bo'lsa, talabning qiymatga bo'lgan ta'siri shuncha kuchli bo'ladi,

bu davr qancha uzoq bo'lsa, ishlab chiqarish xarajatlarining qiymatga bo'lgan ta'siri shuncha kuchayib boradi.

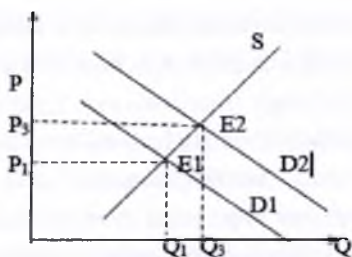
Shu sababli A.Marshall **bir zumli, qisqa muddatli va uzoq muddatli** muvozanat turlarini ajratib ko'rsatib beradi. Bir zumli muvozanatda taklif o'zgarmaydi. Bunday sharoitda keskin oshgan talab qondirilishi mumkin emas (band bo'lmagan quvvatlardan foydalanish yoki yangi quvvatlarni ishga tushirish uchun vaqt kerak bo'ladi). Bu vaqt ichida tanqis (defitsit) mahsulotlarni ishlab chiqarayotgan tadbirkor bahoni oshirish hisobiga qo'shimcha daromad olishi mumkin. Masalan, tirik baliq bozorida baliqqa bo'lgan talab oshdi, deylik. Baho ko'tarildi, lekin o'sha kuni sotuvchilar taklifni ko'paytira olmaydilar (yangisini olib kelishga ulgurmaydilar). Shuning uchun taklif egri chizig'i to'g'ri chiziq (S) ko'rinishida bo'ladi. Yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, baho oshadi (P_1 dan P_2 ga, 11.3-chizma).

11.3-chizma. **Bir zumli bozor muvozanati**

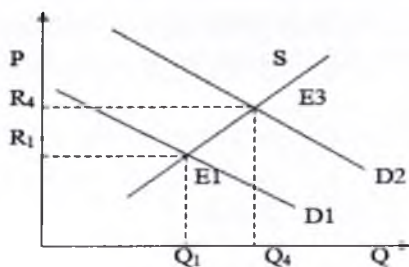
Qisqa muddatli muvozanat amal qilib turgan ishlab chiqarish quvvatlari hisobiga o'sgan talabni qondirish uchun taklifni ko'paytirish imkonini beradi. Agar bozorda baliqqa bo'lgan talab bir necha kun davomida ancha yuqori bo'lsa, unda baliqchilar qo'shimcha ishchi kuchi, ortiqcha to'r va boshqa anjomlar hisobiga baliq tutishni ko'paytirishga harakat qiladilar. Natijada taklif Q_1 dan Q_3 ga oshadi

Baho qanday bo‘ladi? U pasayishga intiladi ($P_3 < P_2$) (11.3, 11.4-chizmalarga qarang).

11.4-chizma. Qisqa muddatli bozor muvozanati

Uzoq muddatli muvozanatda taklif talabning oshishiga moslasha oladi, negaki uning uchun vaqt etarli bo‘ladi. Bu davr ichida ishlab chiqarish quvvatini, ishlab chiqarishni tashkil qilish uslubini o‘zgartirish, yangi korxonalarni ochish, yangi texnologiyalarni qo‘llash mumkin. Sotuvchilarga ustama foyda keltiruvchi yuqori talab (D_2 egri chizig‘i) va shunga muvofiq yuqori narx (P_4) uzoq muddat saqlanib turgan sharoitda baliqchilar ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida ishlab chiqarish quvvatini kuchaytirishga kirishadilar (yangi baliq tutish kemalari, omborxonalar va boshqalar quriladi). Bu tarmoqqa yuqori daromad tufayli yangi ishlab chiqaruvchilar kirib keladi. Taklif (Q_3 dan Q_4 ga) ko‘payadi, baho esa (P_3 dan P_4 ga) pasayadi (11.4, 11.5-chizma).

11.5-chizma. Uzoq muddatli bozor muvozanati

Bu yerda A.Marshall shunday xulosaga keladi: qisqa muddatli davrda bahoni shakllantiruvchi asosiy kuch talab (negaki taklif o'zgaruvchan emas), uzoq muddatli davrda esa taklif hisoblanadi. Tovar qiymati qisqa muddatli davrda haqiqatan ham eng avvalo, xaridorlarning xatti-harakati bilan aniqlanadi (marjinalizm). Lekin uzoq muddatli davr mobaynida baho o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari miqdoriga yaqinlashadi va taxminan bir xil darajada bo'ladi (klassik maktab). Klassiklarning bu nazariyasi faqat uzoq muddatli davr mobaynida to'g'ri amal qilishini ularning o'zlari ham yaxshi anglamaganlar va bu haqda o'z tadqiqotlarida qayd qilib o'tmaganlar.

Tayanch tushunchalar

Me'yorli foydalilik - buyumning oxirgi qismining foydaliligi.

Ehtiyojlarning to'yinish qonuni (Gossenning birinchi qonuni) - foydalilikka asoslangan nazariyaning boshlang'ich nuqtasi.

Gossenning ikkinchi qonuni - me'yorli foydaliliklarning baravarlashuvini ifodalaydi, ya'ni bu qonunga muvofiq pul birligiga olingan har bir tovarning me'yorli foydaliliklari tengligi amal qilishi kerak.

Muhokama uchun savollar

1. Marjinalizmning asosiy g'oyasi nima?
2. "Gossen qonuni"ning mazmunini tushuntirib bering.
3. Me'yorli foydalilik, deganda nimani tushunasiz?
4. Marjinalistlar nazariyasiga ko'ra tovar bahosi asosida qanday omil yotadi?
5. Marshall bo'yicha tovar qiymati qanday aniqlanadi?
6. Marshallning bir zumli, qisqa muddatli, uzoq muddatli muvozanat turlarini qanday tushunasiz?

XII BOB. INSTITUTSIONALIZM YO'NALISHINING MOHIYATI VA AHAMIYATI

12.1. Institutsionalizmning kelib chiqishi va asosiy xususiyatlari

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida dunyoda bo'lib o'tgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tufayli jahondagi mamlakatlarning salohiyoti keskin o'zgardir, ilgari ilg'or bo'lgan davlatlar 2-o'rinlarga (Angliya, Fransiya), nisbatan qoloq bo'lgan davlatlar esa 1-o'rinlarga chiqib olishdi (AQSh, Germaniya). Xuddi shu davrda yetakchi mamlakatlarda erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyotdan monopolistik (mono-bir) iqtisodiyotga o'tish kuchaydi. Monopoliya kuchayishi monopol foyda olishga imkon yaratdi va iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta'sir qila boshladi. Shu sababli antimonopol choralar qo'llash g'oyasi ilgari surildi, bu birinchi AQShda ro'y berdi. Keyinchalik (va hozirda) barcha davlatlar bunday chorani qo'llaydilar.

Antitrust siyosati yo'li bilan iqtisodiyot ustidan ijtimoiy nazoratning turlicha metod (usul)lari qo'llanila boshlandi. Ana shu usullarning nazariy asoslari yuzaga keldi va hozirda ham mavjud.

Iqtisodiy ta'limotlardagi institutsionalizm yo'nalishi AQSHda XX asrning 20-30-yillarida keng tarqaldi, ammo u ancha oldin, XIX asrning oxirlarida vujudga kelgan (T.Veblenning 1899-y. chiqqan «Bekorchi sinflar nazariyasi» asari bilan bog'liq). Bu yo'nalish nomi lotincha «instituto» - urf-odat, ko'rsatma, muassasa so'zidan olingan va kapitalizmning imperializm bosqichiga o'tishi bilan bog'liq ravishda ro'y berdi (sanoat va moliya monopoliyalari, korxonalarining yiriklashuvi va boshqalar), chunki bu davr rivojlanishini erkin raqobatga asoslangan avvalgi davr ta'limotlari bilan izohlash mumkin bo'lmay qoldi.

Bu ta'limot yo'nalishi vakillarining fikricha institutlar jamiyat rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi bo'lib xizmat qiladi. Bu ijtimoiy hodisalar, masalan, oila, davlat, monopoliya, kasaba uyushmalari va boshqa muassasalar, ya'ni jamoat ruhining namoyon bo'lishi, yurish-turish va o'ylash usulini xalqning ma'lum guruhleri uchun odatiy, an'anaviy, shuningdek, huquqiy, axloqiy va boshqa ko'rinishlarini o'z ichiga oladi. Bu yo'nalish mafkurachilarining fikricha iqtisodiy kategoriyalar bo'lgan xususiy mulk, soliq, pul, kredit, foyda, savdo va boshqalar jamiyat ruhining paydo bo'lishi shaklidir. Demak, ular obyektiv iqtisodiy qonunlaning mavjudligini to'la tan olmaydilar va jamoat ruhiyatining evolyutsiyasini tahlil etadilar.

Institutsionalizm ma'lum ma'noda neoklassik yo'nalishga muxolifdir. Neoklassiklar bozor iqtisodiyotini o'zini-o'zi boshqara oladigan (A.Smit fikri) sistema, deb qarasarlar (sof iqtisodiyot fani), institutsionalizm tarafdorlari iqtisodiyot rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchlari moddiy omillar bilan birga tarixiy kontekstda qaraladigan ma'naviy, axloqiy, huquqiy va boshqa omillarga ham bog'liqdir, deb o'ylaydilar.

Demak, bu yangi yo'nalishning tadqiqot predmeti sifatida ijtimoiy-iqtisodiy, shu bilan birga noiqtisodiy muammolarni tahlil etish ilgari suriladi. Shu bilan birga tadqiqot obyektlari, ya'ni institutlar birinchi yoki ikkinchi darajali, deb qaralmaydi va bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi.

Bu yo'nalishning tadqiqot usulida ayrim olimlar fikricha Germaniyada vujudga kelgan tarixiy maktabga katta o'xshashlik mavjud.

Tarixiy va ijtimoiy muxit omillarining hisobga olinishi tarixiy maktab bilan yaqinlikni anglatrsa ham, ammo to'la yakdillik yo'q. Yangi yo'nalish neoklassiklarning marjinalizm g'oyalariiga asoslangan matematik va ekonometrik prinsiplarini keng qo'llaydilar.

Institutsionalizmga xos bo'lgan uslubiy xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1) neoklassikaga xos abstraksiyaning yuqori darajasi va ayniqsa, baho nazariyasining ortodoksal statik xarakteridan qoniqmaslik;

2) iqtisodiy nazariyani boshqa ijtimoiy fanlar bilan integratsiyasiga intilish yoki fanlararo yondashuv ustuvorligiga ishonch;

3) klassik va neoklassik nazariyalarda empirizm (tajribaga suyanish) yetishmasligidan norozilik, chuqur miqdoriy tadqiqotlar o'tkazishga chorlash.

Bu yo'nalishning vujudga kelishi, shakllanishi va evolyutsiyasining ma'lum tarixi bor. Uning mafkurachilari T.Veblen, J.Kommons, U.Mitchell asarlarida iqtisodiy sikl va inqirozlar tarixi bo'yicha faktik materiallar jamlangan. Bu olimlar jamiyat a'zolari uchun xos bo'lgan urf-odat, an'ana, odob-axloq, instinktlarni o'rganish bilan shug'ullanadilar. Ularda nazariy tadqiqotdan ko'ra yozib borish, qayd etish uslubi yuqoriroq.

Institutsionalizm evolyutsiyasi (rivoji)ni uch davrga bo'lish mumkin:

1. 20-30-yillarda institutsionalizmning keng tarqalishi. Bu davrning bosh mafkurachisi **T.Veblen** (1857-1920), uni **J.R.Kommons** (1862-1945), **U.Mitchell** (1874-1948), **J.Gobson** (1858-1940), **U.Gamiltonlar** faol himoya qildilar.

2. Urushdan keyingi kechki institutsionalizm. Bu davr mafkurachilari iqtisodiyotdagi qarama-qarshiliklarni izohlab berish bilan birga F.Ruzvelt tomonidan ilgari surilgan «Yangi kurs» islohotlarini amalga oshirish bo'yicha tavsiyanomalarni ham ilgari surdilar. Ular demografiya va antropologiyani o'rgandilar, ishchilar harakatining kasaba uyushmalari nazariyalarini ishlab chiqdilar. 50-yillarda J.M.Klark «**Iqtisodiy institutlar va insonlar farovonligi**», A.Berli «**Mulksiz hokimiyat**» va «**XX asr kapitalistik inqilobi**» kitoblarini

chop etdilar, G.Minz o'zining maqolalarida aksionerlar soni ortishi, kapital mulkning kapital funksiyadan ajralish jarayonini qayd etdi.

3. 60-70 yillarda ijtimoiy-institutsional yo'nalish, ya'ni neoinstitutsionalizm paydo bo'ldi. 60-yillardagi institutsionalizm asoslari amerikalik nazariyotchi A.Lou va shvetsiyalik iqtisodchi G.Myurdal tomonidan ishlab chiqildi. Hozirgi davrdagi ijtimoiy-institutsional yo'nalish ta'limoti J.K.Gelbreyt va R.Xeylbronnerlar tomonidan davom ettirilgan.

Bu yo'nalish g'oyalari «iqtisodiy o'sish omillari nazariyasi»ning mafkurachisi U.Rostou, so'l keynschilik yo'nalish (o'sish nazariyasi) tarafdorlari hamda Joan Robinson asarlarida ham o'z aksini topgan. Amerikalik institutsionalizm vakillari iqtisodiy jarayonlar asosining umumiy tushunchasiga ega emas edilar. Masalan, Veblen iqtisodiy jarayonlarni ruhshunoslik, biologiya va antropologiya bilan bog'liq, deb hisoblasa, Kommons - ruhshunoslik va huquqni, Mitchell - antropologiya va matematik hisob-kitoblarni ustun qo'yadi.

Amerikalik neoinstitutsionalizm nazariyotchilari iqtisodiy jarayonlarni industriya rivoji va texnokratiya rolining o'sishi bilan bog'lamoqdalar, shuningdek, bu jarayonlarning borishini tushuntirishda jamiyat ijtimoiy hayotiga asoslanmoqdalar. Bunday xilma-xillik tufayli ijtimoiy-institutsional yo'nalish ichida turli oqim va maktablar vujudga keldi.

Institutsionalizmdagi ana shunday uchta asosiy oqimlar:

1. Ijtimoiy-psixologik.

2. Ijtimoiy-huquqiy.

3. Empirik yoki konyunktur-statistik oqimni ajratish mumkin. Lekin shu bilan birga barcha yo'nalishlar uchun xos bo'lgan umumiylik ham mavjud. Ularning barchasi ozmi-ko'pmi burjua jamiyatini axloqiy-psixologik jihatdan tanqid ostiga oladilar, iqtisodiyot fanida reformistik yo'lni oqlaydilar va bu oqim olimlari burjua jamiyatini mutlaq maqtashdan chetlandilar.

Bu yoʻnalish gʻoyalari baho berib, gʻarb iqtisodchilari institutsionalizmni «Formalizmga qarshi gʻalayon» deb qaramoqdalar, uni klassik iqtisodiy maktabga qarama-qarshi qoʻymoqdalar. Bu yoʻnalishning paydo boʻlishi va avvalgilaridan farq qilishi vaqt va sharoit taqozosi tufaylidir, chunki kapitalizm avvalgi davrdagidan keskin oʻzgardi, davlat va jamoat tashkilotlari, ayniqsa, kasaba uyushmalarining roli ortib ketdi. Ularni hisobga olmaslikning iloji yoʻq edi.

Ikkinchi tomondan bu yoʻnalishning «norozilik kayfiyati» «eng yuqori naf nazariyasi»ga ham qarshi qaratilgan edi. Agar bu nazariya mikroiqtsodiy tahlil bilan shugʻullansa, institutsionalizm makroiqtisodiy tahlilni amalga oshiradi. «Yuqori naf» vakillari jamiyat asosiy iqtisodiy subyekti sifatida Robinzon (alohida individ)ni tanlashsa, institutsionalizm mafkurachilari kollektiv - jamoa «psixologiyasi»ni birinchi oʻringa qoʻyadilar. Ular «yuqori naf» nazariyasiga qarshi chiqib, jamiyatning stixiyali rivoji oʻrniga ishlab chiqarishni boshqarishda ijtimoiy tadbirlar qoʻllashni afzal koʻrdilar.

Boshqa maktablardan farqli ravishda, institutsionalizm iqtisodiy hayotning baʼzi ijtimoiy tomonlarini tanqidiy oʻrganishni asos qilib oldi, ammo davlat monopolistik kapitalizm tizimini qoʻllab-quvvatladi.

Ularning gʻoyalari «Ijtimoiy nazorat»ni himoya qilish orqali yangi sharoitda iqtisodiyotni tartiblashni tashkil etishni lozim, deb koʻrsatiladi. Ayniqsa, bu sharoitda huquqiy masalalarni rivojlantirish muammosi dolzarb qilib qoʻyildi. Ular «erkin sohibkorlik» va marjinalizmga qarshi chiqib, iqtisodiyotda avtomatik barqarorlik mexanizmi borligini inkor etdilar va iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy tahlil qilishning tarafdorlari edilar. Keynsdan ancha avvalroq ular davlat iqtisodiyotga faol aralashishi kerak, degan fikrni ilgari surdilar.

Endi shu yoʻnalish tarafdorlarining ayrim gʻoyalari bilan tanishib chiqamiz.

Ijtimoiy-psixologik institutsionalizmning asoschisi **Torsteyn Veblen** va uning tarafdorlari iqtisodiy jarayonlarga psixologik jihatdan yondashib,

iqtisodiy rivojlanishning psixologik nazariyasini yaratishga intildilar. Veblenning asosiy asarlari «**Bekorchi sinflar nazariyasi**» (1899), «**Mohirlik instinkti**» (1914), «**Fanning hozirgi sivilizatsiyadagi o'rni va boshqa ocherklar**» (1919), «**Muhandislar va baho tizimi**» (1921) va «**Zamonaviy o'zgaruvchi tizimlar to'g'risidagi ocherklar**» (1934) kitoblarida jamlangan. U keng ijtimoiy tadqiqotlar olib borish asosida unga zamondosh bo'lgan jamiyatni juda qattiq tanqid ostiga oldi. Kapitalizm illatlari mavjud xususiy mulk bilan tushuntiriladi (sotsialistik yo'nalishni eslang). Xususiy mulkning tanqid qilinishi albatta, burjuaziya mafkurachilarini ham tashvishga soldi. Uningcha, xususiy mulk borligi tufayli aholining ma'lum bir qismi tekinox'rlilik bilan hayot kechiradi. Shu tufayli kapitalizmning harakatlantiruvchi kuchi buzilib boradi, ayniydi. Veblen marksist bo'lmagan, ammo kapitalizm tuzumining yaramasligini tan olgan, u hatto birinchi paytlarda 1917-yildagi oktabr inqilobini qutlagan, uni mavjud tuzumni o'zgartirish kerak, degan fikrning tasdigi deb o'ylagan. Amalda esa u kapitalizmni «texnokratik» jamiyatda islohotlar yo'li bilan «yaxshilash» usulini taklif etadi. Bu g'oyalari marksizmga zid fikrlardir.

12.2. T.Veblen g'oyalari

T.Veblen iqtisodiy jarayonlarni shakllangan an'analar sifatida tahlil etadi. Ana shunday an'anaviy harakatlantiruvchi kuchlar qatoriga ota-onalar his-tuyg'usi, usta instinkti, ya'ni yaxshi ishlashga intilish, ilmga chanqoqlik, sof qiziquvchanlik kiritiladi. Uning fikricha dastlabki instinkt avval oilaga g'amxo'rlikda namoyon bo'ladi, keyinchalik esa jamiyat va butun insoniyatga bo'lgan g'amxo'rlikka aylanib boradi. Darvinizm (biologik) g'oyalari iqtisodiyotga tatbiq etiladi. Veblen «**Bekorchi sinflar nazariyasi**» («Teoriya prazdnogo klassa») kitobida quyidagilarni yozadi: «Jamiyatdagi odamning hayoti boshqa turdagi hayot kabi mavjudlik uchun kurashdir va demak, tanlanish va moslashish jarayonini aks ettiradi. Jamiyat strukturasi evolyutsiyasi

institutlarning tabiiy tanlanish jarayonidir». Darvinning tabiiy tanlanish ta'limoti ijtimoiy hodisalarga mexanik ravishda ko'chiriladi. Insonning ongli harakatiga yetarlicha baho bermasdan, odamlarning yurish-turishi g'ayriixtiyoriy saboqlar, instinkt, fe'l-atvor va odatlar orqali tushuntiriladi. Jamiyat rivoji biologik qonuniyatlar bilan bir xil, deb qaraladi, proletariatning sinfiy kurashi inkor qilinadi, markscha inqilobga darvinistik evolyutsionizm qarama-qarshi qo'yiladi.

Veblen zamonaviy industrial texnokratik konsepsiyalar asoschisi bo'lib hisoblanadi. Industriya olamiga alohida e'tibor beriladi va unga barcha ishlab chiqaruvchilar va birinchi navbatda, muhandislar va ishchilar kiritiladi. Industriya olami mehnat unumdorligini o'stirish, ishlab chiqarish jarayonini yaxshilash va samaradorlikni oshirishni bosh maqsad qilib qo'yadi. Unga moddiy ishlab chiqarish sotsial formadan butunlay ajratib qo'yiladi. Ishlab chiqarish asosan texnik ko'rsatkichlar, masalan, texnik asos darajasi, malaka, bilim va boshqalar bilan xarakterlanadi. Biznes olami, deganda u moliyachilar, trest tashkilotchilari va tadbirkorlarni tushundi. Uningcha biznes imkoni boricha yuqori foyda uchun intiladi va shu sababli uni beayov tanqid qiladi, chunki turli moliyaviy va kredit nayranglari, turli aksiyadorlik jamiyatlari tizimi tufayli sanoat unga to'la bo'ysundirilgan. Shu sababli u sanoatni biznes ta'siridan «ozod» qilish kerak, deydi. «Industriya» va «biznes» nazariyasida ishlab chiqarish jarayonida moddiy mazmun bilan uning sotsial-iqtisodiy shakli o'rtasida bog'lanish yo'q. Veblen industriya va biznes orasida keskin qarama-qarshilik bor, deb xato qiladi, ana shular kapitalizm illatlarining sababchisi qilib ko'rsatiladi.

Insonlarning iqtisodiy rag'bati avvalo, qarindoshlik his-tuyg'usi, bilim va bajarilayotgan ishning yuqori sifatiga instinktiv intilishdir (A.Smit - foyda ketidan quvish).

Bekorchi sinflar to'g'risida fikr yuritilib, ularga «biznes olami odatlari» to'g'risidagi o'ziga xos xususiyatlar ko'rsatiladi. Ular uchun tovarlarga alohida baho belgilanadi va ular talab qonunlaridan

boshqacha bo'lishi mumkin, deyiladi. Buni «Veblen effekti» deb ataladi (bu fikrda jon bor, boy mamlakatlarda boylar uchun alohida do'konlar mavjud).

Veblen nazariyasi jamiyat sotsial strukturasi to'g'risida noto'g'ri tushuncha hosil qiladi, jamiyat sinflarga ajratilmaydi, ishchilar va muhandislar yagona sanoatchilar guruhiga kiritiladi, sinfiy kurash tushunchasi esa umuman yo'q.

Mavjud tizimni o'zgartirish to'g'risida gapirib, bu masalani Veblen ilmiy-texnika inqilobini kuchaytirish, hokimiyatni texnik intelligensiya qo'lga berish bilan hal etishni taklif qiladi. Buning uchun barcha injener-texnik xodimlar umumiy ish tashlashlari kerak, shunda tadbirkorlar ularning shartlariga ko'nishga majbur bo'ladilar. Kapitalizm transformatsiyasi «texniklar kengashi» vositasida bajariladi, hozirgi zamon jamiyatida intelligensiyaning roli birinchi o'ringa qo'yiladi, ya'ni biznes olamini injiner- texnik intellegensiya yenga oladi.

Sanoat mutaxassislari yagona sinf sifatida qaraladi va bu sinfning asosiy maqsadi texnikadan foydalanishni takomillashtirishdir. Demak, Veblen yangi jamiyatni «texnokratik» ko'z bilan ko'radi va kapitalizmni saqlab qolish yo'lini taklif etadi.

12.3. Jon R.Kommons qarashlari

J.Kommons ijtimoiy-huquqiy institutsionalizm yo'nalishining asosiy vakili hisoblanadi. Uning asosiy g'oyalari amerika tred-yunionizm mafkurasini ifodalaydi. Uning ta'limoti jamoat institutlari faoliyatini (oilalar, ishlab chiqarish korporatsiyasi, savdo birlashmalari, tred-yunionlar, davlat va yuridik huquqiy munosabatlar) tadqiq etish bilan bog'liq.

U mavjud tuzumni isloh va modernizatsiya qilishga intiladi, biznes tizimini shunchalik samarali qilish kerakki, u o'zini-o'zi saqlashga qodir bo'lsin, deydi u. Kommonsning asosiy g'oyalari «**Kapitalizmning huquqiy asoslari**» (1924), «**Institutsional iqtisodiyot. Uning siyosiy**

iqtisoddagi o‘rni» (1934), «**Jamoa faoliyatining iqtisodiy nazariyasi**» (1950) asarlarida o‘z aksini topgan.

Olimning iqtisodiy qarashlari iqtisodiyotda yuqori naf nazariyasi va yuridik konsepsiyalar to‘g‘risidagi qoidalarning o‘zaro qorishmasidan iborat. Ishlab chiqarishni bir chekkaga surib, kapitalizmning mohiyati bozor munosabatlari bilan almashtiriladi, hozirgi sharoitda bu munosabatlar «odil bo‘lmagan raqobat»ga olib kelmoqda. Kapitalizmning bu illatini to‘g‘rilash, almashuv munosabatlari odil bo‘lishini ta‘minlash, raqobat xavfini yo‘qotish davlat yuridik-qonuniy organlari vositasida hal etilishi mumkin, degan g‘oya ilgari suriladi.

Kommons kapitalizmga sinflar mavjudligini inkor etadi. Marksizmning sinfiy kurash nazariyasiga «sotsial nizo» ta‘limotini qarshi qo‘yadi, bu nizolar antagonistik xarakterga ega emas. Mutaxassislar bir-birlari bilan kurashishi emas, hamkorlik qilishlari kerak. Paydo bo‘ladigan nizolar esa jamiyat evolyutsiyasini harakatga keltiruvchi omildir. Nizolarni hal qilish jarayoni sotsial taraqqiyotga yordam berishi zarur.

Kommons nazariyasi kapitalizmni ba‘zi islohotlar yo‘li bilan yaxshilash usulini taklif etadi. Bu esa huquqiy, yuridik me‘yorlarni takomillashtirish orqali amalga oshiriladi. Ishchi va kapitalist o‘rtasidagi munosabat jamiyatning teng huquqli a‘zolari orasidagi yuridik bitim - kelishuv hisoblanadi, chunki ular ma‘lum qonun-qoidalar asosida tuziladi. Bu kelishuv ishtirokchilari orasida jamiyatning muhim institutlari: oila, tadbirkorlar ittifoqi va hatto davlatning o‘zi ham bo‘lishi mumkin. «Kelishuv» uch narsani o‘z ichiga oladi: nizo, o‘zaro ta‘sir, yechim. Yuridik va huquqiy vositalar bilan har qanday ichki qarama-qarshilik, barcha konfliktlar o‘z yechimini topishi mumkin. Jamiyatda ijtimoiy qarama-qarshiliklar kuchayishi konfliktlarni yuridik hal qilish mexanizmining kamchiliklari bilan belgilanadi. Iqtisodiy kategoriyalar shu kategoriyalarga oid yuridik munosabatlar shaklida namoyon bo‘ladi. Kommons mulk shakllarini iqtisodiy munosabatlar

shaklida tahlil etmaydi, ammo «Mulk tituli»ni yuridik shakl sifatida ko‘radi. U mulkni uch ko‘rinishga ajratadi: moddiy, nomoddiy (qarzar va qarz majburiyatlari) va ko‘rinmas (qimmatli qog‘ozlar). Ko‘rinmas mulk ko‘pincha «mulk tituli bilan kelishuv» mazmuni bo‘lib amalga oshadi. Shu sababli Kommons tadqiqotlarining asosini qimmatli qog‘ozlar - aksiya, obligatsiya va boshqalarni sotish operatsiyalari tashkil etadi. Ko‘rinib turibdiki, bu olimning g‘oyalari birinchi o‘rinda ishlab chiqarish emas, balki muomala sohasi turadi. Uch shakldagi sanoat kapitali o‘rniga fiktiv (soxta) kapital olinadi, bu soha kapitalistik xo‘jalikning mohiyati sifatida qaraladi.

U jamoat fikri bilan hisoblashuvchi va iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarishni amalga oshiradigan hukumat tuzish zarurligiga ishongan. Iqtisodiy islohotlar doirasida davlat qonuniy qarorlari jamiyatdagi qarama-qarshilik va konfliktlarni tugata oladi, bunda ma‘muriy kapitalizm bosqichiga o‘tiladi.

T.Veblen va J.Kommonslarning yuqorida keltirilgan g‘oyalari amalda 1929-1933-yy.dagi iqtisodiy inqiroz davrida AQSh prezidentining «yangi kurs» siyosatida amaliy tasdiq‘ini topdi.

12.4. Uesli Kler Mitchell g‘oyalari

U.K.Mitshell U. Veblenning shogirdi bo‘lib, iqtisodiyotda siklik hodisalarning tadqiqotchisi sifatida mashhur (bu iqtisodiyotda *konyunktur-statistik institutsionalizm* oqimi hisoblanadi). Mitchell ustozlari Veblendan tadqiqotning genetik uslubini meros qilib oldi, uningcha iqtisodiy hodisalarni belgilovchi omillar bu ijtimoiy psixologiya, an‘ana va urf-odatlardir, shu sababli tadqiqot predmeti sifatida odamlarning jamiyatdagi xulqi o‘rganilishi kerak. Shuningdek, ustozning ishlab chiqarish va biznes o‘rtasidagi qarama-qarshilik to‘g‘risidagi fikri ham qabul qilingan, bu ishlab chiqarish va narxlar faoliyati harakatidagi farqlarning sababini ko‘rsatadi.

Olim iqtisodiy ko'rsatkichlar, raqamlar, bu ko'rsatkichlar o'zgarishidagi qonuniyatlar bilan shug'ullandi, kapitalistik iqtisodiyotni tartibga solishda ulardan foydalanishning yo'llarini izladi. Ammo u kapitalizm qarama-qarshiliklarini hal qilish yoki uni yaxshilash to'g'risidagi nazariyalarni yaratmadi. U iqtisodiyotga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashga intildi, bular uning fikricha moliya, pul muomalasi va kredit kategoriyalari edi. Bu kategoriyalarni tartibga solish yo'li bilan iqtisodiyotga ta'sir etish, hatto siklik tebranishlarni o'zgartirish, oldini olish mumkin, deydi u. U o'zining «**Iqtisodiy nazariya turlari to'g'risida ma'ruzalar**» (1935) asarida iqtisodiy masalalarni madaniyat va sotsiologiya muammolari bilan o'zaro aloqada, ammo asosan psixologik tahlil asosida tatqiq etadi. Siyosiy-iqtisodiy institutlar to'g'risidagi ta'limot sifatida qaraladi. Kapitalistik ishlab chiqarishni tartibga solish zarurligi, Mitchell ta'limotining bosh g'oyasi bo'lib hisoblanadi.

Mitchell institutsionalizmi Veblen nazariyasidan birinchidan, tanqidiy emasligi bilan, ikkinchidan, uning nazariyasi abstrakt bo'lmasdan o'sha davrning empirik tadqiqoti ekanligi bilan farq qilar edi. U o'z asarlarida inqirozsiz «amaliy sikl» masalalariga alohida e'tibor berib, inqirozlarning haqiqiy sabablarini bo'yab ko'rsatishga uringan, pul muomalasi muammolarini diqqat markazida tutgan. Moliya va pul muomalasi institutlar insonlarning moliyaviy xulq-atvoridagi o'zgarishlarni o'rganadi. Uning fikricha tadbirkorlar jamiyat manfaatlari emas, balki o'z foydalarini ko'paytirish uchun harakat qiladilar va bu axloqiy harakat oqlanadi, mavjud institutsiya (davlat, mulk va boshqalar) bunga imkon beradi.

Insoniy jamiyat rivoji ayrim individlar taraqqiyoti shaklida emas, balki jamiyat a'zolarining kollektiv aloqalarining takomillashuvi sifatida xarakterlanadi. Bu aloqalar takomillashuvi shu institutlarning evolyutsiyasi, davlat institutlarining rivoji hamda ularning iqtisodiyotga aralashuvi, deb qaraladi. Kapitalizm qarama-qarshiliklarini yechishda

davlat yo'li bilan tartibga solish eng qulay vosita, deb qaraladi. Iqtisodiyotni o'rganishda matematika va statistikasi keng qo'llash yo'li bilan Mitchell «kichik va katta sikllar» davomiyligini hisoblab chiqdi. U o'zining hisob-kitoblariga asoslanib, kapitalizmning inqirozsiz rivojlanish modeli loyihasini yaratdi. Bu olimning tadqiqotlaridagi ijobiy tomonlar shundan iboratki, mamlakatlarning milliy xo'jaliklari bo'yicha boy faktik materiallar to'plandi, ular asosida natural va qiymat ko'rsatkichlarining rivojlanib boruvchi qatorlari yaratildiki, bu «dinamik qatorlar» tahlili nomini oldi. Bu tahlil asosida olingan jamlovchi ko'rsatkich va indekslar iqtisodiyotdagi haqiqiy ahvolni aks ettirgan va kapitalistik konyunkturani, ayniqsa, ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlaridagi holatni baholashda ulardan foydalanilgan.

Bu yo'nalish tarafdorlari sikllarni o'zaro aloqador parametrlarning ta'siri oqibatida vujudga keladi va kapitalistik ishlab chiqarish dinamikasini belgilaydi, deb qaraydilar. Shu sababli ular sikllarni tasodifiy yagona hodisa emas, balki doimiy kapitalizm iqtisodiyotiga xos xususiyat, deb hisoblaydilar. Ular tadqiqot qilayotgan omillar qatoriga birinchilardan bo'lib muomala sohasi ko'rsatkichlarini qo'yadilar, ya'ni narxlar, aksiyalar kursi, pul muomalasi va boshqalar.

Mitchell tadqiqotlari empirik va institutsional usublarning qorishmasidan iborat. U iqtisodiy siklning amaldagi modelini loyihalashtirishga muvaffaq bo'la olmadi.

U. Mitchell o'z ustozining ilmiy xizmatlari va unga bo'lgan cheksiz hurmati sifatida «Veblen ta'limoti» asarini yaratdi, unda ustozning kitob va maqolalaridan ko'chirmalar keltiriladi, bu kitob Mitchell vafotidan keyin nashr etilgan.

Siklik (davriy) o'zgarishlar nazariyasiga rus olimi N.D.Kondratev (1892-1938) katta hissa qo'shdi. U jahondagi yetakchi kapitalistik, deb nomlangan mamlakatlar iqtisodiyotining ko'p yillik (100-150 yil) rivojlanishini tahlil etib, bu o'zgarishlarning bir yildan kam (fasliy), 3,5 yillik, 7-11 yillik savdo-sanoat va 50-60 yillik katta sikllarini ajratib

berdi. U 1929-yildagi «Buyuk depressiyani» oldindan (prognoz) aytib bergan, ammo sovet davrida «kapitalizm qachon o'radi» degan savolga «kapitalizm o'lar, ammo qachonligini ayta olmayman» deb javob berganligi uchun qatag'onga uchragan va otilgan. Bu olimning buyuk xizmatlari jahon iqtisodchilari tomonidan yuqori baholangan va amalda qo'llanilmoqda.

12.5. Ijtimoiy-institutsional yo'nalish evolyutsiyasi

Yuqorida institutsional yo'nalishning asosiy g'oyalari va dasturi ko'rib chiqilgan edi. Hozirgi davrda ham bu yo'nalish g'oyalari dolzarbligicha qolmoqda. Taniqli iqtisodchining iborasi bilan aytganda «Veblen kostyumi yaxshi xizmat qilmoqda va u deyarli eskirmagan». Bu yo'nalishning otasi Veblen tomonidan ilgari surilgan ta'limotda hozirgi zamon jamiyatini qayta qurish, transformatsiya masalalari nihoyatda muhim o'rinni egallaydi. Ularning fikricha ilmiy-texnika taraqqiyoti tufayli jamiyatdagi sotsial qarama-qarshiliklar yo'qolib boradi. Jamiyatning konfliktlarsiz evolyutsiyasi, uning industrial jamiyatdan postindustrial, superindustrial yoki «neoindustrial», informatsion jamiyat sari rivoji ro'y beradi.

Texnik-iqtisodiy omillarni mutlaqlashtirish tufayli yangi konvergensiya nazariyasini ilgari surish imkoni yaratildi (J.K.Gelbreyt, P. Sorokin - AQSH, Raymond Aron - Fransiya, Yan Tinbergen - Niderlandiya). «Industrial», «postindustrial» jamiyat nazariyasi ikki sotsialistik va kapitalistik tizimni yagona tizimga keltiruvchi «konvergensiya» nazariyalari yangilik emas. Masalan, XIX asr oxirida nemis iqtisodchisi (yuqorida berilgan) V.Zombart «Hozirgi zamon kapitalizmi» asarida plyuralizm, ya'ni turli sotsial tizimlarni - kapitalistik, sotsialistik, mayda ishlab chiqaruvchilarni yagona plyuralistik jamiyatga birlashtirish g'oyasini aytgan edi.

J.K.Gelbreyt asarlarida bu fikrlar to'laroq ifodasini topgan. Unda ikkala tizimda ro'y berayotgan umumiy o'zgarishlar qayd etiladi

(rejalashtirishdan foydalanish, davlat va korporatsiya o'rtasidagi farqlarning yo'qolib borishi, tashqi muhitni o'rganish, fan va ta'limning mehnat taqsimoti o'sishida asosiy omil ekanligi va boshqalar). Astasekin kapitalizmning «yomon» tomonlari sotsializmning «yaxshi» xususiyatlari bilan chirmashib ketishi kerakligi aytiladi, «kapitalizm transformatsiyasi» ro'y berishi bashorat qilinadi.

J.K.Gelbreytning asosiy asarlari quyidagilardir: «**Mo'l-ko'lbilik jamiyati**» (1958), «**Yangi industrial jamiyat**» (1967), «**Iqtisodiy nazariyalar va jamiyat maqsadlari**» (1973), «**Pullar**» (1975), «**Ishonchsizlik asri**» (1977). Bundan tashqari olim ko'pgina maqola va intervyular muallifi.

Superindustrial jamiyat to'g'risidagi g'oyalar amerikalik futurolog *Tofflerning* «**Uchinchi to'lqin**» kitobida bayon etiladi. Unda «yangi sivilizatsiya» davri vujudga keladi, deyilgan. Keyingi paytlarda neoinstitutsionalizm nazariyalari ham paydo bo'lmoqda. Bu nazariyalarda texnik omillarni mutlaqlashtirishdan chekiniladi va asosiy e'tibor insonga, sotsial muammolarga qaratiladi. Shunday yo'l bilan mulk huquqi (Ronald Kluz - AQSh), jamoat tanlovi (Jeyms Byukenen - AQSh) va boshqa nazariyalar vujudga keldi. Bu qarashlar natijasida rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati ham o'zgarimoqda, bu siyosat tobora kapitalizmni ijtimoiy tomonga burish sari bormoqda.

Hozirgi davr institutsionalizmining asosiy g'oyasi shuki, inson postindustrial jamiyatning asosiy iqtisodiy omili, asosiy resursi sifatida qaraladi va yangi jamiyat shaxsni har tomonlama rivojlantirish uchun o'z siyosatini qayta ko'rib chiqishi kerak bo'ladi, XXI asr esa «inson asri» deb e'lon qilinadi.

Iqtisodiy evolyutsiya jarayonini tadqiq qiluvchi iqtisodiy-globalistlar shu qoidaga amal qiladilarki, evolyutsiya turli iqtisodlarning o'zaro yagona iqtisodga aylanishi emas, balki turli tizimlarga aylanishidir. Bu oqibatda yangi industrializatsiyani ta'minlaydi, bunda inson bosh, hal qiluvchi o'rinni egallaydi.

Tayanch tushunchalar

Infratuzilma – ishlab chiqarish va ayirboshlashning bir me'yorda ro'y berishi hamda kishilar turmush kechirishining umumiy shart-sharoitini tashkil qiluvchi sohalar.

Institutsionalizm – xo'jalik yurituvchilar o'rtasidagi munosabatlar nafaqat iqtisodiy, balki noiqtisodiy omillar ta'sirida vujudga keladi. Shu sababli iqtisodiyotga muassasaviy o'zgarishlar orqali ham ta'sir ko'rsatishi mumkin (T.Veblen, U.Mitchel, M.Veber, J.Gelbreyt).

Konyunktur-statistik institutsionalizm - siklik hodisalarning tadqiq etilishi.

Muhokama uchun savollar

1. Institutsionalizm paydo bo'lishining shart-sharoitlari?
2. Institutsionalizmning mohiyati va o'rganish metodologiyasi nimalardan iborat?
3. Uning asosiy oqimlari va mafkurachilari kimlar?
4. Institutlar, deganda nimalar ko'zda tutiladi?
5. T.Veblenning asosiy asaridagi g'oyalar, «Veblen effekti» nimani anglatadi?
6. J.Kommonsning asosiy g'oyalari, hukumatni isloh qilish islohotlari mohiyati nimadan iborat?

XIII BOB. JON MEYNARD KEYNS TA'LIMOTI VA NEOKEYNSCHILIK

13.1. J.M.Keynsning iqtisodiy ta'limoti

XX asrning birinchi yarmida iqtisodiy inqirozlarning damba-dam takrorlanishi tufayli ko'pgina «kapitalizmni tartibga solishga» oid iqtisodiy g'oyalar soni ko'paydi. Ingliz iqtisodchisi **Jon Meynard Keyns** (1884-1946) ana shunday yo'nalishning yorqin tarafdori bo'lib shuhrat qozondi. 1909-yilda «Indeks uslubi» iqtisodiy maqolasi, 1913-yilda uning birinchi asari - «**Pul muomalasi va Hindiston moliyasi**» kitobi chop etildi. 1919-yilda «**Versal tinchlik shartnomasining iqtisodiy oqibatlari**» nashr etilishi bilan u iqtisodchi sifatida ko'pchilikka tanildi. Bu asarida u shartnomaga nisbatan bir qancha tanqidiy fikrlar bildirgan edi. Keyns 20-30-yillarda iqtisodiyotga oid bir nechta kitoblar yozdi («Ehtimollik to'g'risidagi risola» (1921), «Pul islohoti to'g'risida risola» (1923), «Mister Cherchelning iqtisodiy oqibatlari» (1925), «Erkin tadbirkorlikning intihosi» (1926), «Pul to'g'risidagi risola» (1930) va boshqalar), ammo unga mashhurlik keltirgan bosh asari - «**Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi**» (1936) kitobidir. 1940-yilda «**Urush xarajatlarini qanday qoplash mumkin**» degan kitobi ham nashr etildi. Bu asarlardagi bosh masala kapitalizmni oqlash, uning inqirozlarisiz rivojini ta'minlashning abadiyligini isbotlashga urinishdan iborat edi. Uning yaratgan nazariyasi iqtisodiyot ta'limotlari tarixida alohida o'rin egallaydi va bu o'ziga xos inqilob bo'lib, hozirgi davrda ham ahamiyatlidir. Keyns asosiy asarining boshidayoq klassik maktabga qarshi ekanligini bayon etdi.

Keyns ta'limotining asosiy va yangi g'oyasi shuki, bozor iqtisodiy munosabatlari tizimi mukammal va o'z-o'zini avtomatik ravishda tartibga sola olmaydi. Shu sababli maksimal darajada bandlikni va

iqtisodiy o'sishni faqat davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi ta'minlay oladi. Bu ish davrida amaliy iqtisodiyotdagi konkret ahvol bilan chambarchas bog'liq edi. Yetakchi olimlarning ta'kidlashicha (J.K. Gelbreyt, M.Blaug) firmalar, monopoliya va oligopoliyalar faoliyatidagi tengsizlik nisbatan kichik doiradagi odamlarning faoliyati bilan bog'liq, bu tengsizlik prinsipida davlatning aralashuvi bilan tuzatilishi mumkin edi.

Aslida u iqtisodchi Alfred Marshallning - Kembridj maktabining davomchisidir, ammo yondashuv boshqacha. Asosiy nazariy muammolar qiymat, kapital, ish haqi va boshqalar bo'yicha asoslanadi. A.Marshall psixologik omillarning ustunligiga ishonadi va qiymatning mehnat nazariyasini, qo'shimcha qiymatni inkor etadi, uni ishlab chiqarish omillari konsepsiyasi bilan almashtiradi. Keynes kapitalizm bozor iqtisodiy illatlarini to'g'rilash uchun davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi tarafdori bo'lib chiqdi. Vaholanki, avvalgi olimlar (klassik maktab) buni inkor etganlar va inqirozni tasodifiy voqea, deb hisoblaganlar. Avvalgi tadqiqotchilardan farqli ravishda «samarali talab»ni, ya'ni iste'mol va jamg'arishni birinchi o'ringa qo'yadi. Yuqorida qarab chiqilgan iqtisodiy ta'limotlardan biri - merkantilizm davlatning iqtisodiyot (siyosat)ga aralashuvi talab etiladi, proteksionizm iqtisodiy siyosati shuni talab etadi. J.M.Keyns u yaratgan konsepsiyaga merkantilistlarning ta'sirini imkor etmaydi. Ikkala ta'limotdagi umumiy g'oyalar quyidagilardan iborat:

Mamlakatda pul massasini ko'paytirish uchun intilish (pulning qadrini biroz pasaytirish) va shunga muvofiq ssuda foizini kamaytirish va ishlab chiqarishga investitsiyalarni qo'yishni rag'batlantirish vositasi sifatida, baho (narx-navo)lar oshuvini qo'llash (savdo va ishlab chiqarishni rag'batlantirish usuli sifatida), pulning yetishmasligi ishsizlik sababi, deb tan olinishi. Iqtisodiy siyosatning milliy (davlat) xarakteriga ega ekanligi tushuniladi. U tadqiqotning makroiqtisodiy uslubini, ya'ni makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bo'lgan milliy daromad va

jamg'armalar o'rtasidagi bog'lanish va nisbatlarni tadqiq qilish g'oyasini ilgari surdi. Bu tadqiqot usuli o'z davrida fiziokratlar (F.Kene, A.Tyurgo) K.Marks tomonidan qo'llanilgan Keynsgacha mikroiqtisodiy yondashuv, ya'ni alohida xo'jalik obyektlari bo'lgan firmalar iqtisodiyotini tahlil etish rasm bo'lgan edi. Firmaning rivoji millat, mamlakat ravnaqi bilan bir, deb qaralar edi. Asosiy e'tibor umumiy iqtisodiyotga emas, balki firmaga qaratilgan edi. Keynes ta'limoti iqtisodiy siyosat bilan chambarchas bog'liq. Agar Marks kapitalistik tizimning yemirilishini bashorat qilgan bo'lsa, Keynes kapitalizm muhandisi sifatida uni ta'mirlash yo'lini aniqlab berdi. Davlat tomonidan rag'batlantiriladigan talab «samarali talab» konsepsiyasi ilgari suriladi.

13.2. Keynschilar va neokeynschilar

J.M.Keyns g'oyalari uning izdoshlari tomonidan .davom ettirildi va uch oqimga ajraldi, bu oqimlar keynschilik, deb ataladi.

Keyns ta'limoti ayniqsa, AQShda katta shuhrat qozondi. Garvard universiteti professorlari E.Xansen (1887-1975), S.Harris, J.M.Klarklarning asarlarida bu g'oyalar rivojlantirildi va dastlab yangi keynschilik, keyinroq esa ortodoksal keynschilik, deb ataldi. Keynes qoidalari asosan to'liq qabul qilindi, ammo masalan, Xansen tomonidan stagnatsiya nazariyasi bilan to'ldirildi.

Xansenning fikricha kapitalizm qiyinchiliklari uning ichki qarama-qarshiliklaridan emas, balki «tashqi impulslar»ning susayganligi tufaylidir. Davlat xarajatlarini o'stirish uchun soliqlarni oshirish taklif etiladi, ularning fikricha ish haqining 25-30 foizi emas, balki 60 foizini soliq sifatida olish, shuningdek «me'yordagi inflyatsiya» ham taklif etiladi.

E.Xansen, J.M.Klark va boshqalar multiplikator konsepsiyasini to'ldirdilar. Multiplikatorlar ta'siri keyingi davrlarda ham bo'ladi, ya'ni uni uzluksiz jarayon, deb qaradilar.

Yangi keynschilar samarali talabdan ham yuqori keskin o'sishni tushuntirishga harakat qiladilar. Ular multiplikator prinsipini *akseleratsiya* prinsipi bilan to'ldirdilar. Bu prinsipga ko'ra aniq sharoitlarda daromadlar o'sishi investitsiyalar o'sishiga olib kelishini ko'rsatuvchi koeffitsiyntga tengdir. Multiplikator prinsipiga ko'ra investitsiyaning qanday ishlatilishi unchalik ahamiyatga ega emas, u ish bilan bandlikni ta'minlab, daromadni oshirishi kerak. Yangi keynschilar esa investitsiyaning qanday ishlatilishiga katta e'tibor berib, industrlashgan investitsiya tushunchasini kiritdilar. Akselerator investitsiya o'sishining daromad o'sishiga, ya'ni investitsiyadan keyingi va undan oldingi daromadlarning farqlari nisbati bilan aniqlanadi.

Yangi prinsipning mohiyati shundaki, ba'zi bir asbob-uskuna, mashina va mexanizmlar ishlab chiqarish uchun nisbatan uzoq vaqt talab etiladi, shu muddatni kutish mazkur mashinalar ishlab chiqarishni kengaytirishga psixologik (ruhiy) ta'sir etadi, bu esa real talabdan ortiq bo'ladi va investitsiyaga talab ham ortadi.

Multiplikator va akselerator g'oyalari asoslangan holda davlat kapital qo'yilmalari asosida iqtisodiyotning uzluksiz o'sish sxemasi ishlab chiqildi. Kapitalistik iqtisodiyotda davlat byudjeti tartibga solinadigan bosh mexanizm hisoblanadi.

Soliqlar iqtisodiyot o'sganda oshadi va inqirozlar davrida kamayadi. Davlat to'lovlari esa aksincha, inqiroz davrida oshadi va o'sish davrida kamayadi. Shu yo'l bilan Xansenning fikricha samarali talab hajmi me'yorlashadi. Bunda xususiy kapital qo'yilmalarini tartibga solish va davlat xarajatlarini sharoitga qarab o'zgartirish chegaralari ham belgilanadi. O'sish davrida davlat xarajatlarini cheklash, inqirozlar davrida uni oshirish va shu yo'l bilan xususiy xarajatlarni kompensatsiyalash taklif etiladi, harbiy iqtisod maqталadi, uni konyunkturani me'yorlashning eng yaxshi vositasi deb qaraladi (AQShda harbiy xarajatlar doim yuqori bo'lishiga e'tibor bering).

Fransiyadagi keynschilik xususiyatlari. XX asrning 40-yillari Keynes g'oyalari Fransiyada ham shuhrat qozondi. Keynes g'oyalari to'laligicha (*G.Ardan, P.Mendes-Frans*) qabul qilganlar ham bo'ldi. Ba'zilar (*F.Perru*) ssuda foizini tartibga solishni samarasiz, deb hisobladilar, bundan ko'ra iqtisodiyotni rejalashtirish taklif etildi. Bunda davlat yo'li bilan tartibga solishni monopolistik kapitalning xususiy manfaatlariga moslashtirish kerak, deyiladi. Fransuz olimlari *imperativ* va *indikativ* rejalashtirishni ajratishadi. Imperativ rejalar direktiv xarakterga ega (sotsialistik rejalashtirish). Indikativ rejalashtirishda reja markazi asosiy maqsadlarni belgilaydi va turli uslublar bilan tadbirkorlarni ma'lum xatti-harakatlarga yo'naltiradi. Ular faqat davlat sektoridagi korxonalar uchun zaruriy hisoblanadi (Hindiston, Malayziya va boshqa bir qancha kapitalistik mamlakatlarda shu usul qo'llaniladi). Hozirda uzoq muddatli prognozlar va rejalar tuzish keng qo'llanilmoqda.

Keynes uslubi kapitalizmdagi iqtisodiy inqirozlarning oldini olishga qaratilgan edi, ammo II Jahon urushidan keyin AQSh va boshqa mamlakatlarda bu inqirozlar davom etmoqda. 1948-1949, 1953-1954, 1957-5198, 1960-1961, 1967, 1969-1971, 1974-1975 va 1981-1982-yillardagi hamda boshqa inqirozlar bu fikrimizning dalilidir.

Bular Keynes ta'limotini tanqid qilish uchun asos bo'ldi. Masalan, S.Harrisning fikricha Keynes barcha qiyinchiliklarni hisobga ola olmagan, masalan, to'la bandlikka erishish haqida gap boradi-yu, qanday qilib uni doimo ta'minlash haqida taklif yo'q, inflyatsiyaning eng katta darajasi noaniq, davlat qarzlarning chegarasi ham berilmagan.

Keyinchalik yangi keynschilik o'rniga postkeynschilik vujudga keldi. Ingliz iqtisodchilari J.Robinson, N.Kaldor, P.Sraffa, amerikalik olimlar A.Egner, S.Vayntraub mana shu postkeynschilar guruhiga kiradilar. Ular kapitalistik tizimning ichki turg'unligi konsepsiyasini tanqid qiladilar, Keynes bo'yicha go'yoki, asosiy g'oya kapitalistik iqtisodiyotning noturg'unligi bo'lgan. Yangi keynschilik g'oyalari ham

tanqid ostiga olinar ekan, agar boshqa olimlar Keynes g'oyalarini statik, ya'ni turg'un deb qarasarlar, ular bu ta'limotni dinamik, ya'ni harakatchan nazariya, deb qaraydilar.

Postkeynschilarning avvalgi davrda paydo bo'lgan «yuqori naf», «ishlab chiqarish omillarining eng yuqori unumi» nazariyalarini tanqid qilishi xarakterlidir. Ular o'z g'oyalarini D.Rikardoning qiymat qonuniga asoslanib ilgari suradilar. Ularga polshalik iqtisodchi M.Kaletskiyning taqsimot konsepsiyasi qo'l keldi. Investitsiyalar o'sishi bilan ayrim sinflar iste'molining hissalarini o'rtasidagi bog'lanish qonuniyati qarab chiqiladi. Postkeynschilar o'z tadqiqotlariga ijtimoiy-iqtisodiy institutlar, masalan, kasaba uyushmalari rolini ham kiritadilar. Bu ta'limotda o'sish va taqsimot muammolari markaziy o'rinni egallaydi. Ishlab chiqarishda o'sish sur'atlari milliy daromadning taqsimotiga bog'liq, daromad va uning o'sishi esa jamg'armaga, umumiy jamg'arma esa ish haqi va foydadan jamg'arilgan jami summaga bog'liq. «Jamg'arishga moyillik» har kimda har xil bo'lgani sababli taqsimotdagi o'zgarishlar jamg'armaning umumiy summasiga ta'sir etadi. Demak, milliy daromadni taqsimlash uning o'sishiga ta'sir qiladi. Undan tashqari milliy daromadni taqsimlash kapital jamg'arilishi funksiyasi hisoblanadi. Kapitalning jamg'arilish sur'ati foyda normasini belgilaydi va demak, milliy daromadga foyda normasini aniqlaydi. Ish haqi hissasi qoldiq miqdor sifatida qaraladi, ammo ishchilar kurashi bu nisbatga ma'lum o'zgartirish kiritishi mumkin. Bu yo'nalish tarafdorlarining fikri real haqiqatga ancha yaqin g'oyalar hisoblanadi.

Postkeynschilar iqtisodiy siyosatlarda kapitalistik iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmini yanada takomillashtirish tarafdorlari edilar. Ko'pchilik «daromadlar siyosati»ni oqlaydi, chunki bu yo'l bilan inflyatsiyaga qarshi kurashish mumkin.

Keyns g'oyalarini neoklassik yo'nalish bilan yaqinlashtirishga intiluvchilar ko'p bo'lgan. Ular orasida A.Piguning xizmatlari katta. Uning fikricha inqirozlarning asosiy sababi bu ish haqining kam

egiluvchanligidir. Bandlik to'la bo'lmagan holda makroitisodiy muvozanat faqat ish haqi va baholarning elastik (qayishqoq) bo'lmagan holatida mumkin, deb qaraladi.

Hozirgi davr keynschiligida ikkita tendensiya hukmron hisoblanadi: 1) AQSHning bir qator iqtisodchilari nomi bilan bog'liq amerika keynschilari va 2) avvalo, Fransuz tadqiqotchilari nomi bilan bog'liq Yevropa keynschilari.

13.3. Keynschilikning AQShdagi xususiyatlari. Iqtisodiy o'sish nazariyalari

50-yillarda keynschilik g'oyalari rivojlantirilib, yangi g'oyalar ilgari surildi. Ularning asosiy mohiyati iqtisodiy o'sish sur'atlari doimiyligini ta'minlovchi mexanizmlarni aniqlash va isbotlashdan iborat. Oqibatda «multiplikator-akselerator» sistemasini hisoblashga asoslangan va o'ziga xos keynschilikning o'sish nazariyalari, jamg'arish va iste'mol o'rtasidagi o'zaro bog'lanish xarakteristikalaridan foydalanib iqtisodiy dinamikani modellashtirish yuzaga keldi.

Yuqorida tilga olingan iqtisodiy o'sish nazariyalarining asosiy namoyondalari Massachuset texnologiya instituti professori Evsey Domar (1914) va Oksford universiteti professori Robert Xarrod (1890-1978) hisoblanadi. Ularning nazariyasi (modeli) iqtisodiyotning doim (mo'tadil) sur'atlarda o'sishi dinamik barqarorlik (ilgarilab borish)ning asosiy sharti sifatida maqsadga muvofiq ekanligining umumiy xulosalarlarini birlashtiradi. Ularning fikricha shundagina ishlab chiqarish quvvatlari va mehnat resurslaridan to'la foydalanishga erishish mumkin. Xarrod-Domar modelining boshqa bir qoidasi bo'yicha ayrim parametrlar, daromadlardagi jamg'arma hissasi va kapital qo'yilmalarning o'rtacha samaradorligi uzoq davr mobaynida doim deb tan olinishi hisoblanadi. Mualliflar dinamik barqarorlik va doimiy o'sishga erishish avtomatik ravishda bo'lmasligi, balki davlatning

shunga muvofiq siyosati natijasida, ya'ni davlatning iqtisodiyotga faol ishtiroki tufayli ro'y berish mumkinligini ta'kidlaydilar.

Domar va Xarrod modellaridagi farq–boshlang'ich pozitsiyalardagi ayrim ko'rsatkichlardir. Masalan, Xarrod medelida investitsiya va jamg'armalar tengligi g'oyasi, Domarda esa pul daromadlari (talab) va ishlab chiqarish quvvatlari (taklif) teng, deb qabul qilinadi. Ikkala olimning shunga ishonchlari komilki, daromad o'sishini ta'minlashda investitsiyalar roli, ishlab chiqarish quvvatlarining oshirilishi faoldir, bunda shu narsa ko'zda tutiladiki, o'sish bandlikka yordam beradi, bu esa o'z yo'lida, korxonalarining yarim quvvat bilan ishlashi va ishsizlikning oldini oladi. Bu Keynsning shu sohadagi konsepsiyasini so'zsiz tan olishdir; chunki Keyns bo'yicha, iqtisodiy jarayonlar investitsiya va jamg'armalar orasidagi proporsiyalar xarakteri va dinamikasiga bog'liq, aniqrog'i investitsiyalarning ildam o'sishi, baholar darajasi o'sishiga sabab bo'ladi, jamg'armalar o'sishi esa korxonalarining to'la ishlamasligi va ishsizlikning sababidir.

13.4. Keyns g'oyalarining hozirgi davrdagi ahamiyati

Shuni aniq qilib aytish kerakki, Keyns ta'limoti inqirozlar, urushlar va urushdan keyingi davrlar uchun samarali bo'ldi, chunki favqulotda holatlar davrida davlatning roli kuchli bo'lishi kerak. Amalda esa ayniqsa, 2-jahon urushidan so'ng G'arb mamlakatlarining sotsialistik oriyentatsiyasi kuchaydi (davlat mulki oshib bordi), davlat byudjeti qarzlari ko'payib, ishsizlik ham o'sgan, inflyatsiya kuchaygan. Bu ijtimoiy faoliyatni ko'paytirishga qaratilgan tadbirlar oqibatidir, deb tan olinmoqda. Ishsizlikni ish haqini pasaytirish yo'li bilan hal etish tarafdorlari ham mavjud, ammo pul massasini ko'paytirish (inflyatsiyaga olib keladi), ya'ni emissiya yo'li ko'pchilikka oson ko'rinadi. Bu konsepsiya ma'lum davr mobaynida inflyatsiya bo'lmagan holda minimal ishsizlik darajasini isbotlashga imkon beradi.

70-yillardan boshlab Keyns ta'limotiga nisbatan davlatning iqtisodiyotga aralashuvi bo'yicha neoliberalizm g'oyalari asosiy

tamoyillardan biri bo'lib qoldi, chunki bu davrda jahoning ko'pgina mamlakatlarida inqiroz holatlari doimiy holatga aylanib qolgan edi. Inflyatsiya, davlat byudjetining kamomadi, ishsizlik tobora kuchaydi. Neoliberal keynschilarni tanqid qilar ekanlar, iqtisodiyotda davlat sektorining oshuvi, erkin raqobatning kamayishi, iqtisodiyotning muhim tarmoqlariga investitsiyalar kamayganligi ular g'oyalarining sayozligidan dalolat beradi, deb hisoblaydilar.

70-80-yillar neoliberal g'oyalar iqtisodiyotda tobora ustunlikni egallay boshladi. Ko'p davlatlarda iqtisodiyotni denatsionalizatsiya qilish kuchaydi (nodavlat shakllariga o'tildi). Buning oqibatida Buyuk Britaniya (Tetcherizm), Fransiya, Yaponiya, Chili (Pinochet), Ispaniya va boshqa mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotga aralashuvi minimallashtirildi va iqtisodiy ahvol yaxshilandi.

Tayanch tushunchalar

Keyns ta'limoti - iqtisodiyotning o'z- o'zini tartibga solishiga layoqatliligi to'g'risidagi hukmron qarashdan voz kechib, makrodarajada uni davlat tomonidan tartibga solish zarurligini asosladi.

Multiplikator – daromadning o'sishi va mazkur o'sishni vujudga keltirgan investitsiyalar hajmi ortishi o'rtasidagi nisbatni ifodalovchi koeffitsiyent.

Postkeynschilar - iqtisodiy siyosatda iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmini yanada takomillashtirish tarafdorlari.

Muhokama uchun savollar

1. Keyns ta'limotining mohiyati, «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» asari to'g'risida nima bilasiz?
2. Davlat iqtisodiyotga nima uchun aralashuvi kerak?
3. Keyns ta'limotiga qanday shart- sharoitlar asos qilib olingan?
4. Keynsning «psixolok qonuni» nimani anglatadi?
5. Investitsiya, multiplikator koeffitsiyenti nima?
6. Foiz, likvidlikning mohiyati nimada?

7. Davlatning iqtisodiyotga arashuvi doiralari qanday?
8. Amerika va Yevropadagi keynschilikning qanday xususiyatlari mavjud?
9. Domar- Xarrodning iqtisodiy o'sish nazariyalari nimani bildiradi?
10. Keyns ta'limotining hozirgi davrdagi ahamiyati nimadan iborat?

XIV BOB. NEOLIBERALIZM G'UYALARINING MOHIYATI VA AHAMIYATI. NOMUKAMMAL RAQOBAT BOZORI NAZARIYALARI

14.1. Neoliberalizm konsepsiyasi

Liberalizmning asosiy belgilari erkin raqobat davridagi tovarli iqtisodiyotning o'ziga xosligini aks ettirgan. Liberalizm iqtisodiy siyosat sifatida, erkin tadbirkorlik tizimini xo'jalikni tashkil etishning ancha qulay shakli, deb qaragan. Erkin bozor mexanizmi iqtisodiy resurslarni optimal taqsimlash va foydalanishni ta'minlaydigan yagona tartiblovchi mexanizm hisoblangan, davlat esa ba'zi bir ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turuvchi kuch sifatida amal qilgan (A.Smit bo'yicha "tungi qorovul").

XX asrning 30-yillari o'rtalariga kelib, keyinschilikning rivojlanishi bilan iqtisodiy nazariyada va amaliyotda liberal yo'nalish inqirozi namoyon bo'la boshladi. Uning natijasida: bir guruh iqtisodchilar o'zlarining qarashlaridan voz kechgan holda keynschilikka qo'shilib ketdi va bu yangi ta'limotni ancha to'g'ri, deb hisobladi; ikkinchi guruh iqtisodchilar bozor munosabatlarida davlatning xarakteri, o'rni va roli to'g'risidagi o'z qarashlarini himoya qildi va ularni qayta o'zgartirgan holda neoliberalizm guruhini tashkil etdi. Keyinchalik iqtisodiy fanda neoliberal konsepsiyaning asosiy tamoyillari ishlab chiqildi va ularning amaliyotda amal qilishi ko'rsatib berildi, neoliberalizm oqimi va maktabi shakllantirildi, shuningdek, mazkur konsepsiyaning mohiyati va mazmuni to'g'risida bir butun tushunchalar yaratildi.

Neoliberalizmning asosiy xususiyati va belgilari. Neoliberalizm, bozor munosabatlari tizimi xo'jalik yuritishning ancha samarali shakli ekanligi, u iqtisodiy rivojlanish va o'sish uchun eng qulay shart-

sharoitlarni yaratib berishi to'g'risidagi qoidaga asoslanadi. Neoliberallar iqtisodiyotni erkinlashtirish, bahoning erkin shakllanish tamoyillaridan, iqtisodiyotda xususiy mulkning va nodavlat xo'jalik tuzilmalarining yetakchilik rolidan foydalanish tarafdori hisoblanadi. Bunda ular davlatning iqtisodiyotni tartiblashdagi rolini futbolni boshqarib boradigan, lekin o'yinda ishtirok etishga haqqi bo'lmagan hakamga o'xshatishadi.

Iqtisodiyotni davlat tartiblashining neoliberal konsepsiyasi vakillari L.Erxardning – “mumkin bo'lgan barcha joyda – raqobat, qayerda zarur bo'lsa o'sha yerda - tartiblash” qoidasiga amal qilgan holda iqtisodiy jarayonlarda davlat ishtirokini kamaytirish va iqtisodiyotdagi nomuvozanatlikni bartaraf etishning sharti sifatida tadbirkorlarning erkin va barqaror amal qilishga ko'maklash zarurligini isbotlab berdi.

Neoliberalizmning asosiy belgilari:

– bozor mexanizmi va erkin raqobat ustunligini e'tirof etgach, neoliberallar raqobat muhitini shakllantirish va unga amal qilishni nazorat qilish bo'yicha davlatning iqtisodiyotga aralashuvini mumkin, deb hisoblaydi;

– zamonaviy iqtisodiyotning samaradorligini ta'minlashda iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining erkin amal qilishini qo'llab-quvvatlaydi;

– monopoliyani milliy xo'jalikning har tomonlama rivojlanish yo'lidagi to'siq, deb e'lon qiladi va iqtisodiyotdagi monopol moyillik bilan kurashning zarurligini asoslab beradi;

– o'zini keynschilikka va xo'jalik hayotiga faol aralashuv tamoyiliga asoslangan totalitarizmga qarshi raqib, deb hisoblaydi.

XX asrning 30-yillaridayoq erkin raqobat tizimini cheklovchi iqtisodiyotni

davlat tartiblashining keynschilik g'oyalari qarshi davlatning iqtisodiyotga aralashuvining muqobil neoliberal chora-tadbirlari turli mamlakatlarda ishlab chiqarila boshladi. Hozirgi zamon sharoitida “neoliberallar” nomi bilan ataluvchi bir qancha maktablar amal qiladi.

Unga Chikago (M.Fridman), London (F.Xayek), Frayburg (V.Oyken, L.Erxard) maktablarini kiritish mumkin.

“*Ordoliberalizm*” nima? Ikkinchi Jahon urushidan keyin neoliberalizm g‘oyalari eng avvalo, G‘arbiy Germaniya amaliyotida muvaffaqiyatli qo‘llanila boshladi. Bu yerda 1948-yildan neoliberalizm Bonning rasmiy doktrinasiga aylandi. O‘sha yili V.Oykenning muharrirligi ostida xo‘jalik va ijtimoiy tuzum to‘g‘risidagi neoliberalarning yillik jurnalining birinchi soni “Ordo” nomi bilan chop etildi. V.Oyken ishlatgan “Ordo” so‘zi “Tabiiy tuzum ... erkin bozor xo‘jaligi” tushunchasini bildiradi. Germaniyada neoliberalizm doktrinasini “Oyken maktabi” ta‘sirida hatto “ordoliberalizm” deb atala boshladi.\

Ordoliberal konsepsiyasi asosida “ijtimoiy bozor xo‘jaligi” konsepsiyasi ishlab chiqildi. Uni ishlab chiqqan iqtisodchi professorlar Alfred Myuller-Armak, Aleksandr Ryustov, Vilgelm Repke va Lyudvig Erxardlar hisoblanadi.

14.2. Ijtimoiy bozor xo‘jaligi konsepsiyasi

“Ijtimoiy bozor xo‘jaligi” atamasini birinchi bor Kyoln universiteti qoshidagi iqtisodiy siyosat instituti direktori Alfred Myuller-Armak o‘zining “Iqtisodiyotni tartiblash va bozor xo‘jaligi” (1947-y.) asarida ishlatgan. Myuller-Armak “ijtimoiy tenglik” prinsipi bo‘yicha “bozor erkinligi” prinsipini va adolatli taqsimlashni birga qo‘shib olib borish konsepsiyasini ishlab chiqdi. Unda raqobat kurashi natijasida qo‘lga kiritilishi mumkin bo‘lgan yuqori unumdorlik natijalari, ijtimoiy-siyosiy tadbirlar yordamida ham qo‘lga kiritilishi mumkinligi to‘g‘risidagi g‘oya ilgari suriladi. Ijtimoiy bozor xo‘jaligi bo‘yicha tadqiqotlar V.Repke, L.Erxard, V.Oyken va boshqalar tomonidan davom ettirildi.

Ijtimoiy bozor xo‘jaligi modelining keng tarqalishiga asosiy sabab Erxardning yuqori o‘sish sur‘atini ta‘minlagan samarali iqtisodiy siyosati hisoblanadi. Ikkinchi Jahon urushidan keyin GFR da olib borilgan bu siyosat o‘rtacha yo‘l atalmish siyosat hisoblanardi. U

ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatishga, tadbirkorlikni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga, aholining o'rtacha qatlamining turmush sharoitini yaxshilash uchun sharoit yaratib berishga yo'naltirilgan.

V.Repke tavsifiga ko'ra "ijtimoiy bozor xo'jaligi" bu "iqtisodiy insonparvarlik" tomon qo'yilgan qadam. U o'zining "insonparvarlik jamiyati" kitobida yozishicha xo'jalik yuritishning bu shakli kollektivizmga – personalizmni, hokimiyatning to'planuviga – erkinlikni, markazlashuvga – markazlashmagan tizimni, tashkil etishga – o'z-o'zidan sodir bo'lishni qarshi qo'yadi. V.Repkening fikriga qo'shilgan holda L.Erxard xristian-demokratik ittifoqi (XDI) syezdida (1957-y.) GFRda "ijtimoiy bozor xo'jaligining" ikkinchi bosqichi boshlanganligini tasdiqlab o'tadi. Sal keyinroq 60-yillarning boshida o'z nashrlarining birida L.Erxard aynan "erkin musobaqa eng avvalo, ijtimoiy bozor xo'jaligining asosiy unsuri hisoblanadi", deb qayd qilib o'tadi. 1965-yili XDI ning navbatdagi syezdida esa L.Erxard GFR da "ijtimoiy bozor xo'jaligini" yaratish dasturi tugallanganini, u mamlakatni "shakllangan jamiyatga" aylantirgani to'g'risida e'lon qiladi.

"Shakllangan jamiyat" doktrinasini L.Erxard va uning maslakdoshlarining fikriga ko'ra bu "ijtimoiy bozor xo'jaligini" yaratish orqali erishish mumkin bo'lgan eng qulay "tabiiy-iqtisodiy tartib"ni topish. Unda ijtimoiy tuzum va ishlab chiqarish munosabatlarining beshta formasi (tipi) va sinfiy antagonizm to'g'risidagi marksistik g'oyalar qat'iyankor inkor etiladi. Mazkur doktrina V.Oykenning kishilik jamiyatiga faqat "markaziy boshqaruv" va "erkin bozor xo'jaligi" tiplari xos, degan qoidaga asoslanadi.

Ijtimoiy bozor xo'jaligida davlatning roli. Raqobat sharoitlari avtomatik tarzda yuzaga kelmaydi, balki muayyan shart-sharoitlarning bo'lishini taqozo etadi. Iqtisodiy tartib, Oykenning tasdiqlashicha o'z-o'zidan o'rnatilmaydi, uni iqtisodiy faoliyatning o'zi keltirib chiqarmaydi. Uni davlat o'rnatadi. Iqtisodiy siyosat prinsiplarini asoslab

bergach, V.Oyken davlat xo‘jalik-ishlab chiqarish faoliyati bilan shug‘ullanmasligini, balki amal qilish qoidalarini o‘rnatishi va ularni hayotga tatbiq etishi kerakligini ko‘rsatib o‘tadi. Davlat to‘g‘ridan to‘g‘ri tartiblash yo‘li bilan hal qilib bo‘lmaydigan vazifalarini, iqtisodiyotga doimo aralashishni o‘z zimmasiga olmasligi kerak.

Bu yerda asosiy narsa L.Erxard qayd qilib o‘tganidek davlatning iqtisodiy faoliyati bilan xususiy tadbirkorlik o‘rtasida optimal nisbatni topishdir. Davlatning azaliy va bosh vazifasi fuqarolarga erkin amal qilish huquqini beruvchi qoidalarni ishlab chiqish. Davlatning roli, Repke-Erxard obrazli qilib ko‘rsatib berganidek futbol maydonidagi hakamga o‘xshaydi, u o‘yinchilar muayyan qoidaga amal qilyaptimi, yo‘qmi kuzatib boradi, lekin o‘zi bevosita o‘yinda ishtirok etishga haqi yo‘q. Boshqacha aytganda, davlat “ijtimoiy bozor xo‘jaligining” amal qilish shart-sharoitlarini qo‘llab-quvvatlab turishi uchun erkin raqobat “qoidalarini” kuzatib turishi, narxning tashkil topish shart-sharoitlarini nazorat qilib turishi, monopol narxlarning o‘rnatilishining oldini olishi, xususiy mulk muhofazasini kafolatlashi kerak.

Neoliberalizmning “ijtimoiy bozor xo‘jaligi” modeli barcha fuqarolarining ijtimoiy xizmatlardan foydalanishda, farovonligini oshirishda ularga teng huquq va teng imkoniyatlarni yaratib berish bo‘yicha davlatning faol ijtimoiy funksiyasi g‘oyasiga asoslanadi. Bunda nafaqat jamiyatdagi turli qatlamlar o‘rtasida aksionerlar sonining oshishi, balki barcha ijtimoiy institutlarning yuksak barqarorligi, mehnatkashlarning ertangi kunga bo‘lgan ishonchi va boshqalar nazarda tutiladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy siyosat. Raqobatning ijtimoiy roli. Ijtimoiy bozor xo‘jaligida uyg‘un iqtisodiy va ijtimoiy siyosat amal qiladi. Ijtimoiy siyosatni qolgan barcha iqtisodiy siyosatning oddiy ilovasi sifatida qarash kerak emas, deb yozadi V.Oyken. Bu siyosat eng avvalo, iqtisodiy tartib siyosati bo‘lishi keraku. O‘z fikrini ifodalab, ijtimoiy nuqtayi nazardan kerakli bo‘lmagan narsaning o‘zi yo‘q, deb ta’kidlab

o'tadi. "Iqtisodiy siyosatning hech bir chora-tadbirlari yo'qki, ular birdaniga bevosita yoki bilvosita ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqarmagan va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lmagan bo'lsin".

Iqtisodiy siyosatning vazifalari yuksak darajada faol va ular boshqa omillar bilan bir qatorda iqtisodiy hayotda aniqlovchi omil bo'lishi kerak.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari o'sib borishi bilan birga ijtimoiy siyosat (bozor iqtisodiyotining shart-sharoitlari va xususiyatlariga muvofiq) ish bilan bandlikni ta'minlash, mintaqalarda daromadlar tengsizligini tugatish, ancha yuqori ijtimoiy ta'minot, ishchilarning korxonalarni boshqarishda qatnashish tartibini takomillashtirish va boshqa muammolarni ilgari surdi.

Tartib tizimini takomillashtirish sifatida raqobat har tomonlama rivojlantirib boriladi. Raqobatni rivojlantirish muayyan institutsional shart-sharoitlarning bo'lishini taqozo etadi. Bu shartlar monopolizm bilan kurashish, mayda va o'rta tadbirkorlikka ko'maklashish, har bir kishiga o'z qobiliyatini, ijodiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun sharoitlarni yaratib berish orqali qo'llab-quvvatlab turiladi.

Raqobat iqtisodiy o'sishga, mehnat unumdorligini oshirishga, texnika taraqqiyotiga olib keladi. Raqobat u mustaqil xo'jalik yuritish vositasi, turli sohalarda optimal yechimlarini topishga rag'batlanturuvchi kuch, kundalik turmush va dam olishni tashkil etish shakli sifatida ijtimoiy funksiyani ham bajaradi. Klassik maktab va keyingi avlod vakillari "iqtisodiy jarayonlar "siyosiy" iqtisod sohasida kechishini, u boshqa, shu jumladan, siyosiy omillar ta'siriga uchrashini" unchalik hisobga olmagan, unga yetarlicha baho bermagan.

Hozirgi davrda iqtisodiy erkinlik va ijtimoiy adolat to'g'risidagi tasavvur butunlay o'zgargan. Ijtimoiy bozor xo'jaligi uchun, L.Erxard fikriga ko'ra "bozorda mutonosiblikni ushlab turishda nafaqat texnik, avtomatik mexanizmlar, balki ma'naviy, axloqiy tushunchalar ham muayyan ahamiyatga ega. Faqat erkin shakllanadigan baho orqali

talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni ushlab turish ijtimoiy tuzumni oqlash yoki uning g'oyaviy boyligini to'ldirish uchun yetarli emas".

Germaniya iqtisodiyoti rahbarlari o'zlari olib borayotgan yo'ning to'g'ri ekanligini asoslab berish, shu jumladan, neoliberalarning konsepsiya va takliflariga umuman mos kelmaydigan chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun ijtimoiy bozor xo'jaligining g'oya va shiorlaridan keng va mohirona foydalandilar.

Hozirgi davrda Germaniyada ijtimoiy siyosatning quyidagi maqsadlari rasman shakllanmoqda:

1) ijtimoiy adolatni ta'minlash: yaratilgan boylklarni jamiyat a'zolari o'rtasida adolatli taqsimlash;

2) ijtimoiy himoya, ya'ni aholini ishsizlik, kasallik, baxtsiz voqea kabi ijtimoiy xatarlardan saqlash;

3) barcha ijtimoiy guruhlarining amal qilib turgan (ijtimoiy) tartibning hamjihatligiga erishish.

14.3. Monetarizm konsepsiyasi va uning asosiy qoidalari

Milton Fridmen
(1912-2006-yy.)

1950-1960-yillar davomida keynschilik ta'limotiga qarshi monetarizm ta'limoti yuzaga keldi. Uning asosiy vakillaridan biri Milton Fridmen hisoblanadi. Uning ta'limoti keynschilikka qarama-qarshi go'yadir. Keynes tomonidan yaratilgan konsepsiyada pul hech qanday rol o'ynamagan va narxlarning tushishi uchun hech qanday ahamiyat kasb etmagan edi. Pulni yetkazib berish va narxlarning shakllanishi Keynsning tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. Ikkinchi jahon urishi davomida rivojlangan davlat g'aznasi va qayta ta'minlash o'rtasidagi kelishuvlarning birida shu narsaga kelishib olindi, ya'ni narxlarni eng past darajada saqlab turish uchun har qanday turdagi bondlarni sotib olish. Fridmen buni bajarish uchun har qanday turdagi o'zgarishlarni

amalga oshirgan. Monetaristlar davlatning iqtisodiyotda pulni yetkazib berish siyosati muhim rol o'ynashini ta'kidlab o'tishdi. Shuning uchun monetaristlarning asosiy muommosi pul hisoblangan²³.

Monetarizm iqtisodiy ta'limotlar tarixida keng tarqalgan mashhur va nufuzli oqimdir. Bu oqimning atoqli namoyandasi Chikago universitetining professori, iqtisodiy sohasida Nobel mukofoti sohibi **Milton Fridmen (1912)** hisoblanadi. Monetaristlar ularni pul massasi bilan ishlab chiqarish o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun tadqiq qildilar.

Monetarizm keynschilar ta'limotiga muqobil tarzda yuzaga kelgan bozor iqtisodiyotida pulni olqishlovchi nazariyadir. Bozor mexanizmi ustunligiga asoslangan M.Fridmen nazariyasiga ko'ra erkinlik va xususiy tadbirkorlik o'rtasida ichki bog'liqlik mavjud. Faqat xo'jalik erkinligi sharoitida siyosiy erkinlikka, iqtisodiy samaradorlikka va tenglikka erishish mumkin.

Iqtisodiyotda nima qilish kerakligini millionlab kishilardan ko'ra davlat amaldorlarining yaxshi bilishi dargumon, deydi M.Fridmen. Davlatning xo'jalik jarayonlariga aralashuvi iqtisodiyotning o'zini-o'zi tartiblash tizimini buzishga olib keladi. Shuning uchun davlat pul va ishlab chiqarish barqarorligini ta'minlagan holda pul muomalasini nazorat qilish bilan cheklanmog'i lozim.

Monetarizmning asosiy qoidalari. M. Fridmen konsepsiyasini tasavvur qilish uchun uning tarafdorlari u yoki bu darajada qo'llab-quvvatlagan asosiy qoidalarni ko'rib chiqamiz.

Monetaristlar fikricha bozor iqtisodiyoti o'zining ichki xususiyatiga ko'ra barqarorlikka, o'zini-o'zi tartiblashga intiladi. Bozor raqobati tizimi mustahkam barqarorlikni ta'minlaydi. Mabodo muvozanat buzilsa, baholar uni tuzatishning bosh vositasi bo'lib xizmat qiladi. Nomutanosibliklarning vujudga kelishi, odatda, ichki sabablar natijasida

---

²³History of Economic Thought. Harry Landreth, David C. Colander. Fourth edition Houghton Mifflin Company Boston Toronto. P 440

emas, balki tashqaridan bo'ladigan arashuvlar, davlat tartiblashidagi xatolar natijasi hisoblanadi.

Bozor xo'jaligining barqarorligi to'g'risidagi ushbu qoida J.M. Keynsning iqtisodiyotga davlat aralashuvining zarurligi to'g'risidagi tasdig'iga qarshi qaratilgandir. Aynan ular (ma'muriy, baholar dastaklari emas, soliq tizimi emas) iqtisodiyotni a'lo darajada barqarorlashtirishga qodir. Agar J.M. Keyns byudjet siyosatini ancha aniq, tezkor va natijasini oldindan bilish mumkin bo'lgan dastaklar sifatida baholagan bo'lsa, M. Fridmen undan farqli ravishda, pul-kredit siyosatini ana shunday tavsiflaydi. Uningcha (Keynsga qaraganda) pul-kredit siyosati iqtisodiy faollikni ancha kuchaytiradi. U pulni ishlab chiqarish, ish bilan bandlik va baholarni aniqlashda yagona bosh omil sifatida qaraydi.

Pulning asosiy xususiyati uning likvidligida. Pulni xohlagan paytda almashtirish, unga har qanday tovarni sotib olish mumkin. M. Fridmen pul harakati (pul massasining o'sish sur'ati) va yalpi ichki mahsulot o'rtasida o'zaro chambarchas bog'liqlik amal qilishiga asoslanadi. Pul massasining o'sish sur'ati tezlashuvi yoki sekinlashuvi faol ish yuritishda, ishlab chiqarishning siklik tebranishida aks etdiriladi. Gap shundaki, pul massasidagi o'zgarishlar natijasi asosiy iqtisodiy parametrlarda birdan aks ettirilmaydi, balki biroz vaqtdan keyin ta'siri bilinadi. Odatda, vaqtincha uzilish bir necha oyni tashkil etadi. U shu narsani bildiradiki, pul massasidagi o'zgarishlar yalpi ichki mahsulotga birdan emas, balki bir oz vaqtdan (oydan) keyin ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun pul siyosati joriy tartibdagi samaraga va qisqa muddatli o'zgarishlarga mo'ljallangan bo'lmay, balki uzoq muddatli xarakterga ega.

IS-LM modeli

Keynschilar ko'p o'tmay monetaristlar bilan fikrimiz bir xil bo'lib chiqadi, deb o'ylagan edi, lekin monetaristlar o'zlarining tushunishlari bo'yicha ulardan farq qilishgan. Bu muammo keyns-neoklassik tizimida qayta yechilgan va monetaristlar elastik bo'lmagan LM egri chizig'ini

aytgan bo'lsalar, keynschilar esa elastik LM egri chizig'ini tatbiq etganlar. Natijada, oxir-oqibat bu termin taqdimotlarda monetaristik va keynschilik ta'limoti birga keladigan neokeynschilik IS-LM modeli, deb yuritilib, ular faqatgina bir necha parametrlari bilan farq qiladigan bo'ldi.

Ayirboshlash tenglamasi

M. Fridmen konsepsiyasi garchi o'ziga xosligi bilan ajralib tursa ham u pulning miqdoriy nazariyasiga asoslanadi. Pul massasi ko'paysa, baholar o'sadi va aksincha, pul massasi kamaysa, baholar pasayadi, ya'ni boshqa barcha sharoitlar bir xil bo'lganda tovarlarning baholari pul miqdoriga mutanosib tarzda o'zgaradi.

Tovar aylanishini ta'minlovchi naqd pul taxminan bir yillik daromadning o'ndan bir qismini tashkil etadi, deb faraz qilaylik. Boshqacha aytganda pul yiliga o'n marta aylanadi. Pul bir yilda 10 marta aylansa, unda misol uchun, 10 mln. so'mlik bir yillik daromadni (mahsulotni) sotish uchun muomalada 1 mln. so'm bo'lishi kerak. Agar muomaladagi pul miqdori 1 mln. so'mdan 2 mln. so'mga ortsa, unda (boshqa shartlar o'zgarmagan holda) baholar ham ikki barobar oshadi. Bunday bog'liqlik, ya'ni muomaladagi pulning miqdori bilan mamlakat doirasida sotilgan tovar va xizmatlarning umumiy miqdori o'rtasidagi bog'liqlik Irving Fisherning **ayirboshlash tenglamasida** quyidagicha ifodalanadi:

$$M \cdot V = P \cdot Q;$$

bu yerda, M – pul miqdori; V – muomaladagi pulning aylanish tezligi; P – baholar darajasi; Q – ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar miqdori.

Tenglamaning chap tomonidagi $M \cdot V$ jami ishlab chiqarilgan tovarni sotib olishga ketgan xaridorlarning umumiy sarflari va pulning aylanish tezligini bildirs, o'ng tomonidagi $P \cdot Q$ esa ushbu ayirboshlanadigan tovarlar miqdori va baholar darajasini bildiradi. Agar $M \cdot V$ bir yilda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarga sarflangan

umumiy xarajatlar bo'lsa, unda u nominal sof milliy mahsulotga (SMM) teng bo'lishi kerak, ya'ni $SMM = P \cdot Q$.

Ayirboshlash tenglamasi funksional bog'liqliklarni ancha aniq tasavvur etishga imkon beradi. Agar pul massasi ortsa yo (R) baholar, yo (Q) ishlab chiqarish miqdori o'zgaradi.

Klassiklar muomaladagi pulning aylanish tezligi (V) va ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdori (Q) pul massasi (M) o'zgarishiga bog'liq emas, deb hisoblaganlar. Ularning fikriga ko'ra ishlab chiqarishning real miqdori davlatning mehnat resurslari holati, ishlab chiqarish quvvatlari bilan aniqlanadi, pulning aylanish tezligi esa ishchilarga har yili to'lanadigan ish haqi miqdoriga o'xshash omillar bilan ifodalanadi.

Monetaristlar juda ko'p amaliy materiallarga asoslangan holda (bu haqida yuqorida aytib o'tildi) pul taklifi nominal SMM ishlab chiqarishda hal qiluvchi omil hisoblanadi, deb xulosa qiladilar.

Pulga bo'lgan talab va taklif

Insonlar bozor iqtisodiyoti sharoitida o'z boyliklarini har xil shakllarda (pul, qimmatli qog'ozlar, yer uchastkasi, ko'chmas mulk va boshqa ko'rinishlarda) saqlashi mumkin. Har kim o'z boyligini ko'paytirishga va aynan qaysi shaklda saqlash maqsadga muvofiq kelishiga intiladi.

Boylikning bir qismini pul shaklida ushlab turish maqsadga muvofiq. Negaki pul likvidli, unga har qanday tovar sotib olish mumkin.

M.Fridmen boylikning beshta asosiy shakllarini ajratib ko'rsatib beradi: pullar, obligatsiyalar, aksiyalar, moddiy ne'matlar, inson kapitali. Bir shakldagi boylikning qimmati oshishi, ikkinchisidiki pasayishi mumkin. Shu bois, boylik shakllarining almashtirib turilishi, ularni sotish va sotib olish operatsiyalari doimo bo'lib turadi. Odamlar o'z boyliklarini ancha likvidli aktiv – pul shakllarida ushlab turishga harakat qiladilar. Pulga egalik qilish o'z-o'zidan daromad olib kelmaydi. Pul zaxirasi bir tomondan, kundalik xarajatlar uchun kerak bo'lsa, ikkinchi

tomondan, aktivlarni pul shaklida saqlash muqobil daromad olish imkoniyatini yo'qotadi. Yostiqning yoki sandiqning tagida yotgan pullar ularning egalarini obligatsiyalarni sotib olish, tadbirkorlikka pul qo'yish va boshqa yo'llar bilan daromad topishdan mahrum etadi.

Keynschilardan farqli ravishda, monetaristlarning tasdiqlashicha pulga bo'lgan talab asosan ayirboshlash ehtiyojlari, boshqacha aytganda transaksion sabablar bilan aniqlanadi. Savol tug'iladi: odamlar o'z aktivlarining qancha qismini likvidli shaklda ushlab turishlari kerak? M.Fridmen bo'yicha tovar va xizmatlarni sotib olish uchun zarur bo'lgan qismini. Kassa zaxirasisiz bo'lishi mumkin emas, lekin kassada kamroq pul saqlash maqsadga muvofiqdir. Agar kassada pullari ko'payib ketsa, odamlar ularni ko'proq foiz yoki foyda keltiradigan aktivlarga aylantiradilar.

Agar baholarning (inflyatsiya) oshishi kutilsa, pulga talab kamayadi, aksincha, baholarning pasayishi kutilsa, pulga bo'lgan talab kuchayadi. Pulga bo'lgan talab foizga ham bog'liq. Foiz oshganda pulga talab pasayadi. Lekin pulga bo'lgan talab nafaqat foiz stavkasiga, balki M.Fridmen bo'yicha boshqa aktivlarning daromadlariga nisbatan pulning me'yorli foydaliligi ham bog'liq. Uning me'yorli foydaliliga qancha yuqori bo'lsa, pul talabi ham ko'payadi.

Pulning muomaladagi miqdori uning taklifini bildiradi. Pul taklifi ancha o'zgaruvchan bo'ladi, u iqtisodiy omillar bilan aniqlanmaydi, balki tashqi ta'sirdan yuzaga keladi. Pul taklifi markaziy bank tomonidan tijorat banklari beradigan kreditlar miqdori, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bilan tartibga solinib turiladi. Pulga bo'lgan talab va pul taklifi monetar muvozanatni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalar hisoblanadi. Bunda muvozanat ajralgan holda shakllanmaydi. Pul sektoridagi muvozanat tovar sektorida bo'ladigan jarayonlar bilan uzviy bog'liq.

Pul taklifidagi o'zgarishlarning YaIM bo'lgan ta'sirini monetaristlar va keynschilar har xil tushuntiradilar. Keyns bo'yicha pul-kredit siyosati

(pul miqdorining o'zgarishi) asosida foiz stavkasi yotadi, u investitsiyaga va yalpi talabga ta'sir etuvchi asosiy omil sifatida qaraladi. Shu bilan birga u foiz stavkasi rolini juda oshirib yubormaslik kerakligini qayd qilib o'tadi. Bundan tashqari foiz stavkasining pasayishi investitsion talabning doimo o'sishini keltirib chiqarmaydi ("investitsion tuzog'i" sababli), pul massasining ko'payishi esa foiz stavkasining pasayishini keltirib chiqarmasligi mumkin ("likvidlik tuzog'i" sababli).

Monetar nazariyada pul talabi va taklifi asosiy hisoblanadi. Ular tovarlarga va investitsiyalarga bo'lgan talabni pul oqimi (pul miqdori massasi)ga bog'lab tushuntiradi. Pul massasining bir oz ko'payishi tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni oshiradi, lekin pul talabining me'yordan oshib ketishi baholarning oshib ketishiga olib keladi. Shuning uchun iqtisodiyotni tartiblovchi dastak sifatidagi baho mexanizmining amal qilishiga xalaqit bermaslik kerak.

Pul massasi va iqtisodiy sikllar

M. Fridmen Anna Shvars bilan birga yozgan «Qo'shma Shtatlarning monetar tarixi (1867–1960 yil)» asarida katta hajmdagi materiallar yordamida pul massasining kuchayishi bilan iqtisodiy sikl fazalari o'rtasida bog'liqlik borligini ko'rsatib berdi. U pul massasi o'sishning tezlashuvi yoki sekinlashuvini kuzatib, deyarli 100 yil mobaynida AQSh ning barcha xo'jalik dinamikasi pul massasi harakati bilan aniqlanib kelingan, degan xulosaga kelgan. Pul massasining o'sish sur'ati o'zgarishi ijtimoiy mahsulot o'sishida o'zgarish keltirib chiqaradi. Pul massasining yuqori o'sish cho'qqisi ishlab chiqarishning o'sishini, pul massasining quyi nuqtasi ishlab chiqarishning pasayishini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, pul massasi (muomaladagi pul miqdori) iqtisodiy hayotga iste'molchilar va firmalar sarf-xarajatlari orqali bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Pul taklifining ko'payishi bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar faqat miqdor ko'rsatkichlarida o'z ifodasini topmaydi. Pulning aylanishi va mahsulotlar miqdori doimiy bo'lganda pul taklifining o'zgarishi bahoga

to'g'ri ta'sir ko'rsatadi: pul taklifi kuchayganda uning xarid qobiliyati pasayadi, ya'ni baho oshadi. Agar pul taklifining ko'payishi YaIM ko'payishi bilan birga olib borilsa, baholar oshmaydi.

Baholarning o'zini-o'zi tartiblab turishi va pullarning sotib olish qobiliyatining tenglashuvi natijasida pul sektori bilan tovar sektori o'rtasida zaruriy aloqa o'rnatiladi.

Pul massasini tartiblash (ko'paytirish) banklar tizimi orqali resurslarning tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi, texnika taraqqiyotiga «yordam beradi», iqtisodiy faollikni qo'llab-quvvatlashga imkon beradi. Pul dastaklaridan nihoyatda ehtiyotkorlik bilan foydalanish kerak. Pul massasi bilan iqtisodiy o'sish o'rtasida muvozanat bo'lishi zarur. Shu bois, M. Fridmen monetar qoidalarni qonun yo'li bilan belgilash taklifi bilan chiqdi, unga ko'ra real yalpi ichki mahsulotning o'sishi bir yilda 3 foizni tashkil etganda (AQSh uchun) pul massasining o'rtacha o'sish sur'ati 3-5 foiz miqdorida belgilanishi lozim. Bu iqtisodiyotda faollikni keltirib chiqaradi. Agar pul taklifining ko'payishi yiliga 3-5 foizdan oshib ketsa, inflyatsiyaning kuchayishiga olib keladi, agar pulning ko'payishi 3-5 foizdan past bo'lsa YaIM o'sishi pasayadi.

M. Fridmen fikricha Buyuk turg'unlik davri qiyinchiliklari eng avvalo, federal rezerv tizimining (FRT) iqtisodiyotda pul miqdorining kamayib ketishini bartaraf etishga qurbi yetmaganligi bilan bog'liq (fond bozorining sinishi va banklarning xonavayron bo'lishi sababli). Pul massasining yetishmasligi esa talabga salbiy ta'sir ko'rsatdi, real ishlab chiqarish hajmi esa pasayib bordi. Bu erda shu narsani aytish kerakki, monetaristlarning tanqidi behuda bo'lgani yo'q, u keyinchalik o'z foydasini ko'rsatadi. 1987-yil 19-oktabrda jahon miqyosida fond bozori sinishi kuzatildi. Ammo FRT va boshqa markaziy banklarning qat'iy xatti-harakati tezda o'z samarasini berdi. Rag'batlantiruvchi pul siyosati amalga oshirildi. Foiz stavkasi pasaydi, bu bank ishidagi sarosimani to'xtatdi.

Monetar konsepsiyasining keynschilikdan farqi. Yuqorida qayd qilib o'tilganidek, pul siyosati pul talabi va uning taklifi o'rtasida nisbat o'rnatishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Pul taklifining o'sishi (pulning o'sish foizi), baholar barqarorlikni ta'minlaydigan darajada bo'lishi lozim. M. Fridmen fikriga ko'ra bunday darajani aniqlash juda murakkab. Markaziy bank prognozlarida xatolar tez-tez uchrab turadi. Iqtisodiy rivojlanishga aynan qaysi omillar ta'sir ko'rsatayotganligini aniqlash qiyin va hatto, mumkin emas. Qabul qilinayotgan qarorlar kechikkan bo'lishi va ba'zida qarama-qarshi natijalarni keltirib chiqarishi ham mumkin: masalan, ba'zan ishlab chiqarishning o'sishini rag'batlantirish ko'zda tutilganda, pasayish kelib chiqadi, ya'ni qabul qilingan qaror o'sishga to'sqinlik qiladi.

Markaziy bank qisqa muddatli tartiblashning konyunk-turali siyosatdan voz kechishi va iqtisodiyotga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatish, pul massasini asta-sekin ko'paytirib borish siyosatiga o'tishi kerak. Pul massasi nominal YaIM ga ta'sir ko'rsatadi.

Keyns	Fridmen
Davlatning bozor xo'jaligiga aralashuvi zarur	Bozor o'zini o'zi tartiblashga qodir
Ish bilan bandlik yalpi talabga bog'liq	Iqtisodiyot o'zi ishlab chiqarish va ish bilan bandlik darajasini o'rnatadi
Pul massasi ishlab chiqarishga nisbatan xolis (yomon ham, yaxshi ham ta'sir etmaydi)	Pul massasi – baholarning o'sishi va konyunkturaning o'zgarishi sababchisidir
Asosiy muammo - ishsizlik	Asosiy muammo – inflyatsiya
O'zgaruvchan pul siyosati lozim	Barqaror pul siyosati zarur
Byudjet kamomadi – talabni rag'batlantirish vositasi	Byudjet kamomadi – inflyatsiya sababchisi

Monetar konsepsiya va monetar tavsiyalar keynschilikdan farq qiladi, ba'zan esa unga qarama-qarshidir. Shu bilan birga iqtisodiyotni tartiblash muammosidagi bu ikki yondashuv o'rtasiga katta chegara

qo'yish ham noto'g'ri. Har ikkala nazariya, eng avvalo, bozor iqtisodiyoti sharoitida qo'llanishga qurilgan. Ma'lum ma'noda har ikkala nazariya bir-birini o'zaro to'ldirib turadi (umumiy daromadni aniqlash nazariyasini tashkil etadi). J.M.Keyns daromadlarining xarajatlarga miqdoriy bog'liqligini asoslab berdi, M.Fridmen esa daromadlarning pulga bog'liqligini ko'rsatib berdi. Shu bilan birga J.M.Keyns va M.Fridmen yondashuvlari o'rtasida ayrim farqlar mavjud. Ularning ba'zilarini umumiy sxemali ko'rinishda aks ettirish mumkin:

Monetarizm ham, Keynschilik ham iqtisodiyotni tartiblash zarurligidan kelib chiqadi. Ularning nazariy tavsiyalari muayyan bir davrda qo'l kelsa, boshqa davrda ish bermaydi. Shu bois iqtisodiy vaziyat va sharoitlarga qarab ulardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

14.4. F.Xayek va uning ijtimoiy-iqtisodiy g'oyalari

Fridrix fon Xayek (1899–1992-y.) neoliberalizmning otasi hisoblanadi. U juda ko'p iqtisodiy va ijtimoiy-falsafiy mazmundagi asarlar muallifi. **“Baholar va ishlab chiqarish” (1929), “Pul nazariyasi va iqtisodiy sikl” (1933), “Foyda, foiz va investitsiyalar” (1939), “Kapitalning sof nazariyasi” (1941), “Qullikka yo'l” (1944), “Erkinlik konstitutsiyasi” (1960), “Sof pullar” (1976), “Erkin kishilarning siyosiy tuzumi” (1973-1979) va boshqalar shular jumlasidandir.**

Inson erkinligining ustunligini F.Xayek bosh tamoyil sifatida ko'rsatadi. Erkinlik bu davlat tomonidan har qanday majbur qilishning bo'lmasligi. F.Xayek fikriga ko'ra davlat maorifni tashkil qilish bilan ham, ijtimoiy sug'urtani tashkil qilish bilan ham, kvartira haqi stavkasini tartiblash bilan ham shug'ullanmasligi kerak, bunday xatti-harakatlar “ma'muriy despotizm”dan boshqa hech narsa emas; davlatni pul emissiyasini amalga oshirishdagi monopol huquqidan ham mahrum etish kerak; davlatga ishonib topshirish mumkin bo'lgan

maksimum narsa bu qarilik pensiyalarini, ishsizlik bo'yicha nafaqalarni to'lash.

F.Xayek "o'z-o'zidan bo'ladigan tartib" konsepsiyasini qattiq turib himoya qildi. Unga ko'ra zamonaviy jamiyatni tavsiflovchi uning barcha elementlari yig'indisi hech vaqt inson tomonidan ongli ravishda tashkil etilishi mumkin emas (chunki uning bilimi, ongi cheklangan), aksincha ular o'z-o'zidan yuz beradigan tartib doirasida rivojlanib boradi. "Biz hodisalar o'rtasidagi aloqani muayyan darajada tushunishimiz mumkin, lekin ularni boshqara olmaymiz", - deb yozadi F.Xayek. Ijtimoiy tartib ongli xatti-harakat natijasi bo'lishi mumkin emas. Jamiyatda o'rnatilgan tartib o'z-o'zidan bo'ladigan xatti-harakat natijasidir.

F.Xayek makroiqtisodiy tahlilga salbiy munosabatda bo'lgan. Uningcha mikroiqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilish bir butun iqtisodiyotning amal qilishini tushuntirib berish uchun zarur va yetarli hisoblanadi. Alohida xo'jalik subyektlari xatti-harakatining muvofiqlashuvi muammosi axborot yordamida hal etilib turiladi. Axborot bozor bahosi mexanizmi orqali kelib tushadi, u xo'jalik ishtirokchilariga ustunlik beradi.

Bozorning samaradorligi shunda ko'rinadiki, unda aniq axborotlar yetarli va ular tez tarqaladi. Natijada ideal emas, lekin shunga yaqin muvozanat o'rnatiladi. F.Xayek sotsializmni tanqid qiluvchilardan biri sifatida to'liq va operativ axborotga ega bo'lmagan markaziy rejalashtirish bozor iqtisodiyotiga o'xshab samarali amal qila olmasligini ko'rsatib berdi. Baholarning bir markazdan o'rnatilishi, ularning ustidan nazorat qilib turilishi, F.Xayekning fikri bo'yicha axborotning buzilishiga, noto'g'ri tarqalishiga olib keladi. Baho talab va taklifni to'g'ri aks ettirmaydi, mahsulotlarga bo'lgan talab to'g'risida ishlab chiqaruvchi aniq tasavvurga ega bo'lmaydi.

F.Xayek bo'yicha pul emissiyasiga bo'lgan davlat monopoliyasi erkin jamiyat uchun zararli, negaki hukumat bunday monopoliya yordamida o'z fuqarolari hisobiga davlat muammolarini yechishga

urinadi (masalan, davlat qarzi muammosi, davlat xarajatlarining ko'payib ketishi va b.). U davlat emissiyasini xususiy emission banklarning erkin raqobati bilan almashtirishni taklif qiladi. Xususiy valyutalarni chiqarayotgan banklar o'rtasidagi erkin raqobat natijasida odamlar kundalik hayotda foydalanish qo'l keladigan ancha barqaror valyutani tanlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

14.5. V.Oyken “iqtisodiy tizim” tiplari to'g'risida

Valter Oyken
(1891-1950)

Valter Oyken (1891–1950) o'zining “Milliy iqtisodiyot asoslari” (1947) kitobida xo'jalikni tashkil etish shakllarining asosiy tiplarini (turlarini) ko'rsatib beradi. Mazkur kitobning “Iqtisodiy tizimlar” bobida “xo'jalikning ideal tiplari” to'g'risidagi g'oya ilgari suriladi. Uning mohiyati

V.Oykenning quyidagi mulohazalarida ochib beriladi: har qanday mamlakatning iqtisodiyoti juda ko'p bir xil elementlardan tashkil topgan, ya'ni pul, baho, foyda, kapital, foiz, mehnat, ish haqi va shu kabilar. Nega bo'lmasa turli mamlakatlarning iqtisodiyoti turlicha? V.Oyken bo'yicha buning sababi bosh elementlarda yashiringan. Bunday elementlar, bir tomondan bu erkin bozor xo'jaligi, ikkinchi tomondan – markaziy boshqaruv xo'jaligi hisoblanadi. Bu bosh elementlar ideal yoki sof xo'jalik tiplari hisoblanadi va **boshqaruv uslublari bo'yicha bir-biridan farq qiladi**. Birinchi xo'jalik tipida buyruq berishga, o'z hukmini o'tkazishga hech kimning haqi yo'q. Ikkinchisida – barcha qarorlar yuqoridan qabul qilinadi. Demak, o'z-o'zidan yuzaga kelish holatlari bo'lmaydi.

V.Oykenning keyinchalik qayd qilishicha real voqeelikda bunday ideal xo'jalik tiplari amal qilmaydi. Shuning uchun “xo'jalikning ideal tipi” tushunchasi bilan birga u iqtisodiy hayotda doimo amal qiladigan “xo'jalikning real tipi” tushunchasini kiritadi.

Lekin har xil iqtisodiy tizim xo'jalikning ideal tipiga intiladi. Bu yerda xo'jalik tiplari nima bilan aniqlanadi, degan savol tug'iladi? Buning sababi, V.Oykenning fikricha mamlakatning milliy-mintaqaviy xususiyatlariga, ya'ni an'ana, urf-odat, axloq, din, madaniyat darajasi, odamlar ongining shakllanishi va shu kabilardan kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, xo'jalik tiplari xalqning o'z tanloviga bog'liq. V.Oykenning fikriga ko'ra ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal yer egaligi, totalitar davlatlar, shu jumladan, sotsialistik iqtisodiyot markazdan boshqariladigan xo'jalikka intiladi. Xalq qancha madaniylashgan bo'lsa, u shuncha markazlashmagan iqtisodiyotni tanlaydi.

Bunday vaziyatda davlat o'zini qanday tutishi kerak? Neoklassiklar nuqtayi nazariga ko'ra bozorni tanlash – tabiiy jarayon, chunki ular iqtisodiyotning faqat bir tipini - erkin bozor xo'jaligini tan oladi. V.Oyken bo'yicha esa insoniyat uchun iqtisodiyotning ikki tipi tabiiy; markaziy-boshqaruv xo'jaligi o'zining amal qilishida hatto ancha uzoq tarixiga ega. Shuning uchun xalqning xo'jalik tipini tanlashida davlat uning istagiga quloq solishi, ijtimoiy institutlarni tashkil etishda yordam berishi kerak. Masalan, agar bozor bo'lmasa, bozorni tashkil etish. Keyin davlat bir chetga chiqib turishi va bozor ishtirokchilarining o'yin qoidalarini kuzatib borishi kerak. Bu yerda neoliberalar futbol komandasini misol tariqasida ko'rsatadi. Ularning nuqtayi nazariga ko'ra davlat bu futbol hakami, neoklassiklar esa davlatni hakamsiz ko'cha futbol komandasiga o'xshatishadi.

Neoliberalar fikriga ko'ra ular iqtisodiy tizimni tanlash to'g'risidagi ta'limotni shakllantirdi. Agar neoklassiklar sotsialistik tizimni ko'zi bog'langan, ertami-kechmi o'raga qo'lab tushadigan tizim sifatida tarixning qisqa muddatli xatosi, deb hisoblagan bo'lsalar, neoliberalar esa, markaziy-boshqaruv xo'jaligini iqtisodiyotning tabiiy varianti, deb hisoblaydi. U (iqtisodiyot) istibdod tartibotidan kelib chiqqanku (Rossiyada – podshoh, Sharq xalqlarida – xon va b.). Shuning uchun neoliberalar fikriga ko'ra, markaziy-boshqaruv xo'jaligi

tarixning xatosi hisoblanmaydi, balki uzoq tarixga ega, o'zida erkin tadbirkorlik unsurlarini albatta, mujassamlashtiruvchi qonuniyatli jarayon hisoblanadi.

14.6. L.Erxardning iqtisodiy islohotlari

Ljudvig Erxard
(1897-1977)

1. G'arbda neoliberal yo'nalish tarafdorlari ichida **Lyudvig Erxard (1897-1977)** alohida ajralib turadi. Uning bevosita ishtirokida 1950-yilga kelib G'arbiy Germaniya krizis holatidan olib chiqildi va unda pul va iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi. L.Erxard – iqtisodchi va yangi xo'jalik tartibi asoschisi hisoblanadi. 1945-yilning oxirida Bavariya iqtisodiyot vaziri etib tayinlangan L.Erxard Germaniya iqtisodiyoti «jiddiy tuzilmaviy qayta qurishga muhtoj» deb ko'rsatib beradi va real vaziyatdan kelib chiqqan holda to'g'ri ish yuritish zarurligini uqitirib o'tadi.

Uning takidlashicha, bozor iqtisodiyotidan rejali iqtisodiyotga o'tish asosiy muammo hisoblanmaydi, chunki «balanslashuvga moyil iqtisodiyotdan qaytish oson», ammo «rejali iqtisodiyotni erkin bozor xo'jaligiga aylantirish juda katta qiyinchiliklar bilan bog'liq», chunki tabiiy muvozanatdan chetga chiqqan iqtisodiyotga birdan o'tish davrisiz, erkin bozor imkoniyatlarini yaratib berish qiyin.

Urushdan keyingi Germaniya iqtisodiyoti juda qiyin ahvolga tushib qolgan. Ishlab chiqarish quvvatining uchdan ikkisi ishlamasdi. Narxlar muttasil oshib borgan, mamlakatda «qora bozor» hukmronlik qilgan. Aholining qo'lidagi pul vositalari milliy mahsulot miqdoridan deyarli o'n barobar ortiq bo'lgan.

Birinchi chora-tadbir 1948-yili iyunda o'tkazilgan pul islohoti bo'ldi va u bir butun Germaniya iqtisodiyotini isloh qilishda katta rol o'ynadi. Yangi nemis markalarini eski, muomaladan chiqarilayotganlari bilan almashtirish birga (yangi marka) o'n (eski marka) nisbatda amalga

oshirildi. Ish haqi, pensiya, kvartira haqi to'lash birga bir nisbatida amalga oshirildi.

Har bir kishi qirq markadan oldi. Almashtirishdan keyin qolgan pulning bir qismi maxsus schyotlarda muzlatib qo'yildi. Bank tizimi isloh qilindi. Ko'rilgan qo'shimcha chora-tadbirlar yangi inflyatsiya kelib chiqishining oldini oldi: dastlab eski valyutani yangi valyutaga almashtirish kursi amalda bir yangi marka o'n besh eski markani tashkil etdi. Pirovard natijada pul massasi (naqd mablag'lar va bank depozitlari) 14 martadan ko'proq kamaydi.

Islohot puxta tayyorlangan bo'lib, u keskin va izchillik bilan o'tkazildi. Islohotni tayyorlash va o'tkazish ikki yilga yaqin davom etdi. Narx-navoning oshishi taxminan olti oy ichida to'xtatildi. 1950-yil boshiga kelib ishlab chiqarish urushdan oldingi darajadan oshib ketdi.

Iqtisodiy islohotning muvaffaqiyatli chiqishiga sabab nima? Uning asosiy sababi saqlanib qolingan moddiy bazaning mavjudligi, nisbatan arzon ishchi kuchi, aholining qondirilmagan talabining ishlab chiqarishga faol ta'sir ko'rsatishi bo'ldi. Moliya va pul-kredit tizimining barqarorlashuvi muvaffaqiyatga erishishning zarur shart-sharoiti hisoblandi. Keyin AQSh va G'arbdagi boshqa rivojlangan mamlakatlarning moliyaviy va moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashi islohotning muvaffaqiyatli chiqishiga turtki bo'ldi. Iqtisodiy yordam Marshall rejasi bo'yicha amalga oshirildi, shuningdek, oziq-ovqat, yoqilg'i, urug'lik, o'g'it boshqa yo'llar bilan ham yetkazib turildi. Germaniya iqtisodiyotiga Amerika transporti va Amerika armiyasining boshqa anjomlari keltirib berildi. Imtiyozli shartlar bilan Yevropa qayta tiklash dasturi Fondidan kreditlar ajratildi.

Hukumatning boshqaruv tizimini o'z qo'lida ushlab turishi, o'z vaqtida iqtisodiy kursni o'zgartira bilishi ham muhim ahamiyat kasb etdi. Garchi o'zining iqtisodiy liberalizmga moyilligini yashirmagan bo'lsa ham, L.Erxard «sof» liberal bo'lgan emas. U tanlab olingan yo'ldan og'ib ketmaslik uchun davlat dastaklaridan keng foydalandi.

Davlat qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan tarmoqlarni, ayniqsa, toshko'mir sanoatini, metallurgiya, elektroenergetikani qo'llab-quvvatladi. Investirlarga va tadbirkorlarga soliq imtiyozlari yaratilib berildi.

L.Erxard va uning hamkasblari tomonidan olib borilgan islohot Germaniya iqtisodiy taraqqiyoti uchun shart-sharoit yaratib berdi. U iqtisodiy qo'llanmalarga kiritildi va qarorlarni realizatsiya qilish, qayta tashkil etish vositalari va metodlaridan samarali foydalanish uchun qulay paytni topish namunasi sifatida qaraladi.

Shu bilan birga hech bir namuna real shart-sharoitlarni, maxsus xususiyatlarni hisobga olmagan holda universal yechim yoki tayyor sxema vazifasini o'tashi mumkin emas.

14.7. Nomukammal bozorning xususiyatlari

XX asr boshlarida erkin (mukammal) raqobatga asoslanga iqtisodiyot tobora monopollashib bordi, bu ayniqsa, Yevropa va AQShda yaqqol ko'zga tashlandi. Iqtisodiy liberalizm prinsiplari (erkin savdo-fritredolik, davlatning iqtisodga aralashmasligi va b.) real hayot talablariga javob bermay qo'ydi. Monopollashuvning yorqin oqibati sifatida 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozini keltirish mumkin. Deyarli yuz yil davomida J.B.Seyning «bozorlar qonuni» hamma yerda tan olingan va unga suyanib ish yuritilgan bo'lsa, bu davrda uning ahamiyati pasayib bordi. Nomukammal raqobat avval institutsionalizm, keyin neoklassiklar tomonidan tadqiqot obyekti qilib olindi.

Bu muammolar bilan deyarli bir vaqtda Garvard universiteti professori E. Chamberlin va Kembrij universiteti professori J.Robinsonlar shug'ullandi. 1933 yili amerikalik E.Chamberlin o'zining «Monopolistik raqobat nazariyasi», ingliz J.Robinson xonim esa «Nomukammal raqobatning iqtisodiy nazariyasi» asarlarini chop etdilar. Bu asarlarda erkin raqobat sharoitini inkor etadigan sharoitda bozor

mexanizmlarining harakati masalalari har tomonlama chuqur tahlil etiladi. Xususan, ikkala muallif fikricha bozor bahosi bozor ishtirokchilarining kollektiv faoliyati tufayli yuzaga kelmaydi, chunki tovar mahsulotlarining turli-tumanligi (differensiyasi) xaridorlarni bu tovarlar bahosi to'g'risida to'liq informatsiyadan, firma-ishlab chiqaruvchilarni tanlashda raqobatdan mahrum etadi. Ular iqtisodiyotda muvozanatning buzilish sabablarini ilgariydek iqtisodiy muhitdagi «kategoriya» va «qonun»lardan izlaydilar. Institutsional yo'nalish tarafdorlariga esa nomukammal raqobat iqtisodiy o'sishga avvalo, «inson omili»ning ta'siri oqibatidir. Bu esa jamiyat rivojlanishi, shu bilan birga iqtisodiyot sohalarida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik, huquqiy va boshqa muammolardir.

14.8. E.Chemberlinning monopolistik raqobat nazariyasi

Edvard Xeyting Chemberlin (1899-1967) o'z asarida monopoliyaning mohiyati, monopol baho va monopol foydaning yuzaga kelishining chuqur tahlilini bepradi. Uning fikricha monopoliyaning mohiyati bu taklif ustidan nazorat, bunda baho ustidan ham nazorat bo'ladi.

Differensiatsiya kuchayib borgan sari har bir sotuvchi absolyut (mo'tloq) monopoliyaga ega bo'ladi, ammo shu bilan birga o'rmini bosa oladigan boshqa mahsulot ishlab chiqaruvchining nomukammal raqobatiga uchraydi. Shundan kelib chiqib, barcha sotuvchilar «raqobatchi monopolistlar» bo'lib, «monopolistik raqobat» kuchlari ta'siri sharoitida ish yuritadilar.

Chemberlin fikricha bozorlar o'zaro bog'langan, chunki bir-biriga bog'liq bo'lmagan sotuvchilar vazifasi bir-biriga yaqin bo'lgan mahsulotlarni realizatsiya qilishda hamohangdirlar. Real hayotda bozorlar u yoki bu darajada nomukammaldirlar, shu sababli muvozanatga intilish to'g'risida gapirish o'ta soddalikdir. Natijada har

bir sotuvchi monopolist, deb hisoblanadi, uning o'z xaridorlari, «noyob» mahsulotini oluvchilari bo'ladi. Bozordagi monopolistik sifatida baholarni tartibga soladi. Bu esa tovarlar va xizmatlarning real taklif hajmi «sof» raqobat sharoitidagidan kam, bahosi esa yuqoriroq bo'ladi. Bu yerda mahsulot differensiyasi eng muhim shart. Bu kategoriyani mohiyati shundaki, sotuvchilarning tovari (yoki xizmati) da boshqalarnikidan keskin farq qiluvchi belgisi bo'lishi kerakligidir. Bu belgi xaridor uchun real yoki xayoliy bo'lishi, aslida esa xuddi shu mahsulotga afzallik berilishiga olib kelishi shart. Bunday differensiyatsiya bo'lgan sharoitda xaridorlar va sotuvchilar tasodifiy yoki tartibsiz juftlikka (bu sof raqobatda bo'ladi) birlashmaydilar, bu yerda afzallika asoslangan tanlov holati yuzaga keladi.

Sotuvchi-monopolist qo'shimcha xarajatlar qilish yo'li bilan sotilayotgan mahsulot hajmini oshirishi (bunda tovar bahosi pasayishi) mumkin. Boshqa xuddi shunday tovar sotuvchilar esa bu shuni darhol amalga oshira olmaydi, deb raqobatdosh tovar markasi bahosini pasaytirish yoki yangisini ishlab chiqarish davomida xuddi shunday choralar boshqa raqobatchi tomonidan qo'llanilishi mumkinligidan bexavotir bo'ladilar.

Raqobatning baholanmaydigan omillari qatoriga tovarlar sifati va reklama kiradi va ular individual yoki alohida xususiyatlarga ega. Differensiyatsiya mahsulotning o'z ma'lum xususiyatlari asosida shakllanishi, maslan, *alohida xususiyatlar* - fabrika markasi, firma nomi, qadoqlash yoki tara (agar ular bo'lsa) bo'yicha yoki sifat, shakl, rang, stil asosida *individual xususiyatlari* bilan belgilanadi.

Sof raqobat sharoitida alohida sotuvchi bozori umumiy bozor bilan qo'shilib, faqat amaldagi baho bo'yicha istalgancha tovarni realizatsiya qiladi. Ikkinchi holatda tovarni sotish cheklanadi va yangi uchta omil: 1) baho; 2) mahsulot xususiyati va 3) reklamaga xarajatlar bilan belgilanadi. Mana shu omillar yordamida xaridorlarning iste'mol qarorlariga ta'sir etiladi. Bunda baholarni pasaytirish omili alohida

ahamiyat kasb etadi, chunki tovarga baho pasayishi mahsulot sifati pasayishi tarzida qilinish ehtimoli bo'ladi.

Monopolistik raqobatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, bunda baholar raqobati yo'qotiladi, oqibatda «quvvatlar ortiqchaligi fenomeni» doimiy va odatdagi hodisaga aylanadi. Bu ortiqchalik «jazosiz» uzoq vaqt davomida ko'payib boradi, chunki u doim xarajatlardan kattaroq bo'lgan baholar hisobiga qoplanib turadi. Butun bozorning ma'lum qismini egallash darajasini ko'rsatuvchi bu ko'rsatkich (fenomen) faqat alohida patentlar va fabrika markalari bilangina qo'llanmasdan boshqa, yani obro', ustalik, alohida mahorat kabi hodisalar bilan ham qo'llab-quvvatlanadi. Bu hodisalar erkin kasb ega (rassom, musiqa)si faoliyat sohasining bir qismi bo'lib, ular ham «monopol daromadlar nazariyasi» predmetidir.

Differenziatsiyalashgan mahsulot baho muammosi raqobatli talab va xarajat egri chiziqlari doirasiga kiritilishi mumkin emas, baho haddan tashqari past, ishlab chiqarish masshtabi juda katta, korxonalar soni juda kichik bo'lib chiqadi. Bundan tashqari raqobatning yana ikkita jihati: differenziatsiya va sotish xarajatlari bo'tunlay tushib qoladi. Shu sababli baholarni to'la bilmaslik mahsulotga talab elastikligi (qayshiqoqlik)ni pasaytiradi, bu esa reklama talabning elastikligini oshirishi, baholar raqobatini esa ancha keng qilishiga o'xshaydi va baholar yordamida talab etiladigan qo'shimcha xarajatlarni qoplaydi.

Raqobat kurashi evolyutsiyasi tovar sifatini oshiradi (buni patent, mualliflik huquqlari, firma himoya belgilari, firma alohida qadoqlash usuli, mahsulot sifatini yaxshilash maqsadida, firmaning qulay joylashuvi). Reklama esa erkin raqobat sharoitidan farqli ravishda bozorlar qo'shib ketishiga yo'l qo'ymaydi.

Baholanmagan raqobat omillari firmani xaridorlar talabini qondirish uchun yangi imkoniyatlar qidirishga undaydi, ularga «havasning pullik qoidalari» ni singdirib boradi.

Ishlab chiqarish va sotish xarajatlari konsepsiyasida xarajatlar fabrika doirasida tovarlarni ishlab chiqarishga ketgan sarflardangina (birinchi) emas, deb qaraladi. Transport (tashish), ajratish (sortirovka), saqlash, uylarga yetkazish xarajatlari (ikkinchi) mavjud bo'lib, ular talablarni qondirish uchun yanada yaxshi qulayliklar yaratadi. Ikki xil ko'rinishdagi xarajat o'rtasida chegara o'tkazish (ishlab chiqarish xarajatlari, sotish xarajatlari) taklif va talab o'rtasidagi farq kabi qiymat nazariyasida fundamental ahamiyat kasb etadi. Sotish xarajatlari mazkur mahsulotga talabni oshiradi, ishlab chiqarish xarajatlari uning taklifini oshiradi.

“Klassik” va “neoklassik” lar fikricha sof raqobat iqtisodiy o'sishning hal qiluvchi sharti, deb hisoblagan bo'lsa, E.Chemberlin ta'limotiga ko'ra raqobat - monopolistlar orasida ham raqobat doimo mavjud, bu baholi va baholanmagan raqobat rivoji orqali namoyon bo'ladi (mahsulot va reklama sifatini takomillashtirish bilan bog'liq). Birinchi marta iqtisodiy liberalizm g'oyasida real hayotda sof raqobat ham, sof monopoliya ham mavjud emas, degan fikr paydo bo'ldi, o'z mohiyatiga ko'ra monopolistik raqobat ko'p sonli sotuvchilar o'rtasida kuzatiladi, bu raqobat darajasi bir-birini qoplaydigan raqobatlashayotgan tovarlar soni ortishi bilan kuchayib boradi.

Bundan shunday muhim xulosa chiqariladiki, monopolistik raqobat sharoitida xaridor raqobatlashayotgan bir tovarni boshqasidan, bir sotuvchini (mo'tlaq noekivalent bir xil tovarni) boshqa sotuvchidan afzal ko'rishi mumkin. E.Chemberlin mantiq'i bo'yicha, kichik yoki o'rtacha sotuvchi va ishlab chiqaruvchi ham monopolist bo'lishi va yirik korxonalar subyekti bilan bo'ladigan musobaqada bimalol ishtirok etishi mumkin.

Olim 1937-yil o'z kitobiga qo'shimcha sifatida (kitob 8 marta qayta nashr etilgan) «Nomukammal raqobat» va «Monopolistik raqobat» kategoriyalari to'g'risidagi tushuntirishlarida bir tomonlilik mavjudligini ta'kidlaydi, birdan bir hodisaning ikki nomi sifatida

qarashlarda o‘zaro o‘xshashlik yetarli baholanadi, ammo ularning farqi deyarli sezilmaydi, deb hisoblaydi. Ko‘pchilik bu farqning ahamiyatini tushunmasdan masala faqat terminologiya bilan bog‘liq, deb o‘ylashlari mumkin.

E.Chemberlin o‘z tadqiqotlari xulosasida raqobat sharoitida monopoliya tabiiy mohiyatiga mustahkam ishonch bildiradi; tadbirkorlik ko‘p hollarda o‘z monopoliyasini barpo qilish uchun imkoni boricha boshqa tadbirkorlar o‘z monopoliyasini kengaytirishiga qarshi choralarni kengaytirish va kuchaytirish harakatini qiladi.

Keyinchalik E.Chemberlin va uning monopolistik raqobat nazariyasi tarafdorlari tomonidan «guruhiy monopoliya» sharoitida ham raqobat saqlanishi to‘g‘risidagi qoida ilgari surilgan. Bunda gap sherik-raqobatchilar o‘rtasida bozorda ularning ta‘sir doiralarini bo‘lib olish to‘g‘risida boradi. Asosiy maqsad turlicha (differenziatsiyalashgan) tovar mahsuloti bahosini eng yuqori xarajatlar darajasidan past bo‘lmagan holda realizatsiya qilishdir.

Hozirgi davrda mahsulotning istisno sifati bilan birga qo‘shimcha baholanmagan monopolistik raqobat shartlari kuchayib bormoqda, bular alohida tovar yaratuvchi tomonidan yaratilgan texnik takomillashuv, firmaga obro‘-e‘tibor keltiradigan sharoitni ta‘minlovchi xaridorlarga maxsus xizmat va boshqalar.

14.9. J.Robinsonning iqtisodiy ta‘limoti

Joan Vayolet Robinson (1903-1983) Kembrij universitetini bitirgan va A.Marshall maktabining taniqli vakili va davomchisidir. 1965-1971-yillar shu universitetda professor lovozimida dars bergan. Uning dastlabki asari «Nomukammal raqobatning iqtisodiy nazariyasi» 1933-yili, ya‘ni muallif 30 yoshligida yozilgan va unga mashhurlik keltirdi. Asardagi bosh g‘oya monopoliyalar faoliyatida bozorlar jihatini aniqlashdan iborat. Bu sharoitdagi raqobat iqtisodiyotdagi muvozanatni buzadi va nomukammaldir (Chemberlinda-monopolistik). Dastlabki

vazifa: o'z mahsulotiga ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi-monopolistik baholar belgilanishining mexanizmini aniqlash. Bahoning miqdori, sotuvchi o'rnatgan shu bahoda xaridorning mahsulotni sotib olish va monopol foyda tabiati o'rnatiladi. Ammo Robinson xonimning mantiqiy fikrlashi Chamberlinnikidan farq qiladi. Robinson fikricha nomukammal raqobat tufayli avvalo, raqobatli xo'jalik tizimi normal muvozanat holatining butunlay buzulishi va yo'nalishi, hatto yollanma mehnatning «ekspluatatsiya» sidir. Chamberlin esa bu masalani bozorning tabiiy muvozanati bilan chambarchas bog'liqdir, deb qaragan.

Robinson monopoliyaga salbiy munosabat bildirib, uni bozor sharoitdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni izdan chiqaruvchi omil sifatida qaraydi.

Asardagi asosiy g'oyalar quyidagilardan iborat.

Tadbirkorlar nomukammal raqobat sharoitiga nisbatan mukammal (sof) raqobat sharoitda ishlab chiqarishni monopollashtirishdan kamroq manfaatdor bo'ladilar. Chunki nomukammal raqobat sharoitida ayrim firmalar optimal ko'rsatgichlarga erisha olmaydilar, samarasiz (kam samara bilan) faoliyat ko'rsatadilar, shu sababli monopolist mahsulot chiqarishni cheklash bilan o'z mahsuloti narxini oshirish imkoniyatigagina ega bo'lmasdan, balki sohadagi ishlab chiqarishni tashkil etishni mukammallashtirish yo'li bilan ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirishi mumkin.

Monopoliya ishlab chiqarish mahsulotining xuddi shunga o'xshash boshqa mahsulotdan sezilarli ajralib turishini talab etadi yoki boshqacha aytganda, differentsiatsiya ro'y beradi; boshqa qo'shimcha sharoit ham zarur, unga ko'ra firma -monopolist optimal hajmdan ortiqroq bo'lgan ko'rsatkichlar bilan xarakterlanishi kerak.

Nomukammal raqobatli monopolistik bozorda aniqlashni talab etuvchi bir qancha sharoitlar yuzaga keladi.

Yuqorida barcha g'oyalar jamlanib, real hayotda nomukammal raqobat sharoitida ishlab chiqarish omillari ekspluatatsiyasi tendensiyasi

paydo bo'lishiga yordam beradi. Bu holat avval o'zaro raqobatlashgan ko'pgina firmalarni yutib yurovuchi yirik birlashmanig paydo bo'lishi bilan yanada kuchayadi. Boshqaruv birligi hajmi (ko'rsatkichi) ning yiriklashuvi (yakka boshqaruv) boylukni taqsimlashdagi adolatsizlikning yanada kuchayishini zaruriy ravishda keltirib chiqaradi. Bu ancha inqilobiy g'oya bo'lib, Chamberlinning monopoliya istiqboli to'g'risidagi optimistik fikriga qarshidir. Ishlab chiqarishning monopolizatsiyasi muammosi bilan «samaradorlik yoki adolat» degan dilemmani (ya'ni unisi yoki bunisi) yechish zarurati ilgari suriladi.

Monopolizatsiyaga u ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi, deb ustunvorlik berish yetarli emas, ya'ni adolat masalasi ham qo'yilishi kerak. Iqtisodiyot tarixida «samaradorlik» va «adolat» ni qandaydir yo'l bilan ajratishga intilish katta xomxayollikdir.

Tayanch tushunchalar

Neoliberalizm-iqtisodiy rivojlanish va o'sish uchun eng qulay shart-sharoitlarni yaratib berish to'g'risidagi qoidaga asoslanadi.

“Ordoliberalizm”- “Ordo” so'zi “Tabiiy tuzum ... erkin bozor xo'jaligi” tushunchasini bildiradi.

Monetarizm – iqtisodiyotni barqarorlashtirishda pul omillari hal qiluvchi rol o'ynashini asoslashga qaratilgan nazariya.

Muhokama uchun savollar

1. Ayirboshlash tenglamasining mohiyatini tushuntirib bering.
2. M.Fridmen bo'yicha pulga bo'lgan talab qanday omillar bilan aniqlanadi?
3. Pul taklifi degandi nimani tushunasiz?
4. M.Fridmenning pul qoidasining mohiyati nima?
5. Monetarizm va keynschilik nazariyalarining o'xshashligi va o'ziga xosligi, nimada?

6. Neoliberalizmning kelib chiqish sababi va uning keynschilikdan farqi?
7. Neoliberalizmning asosiy belgilari nima?
8. “Ordoliberalizm” deganda nimani tushunasiz?
9. F.Xayek inson erkinligini qanday tavsiflaydi?
10. F.Xayekning markaziy rejalashtirish tizimiga bo‘lgan munosabati?
11. V.Oykenning “iqtisodiy tizim” tiplarini tushuntirib bering.
12. L.Erxardning iqtisodiy islohotlarining muvaffaqiyatli chiqishiga sabab nima?

XV BOB. HOZIRGI ZAMON IQTISODIY TA'LIMOTLARI EVOLYUTSIYASI

15.1. Neoklassik sintez konsepsiyasining mohiyati

Iqtisodiyotda bir qancha ofatlar, xususan, ommaviy ishsizlik va inflyatsiya ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda asosiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Aholoning mo'tadil va to'la bandligini, real daromadlar o'sishini qanday qilib ta'minlash mumkin, degan savollar hammani, iqtisodiyot fani namoyondalarini ham qiziqtirib kelmoqda.

Bu masalalar bilan neoklassik sintez yo'nalishi shug'ullanib, unda klassik iqtisodiy ta'limot tomonidan ilgari aniqlangan nazariyalar hozirgi davrdagi daromadlar shakllanishi nazariyalar bilan sintez qilinadi. Bu sohada barakali ijod etgan P.Samuelson fikricha «neoklassik sintez» – bu aslida hozirgi neokeyns va neoliberal nazariyalarning neoklassik g'oyalari shuningdek, klassik maktabning ayrim qoidalari va hozirgi davrdagi daromadlar shakllanishi nazariyalari bilan birlashib ketadi.

15.2. Neoklassik sintez konsepsiyasining yangi g'oyalari

Bu yangi g'oyaning paydo bo'lishi bilan iqtisodiy tahlilda aralash shakldagi qarashlar ustunlik qiladi, iqtisodiyotni tartibga solishning turli shakllari taklif etiladi. Hozirgi davrda iqtisodiyotni makroiqtisodiy tarbiyaga solishda asosan uchta ta'limot qarashlari – ishtirok etadi. Bular 1) turli modifikatsiyadagi keynschilik ta'limotlari; 2) taklif iqtisodiyoti nazariyalari va 3) monetarizm. Keynschilik qarashlarida asosan davlatning iqtisodiyotga faol ishtiroki keng targ'ib etiladi. Bunda konyunkturaning o'zgarishi bilan ishlab chiqarishning yuqori darajasini

ta'minlash, ish bilan bandlik, siklik rivojlanishni yumshatish asos qilib olinadi. Bunda asosiy e'tibor davlat bdjetiga qaratiladi, shu yo'l bilan to'lov imkoniyatlariga talab to'g'ridan to'g'ri tartibga solinadi. Monetaristlar fikricha esa iqtisodiy hayotga umuman aralashmaslik prinsipi qo'llab-quvvatlanadi.

Ayrim fikrlar bo'yicha neoklassik sintez faqat iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishnigina emas, balki umumiy iqtisodiy muvozanatni modellashtirishni ham o'z ichiga oladi. Ayrim olimlarning aytishicha (A.B. Anikin) Samuelsonning neklassik sintezi avvalo, klassik mikroiqtisodiyotni yangi makroiqtisodiyot bilan qo'shilishi, deb qaraladi. Yuqorida keltirilgan qarashlarni uch qismga bo'lish mumkin: ularning birinchisi iqtisodiyotda to'la bandlikni ta'minlash va bu prinsipini erkin bozor iqtisodiyoti elementlari bilan birgalikda (iqtisodiy liberalizm), shuningdek, erkin bozor stixiyasini chegarolovchi keynschilik konsepsiyasi elementlari ham qo'llanilishi mumkin. Ayniqsa, davlat siyosatida Fiskal va pul-kredit tizimlari hamda «ishsizlikning tabiiy normasi» (M.Fridmen) konsepsiyasidagi antiinflyatsion imkoniyatlar hamda Erxard-Ryopkelarning «Ijtimoiy bozor xo'jaligi» prinsiplari birgalikda harakat qiladi. Ikkinchi qarashlarda XIX asrning oxirida neoklassiklar tomonidan ilgari surilgan qiymat (qimmat) nazariyasida eski va yangi qiymat nazariyalari yoki xarajat nazariyasi va eng yuqori foydalilik nazariyasi aks ettiriladi. Bu yerda marjinalistlarning ikkinchi vakili A. Marshall ilgari surgan yondashuv sistemasi to'g'risida gap bormoqda (V. Pareto va boshqalarning baho, talab va taklif hamda umumiy iqtisodiy muvozanat masalalari ko'zda tutiladi).

Uchinchi qarash bo'yicha umumiy iqtisodiy muvozanatning hozirgi modeli bir vaqtning o'zida makro va mikro iqtisodiy tadqiqotlarga asoslanadi. Bu tadqiqotlarda avvalgi sof iqtisodiy nazariya va mukammal raqobat to'g'isidagi qarashlardan voz kechiladi, ishlab chiqarish va iste'mol sohalari bir-biriga qarama- qarshi qo'yilmaydi. Bu

qarashlarda Keynsning «Psixologik qonuni», ya'ni daromadlarning iste'molga nisbatan tezroq o'sishi, «Veblen Effekti» va boshqa noiqtisodiy omillarning ta'siri ham hisobga olinadi.

15.3. P.Samuelsonning «Ekonomiks» asaridagi g'oyalar

Shuni eslatib o'tmoqchimizki, 1901-yildan boshlab fizika, kimyo, meditsina (biologiya), adabiyot va tinchlikni saqlash sohalarida Nobel mukofoti berilib kelinadi. 1968-yili Shvetsiyadagi Riksbankning 300 yilligi munosabati bilan iqtisodiyot fanining insoniyat hayotidagi yuksak rolini tan olish va rag'batlantirish maqsadida iqtisodiyot bo'yicha (oltinchi) Nobel mukofoti joriy etildi va 1969-yildan buyon har yili berib kelinmoqda. Birinchi bo'lib bu mukofot iqtisodchi - matematik olimlar gollandiyalik Yan.Tinbergen va norvegiyalik Ragnar Frishga («iqtisodiy jarayonlarni matematik tahlil etishda dinamik modellarni rivojlantirish va qo'llash bo'yicha tadqiqotlari uchun») berildi.

1970-yilda (ikkinchi bo'lib) Nobel mukofoti P.Samuelsonga «statik va dinamik iqtisodiy nazariyani rivojlantirigani va shu bilan iqtisodiyot fani tahlilini yanada yuqoriroq pog'onaga ko'tarishga hissa qo'shgan ilmiy ishi uchun» berildi. Quyida shu iqtisodchining iqtisodiy g'oyalari to'g'risida fikr yuritiladi.

Pol Antoni Samuelson (1915)ning «Ekonomiks» kitobi dastlab 1948-yili chop etildi va 14 marta qayta nashr etilib, hozirgi iqtisodiy ta'limotlarning asosiy yo'nalishlaridan birini tashkil etadi.

1992-yilda bu kitob Vilyam Nordxaus bilan hammualiflikda nashr etildi. «Ekonomiks» kitobi «Ekonomika» nomi bilan rus tiliga o'girildi.

Ma'lumki, hozirgi zamon (XX asr) iqtisodiy ta'limotlarida uch asosiy: 1)neoklassik; 2) keynschilik va 3) institusional yo'nalishlar mavjud bo'lib, Samuelson shulardan birinchisining vakili sifatida ijod qilgan.

Klassik (mumtoz) maktab iqtisodchilari allaqachonlar davlat xususiy tadbirkorlar kirisha olmaydigan yoki kirishni xohlamaydigan

ayrim tovarlarni ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni (masalan, milliy mudofaa sohasiga taalluqli) uning o'zi zimmasiga olish kerak, degan fikrga rozi bo'lganlar. Lekin shu bilan birga ular bunday ishtirok juda kam darajada bo'lishi kerak, deb hisoblar edilar. Samuelson hal qilishni mumtoz maktab bozor ixtiyoriga qoldirishni istagan haddan tashqari ko'p muammolarga bozorning ta'siri unchalik o'tavermasligini sezdi. Qo'shmcha oqibatlar, sog'liqni saqlash, ta'lim, sanoatning atrof-muhitni ifloslantirishi muammolariga talab va taklif qonuni ta'sir etmaydi. Binobarin, davlat iqtisodiyot uchun maqsadlarni aniqlashni o'z zimmasiga olishi va bu maqsadlarga erishish uchun o'z kuchidan foydalanishi kerak.

Samuelson eng kam ish haqi to'g'risidagi qonunni daromadlar pillapoyasining eng pastida turgan ishchilarga yordam berish usuli, deb hisoblaydi; u davlatning uy-joy qurilish dasturlarini moliyalashtirishni va oziq-ovqat yordamini qashshoqlikni kamaytirish usuli sifatida qo'llab-quvvatlaydi. Uning fikricha hozirgi davr iqtisodchilari «neoklassik sintez»ga erishish uchun samarali kredit-pul va fiskal siyosatni Smit va Marshallning klassik mikroiqtisodiyotini hozirgi daromadning darajasini aniqlash bo'yicha mavjud makroiqtisodiyot bilan birlashtirish, ikkala yondashuvdagi barcha sog'lom fikrlarni jamlashtirishga harakat qilmoqdalar. Kitobning dastlabki boblarida A.Smitdan hozirgi davrgacha bo'lgan iqtisodiy ta'limotlar mohiyati tarixiy-iqtisodiy jihatdan qarab chiqiladi. Ayniqsa, A.Smit, T.Maltu's, D.Rekardo asarlari har tomonlama tahlil etilgan.

Uning fikricha 1820-1870-yillar - 50 yil davomida iqtisodchilar va siyosatchilar gipnoz holatida bo'lgan, bunga asosiy sabab «sanoat inqilobi» bo'lib, bir qancha g'oyalalar, ayniqsa, T.Maltus, D.Rikardolarning aholi o'sishi bilan daromadlar pasayishi to'g'risidagi fikrlari chippakka chiqdi.

XX asrning 70-yillari iqtisodiy qarashlarda ikki yo'nalish paydo bo'lganligi qayd etiladi: 1) Keyns va keynschilik; 2) Marks g'oyalari.

Ayniqsa, neoklassik yo'nalishda matematik usullarning keng qo'llanilishi, talab, foydalilik, umumiy iqtisodiy muvozanat masalalarining yangicha tahlili yanada ilmiyroq bo'lib qoldi. A.Marshall, J.B.Klark, U.Jevons, L.Valras, V.Paretto tadqiqotlarida matematik elementlar «iqtisodiy tahlilning nozik metodlari»ga olib keldi. J.M.Keynsning tadqiqoti yuqori baholanadi, «Sey qonuni» ga ehtiyoj qolmadi, deb yozadi P.Samuelson. Keynes va keynschilar ta'sirida «aralash iqtisodiyot» yaxshi faoliyat ko'rsata boshlaganligi ta'kidlanadi. 2-jahon urushidan so'ng ishlab chiqarish nihoyatda tez o'sganligi, aholi turmush darajasi oshganligi ta'kidlanadi.

Ammo, deb ta'kidlaydi olim hali bizni to'la bandlik va mo'tadil baholar o'rtasida tanlash imkoniyatidan xalos qila oladigan yagona mukammal iqtisodiy siyosat modeli yaratilmadi.

Samuelson Chikago maktabi vakillari faoliyatiga, xususan, M.Fridmenning monetar sistemasiga yuksak baho beradi, chunki bu olimlarda «erkin raqobat», «bozor baholari» asosiydir.

Olim iqtisodiy taraqqiyotning omillariga baho berib, uni to'rtta deb hisoblaydi:

1. Mehnat resurslari (inson birinchi va asosiy).
2. Tabiiy resurslar.
3. Kapital.
4. Texnologiyalar.

Olimning bu omillari «taraqqiyotning to'rt g'ildiragi» deb yuritiladi. E'tibor berib qarasaq, inson roli eng yuksak qo'yilgan. Haqiqatan ham inson bo'lmasa boshqa omillar ishga tushmaydi (masalan, Yaponiya, GFR ...).

Hozirgi davr iqtisodiy nazariyalarida A.Lafferning soliqlar hajmi va yalpi milliy mahsulot o'rtasidagi bog'lanish tahlil etilgan. Laffer effekti bo'yicha soliqlarni oshiraverish bilan milliy daromad ma'lum miqdorga oshadi, keyin pasayadi. Soliqlar miqdorini pasaytirish qisqa davr mobaynida byudjetga tushumlar kamayishiga olib kelsa ham,

istiqbolda jamg'armalar, investitsiya va daromadlar ko'payishi tufayli byudjet tushumlari oshadi. Soliq stavkasi o'zgarishlari iqtisodiyotga ta'sirini izihlash uchun Laffer egri chizig'i chizilgan.

Unga ko'ra soliq ortishi bilan davlat byudjetiga tushumlar ortavermaydi. Aksincha, shunday ma'lum chegara borki, undan ortiq soliq stavkasi byudjetga tushumlarni kamaytiradi, chunki yuqori soliqlar xo'jalik faoliyatiga bo'lgan qiziqishni (rag'batni) kamaytiradi va ishlab chiqarish hajmlarining pasayishiga olib keladi. Demak, ma'lum hollarda soliq stavkalarini pasaytirish faqat ishlab chiqarishning o'sishigagina emas, shuningdek, byudjetga soliq tushumlarining o'sishiga ham olib keladi.

15.4. Ekonometrikaning hozirgi zamon asosiy yo'nalishlari

Yuqorida iqtisodiyotdagi matematik uslublar to'g'risida fikr yuritgan edik (Kurno, Tyunen). Unda iqtisodiyotni dastlab matematika, statistikadan foydalanib tahlil etish usullari berilgan. XX asrda bu yo'nalish yana yuqori bosqichga ko'tarildi. Bu yo'nalishning muhim xususiyati shuki, uning namoyandalari iqtisodiy ta'limotlar va iqtisodiy tahlillarda matematika uslublarini keng qo'llaydilar.

Davr taqozosi bilan iqtisodiyotdagi ekonometrika yo'nalishi ham tobora rivojlanib, takomillashib bormoqda. Evolyutsiya davomida uning namoyandalari qo'llaydigan tushunchalar o'zgarimoqda, bugungi kunga kelib miqdoriy tahlil usullari ham rivojlanmoqda, tahlil sohasi ham kengayib bormoqda. Quyidagi omillar bu yo'nalishning rivojini zaruratga aylantirdi:

1. Tahlilning matematik va statistik uslublarining rivoji, ayniqsa, matematik programmalash, turli o'yinlar nazariyasi, matematik statistikaga oid ishlarning ko'payishi.

2. Ilmiy-texnika taraqqiyotining rivoji, fanning yangi tarmoqlarining paydo bo'lishi, xususan, kibernetika, elektron-hisoblash

texnikasi, kompyuterlar tizimi, iqtisodiyot sohasidagi informatsiyaning tobora ko'payishi, bu informatsiyani tayyorlash, uzatish, qabul qilish va qayta ishlash hajmlarining keskin ortib ketishi.

Umuman hozirgi davrda hayotni, uning muhim qismi bo'lgan iqtisodiyotni bu yo'nalishsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shu sababli ekonometrika ham ilmiy, ham amaliy jihatdan muhim bo'lib qoldi.

Foydalilik (naf) funksiyasini topish uchun ne'matlar to'plami afzalligi konsepsiyasi Jon fon Neyman tomonidan yanada rivojlantirildi. U o'yin nazariyasiga asoslanib, individumning maksimum yutuqqa intilishi sharoitidan kelib chiqib, iste'molchining o'zini tutish modelini ishlab chiqdi. Bunda ne'matlar foydaliligi konsepsiyasi psixologik talabni qondirish mezonlari bilan bog'lab o'rganiladi.

R.Xuker (Buyuk Britaniya) tomonidan korrelyatsion tahlil o'tkazilgan, bunga rus statisti *A.A.Chuprov* ham ancha hissa qo'shgan. Ekonometrika alohida ilmiy yo'nalish sifatida iqtisodiy nazariya, matematika va statistikadan 20-30-yillarda ajralib chiqdi, bu xususan G.Mur va G.Shuls (AQSh) asarlari tufayli ro'y berdi. «Ekonometriya» matni birinchi bor polshalik iqtisodchi P.Chompa (1910) tomonidan ishlatildi (ekonometrika va ekonometriya iboralari teng kuchli hisoblanadi), ilmiy qo'llanuvga esa norvegiyalik iqtisodchi R.Frisk (1926) kiritdi. U **I.Fisher**, **I.Shumpeter**, **Ch.Rouz** va boshqa amerikalik olimlar bilan birga «Xalqaro ekonometriya jamiyati»ning tashkilotchisi hamdir (1930). Bu jamiyat 1933-yildan «Ekonometrika» jurnalini nashr etadi.

U.Mitchell va u boshqargan «iqtisodiy barometrlar»ning Garvard maktabi vakillari ham bu yo'nalishga katta hissa qo'shmoqdalar. Keyingi davrda italiyalik iqtisodchilar E.Barone va M.Pantaleoni, amerikalik I.Fisher, G.L.Mur, E.Chemberlin, shvetsiyalik K.Viksell, G.Kassel va boshqalar bu sohada muhim yutuqlarni qo'lga kiritdilar.

30-yillardagi tadqiqotlar asosan iqtisodiy sikl muammolari bilan bog'liq bo'lib, ular bu sikl sabablari va iqtisodiy konyunktura xarakterini

aniqlashga bag'ishlangan. I.Fisher, R.Frish, M.Kaleyskiy va ayniqsa, Ya.Tinbergen bu sohada qator tadqiqotlar o'tkazdilar. Niderlandiyalik olim Tinbergen ba'zi sikllar konsepsiyalarini iqtisodiy modellar yordamida tekshirishga urinib ko'rdi. U bunday sikllardan 1919-1932-yillardagi AQSh, 1870-1913-yillardagi Angliya va 1923-1937-yillardagi Niderlandiya iqtisodiy modellarini tuzib chiqdi: ular ahamiyatga ega bo'lmasa-da, matematik-statistik usublarning rivojiga katta turtki bo'ldi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, odatda o'zgaruvchilar yoki ularning logarifmlari orasidagi bog'lanish chiziqli bo'ladi, ya'ni ularning grafigi to'g'ri chiziq bo'ladi. Shunday tenglamalar yo'li bilan talab (narxlar, mahsulot hajmi, daromad, soliq va boshqalar), taklif, chiqimlar, import-eksport va boshqa funksiyalarni ifodalash mumkin. Ishlab chiqarish funksiyalari ham shu tipdagi tenglamalar guruhiga kiradi. Birinchi, eng oddiy ishlab chiqarish funksiyasi Ch.Kobb va P.Duglas (AQSh, 1928) tomonidan tuzildi, keyin R.Solou, K.Arrou (AQSh)lar tomonidan umumlashtirildi, unda ishlab chiqarish ko'lami, texnika taraqqiyoti va boshqa omillar ham hisobga olindi. Bunday regressiv modellar alohida mahsulotlar, korxonalar va firma, tarmoq va umumxalq xo'jaligi uchun ham tuzilishi mumkin. 30-yillarda Ya.Tinbergen (Niderlandiya), 50-yillarda L.Klayn (AQSh), R.Stoun (Buyuk Britaniya) korrelyatsion ko'p faktorli modellarni tuzdilar, unda alohida kapitalistik mamlakatlar iqtisodiyotidagi ishlab chiqarish, shaxsiy va davlat talabi, narx, soliq, tashqi savdo oboroti, kapitalning ishlatilishi va jamg'arilishi, ishchi kuchi taklifi va boshqa o'zgaruvchilar o'rtasidagi statistik aloqadorlik o'z aksini topgan.

Xalq xo'jaligi tarkibini tahlil etish maqsadida tarmoqlararo balans tipidagi modellardan foydalaniladi. Dastlab, bunday model 1925-26-yillarda sobiq SSSRda **P.I.Popov** (1872-1950) rahbarligida ishlab chiqildi. Keyinchalik bu uslub **V.Leontev** (asli rossiyalik, AQSh) tomonidan rivojlantirildi va moliya oqimlari tarkibini o'rganish uchun R.Frish tomonidan tatbiq qilindi.

Marksning qayta ishlab chiqarish sxemasi modeli sovet iqtisodchisi G.A.Feldman (1928) tomonidan tayyorlandi. Kapitalistik sikllarning iqtisodiy dinamika modellari Tinbergen, Frish, M.Kaleskiy, J.Xiks, R.Xarrot, P.Samuelson va boshqalar tomonidan ishlab chiqildi.

Ekonometrika uslublari ko'pincha ekstrapolyatsiya tendensiyalariga asoslangan.

Sovet olimi **L.V.Kantorovich** chiziqli programmalash (1939) uslubining asoschisi hisoblanadi. *U V.V.Novojilov, A.L.Lure* (SSSR), *T.Kumpans, J.Dansig* (AQSh) va boshqalar bilan birga resurslarni optimal taqsimlash va foydalanishga oid iqtisodiy masalalarni hal qilishga imkon beruvchi nazariyani yaratdi.

Lekin shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, sobiq SSSRda bu yo'nalish, ayniqsa, kibernetika, elektron-hisoblash mashinalaridan foydalanishga mafkuraviy tus berildi, kibernetika, genetika fanlari burjua manfaatlar uchun xizmat qiladigan soha deb qaraldi, bu soha olimlari tazyiq ostiga olindi. Faqat keyingi yillarda bu xatolik to'g'rilandi va ekonometrika faniga e'tibor kuchaydi.

Ekonometrikaning muhim xususiyati shuki, u ham ilmiy, ayniqsa, amaliy ahamiyatga ega. Ko'pgina yetakchi mamlakatlarda iqtisodiy matematik uslublardan foydalanish iqtisodiyotning ma'lum sohalar, tarmoqlari bo'yicha sikl modellari ishlab chiqilmoqda va amalda qo'llanilmoqda. Ayniqsa, AQShda bu sohada muhim yutuqlar qo'lga kiritildi. L.Kleyn va A.Goldberger AQShning (1929-52 yillar) mukammal modelini tuzib chiqdilar. Kvartal, yillik, besh yillik va boshqa modellar mavjud.

Buyuk Britaniyada ham qayta ishlab chiqarish iqtisodiy modeli (1961) 1948-56-yillardagi parametrlar asosida A.Kleyn, R.Boll, E.Xezlvud, P.Vandom tomonidan tuzilgan. R.Staun Kembrij modeli (1960-70 yillar) ham diqqatga sazovor.

Ekonometrik modellashtirish Yaponiya, Fransiya, Niderlandiya va Norvegiyada keng qo'llaniladi va iqtisodiy prognozlashtirishda bevosita

foydalaniladi. Iqtisodiy tahlilning tarmoqlararo balans metodini tuzish 30-yillarda amerikalik iqtisodchi (asli rossiyalik) **V.Leontevning** tadqiqotlari asosida yuzaga keldi va bu tadqiqotlar «*xarajat - chiqarish*» modeli nomi bilan ma'lum. 1973-yilda Nobel mukofoti laureati bo'lgan V.Leontev (1906-1999) metodi iqtisodiyotda bir mahsulotning boshqa turdagi mahsulot bilan to'ldirilishi jarayonlarini tadqiq qilishga yo'naltirilgan. U 1941-yil «1919-29-yillarda **«Amerika iqtisodiyotining strukturasi**» kitobini nashr qildi va unda o'z uslubini taklif etdi. Hozirgi davrda deyarli barcha mamlakatlarda «xarajat - chiqarish» jadvallari mavjud. Bu metod ayniqsa, prognozlash, kelajakni aniqlash borasida qo'l kelmoqda. Ayniqsa, turli sharoitlarda (agar ..., unday yoki bunday bo'lsa...) iqtisodiy siyosat oqibatlari taxmin qilinadi va shunga xos taktika, strategiya ishlab chiqiladi.

Keyingi yillarda iqtisodiyotda prognoz va kelajak masalalari muhim bo'lib qolmoqda va futurologiya («kelajak» degani) nazariyalari vujudga kelmoqda. Bu borada turli soha mutaxassislari *D.Bell, J.Ellyul, G.Kan, L.Martel, V.Braun, R.Xeylbroner*larning g'oyalari diqqatga sazovordir. Ular 200 yildan keyin bo'ladigan (superindustrial) jamiyat to'g'risida optimistik fikr yuritmoqdalar. Shu bilan birga pessimistik, tashvishli va halokatli prognozlar ham bor (E.Fromm, O.Toffler), global, umumbashariy o'zgarishlar oqibati halokatli bo'lishi ham taxmin etilmoqda. Rim klubi va V.Leontevning mualliflar bilan birga bildirgan fikrlari «**Jahon iqtisodiyoti kelajagi**» (1979) kitobida aks etirilgan bo'lib, unda hozirgi zamon qarama-qarshiliklari, texnik-iqtisodiy va sotsial masalalarning o'zaro bog'liqligi ko'rsatilgan.

Muhokama uchun savollar

1. Neoklassik sintezning mohiyati.
2. P.Samuelsonning «*Ekonomiks*» asaridagi asosiy g'oyalar.
3. «*Ekonomiks*» asarida qaysi olimlarning fikrlari tanqid qilinadi?
4. Yangi yo'nalishning o'ziga xos xususiyatlari nimada?

5. Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotlari qachondan beri topshiriladi? Bir necha mashhur laureatlarga xarakteristika bering.

6. Ekonometrikaning hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlari qanday muammolarni hal etadi?

XVI BOB. JAHON XO‘JALIGI TO‘G‘RISIDAGI IQTISODIY G‘OYALAR

16.1. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojiga oid ta’limotlarning xususiyatlari

Hozirgacha biz asosan ayrim mamlakatlardagi milliy iqtisodiyot, iqtisodiy jarayonlar to‘g‘risida fikr yuritdik. Ammo iqtisodiyotga xos bo‘lgan muhim bir xususiyat shuki, u chegara bilmaydi, baynalmilal xarakterga ega. Agar bu masalaga tarixan yondashilsa, iqtisodiyotning, xo‘jaliklarning yaqinlashuv jarayoni ilgaridan ma’lum. Masalan, eramizdan avvalgi II asrdayoq Buyuk ipak yo‘li bilan Xitoy, Yaponiya, Koreya mollari Hindiston, Eron, O‘rta Osiyo orqali Vizantiya va Italiyaga olib kelingan, u yerdan sotib olingan mollar boshqa mamlakatlarga olib borilgan. Tarixiy faktlarga murojaat etilsa, har bir karvonda ko‘p sonli odamlar, yuk ortilgan ot, tuya, xachir va boshqalar bo‘lgan, yo‘l bir necha oylab davom etgan. Bu xalqaro savdo yo‘li XIV-XV asrlarda Amir Temurning olib borgan iqtisodiy siyosati tufayli keng rivojlandi.

Jahon bozorining vujudga kelishi ko‘pincha XV asr oxiri va XVI asr boshi bilan belgilanadi. Bu fikrda ham jon bor albatta, chunki buyuk geografik kashfiyotlar tufayli Amerika qit‘asi, ko‘plab yangi orol va mamlakatlar ochildi. Ular bilan dengiz orqali iqtisodiy aloqa kuchaydi, mustamlakachilik tizimi vujudga keldi. Iqtisodiyotning baynalmilalashuv jarayoni doim rivojlanishda bo‘ldi va ayniqsa, ikkinchi jahon urushidan keyin bu jarayon mazmun jihatdan tobora chuqurlashib, hududi kengayib bormoqda. Jahon xo‘jaligi, uning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va takomillashuv qonuniyatlari, tamoyillari doim olim va mutaxassislarning diqqat markazida bo‘lgan

Hozirgi davrda dunyoda 200 dan ortiq mamlakat mavjud bo'lsa, ularning tabiiy iqlimiy sharoitlari nihoyatda turli-tuman. Ularning aholisi, xo'jalik faoliyati, turmush tarzi ham xilma-xildir. Tarixiy, an'anaviy sharoit taqozosi tufayli har bir mamlakatda o'ziga xos xo'jalik faoliyati, mahsulot turlari yuzaga kelgan. Masalan, bizga yaxshi tanish bo'lgan kartoshka, makkajo'xori, pomidor, tamaki Amerika kashf etilgandan keyin bizga olib kelindi va rivojlandi. Xuddi shunday yo'l bilan o'zaro bog'lanish, savdo-sotiq, madaniy aloqalar kuchayib bormoqda. Ayniqsa, xalqaro savdo munosabatlari bu borada yetakchi o'rinni egallaydi va iqtisodiy ta'limotlarda ham bu sohada muhim yutuqlar mavjud. Xalqaro iqtisodiy integratsiya dastlab savdo sohasida keng tus olgan.

Xalqaro savdo rivojlanishi jarayonlari iqtisodiyoti allaqachon milliy davlatlar doirasidan chiqqan va bu borada bir qancha iqtisodiy ta'limotlar ham mavjud. Ular klassik, neoklassik va neokeynschilik nazariyalarida o'z aksini topgan. Ayniqsa, XIX-XX asrlardagi iqtisodchilar A.Smit, D.Rikardo, R.Torrens, J.S.Mill, A.Marshall (yuqorida ular bilan tanishganmiz) J.Vayner, G.Xaberler, G.Jonson, P.Samuelson va boshqalar bu sohada barakali ijod qildilar.

A.Smit tomonidan *mutloq afzallik prinsipi* ishlab chiqilgan, unga ko'ra eng kam xarajat talab etuvchi tovarlar ishlab chiqarish va eksport qilish samaralidir va aksincha.

Klassik iqtisodiy maktab vakili D.Rikardo birinchilardan bo'lib mehnat taqsimoti faqat ayrim ishlab chiqarish sohasidagina emas(A.Smit fikri), balki xalqaro ko'lamda ham obyektiv zarurat ekanligini isbotlab berdi.Olimning fikri shundan iboratki, prinsipial jihatdan qaralsa, har bir davlat o'ziga kerakli barcha narsani (tovarlarni) ishlab chiqarishi mumkin, ammo bu iqtisodiy jihatdan qanchalik to'g'ri, degan savol tug'iladi. Unga javob berib, Rikardo aytadiki, har bir davlat ma'lum bir mahsulotlarni ishlab chiqarishda ixtisoslashadi va *nisbiy afzallikka*, ustunlikka ega bo'ladi. Masalan, Shotlandiyada suli, Portugaliyada faqat

vino ishlab chiqarish samaraliroqdir, chunki sarf-xarajatlar miqdori eng kam bo'lgan sohani rivojlantirish afzaldir. Bunda albatta, tabiiy sharoit, an'analar, tarixiy tajriba, yer, suv, inson resurslari, xalqning mentaliteti va boshqalar hisobga olinishi kerak. Masalan, musulmon davlatlarida cho'chqachilikni rivojlantirish haqida so'z ham bo'lishi mumkin emas.

Solishtirma xarajatlar prinsipi ham barcha mamlakatlarga ham tegishlidir va qaysi mahsulotni ishlab chiqarish va eksport qilish muammosi hal etilganda hisobga olinishi shart. Shu sababli ayrim davlatlarda u yoki bu soha «mustaqilligi» uchun kurash e'lon qilinganda bu omil albatta, yaxshi o'rganib chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

Neoklassik, ya'ni «sof» iqtisodiyotni targ'ib etuvchilar xalqaro mehnat taqsimotining rivoji va savdo sharoitlarining o'zgarishi sabablarini aniqlashni bosh vazifa qilib qo'yganlar, ammo ular savdo almashuvida pul mexanizmi yo'lini inkor etadilar. R.Harrot, F.Maxlup, K.Kurihara kabi neokeynschilik tarafdorlari esa xalqaro savdoning pul mexanizmiga alohida e'tibor beradilar, shu bilan bir vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti, baynalmilal qiymat, baholar nisbati deyarli e'tiborga olinmaydi.

«Sof» ta'limot tarafdorlari fikricha jahon bozorida «mukammal raqobat» mavjud; barcha kontragentlar xalqaro savdoda bir xil imkoniyatlarga ega; taklif doimo talabni vujudga keltiradi; savdo balansi o'zini-o'zi tartibga solish prinsipi bor. Eksport va import baholari nisbatini tushuntirishda ular uzoq muddatli rejalarda «savdo sharoitlari» industrial davlatlar ziyoniga va agrar mamlakatlar foydasiga o'zgarimoqda, deb o'ylamoqdalar va buni yer unumdorligining pasayib borishi, degan qonun bilan bog'lamoqdalar. Ular tovar eksporti va importning fizik hajmlari o'sishini hisobga olmagan holda xalqaro savdo rivoji tendensiyalari agrar xomashyo yo'nalishidagi davlatlar iqtisodiyoti tashqi savdo pozitsiyalari yaxshilashuviga olib kelmoqda, demoqdalar. Xalqaro savdoning neokeynschilik ta'limoti vakillari fikricha har bir mamlakat ichki bozorda ko'proq tovar ishlab chiqarishga

intilgani sababli mehnat va kapital bilan bandlikning to'la emasligi tufayli ko'proq eksport qilishga va kamroq import qilishga intiladi. Shu sababli ham xalqaro savdo o'zini-o'zi tartibga soluvchi jarayon bo'la olmaydi, aksincha tovar eksporti kapital chiqarish bilan rag'batlantirilishi kerak, import esa proteksionistik choralar bilan cheklanishi zarur. Bu choralar umummilliy manfaatlarga mos kelar emish.

Keyingi davrda vujudga kelgan iqtisodiy ta'limotlarda E.Xeksher, B.Olin (Shvetsiya), P.Samuelson tomonidan yaratilgan «*ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimoti*» nazariyasi (modeli) tipik hisoblanadi. Ularning fikricha har bir mamlakat iqtisodiyoti ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi, demak har bir omilning turlicha bahoga egaligi (ish haqi, foiz, renta) bilan harakterlanadi. Ayrim mamlakatlarda mehnat asosiy omil (boshqasidan son jihatdan ko'p) bo'lsa, uning narxi kapital va yerga nisbatan past baholanadi; kapital mo'l bo'lgan mamlakatda u boshqa ikki ishlab chiqarish omiliga nisbatan arzon bo'ladi. Har bir mamlakat o'zining ustunligini realizatsiya qilishga intiladi, jahon bozoriga ishlab chiqarish omili nisbatan arzon bo'lgan yo'l bilan tayyorlangan tovarlar ko'proq chiqariladi. Bunday ishlab chiqarish ixtisoslashuvi shunga olib keladiki, barcha davlatlar o'ziga qulay va foydali bo'lgan xo'jalik tarmoqlarini rivojlantirib, qulay sharoit bo'lmagan boshqalaridan voz kechadi. Bu nazariya ishlab chiqarishning chiqimlarini mutlaqlashtiradi va xalqaro ixtisoslashuvning yagona mezoniga asoslanadi. Shu sababli jahon savdosi uyg'un (garmonik) jarayon, deb qaraladi. Bunda jahondagi real shart-sharoitlar to'la hisobga olinmaydi, masalan, o'z davrida mustamlaka egasi (metropoliya) bilan koloniyalar o'rtasidagi munosabatlarni hech ham uyg'un, deb bo'lmaydi. Iqtisodi yuksak davlat bilan qoloq mamlakatlar o'rtasidagi aloqalarda ham garmoniya bo'lishi amri mahol. Lekin kelajakda ideal shakl sifatida bu hodisa ro'y berishi mumkin.

60-yillarda texnologik xarakterdagi yangi xalqaro mehnat taqsimoti konsepsiyalari paydo bo'ldi. Bular orasida eng yaxshi ma'lum bo'lgani «tovarning hayotiylik sikli» nazariyasidir. Uning mualliflari amerikalik iqtisodiyotchilar G.Xofbauer, R.Vernon, M.Pozner va boshqalar hisoblanadi. Uning asosini qayta ishlash sanoatidagi xalqaro mehnat taqsimoti tashkil etadi. Sanoatda paydo bo'ladigan texnologik jihatdan har bir yangi mahsulot kirish, eksponent o'sish, sekinlashuv va tugash siklini o'tadiki, bu tartib ishlab chiqarishga joriy etish, kengayish, kamolot va eskirish jarayoniga to'g'ri keladi (jami 5 stadiya). Ishlab chiqarishni joriy etish fazasida yangi mahsulotni tayyorlash asosan yuqori rivojlangan ilmiy-texnik bazaga va bozorda shu mahsulotning raqobatbardoshlig'ini sinovchi sharoitning mavjudligiga bog'liq. O'sish va kengayish fazasi uchun industrial bazaning quvvati bilan belgilanadigan mahsulotni ommaviy ravishda ishlab chiqarishni tashkil etish xarakterlidir. Yetuklik, kamolot fazasida mahsulot ishlab chiqarish soddalashib, ommaviy tus oladi. So'nggi (eskirish) fazasi mazkur mahsulot o'rnini qoplovchi yangi takomillashgan mahsulotning paydo bo'lishi bilan bevosita bog'liq, undan tashqari avvalgi mahsulotga talab ham keskin kamayadi. Shunday texnologik jarayon mavjud namunaviy mamlakat sifatida AQSh misol qilib keltiriladi. Xalqaro mehnat taqsimotining rivoji esa boshqa mamlakatlarning Amerika iqtisodiyotiga texnologik qaramligi asosida shakllanishi tasavvur etiladi.

Ilmiy - texnik progressiya bilan bog'liq iqtisodiy qarashlar ingliz iqtisodchisi Jon Xiks (1904-1989) tomonidan ilgari surilgan. Uning modeli bo'yicha texnika progressi neytral, mehnatni iqtisod qiluvchi va kapitalni iqtisod qiluvchi guruhlarga bo'linadi. Texnika progressi oqibatida ishlab chiqarish va iste'mol xalqaro savdoga neytral, ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

16.2. Mutlaq ustunlik nazariyasi

Adam Smit turli mamlakatlarda tovarlarni ishlab chiqarishda mutlaq xarajatlardagi farq xalqaro savdo rivojlanishining asosini tashkil etadi, degan tezisni asoslab berdi. Unga ko‘ra ba‘zi mamlakatlar boshqa mamlakatlarga nisbatan tovarlarni kam xarajat sarflab, samarali ishlab chiqaradi. Boshqacha qilib aytganda, ushbu mamlakatlar mazkur tovarlarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega. Mutlaq ustunlik yuqori mehnat unumdorligida va tovarlarni ishlab chiqarishga ketadigan kam xarajatlarda namoyon bo‘ladi.

A. Smit savdoni sun‘iy ravishda cheklab qo‘yishga qarshi chiqdi va qaysi mamlakatning mahsuloti arzon bo‘lsa o‘sha mamlakat bilan savdo qilishning afzalligi to‘g‘risida aytib o‘tadi. Masalan, A.Smit qayd qilib o‘tganidek: “Agar Fransiyaning vinosi Portugaliya vinosidan yaxshi va arzon bo‘lsa yoki uning gazlamasi Germaniya gazlamasidan yaxshi bo‘lsa, unda Buyuk Britaniya uchun o‘ziga kerakli chet el vinosi va gazlamasini Portugaliya yoki Germaniyadan emas, balki Fransiyadan sotib olish foydali”. Shuningdek, Shotlandiyada uzum yetishtirish shart emas, chunki u yerda vino Portugaliyaga nisbatan 30 barobar qimmat. Vino qayerda arzon bo‘lsa o‘sha yerdan sotib olish maqsadga muvofiq.

A.Smitning asosiy g‘oyasi – mutlaq xarajatlar g‘oyasidir. Unga ko‘ra mutlaq xarajatlari kam bo‘lgan mamlakatlardan tovarlarni import qilish, ishlab chiqarish xarajatlari past tovarlarni esa (ularni xarid qilayotganlarga nisbatan) eksport qilish kerak.

A.Smitning tasdiqlashicha har xil sun‘iy ta‘sir ko‘rsatish va qarshiliklarga qaramasdan ikki mamlakat o‘rtasida savdo aloqalarning olib borilishi tabiiy, normal hol hisoblanadi, u doimo foydali, garchi har ikkilasi uchun foyda hamisha bir xil bo‘lmasa ham. “Har bir aqlli oila boshlig‘ining qoidasi shundan iboratki, chetdan sotib olishdan ko‘ra, uyda tayyorlash qimmatga tushidagan narsalarni uyda tayyorlamaslikka harakat qilish. Tikuvchi o‘ziga etik tikishga harakat qilmaydi, balki uni

etikdo'zdan sotib oladi. Etikdo'z o'ziga kiyim tikishga urinmaydi, balki tikuvchining xizmatiga murojaat qiladi”.

A.Smit bo'yicha bu qoida bir butun mamlakat uchun qo'llanilishi kerak. Agar qandaydir bir xorijiy mamlakat bizni muayyan tovar bilan, uni o'zimizda ishlab chiqarishga nisbatan ancha arzon narxda ta'minlashi mumkin bo'lsa, biz birmuncha ustunlikka ega bo'lgan sohalarda ishlatilayotgan sanoat mehnati mahsulotining ma'lum qismi uchun ushbu tovarni undan sotib olish ancha foydali. Aynan shuning uchun mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini tanlashda, A.Smit bozorning roliga katta e'tibor bergan bo'lishiga qaramay, u ushbu masalani ko'rib chiqishda mamlakatning tabiiy (ob-havo sharoiti, ba'zi bir tabiiy resurslarga ega bo'lish va b.) va qo'lga kiritilgan (odatda, texnologik ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan) ustunliklarini hisobga olishni zarur, deb hisoblanadi. Eksport qiluvchi mamlakat mutlaq ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'lgandagina tashqi savdodan yuqori foyda ko'rish mumkin.

Lekin A.Smitning bu nazariyasida barcha tovarlarni ishlab chiqarishda bir yoki bir necha mamlakatlar mutlaq ustunlikka ega bo'lsa, bunday vaziyatda qanday bo'ladi, degan savol ko'rib chiqilmagan. Mazkur nazariya agar mamlakatlar tovarlarni ishlab chiqarishda hech qanday mutlaq ustunlikka ega bo'lmasa, ular xalqaro savdoda qatnashishi mumkinmi, degan savolga ham javob bermaydi.

16.3. Qiyosiy ustunlik nazariyasi

A.Smitdan farqli o'laroq, **David Rikardo** mamlakatlar o'rtasidagi tovar ayirboshlashda mutlaq xarajatlardagi farq muhim emas, deb hisobladi. Yuqorida qayd qilib o'tganimizdek xarajatlarda mutlaq ustunlikka ega bo'lmagan mamlakatlar nima qilishlari kerak? Bir qator misollar bilan D.Rikardo “xarajatlardagi mutlaq ustunlik” mamlakatlar o'rtasidagi tovar ayirboshlashning zarur sharti emasligini isbotlab berdi.

Savdo qilayotgan mamlakatlar o'rtasida qiyosli xarajatlar farq qilishi kifoya.

Shu asosda D.Rikardo qiyosiy ustunlik nazariyasini yaratdi. Bu nazariya butun dunyo ilm-fani va savdosida hamma tan olgan nazariya hisoblanadi. Mazkur nazariyaning asosiy qoidasi shundan iboratki, har bir mamlakat o'zining muayyan tovarni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlari bilan uni sotib olishga ketadigan xarajatlari o'rtasidagi farqni qiyoslab ko'rgan holda tashqi savdoda ishtirok etadi. Muayyan tovarni ishlab chiqarish bir mamlakat uchun boshqa mamlakatlarga nisbatan qulayroq bo'lishi mumkin. Shu bois qiyosli ustunlik nazariyasiga binoan mamlakatlar xarajatlarni hisobga olgan holda u yoki bu mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi kerak.

D.Rikardo shunday misol keltiradi. Portugaliyada muayyan miqdordagi vinoni tayyorlash uchun 80 kishilik mehnat, gazlama ishlab chiqarish uchun esa 90 kishilik mehnat talab qilinadi (bir yilga). Angliyada shu miqdordagi vinoni ishlab chiqarish uchun 120 kishilik mehnat, gazlamani ishlab chiqarish uchun 100 kishilik mehnat sarflash zarur. Garchi olib kelingan gazlama Portugaliyaning o'zida Angliyaga nisbatan kam xarajat evaziga ishlab chiqarilishi mumkin bo'lsa ham, bu sharoitda Portugaliya uchun vinoni gazlamaga ayirboshlash foydali. Gap shundaki, resurslarni gazlama ishlab chiqarishdan, Angliyaga nisbatan katta qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan vino tayyorlash tarmog'iga o'tkazib, Portugaliya vinoni ayirboshlash yo'li bilan 80 kishilik mehnat sarflari hisobiga, ya'ni 10 kishilik mehnatni tejash evaziga, gazlama olishi mumkin. Bunday ayirboshlash Angliya uchun ham foydali, negaki u o'z kuchini gazlama ishlab chiqarishga sarflab, gazlamani sotish yo'li bilan muayyan miqdordagi vinoni 120 kishining mehnati hisobiga emas, balki faqat 100 kishilik mehnat evaziga olishi mumkin (ya'ni 20 kishilik mehnatni tejash hisobiga). Bu misoldan shu narsa ko'rinadiki, qiyosiy ustunlik mavjud bo'lsa, ixtisoslashuv va ayirboshlash ikkala mamlakat

uchun ham foydalidir. Bundan mamlakatlar o'rtasida mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi zarurligi kelib chiqadi.

Qiyosli xarajatlar g'oyasi bu o'zaro foyda ko'rish g'oyasidir. Unga ko'ra "... Fransiya va Portugaliyada vino tayyorlanishi, Amerika va Polshada don yetishtirilishi, Angliyada metall buyumlari va boshqa tovarlar ishlab chiqarilishi kerak". Lekin qiyosli xarajatlar nazariyasida bir qator soddalashtirishlar mavjud bo'lib, tashqi iqtisodiy aloqalarda bo'ladigan qiyinchiliklar aks ettirilmagan. D. Rikardo modeli bu ikki mamlakat o'rtasidagi savdo modelidir. Mazkur model qiyosli xarajatlarning o'zgarishini, savdo qilayotgan mamlakatlarning unumdorlik imkoniyatlaridagi farqlarni ham hisobga olmaydi.

QIYOSIY USTUNLIK

Xalqaro savdoga doir qiyosiy ustunlik nazariyasi Rikardoning naqadar donishmand ekanligini namoyon etadi. Mazkur nazariya orqali u erkin savdoning shart-sharoitlarini yengillashtirdi, Adam Smitning xalqaro chegaralardan tovarlar o'tishidan olinadigan samara tahlilini kengaytirdi. Agar A mamlakati B mamlakatiga nisbatan arzonroq tovar ishlab chiqarsa, B mamlakati esa boshqa tovarni A mamlakatga qaraganda arzonroq ishlab chiqarsa, ikkala mamlakat ham hududiy ixtisoslashuv va savdo orqali samara olishi mumkin.

Xalqaro savdo terminologiyasida aytilganidek, agar bir mamlakat biron-bir tovarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lsa, boshqa mamlakat esa boshqa tovarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lsa, ularning har biri tovar ixtisoslashuvi orqali boshqalarga qaraganda arzon narxda ishlab chiqarib samara olishlari mumkin. Iqtisodiy ta'limotlar tarixchilari qiyosiy ustunlik nazariyasining asoschisi kimligini aytishda bir to'xtamga kelganlari yo'q. Asosiy nomzodlar ichida Rikardo, Robert Torrens (1780- 1864) va Djeyms Mill (1773-1836)lar joy olganlar. Qanday bo'lmasin bu keyingi iqtisodiy ta'limotlariga ta'sir ko'rsatgan Rikardoning qarashlaridan biri edi.

MUTLAQ USTUNLIK

Rikardoning qiyosiy ustunlik nazariyasini davom ettirishdan avval, ikki mamlakat va ikki tovar asos qilib olingan xalqaro savdo modelini ko'rib chiqamiz, bunda har bir mamlakatda tovarlardan bittasini ishlab chiqarishda mutlaq ustunlik bo'ladi. 16.1- jadvaldagi ma'lumotlarga ko'ra Angliya Portugaliyaga nisbatan mato ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega. Ma'lumotlar bu ustunlikni mahsulot hajmi bo'yicha ifodalab berayapti, lekin bu ustunlikni qiymat jihatdan ham ko'rib chiqish mumkin. Shunday qilib, mehnat vaqti birligida o'Ichangan mato ishlab chiqarish qiymati Portugaliyaga nisbatan Angliyada kam chiqayapti. Xalqaro savdoni amalga oshirish mumkinligini ko'rsatish uchun eng avvalo, bu ikki mamlakat ushbu savdodan foyda olishi muqarrarligini ko'rsatish zarur. Vino va matoni yalpi ishlab chiqarish ixtisoslashuv asosida ko'payadigan bo'lsa va bunda ikkala mamlakatga ham naf keltira oladigan vino va mato xalqaro narxlariga va savdo sharoitlariga erishiladigan bo'lsa, xalqaro savdo uchun asos vujudga keladi.

16.1 jadval

	Mehnat birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi	
	Vino (litr)	Mato (metr)
Angliya	4	2
Portugaliya	8	1

Agar Angliya mehnat birligini vino sanoatidan to'qimachilik sanoatiga o'tkazsa, Portugaliya esa mehnat birligini to'qimachilik sanoatidan vino sanoatiga o'tkazsa, vino va mato ishlab chiqarishning umumiy hajmi ko'payadi, vaholanki bir vaqtning o'zida har ikki iqtisodiyotda ham bir xil mehnat sarfi asosida mahsulot ishlab chiqarish yuz beradi. Biroq Angliyada mehnat birligini vino sanoatidan ko'chirilishi ishlab chiqarish hajmini 4 litrga qisqartiradi, Portugaliyada

boshqa mehnat birligini vino sanoatida qo'llanilishi ishlab chiqarish hajmini 8 litrga ko'paytiradi, shunday qilib umumiy holda jahon vino ishlab chiqarishi endi 4 litrga ko'pdir. Xuddi shunday, Portugaliya mehnat birligining to'qimachilik sanoatidan ko'chirilishi, mato ishlab chiqarishni 1 metrga kamaytiradi, Angliya sanoatiga qo'shilgan mehnat birligi esa mato ishlab chiqarishni 2 metrga ko'paytiradi va shu asosda matoning umumiy ishlab chiqarilishi 1 metrga oshadi. Shunday qilib, ikki mamlakat modeli uchun sanoat tarmoqlari o'rtasida mehnatning ko'chirilishi natijasida ishlab chiqarishning umumiy hajmi ko'payadi.

Bizdagi keyingi muammo xalqaro savdo vositasida har ikkala mamlakatga foyda keltiradigan narxlarni o'rnatilishini aniqlash hisoblanadi. Biz narxlarni barter sharoitida ko'rib chiqamiz. Angliyada 1 metr mato 2 litr vinoga teng keladi, mato narxi vinoning narxidan ikki barobar yuqori. Inglizlar 1 metr mato uchun 2 litrdan ortiq vino olsalargina, matoni vinoga almashtirishga rozi bo'lishadi. Portugaliyada vino va matoga mamlakat ichidagi narxlarini 8 litr vinoga 1 metr mato tashkil qiladi. Agar portugaliyaliklar 8 litr vinodan kamrog'iga 1 metr mato oladigan bo'lsalar, bu savdoni amalga oshirar edilar. Shu sababli biz vino va mato xalqaro narxlar ketma-ketligi mavjudligini hamda bu narxlar har ikkala mamlakatga ham naf keltirishi kerakligini hisobga olib, ushbu savdoda 7,9 litr vino 1 metr matoga va 2,1 litr vino 1 metr matoga teng narxlar oralig'ida bo'lganida foyda olish mumkin bo'lganligi uchun mazkur narxlarni o'rnatdik.

QIYOSIY USTUNLIK

Smit ham, Rikardo ham mamlakatlarda mutlaq ustunlik bo'lgan-da xalqaro ixtisoslashuv va savdoning afzalliklarini tan olishgan, lekin bir mamlakat barcha tovarlarni ishlab chiqarishda yuqori samaradorlikka ega bo'lsa, unda nima bo'ladi? Kelinglar misolimizni o'zgartiramiz, faraz qilaylik Angliyada unumdorlik uch baravarga oshdi va buning natijasida mehnat birligiga to'g'ri keladigan mahsulotlar hajmi 16,2-jadvalda ko'rsatilgan. Endi Angliya sanoatining ikkala tarmog'i ham

Portugaliyaga ko‘ra ancha unumdor; mos ravishda, mehnat vaqti bilan o‘lchanayotgan ishlab chiqarish sarflari ikkala tovar uchun ham Angliyada kam. Qiyosiy ustunlikning argumentlari 16.2- jadvaldagi ma’lumotlar savdo har ikkala mamlakat uchun ham foydali ekanligini namoyish etmoqda. Vaholanki, Angliya ikkala tovarni ishlab chiqarishda ham mutlaq ustunlikka ega, bu mutlaq ustunlik emas, balki xalqaro savdo foydali bo‘la olishini aniqlab beradigan o‘ta muhim hisoblangan qiyosiy ustunlikdir. Ushbu misolda Angliya mato ishlab chiqarishda qiyosiy ustunlikka ega, Portugaliya bo‘lsa vino ishlab chiqarishda qiyosiy ustunlikka ega. Qiyosiy ustunlik har bir iqtisodiyotda nisbiy unumdorlikni tadqiq qilish asosida aniqlanadi. Angliyaning matodagi qiyosiy ustunligini – Angliyada har bir qo‘shimcha metr matoni ishlab chiqarish 2 litr vinoning yo‘qotilishini bildiradi, xuddi shunday Portugaliyada 8 litr vinoga aynan shuncha metr matoni olish uchun xarajatlar talab qilinadi. Portugaliyaning vino ishlab chiqarishdagi qiyosiy ustunligi shunda ko‘rinadiki, Portugaliyada 1/8 metr matoning yo‘qotilishi bir litr vinoni beradi, Angliya bo‘lsa bir litr vinoni ishlab chiqarish uchun ½ metr matodan voz kechishi kerak.

16.2 jadval

	Mehnat birligiga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi	
	Vino (litr)	Mato (metr)
Angliya	12	6
Portugaliya	8	1

Ixtisoslashuv va savdo tufayli jahon yalpi mahsulotini ko‘paytirish mumkin (agar Angliya ko‘p mato va kam vino ishlab chiqarganidagi va Portugaliya kam mato va ko‘p vino ishlab chiqarganidagi foyda va zararlarni aniqlasak). Angliyada mehnat resurslarining vino sanoatidan to‘qimachilik sanoatiga ko‘chib o‘tishi mato ishlab chiqarishni 6 metrga ko‘paytiradi va vino ishlab chiqarishni 12 litrga qisqartiradi.

Portugaliyada 2 mehnat birligining vino sanoatiga o'tkazilishi vino chiqarishni 16 litrga ko'paytiradi va mato chiqarishni 2 metrga pasaytiradi. Bu ikki mamlakatdagi mehnat resurslarining ko'chishidan keladigan sof naflilik vino bo'yicha 4 litrni (16-12) va mato bo'yicha 4 metrni (6-2) tashkil qiladi. Bir-birini o'zaro ta'minlaydigan narxlarni o'rnatish juda oson. Biz qiyosiy ustunlik tamoyilini namoyish etish uchun Angliyada unumdorlikni ko'targanimizda, Angliyadagi ichki narxlarni o'zgartirmadik: 16.1.va 16.2 jadvallar ma'lumotlari bizga Angliyada 2 litr vino 1 metr matoga teng kelishini aniqlashga imkon beradi. Angliya ham, Portugaliya ham savdodan 7,9 litr vino 1 metr mato uchun va 2,1 litr vino 1 metr mato uchun oralig'idagi narxlarda foyda olishlari mumkin.

Rikardo o'zining qiyosiy ustunlik nazariyasi orqali xalqaro savdodan keladigan samaraning xal qiluvchi unsuri mutlaq ustunlik emas, balki qiyosiy ustunlik ekanligini isbotlab berdi. Biz 16.2 jadvalning ma'lumotlari yordamida Angliyada har ikkala sanoatda ustunlik bo'lishiga qaramay Portugaliya bilan savdoda samara olishi mumkinligi ko'rsatib berdik, vaholanki Portugaliya faqat bir sanoatda qiyosiy ustunlikka ega bo'lsa ham. Angliya vino sanoatining Portugaliya vino sanoatiga nisbatan unumdorligi emas, balki Angliyadagi matoning muqobil xarajatlari Portugaliyadagi matoning muqobil xarajatlariga nisbatan olinishi muhimdir.

16.3-jadval

	Muqobil xarajatlar	
	Vino	Mato
Angliya	1/2 metr mato	2 litr vino
Portugaliya	1/8 metr mato	8 litr vino

Biz 16.2. jadvalning ma'lumotlaridan foydalanib, ikki mamlakatdagi mazkur ikki tovarning muqobil xarajatlarini hisoblab beruvchi 16.3. jadvalni tuzishimiz mumkin. Rikardoning to'la ish bilan bandlik farazini hisobga olgan holda, agar xohlagan tovarni ko'p ishlab

chiqaradigan bo'lsak, uning qiymati yo'qotilgan mahsulotning qiymati bilan o'lchanadi, bunda mehnat resurslari shartnoma tuzib ishlab chiqarishni kengaytirishgacha bo'lgan davrda mazkur mahsulotlar hajmini qisqartirish kerak bo'ladi. Bizning ikki tovarga asoslangan oddiy modelimiz iqtisodiyotdagi boshqa tovar nuqtayi nazaridan muqobil xarajatlarni hisoblashga imkon beradi. Angliyada matoning muqobil xarajatlari (2 litr vino) Portugaliyadagi matoning muqobil xarajatlaridan (8 litr vino) kam va Portugaliyadagi vinoning muqobil xarajatlari (1/8 metr mato) Angliyadagi vinoning muqobil xarajatlaridan (1/2 metr mato) kam hisoblanadi. Shunday qilib, Angliya mato ishlab chiqarib va Portugaliyada ishlab chiqarilgan vino bilan savdo qilsa, jahon mahsulotining hajmi ko'payadi va ikkala mamlakat ham bundan samara oladi.

Muqobil xarajatlardagi farqlarning savdo uchun naqadar muhimligini namoyish etish uchun oldingi misollar ma'lumotlarini 16.4. jadvaldagi ma'lumotlarga o'zgartiramiz. Angliyada endi vino va mato ishlab chiqarishda mutlaq ustunlik mavjud, lekin unda ikki holatda ham qiyosiy ustunlik mavjud emas. Har bir mamlakatda muqobil xarajatlar bir xil – bir metr matoning muqobil xarajatlari 2 litr vinonikiga teng va vinoning muqobil xarajatlari $\frac{1}{2}$ metr matonikiga teng. Boshqacha qilib ayganda, har bir mamlakatda mazkur ikki tovarning nisbiy narxlari bir xil – 2 litr vino 1 metr matoga teng (mato narxini vinoning narxiga bo'lamiz – 2 chiqadi). Qachonki, muqobil xarajatlar bir xil bo'lsa, hech bir mamlakatda qiyosiy ustunlik bo'lmaydi va savdo hech bir mamlakat uchun ham samarali bo'lmaydi.

Rikardo mamlakatlar o'rtasida muqobil xarajatlar farqlanliganida savdo samarali bo'lishini asoslab berdi, lekin u muammoning boshqa jihatini ko'rib chiqmadi. Vino va matoga qanday xalqaro narxlar o'rnatiladi hamda savdodan olingan foyda mamlakatlar o'rtasida qanday taqsimlanadi? Rikardo foydalangan misolida xalqaro savdoda mato va vinoning ayirboshlash narxi har bir mamlakat uchun qulay bo'lgan

oʻrtacha narxlar nuqtasida hisoblanadi, deb faraz qilgan: shunday qilib savdodan kelgan foyda bu ikki mamlakat oʻrtasida bir tekkisda taqsimlanadi. Torrens ham bu muammoni xuddi shunday koʻrib chiqdi, lekin J.Mill mazkur muammoni toʻgʻri hal qildi, u savdoning shartlari yoki xalqaro narxlar savdo qiluvchi mamlakatlardagi ushbu tovarlarga boʻlgan talab hajmiga bogʻliq boʻladi, degan xulosaga keldi.

Rikardoning qiyosiy ustunlik nazariyasida nafaqat nazariy bashanglik balki muhim siyosiy oqibatlar ham koʻrsatilmagan. Agar biz ikki mamlakatli va ikki tovarli sodda modelni koʻp mamlakatli hamda koʻp tovarli modelga almashtir-sak, qiyosiy ustunlik tamoyili boʻyicha muqobil xarajatlar mamlakatlar oʻrtasida farqlanar ekan, ushbu mamlakatlar xalqaro savdoda albatta foydaga erishadilar.

Hukumatning xalqaro savdoga aralashishiga qarshi boʻlgan klassik qarash avvalambor, Smit tomonidan oldinga surilgan boʻlsa, keyin bu qarashni Rikardo yetarli darajagacha kengaytirdi. Chet mamlakatlarga tovarlar chiqishiga toʻsqinlik qiluvchi Angliya qonunlarining oʻrnatilishi, don savdosi boʻyicha chiqarilgan qonunlar asosida daromadlarning kapital egalaridan yer egalariga qayta taqsimlanishi nafaqat Angliyadagi iqtisodiy oʻsish surʼatlarini pasayishiga, balki hamma mamlakatlardagi oʻrtacha statistik yashovchi insonlar farovonligining tushishiga ham olib keldi. Qiyosiy ustunlik nazariyasi tomonidan oldinga surilgan farazga koʻra tariflarning ogʻirligi xorijiy subyektlar zimmasiga tushadi, degan xato fikr keng tarqalgan edi.

16.4. jadval

	Mehnat birligiga toʻgʻri keladigan mahsulot hajmi	
	Vino (litr)	Mato (metr)
Angliya	12	6
Portugaliya	8	4

Qiyosiy ustunlik nazariyasi keng va muhim natijalarga ega. Biz ko'rib chiqqanimizdek, olimlar ham, merkantilistlar ham davlatlar o'rtasidagi ayirboshlash yoki savdoni boshqalarning xarajatlari orqali faqat bir tomonga samara kelishi tarzida ko'rib chiqishgan. Buning sababi shundaki, ular ko'r-ko'rona tovarlarning umumiy hajmi doimiy bo'ladi deb hisoblashgan: shuning uchun bitta tomon foyda ko'rsa, boshqa tomon yutqizgan. Bunday yondashuvni boshqa nazariyalarda ham kuzatish mumkin, ular iqtisodiy ayirboshlashlarni murosasiz jarayonlar deb qarab, bunda g'oliblar va mag'lublar bo'ladi, deb hisoblashgan.

Rikardo o'zining qiyosiy ustunlik nazariyasi bilan tomonlar o'rtasidagi ixtiyoriy savdo yoki ayirboshlashni ikkala tomonga ham foyda keltirishi mumkinligini isbotladi, chunki qiyosiy ustunlik tovar ishlab chiqarishning ixtisoslashuviga olib keladi, bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi va natijada yalpi ishlab chiqarish ortadi. Bu g'oyaga kichik shahar, mamlakat va xalqaro savdo nuqtayi nazaridan yondashish mumkin. Faraz qilaylik, shahardagi eng yaxshi advokat bir vaqtning o'zida eng yaxshi kotiba ham hisoblansin. U o'zining shaxsiy yuridik ishlarini o'zi kompyuterida terib, bosmadan chiqaradimi? Yo'q, u o'ziga kotiba yollaydi, chunki u yuridik ishlarida ham, kotibalik ishlarda ham mutlaq ustun bo'la olmaydi, bu qiyosiy ustunlik nazariyasida vaqtni tejab yuqori daromad olishga teng. Uning kotibasi bo'lsa ixtiyoriy ravishda advokatning soatbay ish haqidan ancha past bo'lgan ish haqiga rozi bo'lib, kompyuterda ishlaydi, keyinchalik u o'z sohasidagi qiyosiy ustunlik nazariyasi natijasi boyicha ancha ta'minlangan xodimga aylanadi. Qiyosiy ustunlik amaliyotida mahsuloning umumiy summasida: iqtisodiy hissa yuqori bo'ladi. Demak, uni advokat va kotiba o'rtasida, Nyu York va Kaliforniya, Angliya va Portugaliya o'rtasida qo'llash mumkin.

Sanoatni tashqi savdodan himoya qilishga asoslangan merkantilistik yondashuv Smitning mutlaq ustunlik nazariyasini bekor qiladi, chunki

qiyosiy ustunlik nazariyasi bilan uni umuman yo‘q qilamiz. Shuningdek, ushbu nazariya jamiyatda nisbiy taqchillik natijasida kelib chiqadigan kelishmovchiliklarni, iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi tovarlarni ixtiyoriy ayirboshlash orqali ishlab chiqarish yalpi hajmini ko‘paytirishda va o‘zaro foydani ko‘paytirishga hamda shu asosda yuqoridagi kelishmovchiliklar bartaraf etilishiga sababchidir. Baxtimizga advokat ham, kotiba ham qiyosiy ustunlik nazariyasini tushinishlari shart emas, chunki bu nazariya ular qanday o‘ylayotganlarini emas, balki qanday harakat qilayotganligi bilan izohlanadi.

16.4. Raqobat ustunligi nazariyasi

Hozirgi davrda xalqaro savdo nazariyasida raqobatda ustunlikka erishish, uni ushlab turish muammosi birinchi o‘rinda turadi. Jahon bozorida peshqadamlikni qo‘ldan bermaslik uchun yuqori sifatli mahsulotlarni taklif qilish va baholi raqobatga bardosh berish qurbiga ega bo‘lish kerak. Shu narsa ayonki, hech bir mamlakat tovar va xizmatlarning barcha turlari bo‘yicha raqobatbardosh bo‘lishi mumkin emas. Hech bir mamlakat o‘zi uchun mumkin bo‘lgan raqobatdagi ustunlikni doimo saqlab turishga kafolat bera olmaydi. Raqobatdagi ustunlikka erishish ilm-fan, texnika, texnologik yangiliklar asosida qo‘lga kiritiladi va keskinlashib boradi.

Alohida firmalar qo‘lga kiritilgan ustunlikni yangi texnologiyalardan foydalanish, yangi ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish, ishni samarali olib borish yo‘li bilan ushlab turadi.

Davlatning raqobat ustunligini yaratishdagi qo‘llab-quvvatlashi, o‘zgaruvchan va samarali tashqi siyosatning roli katta. Bunday siyosat korxonalar faoliyatini muvofiqlashtirish va rag‘batlantirishga, qulay shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan. Chet el raqobatchilari oldida ustunlikni qo‘lga kiritish va ushlab turishni korxonalar o‘zlari amalga oshirishi kerak.

Ishlab chiqarish omillariga suyangan holda jahon bozorida u yoki bu mamlakatning ustunlikni qoʻlga kiritishi oʻziga xos xususiyatga ega. Ishlab chiqarish omillarining oʻzi borgan sari oʻzgaruvchan, koʻchib yuruvchan boʻlib boradi. Kapital investitsiya qilinadi va boshqa mamlakatlarga oqib oʻtadi; ishchi kuchi ish haqi ancha yuqori, mehnat sharoiti ancha yaxshi mamlakatlarga koʻchib oʻtadi; fan-texnika yangiliklari ham eksport, ham import qilinadi. Ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati nazariyasi oʻzining maxsus xususiyatga ega. Shu bilan birga bu yerda ham xalqaro tovar va xizmatlar savdosi sohasidagi ragʻbatlan-tirish va qonuniyatlar deyarli bir xil amal qiladi.

Tashqi savdo munosabatlari va ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati konsepsiyalarida va olib borayotgan siyosatida asosiy qoidalar hisobga olinadi. Odatda, mamlakat iqtisodiyoti eksport kvotasi miqdoriga bogʻlikligi nazarda tutiladi. Kichkina mamlakatlarda odatda, bunday kvota yuqori, negaki bu mamlakatlarning iqtisodiyoti tashqi savdoga ancha katta darajada bogʻliq boʻladi. Shu narsa ham ayonki, har qanday mamlakat milliy xoʻjaligining holati tashqi savdo va toʻlov balansini aniqlab beradi. Agar eksport importdan ancha ortib ketsa mamlakatning toʻlov balansi tanqisligi kuchayadi, bu uni tashqaridan qarz olishga majbur etadi. Natijada bunday mamlakatning qarzlari hamda, har xil salbiy oqibatlar kuchayadi.

Shu narsani qayd qilib oʻtish kerakki, tashqi savdo va tashqi iqtisodiy aloqalar samaradorligini bir xil baholab boʻlmaydi. Bu yerda universal mezon amal qilmaydi. Samaradorlik va foydalilik nafaqat tashqi valyuta tushumlariga bogʻliq, balki jahon va ichki narxlar dinamikasiga, savdo operatsiyalari miqyosiga, hisob-kitob tizimiga ham bogʻliq. Tashqi savdo nazariyalari va siyosati ildizi odatda, toʻlov balansi holatiga borib taqaladi. Toʻlov balansi milliy valyutaning ishonchli va barqarorligini, mamlakatning moliyaviy majburiyatlari va qarzlari boʻyicha hisob-kitob qilish qurbiga ega ekanligini, iqtisodiy

siyosat samaradorligini baholashni, tashqi iqtisodiy aloqalarning amaliy ahamiyatini ko'rsatib beradi.

Hozirgi davrda jahon savdosining xalqaro kapital harakatiga bog'liqligi kuchayib bormoqda. Jahon kapitali oqimi tovarlar oqimidan oshib borayapti. Xalqaro kapital oqimining kuchayishi yevrovalyuta bozori va xalqaro obligatsiyalar bozorida namoyon bo'lmoqda, bu bozorlarning ko'lami ancha kengaymoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda xulosa qilib shuni aytilish mumkinki, samarali tashqi savdoga, uning dinamikasi va tuzilishiga ta'sir etuvchi turli-tuman omillarning barchasini hisobga oladigan amaliyotda bironta ta'limot amal qilmay-di. Iqtisodiy nazariyalarda tajribalar umumlashtiriladi, prinsiplar shakllantiriladi, kerakli xulosalar chiqariladi, lekin tayyor andozalar yo'q. Hamma qabul qilgan, yagona xalqaro ayirboshlash nazariyasi amal qilmaydi.

16.5. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti to'g'risidagi nazariyalar

Garbda «noiloj rivojlanish», «tashqi turtki» nazariyalari keng tarqalgan (R.Nurkse, E.Xagen), unda ozodlikka erishgan davlatlar dastlab musibatlarga uchrashi tabiiy, shu sababli ularning ahvoli og'ir bo'ladi. ochlik-yalang'ochlikka mahkum etiladi. Daromadning kamligi jamg'armalar paydo bo'lishiga to'siqdir va kapital qo'yilmalar ham past darajada saqlanadi. Bu esa sanoat rivojiga va milliy daromad o'sishiga yo'l bermaydi, kambag'allik hamda nochorlikni keltirib chiqaradi (Ilojsiz rivojlanish). Bu og'ir ahvoldan chiqishning birdan bir yo'li - tashqi «turtki yo'li» hisoblanadi. Minimum kapital qo'yilmalarning asosan tashqi investitsiyalar hisobiga asta-sekin o'sishiga, rivojiga erishiladi. Kapital qo'yilmalar miqdori ma'lum kritik darajadan yuqori bo'lishi kerak, shu bilan turg'unlik holatidan chiqib olinadi. Bu tadbirkorlik faoliyatini kuchaytiradi va xorijiy investorlar uchun qulay «iqlim»ni yuzaga keltiradi. Garbdagi ko'p iqtisodchilar bu

mamlakatlarda chuqur ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o'tkazishni ham taklif etmoqdalar. Mustamlaka qaram mamlakatlari bilan metropoliya o'rtasidagi munosabatlar hech vaqt tenglik asosida bo'lmagan, noekvivalent almashuv yo'li bilan qo'shimcha boylik orttirish imkoni bo'lgan. Ilgari mustamlaka bo'lgan qaram davlatlar mustaqillikka erishgandan keyin ham avvalgi metropoliyaga ko'p vaqt davomida ko'p jihatdan bog'liq bo'lib qolaverdi. Bu davrga oid neokolonializm ta'limotlari yuzaga keldi. «Solishtirma chiqimlar» nazariyasining yangi variantlari J.Vayner, G.Xaberler, Ch.Kindleberger va boshqalar tomonidan har tomonlama ishlab chiqilgan. Bu nazariya tarafdorlarining fikricha rivojlanayotgan davlatlarda tabiiy resurslar anchagina bo'lganligini hisobga olib, oziq-ovqat va xomashyo mahsulotlariga ixtisoslashish ma'qul, sanoatni rivojlantirishga hojat yo'q, chunki an'anaviy eksport tovarlari hisobiga xalqaro bozordan kerakli mahsulotlarni almashib olish mumkin. Bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi, chunki bu usul mamlakat rivojiga olib kelmaydi. Masalan, Malayziya xuddi shunday yo'l tutdi, faqat o'z xomashyosini tayyor mahsulotga aylantirgachgina muhim iqtisodiy yutuqlarga erishdi. «Ishlab chiqarish omillari» nazariyasida ham noekvivalent almashuv tizimi, chetga esa faqat xomashyo chiqarish taklif etiladi. Chet el kapitali uchun keng imkoniyatlar yaratish fikri ham ustun hisoblanadi.

Ba'zi olimlar rivojlanayotgan mamlakatlarning «industrialashtirish» nazariyalarini ilgari surmoqdalar. Masalan, N.Kaldor, J.Meyer va boshqalarning fikricha shaxsiy iste'molni ixtiyoriy qisqartirib, iqtisodiyotni moliyalash uchun jamg'armalar yetarli emas, davlat soliq tizimi orqali iste'molni majburiy yo'l bilan qisqartirish kerak. Ayrim hollarda «me'yordagi inflyatsiya»dan foydalanish taklif etiladi.

Jamg'armalarni tashqi moliyalash manbalari bo'yicha turli fikrlar bildiriladi. Ko'pchilik mualliflar ayniqsa, o'tish davrida chet el mamlakatlari (birinchi navbatda rivojlangan mamlakatlar) tomonidan

iqtisodiy va texnikaviy yordam zaruriy chora sifatida ko'rsatiladi, undan keyin esa bu ishlar «xususiy chet el investitsiyalari» bilan almashadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarni industrilashtirish strategiyasi bo'yicha ham turli g'oyalar mavjud. Ba'zilar (V.Lyuis, P.Bauer) faqat qishloq xo'jaligi sohasi bilan yengil sanoatni ustun darajada rivojlantirishni taklif etadilar, boshqalar boshida oddiyroq, keyinchalik texnika va texnologiyasi murakkab bo'lgan tarmoqlarga o'tishni lozim, deb hisoblaydilar. Qishloq xo'jaligini rivojlantirish industria-lizatsiyaning hal qiluvchi sharti sifatida belgilanadi. Amerika iqtisodchilari X.Leybenshteyn va V.Rattenlar qishloq xo'jaligini texnik rekonstruksiyalashni eng muhim masala, deb qaraydi. Bu davrda sanoat qishloq xo'jaligi uchun kerakli tovarlarni ishlab chiqarishi kerakligini ta'kidlaydi. Bu fikrlarda jon bor, masalan, «ko'k inqilob»ni amalga oshirgan bir qancha davlatlar eng muhim masala - oziq-ovqat muammosini asosan hal qila oldilar. Lekin shunga qaramasdan sayyoramizda oziq-ovqat masalasini hal etish eng muhim muammodir. Iqtisodiy rivojlantirishni rejalashtirish xususiy sektorni qo'llash, bozor xo'jaligi defektlarini tugatish uchun kerak, deyiladi. Amerikalik iqtisodchi G.Kolm fikricha kam rivojlangan davlatlarda planlashtirishning maqsadi bozor jarayonini faollashtirishga qaratilishi kerak. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini g'arb andozalari asosida olib borish ham taklif etiladi, bu tarixiy jarayon asosida ro'y berishi kerak (kapital jamg'arish, manufaktura rivoji, dehqonlarni yerdan mahrum etish...). U.Rostou o'zining «Iqtisodiy o'sish bosqichlari» nazariyasida shu qoidani isbotlashga urinadi. Boshqa olimlar ham shu qoidaga amal qilib, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyotini sun'iy ravishda tezlashtirishga o'rinmasliklari kerak, bu davlatlar kapitalistik davlatlar bosib o'tgan yo'ldan borishlari maqbul, boshqa yo'l qidirishga hojat yo'q, degan g'oyani qo'llaydilar. «AQSh tashqi siyosatining siyosiy iqtisodi» kollektiv tadqiqotida

rivojlanayotgan davlatlar Farbning qisqa va uzoq muddatli manfaatlariga mos keluvchi siyosatni olib borishlari kerak, degan xulosa chiqariladi.

Bu tadqiqotdagi g'oya bo'yicha jahon xo'jaligidagi munosabatlar rivoji boshqa sivilizatsiyalashgan munosabatlar sari borishi kerak va bu jarayon keyingi paytlarda yangi xalqaro iqtisodiy tartib sifatida qaralmoqda. Bunda hamma munosabatlar o'zaro tenglikka asoslangan, barcha mamlakatlar manfaatlarini hisobga oluvchi va adolat tamoyillariga amal qiluvchi iqtisodiy-ijtimoiy aloqalar yangi xalqaro iqtisodiy tartibning asosiy mazmunidir.

Bunday g'oyaning paydo bo'lishi avvalgi davrlarda bu munosabatlarda tenglik bo'lmaganligini tan olish bilan barobar fikrdir. I.Fisher, R.Dornbush, R.Shmalenzilarning ta'kidlashicha kambag'al mamlakatlar masalasi kambag'al Janub bilan boy Shimol o'rtasidagi muammolar sifatida tobora kuchayib bormoqda. Janub mamlakatlari o'z qiyinchiliklarini jahon iqtisodiyotidagi mavjud avvalgi tartibdan, deb bilmoqdalar, bu tartib go'yoki ularga qarshi qaratilgan. 1974-yilda BMT Bosh Assambleyasi yangi xalqaro iqtisodiy tartib joriy etishni qo'llab-quvvatlovchi rezolyutsiyani qabul qildi (NIEO).

Qabul qilingan yangi tartib uch qoidaga asoslanadi:

1. Xalqaro aloqalar ma'lum tartibga solib turiladi va bu turli davlatlar tomonidan siyosiy yo'l bilan amalga oshiriladi.

2. Ishlab chiqarilgan tovarlarning davlatlararo taqsimotida rivojlanayotgan mamlakatlar manfaati ham hisobga olinishi shart va shuni ta'minlaydigan yo'llar yaratilishi kerak.

3. Barcha iqtisodiy munosabatlar tizimi demokratiya asosida olib borilishi zarur, har bir davlat o'z ichki tuzumidan qat'iy nazar shu munosabatlarda qatnashishga haqlidir.

Janub birinchi navbatda, Shimol tomondan yordam miqdorini oshirishni so'raydi. Boy mamlakatlar esa berilgan yordamdan samarali foydalanish zarurligini ro'kach qilmoqda.

16.6. Insoniy rivojlanish konsepsiyasi

Keyingi davrda BMT tomonidan «Insoniy rivojlanish konsepsiyasi» ilgari surildi. Undagi qoidalar respublikamiz uchun ham nihoyatda ahamiyatlidir. Iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi daromadning ko'payishi va insoniy farovonlikning yaxshilanishi orasidagi aloqani aniqlashda muhim xizmatni ado etadi. Bunday bog'lanish nafaqat iqtisodiy o'sishning miqdoriga, balki sifati va qanday taqsimlanishiga ham bog'liq. Iqtisodiy o'sish va odamlar hayoti orasidagi bog'lanish oqil siyosat - ijtimoiy maqsadlar uchun to'lovlar, daromad va aktivlarni qayta taqsimlashga qaratilgan fiskal siyosat orqali yaratilishi kerak. Bunday bog'lanish qashshoqlikni kuchaytiruvchi avtomatik tarzda ishlovchi bozor iqtisodiyoti sharoitida mavjud bo'la olmaydi. Ammo biz ehtiyot bo'lishimiz kerak. Daromad ko'payishi bilan insonlar hayotining yaxshilanishi orasidagi avtomatik bog'liqlikni inkor etish iqtisodiy o'sishni inkor qilish emas. Iqtisodiy o'sish kambag'al jamiyatlar uchun qashshoqlikni kamaytirish va umuman yo'qotishda juda muhim. Lekin bunday o'sish sifatining ahamiyati uning hajmidan muhimroq. Oqilona milliy siyosat iqtisodiy o'sishni odamlar hayotini yaxshilashga o'gira olishi kerak. Buni qanday qilib amalga oshirish mumkin? Bu iqtisodiy va siyosiy hokimiyatda katta strukturaviy o'zgarishlarni talab qilishi mumkin, bu sohada insoniy rivojlanish paradigmasi juda inqilobiydir. U ko'p mamlakatlarda amaldagi hokimiyat tizimini qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Iqtisodiy o'sish va odamlar farovonligi orasida bog'liqlikning kuchayishi ko'p vaqt talab etuvchi yer reformasi, soliqlarning progressiv tizimi, asosiy ijtimoiy yordamning kuchaytirilishi, uni barcha muhtoj aholiga yetib boradigan qilish, odamlarning iqtisodiy va siyosiy faoliyatlari yo'lidagi to'siqlarning yo'qotilishi va ularning boylikka ega bo'lish huquqini tenglashtirish, bozor iqtisodiyoti bilan bog'liq, iqtisodiy va siyosiy sa'y-harakatlardan eng ko'p ozor chekishi mumkin bo'lganlarga vaqtinchalik ijtimoiy xavfsizlik tizimini joriy qilish kabi bir qancha chora-tadbirlarni talab

etishi mumkin. Bunday siyosiy faoliyat fundamental va har bir mamlakat uchun farqlidir. Ammo ba'zi bir xususiyatlar hamma mamlakatlar uchun umumiy.

Birinchidan, inson muammolari markaziy muammoga aylanadi. Rivojlanish odamlar farovonligining oshishi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi va tushuniladi. Har qanday faoliyat unda qancha odam qatnashganligi va foydalanganligi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Rivojlanish siyosatining muvaffaqiyatli bo'lishining burilish nuqtasi sifatida ishlab chiqarishning ko'payishi emas, balki insonlar hayotining yaxshilanishi olinadi.

Ikkinchidan, insoniy rivojlanish ikki tomondan iborat ekanligi nazarda tutiladi. Birinchisi - yaxshi sog'liq, salomatlik, chuqur bilim va hunarlar kabi insoniy qobiliyatlar majmuasi bo'lsa, ikkinchisi - ish bilan ta'minlanganlik, ishlab chiqarish faoliyati, siyosiy faoliyat va hordiq chiqarish kabi erishiladigan qobiliyatlarga ega bo'lish yo'lidagi odamlar dunyoqarashini oshirishdir. Bu ikkala tomon me'yorining insoniy rivojlanish tomonidan tartiblanmaganligi insonlar rejalarining talafotida o'z aksini topadi.

Uchinchidan, pirovard maqsadlar va ularga erishish usullari orasida aniq farq o'tkazilishi zarur. Odamlar maqsad sifatida qaralishi kerak bo'lsa-da, unga erishish usullari yoddan chiqmasligi kerak. Yalpi milliy mahsulotning (YaMM) o'sishi ko'pgina insoniy farovonlik ko'rsatkichlari o'sishining muhim omilidir. Ammo iqtisodiy o'sishning xarakteri va taqsimlanishi odamlar hayotini boyitishga nisbatan o'lchanishi zarur.

To'rtinchidan, insoniy rivojlanish faqat iqtisodiyotni emas, balki butun jamiyatni qamrab oladi. Siyosiy, madaniy va ijtimoiy omillarga, iqtisodiy omillarga kabi e'tibor beriladi.

Beshinchidan, odamlar rivojlanishning maqsadi va erishish omili ekanligi tan olinadi. Odamlar materialistik mashina uchun qulay yem emas, balki rivojlanishning oxirgi maqsadi ekanligi doim yodda bo'lishi

kerak. Odamlar tovar ishlab chiqarishning «insoniy kapital» niqobi ostidagi quroli emasligi ko'zda tutilishi kerak.

Xo'sh, mamlakatning insoniy rivojlanish darajasi qanday baholanadi? Bu muammoning zamonaviy yechimlariga bir oz to'xtalamiz. Mamlakatning rivojlanganlik darajasini baholashning yaqingacha yagona usuli jon boshiga YaMM bo'lganligi sababli mukammalroq ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichni kashf qilish davr talabi edi. Izlanishlar natijasida insoniy rivojlanish indeks (IRI) ko'rsatkichi kashf etildi. IRI inson rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi uch asos - umrboqiylik, ta'lim va yashash darajalaridan iborat integral ko'rsatkichdir. Uzoq umr ko'rish kutilayotgan hayot davomiyligi orqali o'lchanadi. Ta'lim darajasi ko'rsatkichning 2/3 qismini tashkil etuvchi katta yoshlilar savodxonligi va 1/3 qismini hosil qiluvchi ta'limning o'rtacha davomiyligi ko'rsatkichlari orqali ifodalanadi. Yashash hayotning mahalliy qiymati (sotib olish pariteti yoki *RRR - «purchasing power parity»*) ga nisbatan to'g'rilangan jon boshiga real yalpi ichki mahsulot (YaIM) orqali baholanadi. Nimaga faqat uch ko'rsatkich? - degan savol tug'ilishi tabiiy. Inson hayotining hamma jabhalarini aks ettirish a'lo bo'lar edi. Ammo ma'lumotlarning to'liq emasligi bir oz cheklanishlar tug'diradi va bu ma'lumotlarga ega bo'linganda, balki ularni ham hisobga olish ayni muddao bo'lar edi. Ammo ko'proq ko'rsatkichlarni qo'shish har doim ham yaxshiroq natijalarga olib kelavermaydi. Ularning ba'zi birlari ishlatilayotgan ko'rsatkichlar bilan korrelyatsiya qilingan bo'lishi mumkin. Bolalar o'limi darajasi, masalan, kutilayotgan hayot davomiyligida o'z aksini topgan. O'zgaruvchilarning ko'proq sonini qo'shish umumiy manzarani xiralashtiradi va asosiy yo'nalishlardan chalg'itadi.

Insoniy rivojlanish tushunchasi so'nggi yillarda barqaror rivojlanish g'oyasi bilan to'ldirildi. Buning ma'nosi shuki, hozirgi avlodning insoniy rivojlanish jarayoni kelajak avlod insoniy rivojlanishi hisobiga ro'y bermasligi darkor. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi

dastlab, atrof-muhitni muhofaza qilish harakati tomonidan kiritildi, bu harakat namoyandalari rivojlanish tushunchasi «avlodlar o'rtasidagi munosabatlar» kabi g'oyani ham o'z ichiga olishini himoya qilmoqdalar. Tabiiy resurslarning kamayib borishi kelajak avlodlar rivojlanishi muammolarini keltirib chiqarishi mumkin. «Barqaror rivojlanish» konsepsiyalari atrof-muhit va tabiiy resurslar doirasidagina qo'llanilishi mumkin bo'lmay, balki insoniy imkoniyatlar, «insoniy kapital»ga qo'yiladigan investitsiyalarga ham tegishlidir.

Insoniy rivojlanish konsepsiyasi BMT Taraqqiyot Dasturi (FNDP) tomonidan izchil targ'ib qilinib kelmoqda. Bu sohadagi izlanishlar yillik «*Insoniy rivojlanish bo'yicha hisobotlar*» (*Human Development Report*) ko'rinishida chop etilmoqda. 1988-yilda boshlangan o'n yillik BMT Taraqqiyot Dasturi tomonidan barqaror ijtimoiy rivojlanish o'n yilligi, deb e'lon qilingan. Bu o'n yil davomida ijtimoiy masalalarning ko'pgina jabhalariga tegishli o'nta butunjahon anjumanlari o'tkazilishi mo'ljallangan. 1995-yil mart oyida Kopengagenda o'tkazilgan oliy martabali ijtimoiy rivojlanish konferensiyasi va 1995-yil sentabr oyida Pekinda o'tkazilgan ayollar muammolariga bag'ishlangan konferensiyalar (1995-yilgi «Insoniy rivojlanish bo'yicha hisobot» erkak va ayollar orasida tenglikka erishish masalalariga bag'ishlangan) ana shular jumlasidandir. Har ikkala anjumanda o'ta muhim zamonaviy masalalarga javob topishga harakat qilindi. Xususan, Kopengagen anjumanida 160 ga yaqin davlat boshliqlari ishtirok etdi (unda Respublikamiz Brinchi Prezidenti I.A.Karimov ham ishtirok etdi). Unda Butunjahon Ijtimoiy Deklaratsiyasi qabul qilindi va harbiy sohaga sarf qilinayotgan harajatlarni insoniy rivojlanish maqsadlariga safarbar qilish yo'llari muhokama qilindi.

1995-yildan boshlab BMT Taraqqiyot Dasturi milliy darajada ham «Insoniy rivojlanish bo'yicha hisobot»larni nashr qilishda yangi mustaqil mamlakatlarga ko'mak bera boshladi.

O'zbekistondagi ijtimoiy rivojlanish konsepsiyasining asosini aynan inson va uning manfaatlari tashkil etadi. U insonni pirovard maqsad va rivojlanish asosi, deb qaraydi. Hozirgi davrdagi mavjud konsepsiyalar xoh markazlashtirilgan iqtisodiyotda moddiy mahsulotning yoki bozor iqtisodiyotida ichki mahsulotning o'sishi bo'lsin tovar ishlab chiqarishni eng asosiy maqsad, deb bilgan. Undan tashqari, bu asosiy maqsad, ya'ni jon boshiga tovar ishlab chiqarishning o'sishi, jismoniy kapitalni jamg'arish hisobiga erishilgan. Ya'ni eskicha fikrlash doirasida qo'shimcha o'sish pirovard maqsad bo'lsa, investitsiyalar esa unga erishish vositasi hisoblangan.

Har qanday jamiyatlarning rivojlanishida ularning bir holatdan boshqasiga o'tish davrlari eng mushkul, og'ir bo'lib hisoblanadi. Bu bir hayot tarzining buzilishi va yangisining yaratilishi vujudga keladigan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy harakatlardagi murakkabliklar bilan bog'liq.

Jamiyatni bunday tubdan o'zgartirish beozor o'tishi mumkin emas. Bu o'sish istar-istamas yuzlab va minglab odamlar, oilalar, milliy va jamoat guruhlari, butun davlatning ijtimoiy ahvoli, moddiy farovonligi, taqdirlariga daxldor bo'ladi.

O'zbekiston hukumati islohotlarning insonlar hayoti va farovonligiga salbiy ta'sirini imkoni boricha kamaytirish maqsadida yangi iqtisodiy va ijtimoiy tizimga bosqichma-bosqich o'tish yo'lini tanladi.

O'zbekiston uchun hozirgi bosqichda birinchi va muhim vazifa bu bozor islohotlarini o'tkazishda jadallashtirishga asos bo'lgan makroekonomik barqarorlikni ta'minlashdir. Chunki bu aholi turmush darajasini yetarli ta'minlashning tabiiy asosini tashkil etuvchi kelgusi iqtisodiy o'sish zaminidir. Masalaning murakkabligi shundaki, makroekonomik siyosatning kuchaytirilishi sharoitida ijtimoiy ehtiyojlarga xarajatlarni keskin kamaytirishga yo'l qo'yilmasligi kerak, chunki insoniy resurslarga qo'yilgan mablag'lar ularning kelajakda barqaror rivojlanish asosigina bo'lib qolmay, hozirgi davrda osoyishta

ijtimoiy sharoitning kafolotlanishini ham ta'minlaydi. O'zbekiston uchun bu juda muhimdir, chunki u qo'shni mamlakatlarda harbiy to'qnashuvlar davom etayotgan mintaqada joylashgan. Davlat o'tish davrining murakkabliklarini hisobga olgan holda o'z oldiga aholining iste'mol darajasining keskin pasayib ketishiga yo'l qo'ymaslik, mavjud ta'lim tizimini qo'llab-quvvatlash, aholini sog'liqni saqlash xizmatlari bilan ta'minlash, yangi bozor munosabatlari sharoitlariga moslashishi qiyinroq bo'lgan aholi qatlamlarini qo'shimcha ijtimoiy yordam bilan ta'minlash, mamlakatning har bir mehnatga layoqatli fuqarosi o'z ijobiy kuchlarini namoyon etishi, mustaqil ravishda o'zi va oilasi uchun yaxshi hayotni ta'minlashi uchun sharoit yaratish vazifasini qo'ygan.

O'tishning dastlabki bir necha yilida talay qiyinchiliklar qayd etildi, ammo Hukumat iqtisodiy va ijtimoiy siyosat yurgizish yo'li bilan aholini tushkunlik sharoitida shak-shubhasiz ro'y beradigan asosiy larzalardan himoya qila oldi.

Mamlakat shuningdek, boy tabiiy resurslardan foydalanishning puxta o'ylangan yondashuvi asosida kattagina mablag'larni jalb qilishga erishdi. Natijada ishlab chiqarishning pasayishi MDH mamlakatlariga nisbatan ancha kam bo'ldi, 1996 yildan o'sish boshlandi. Undan tashqari davlat ishlab chiqarish hajmlari pasayishiga qaramay, aholini ish bilan ta'minlashning yuqori darajasiga erishish uchun barcha tadbirlarni qo'lladi. Ishlab chiqarishning pasayishi va inflyatsiyaning ko'tarilishi tufayli real ish haqi keskin pasaydi, ammo respublika ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning keng qamrovli hukumat dasturi yo'li bilan aholining iste'mol darajasini qo'lladi.

Albatta, aholini qo'llovchi keng qamrovli dasturni uzoq vaqt mobaynida ta'minlash qiyin masala hisoblanadi. Ammo islohotning dastlabki bosqichida bu madad kelajakda islohotlarning amalga oshishi uchun siyosiy va iqtisodiy barqarorlikni saqlash va milliy birdamlikka erishishda nihoyatda muhimdir. Respublika amalda muhim ustunliklarga

ega va oqilona iqtisodiy siyosat amalga oshirilganda o'tishni muvaffaqiyatli yakunlashi aniq.

Tayanch iboralar

Mutlaq ustunlik prinsipi – unga ko'ra eng kam xarajat talab etuvchi tovarlar ishlab chiqarish va eksport qilish samaralidir va aksincha.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi – mazkur nazariyaning asosiy qoidasi shundan iboratki, har bir mamlakat o'zining muayyan tovarni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlari bilan uni sotib olishga ketadigan xarajatlari o'rtasidagi farqni qiyoslab ko'rgan holda tashqi savdoda ishtirok etadi.

Qiyosiy xarajatlar g'oyasi – bu o'zaro foyda ko'rish g'oyasidir.

Muhokama uchun savollar

1. Jahon xo'jaligi, deganda nimani tushunamiz va u qachon vujudga kela boshlagan?

2. Xalqaro iqtisodiy integratsiya nima, uning obyektiv zarurati nimaga asoslanadi?

3. Solishtirma ustunlik konsepsiyasi, solishtirma xarajatlar prinsipi nimani anglatadi?

4. «Ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimoti» nazariyasining asoslari nima?

5. Kapital chiqarishning neokeynschilik ta'limoti qachon shakllandi va uning mohiyati nima?

6. Xalqaro monopoliyalar (transmilliy korporatsiyalar) nima? Ular to'g'risida qanday ta'limotlar mavjud?

7. Iqtisodiy integratsiya to'g'risidagi nazariyalarga ta'rif bering.

8. Valyuta munosabatlarining mohiyati nima, valyutaning elastik kursi qaysi omillarga bog'liq?

9. Jahondagi asosiy iqtisodiy va ijtimoiy muammolar nimalardan iborat?

10. Mamlakatlar rivojlanishidagi notekislik sabablari nima?

11. Rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy ahvoli va uni yaxshilashga oid nazariyalarni ta'riflab bering.

12. Yangi xalqaro iqtisodiy tartibning mohiyati nima, unga qachondan o'tila boshlandi?

13. «Insoniy rivojlanish konsepsiyasi»ning mohiyati nimalardan iborat?

V BO'LIM. O'TISH DAVRI IQTISODIY NAZARIYALARI

XVII BOB. Q'TISH DAVRINING MOHIYATI VA AHAMIYATI

17.1. O'tish davri mohiyati, uning obyektiv zarurati

Iqtisodiyotda bozor munosabatlarini shakllantirishda maxsus o'tish davri zarur bo'lib, bu davrning mazmuni va asosiy belgilarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining umumiy mazmuni iqtisodiy munosabatlarning alohida unsurlarini isloh qilish yoki iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish emas, balki butun iqtisodiy munosabatlar tizimini o'zgartirishdan iboratdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri –ma'muriy-buyruqbozlik tizimini bartaraf etish yoki tubdan o'zgartirish hamda bozor tizimining asoslarini shakllantirish jarayonlari amalga oshiriluvchi tarixiy davrdir.

1980-1990-yillarga kelib dunyoda ro'y bergan muhim o'zgarishlar iqtisodiy taraqqiyot istiqbollari to'g'risidagi nazariyalarni qaytadan ko'rib chiqish va ularga jiddiy o'zgartirishlar kiritishni zarur qilib qo'ydi. Chunki bu vaqtga kelib g'arb mamlakatlarida uzoq vaqtdan beri (A.Smit davridan boshlab) hukm surib kelgan erkin iqtisodiy tartibga solish, ya'ni iqtisodiyotning o'zini-o'zi tartibga solish g'oyasi ham, iqtisodiyotni markazlashtirilgan tarzda tartibga solish va boshqarish g'oyasi ham inqirozga uchradi. Bunday sharoitda iqtisodiy taraqqiyotning sifat jihatdan yangi yo'llarini qidirib topish zarur bo'lib qoldi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarning tajribalari umumlashtirilib, iqtisodiyotning yangi taraqqiyot yo'li –ongli ravishda boshqariladigan va tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti, deb tan olindi va aksariyat

davlatlar shu yo'lni tanladilar. Lekin bunday bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari (modellari) xilma-xil bo'lib, ularning umumiy va xususiy tomonlari farqlanadi.

17.2. O'tish davrining asosiy xususiyatlari va qonuniyatlari

Jahon tajribasida bozor iqtisodiyotiga o'tishning barcha yo'llari umumlashtirilib, quyidagi to'rtta asosiy turga bo'linadi:

- 1) rivojlangan mamlakatlar yo'li;
- 2) rivojlanayotgan mamlakatlar yo'li;
- 3) sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'li;
- 4) sotsializm g'oyalarini samarali bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish mexanizmi bilan qo'shib olib borish yo'li.

Bu yo'llar turli-tuman va har xil bo'lishiga qaramay ularda umumiylik mavjud. Ularning umumiyligi shundaki, bu yo'llarning hammasi bozor iqtisodiyotiga o'tishni maqsad qilib qo'yadi va mazkur iqtisodiyotning qonun-qoidalari, amal qilish mexanizmi ko'p jihatdan umumiy bo'ladi. Shu bilan birga har bir yo'lning o'ziga xos xususiyatlari ham bor, bu esa bozor munosabatlarini shakllantirishning ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, milliy sharoitlari har xil bo'lishidan kelib chiqadi. Masalan, bozor munosabatlariga o'tishning rivojlangan mamlakatlar yo'lida oddiy tovar xo'jaligidan erkin raqobatga asoslangan klassik yoki erkin bozor iqtisodiyotiga va undan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'tiladi.

Jahon tajribasi ko'rsatishicha bozor iqtisodiyotiga **revolyutsion yo'l** bilan, ya'ni bosqichma-bosqich o'tish mumkin. Birinchi holda, tub islohotlarni o'tkazish, avvalgi tizimni va tarkib topgan iqtisodiy munosabatlarni birdaniga va batamom sindirish talab etilib, «karaxt qilib davolash» usuli («shokovaya terapiya»), deb ataladi. Eski iqtisodiy munosabatlarni bosqichma-bosqich yangi bozor munosabatlariga aylantira borib, samarali bozor iqtisodiyotini shikastsiz vujudga keltirish

mumkin. Islohotlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, evolyutsion yo'l kamroq ijtimoiy larzalarga olib keladi, ancha izchil va muqarrardir.

Tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llarigina emas, balki uning andozalari ham xilma-xildir. Eng avvalo, ular shunday bozor iqtisodiyoti vujudga keltirilayotgan va amal qilib turgan mamlakatlarning milliy xususiyatlari va an'analari bilan farq qiladi. Shu bois bozor iqtisodiyotining ma'lum andozalari ularni amalga oshiruvchi muayyan mamlakatga mansubligiga qarab ajratiladi. Masalan, Germaniya, Janubiy Koreya, Turkiya, Argentina, Polsha andozalari va hokazo.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'tishning zarurligi iqtisodiy o'sish ekstensiv omillaridan foydalanish imkoniyatlarining tugab borishi bilan notovar iqtisodiyotning amal qilish layoqatining pasayishi orqali ifodalanadi.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimining ikkita muhim kamchiligi mavjud:

1) uning moslashuvchan emasligi, ro'y berayotgan o'zgarishlarga juda sekinlik bilan moslashib borishi;

2) xo'jalik yuritish tashabbuskorligini «yo'qotib yuborish» oqibatida samaradorlikning o'ta darajada pasayib ketganligi.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish ko'plab mamlakatlarda umumiy tendensiyaga ega. Bu jarayon iqtisodiyotni erkinlashtirish, chuqur institutsional (eng avvalo, mulkchilik munosabatlarida) o'zgarishlarni o'z ichiga oladi, biroq bir vaqtning o'zida moliyaviy barqarorlashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirilishini taqozo etadi. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimini o'zgartirish mazkur tizim asosining o'zgarishini hamda uni sifat jihatidan farq qiluvchi bozor tizimiga almashtirilishini anglatar ekan, bunday turdagi o'zgarishlarni **tizimiy islohotlar**, deb atash maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'tish davrida bozor iqtisodiyotini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Iqtisodiyotni erkinlashtirish. Erkinlashtirish bu xo‘jalik hayotining barcha sohalariidagi to‘siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar tizimidan iborat. U butun iqtisodiyotga tatbiq etilib, quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

-xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishda davlat monopoliyasini bekor qilish;

-resurslarning markazlashgan holdagi taqsimotini tugatish;

-narxlarning asosan, talab va taklif nisbati asosida shakllantirilishiga o‘tish;

-ichki va tashqi bozorlarda transaktsion bitimlar ustidan davlat nazoratini pasaytirish.

2. Iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish va raqobat muhitini yaratish. Bu yo‘nalish quyidagi jarayonlarning amalga oshirilishini taqozo etadi:

-barcha iqtisodiy agentlarning ish faolligi uchun teng imkoniyat va sharoitlar yaratilishi;

-bozorga xorijiy raqobatchilarning ham kirishi uchun imkon berilishi;

-kichik biznesning rivojlanishiga xalaqit beruvchi ma‘muriy to‘siqlarni olib tashlash, imtiyozli kreditlar berish orqali qo‘llab-quvvatlash va tarmoqqa kirishidagi to‘siqlarni pasaytirish;

-tabiiy monopoliyalarning narx va mahsulot sotish siyosatini tartibga solish va boshqalar.

3. Institutsional o‘zgarishlar. Mazkur o‘zgarishlar quyidagi sohalarni qamrab oladi:

-mulkchilik munosabatlarini o‘zgartirish, jumladan, xususiy sektorni yaratish;

-bozor infratuzilmasini (tijorat banklari, tovar va fond birjalari, investitsiya fondlari va h.k.) shakllantirish;

-iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tizimini yaratish;

-bozor sharoitlariga mos tushuvchi xo‘jalik qonunchiligini qabul qilish va boshqalar.

4. Tarkibiy o‘zgarishlar. Tarkibiy o‘zgarishlar birinchi navbatda, iqtisodiyot va uning alohida tarmoqlari tarkibida oldingi tizimdan qolgan nomutanosibliklarni yumshatish yoki bartaraf etishga yo‘naltirilgan. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurishdan asosiy maqsad –ichki va tashqi bozorlarda to‘lovga qodir talabga ega bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarilishini rivojlantirishdan iborat.

5. Makroiqtisodiy, asosan, moliyaviy barqarorlashtirish. Aslini olganda bu jarayon tizimiy islohotlar qatoriga kirmaydi, chunki u bozor iqtisodiyoti barqaror amal qilayotgan mamlakatlarda ham tez-tez o‘tkazib turiladi. Bu yo‘nalishning muhim ahamiyati shundan kelib chiqadiki, ma‘muriy-buyruqbozlik tizimining inqirozi eng avvalo va kuchli ravishda moliyaviy sohada, ayniqsa, yuqori inflyatsiya shaklida namoyon bo‘ladi. Inflyatsiyaning uzoq vaqt mavjud bo‘lishi bozor munosabatlarining me‘yorda qaror topishiga to‘sqinlik qiladi, shuning uchun uni bartaraf etish o‘tish davri iqtisodiyoti uchun o‘ta muhim hisoblanadi. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish chora-tadbirlari tizimiga pul emissiyasini cheklash, davlat byudjeti taqchilligini qisqartirish, ijobiy foiz stavkasini ta‘minlash va boshqalar kiradi.

6. Aholini ijtimoiy himoyalashning bozor xo‘jaligiga mos bo‘lgan tizimini shakllantirish. Bu tizim aholining nisbatan muhtoj qatlamini aniq ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga o‘tishga yo‘naltirilgan. Bozor tizimining ko‘rsatib o‘tilgan asosiy unsurlari shakllanishining yakuniga etishi o‘tish davri tugaganligidan darak beradi.

17.3. O‘tish davrining davomiyligi, hozirgi zamon o‘tish davri xususiyatlari

Markazlashgan ma‘muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tishda maqsad bir xil bo‘lsa-da, turli mamlakatlar turli yo‘llarni tanlashlari mumkin. Yuqorida

ta'kidlanganidek, bir tizimdan ikkinchi tizimga o'tishning revolyutsion va evolyutsion yo'llari mavjud. Polsha, Chexoslovakiya, Rossiya va boshqa ayrim mamlakatlar bozor iqtisodiyotiga o'tishning revolyutsion yo'lini, birdaniga katta to'ntarishlar qilish yo'lini tanladilar. O'zbekistonda esa o'ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarni hamda bu yo'ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyutsion to'ntarishlarsiz, ijtimoiy to'qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani kuchaytirgan holda asta-sekinlik, lekin qat'iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li tanlandi.

«Bizning bozor munosabatlariga o'tish modelimiz respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini, an'analar, urf-odatlar va turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, o'tishdagi iqtisodiyotni bir yoqlama, beso'naqay rivojlantirishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi».

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish yo'li ijtimoiy-yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan. Bu yo'lni amalga oshirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga Respublikamizning birinchi Prezidenti tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi beshta muhim tamoyil asos qilib olingan:

- iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustunligini ta'minlash;
- o'tish davrida davlatning bosh islohotchi bo'lishi;
- butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanishi, qonunlar ustuvorligining ta'minlanishi;
- bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish.

Bozor munosabatlariga o'tishda bu tamoyillarning hammasi ham muhim ahamiyatga ega, lekin ularning ichida bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish tamoyili alohida e'tiborga loyiq. Chunki tegishli huquqiy negizni, bozor infratuzilmalarini yaratish, odamlarda

bozor ko'nikmalarini hosil qilish, yangi sharoitlarda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak bo'ladi.

Bundan tashqari bozor munosabatlariga o'tish faqatgina iqtisodiyot sohalarini o'zgartirish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy hayotning bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan barcha sohalarini, shu jumladan, siyosiy, ma'naviy-axloqiy, maishiy va boshqa sohalarini ham tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich, evolyutsion yo'l bilan o'tish haqidagi g'oya juda muhim va afzal ekanligini ko'rsatadi. Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish tamoyilini amalga oshirish iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy bosqichlarini aniq farqlash, bu bosqichlarning har biri uchun aniq maqsadlarni, ularga erishish vositalarini belgilab olishni talab qiladi.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlarida **bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida** quyidagi ikkita vazifani birdaniga hal qilish maqsad qilib qo'yilganligi ta'kidlanadi:

-totalitar tizimning og'ir oqibatlarini yengish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;

-respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish.

Shu vazifalarni hal qilish uchun birinchi bosqichda isloh qilishning quyidagi muhim yo'nalishlari aniqlab olindi va amalga oshirildi:

-o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy negizini mustahkamlash;

-mahalliy sanoat, savdo, maishiy xizmat korxonalarini, uy-joy fondini xususiyashtirish, qishloq xo'jaligida va xalq xo'jaligining boshqa sohalarida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish;

-ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar

uning o'z taraqqiyotida keyingi sifat jihatdan yangi bosqichga o'taboshlashi uchun mustahkam shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga isloh qilishning birinchi bosqichi natijalari keyingi bosqichning strategik maqsadlari va ustun yo'nalishlarini aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib, I.A.Karimov mazkur bosqichda amalga oshirilishi lozim bo'lgan quyidagi bir qator vazifalarni ko'rsatib berdi:

- davlat mulklarini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish;

- ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash;

- milliy valyuta –so'mni yanada mustahkamlash;

- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xomashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish.

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettirildi.

Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi aniq vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi:

- iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;

- xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish;

- mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay huquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;

-kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy taraqqiyotda ustuvor o‘rin egallashiga erishish;

-mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko‘lamda integratsiyalashuvini ta‘minlash;

-iqtisodiyotda mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o‘zgarishlarni izchil davom ettirish.

17.4. Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarining bozor munosabatlariga o‘tish tajribasi

Mustamlakachilikdan ozod bo‘lib, mustaqil rivojlanayotgan mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o‘tish yo‘lining xususiyati – qoloq, an’anaviy iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga o‘tishdir. Nihoyat, sobiq sotsialistik mamlakatlar yo‘lining muhim belgisi markazlashtirilgan, ma‘muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi zamon rivojlangan bozor tizimiga o‘tishdan iborat. Bu yo‘lning boshqa yo‘llardan farqi shundaki, totalitar iqtisodiyotning bozor iqtisodiyoti bilan umumiyliги yo‘q, ular batamom bir-biriga zid. Shu bilan birga ma‘muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o‘tayotgan mamlakatlarning o‘zi o‘tish sharoitlari, iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilik va xo‘jalik yuritish shakllari bilan bir-birlaridan farqlanadi.

Hozirda uzoq davr mobaynida ijtimoiy xo‘jalikni sotsializm qurish g‘oyalari asosida yuritib kelgan, keyinchalik ushbu g‘oyalarning muhim jihatlari saqlab qolgan holda bozor mexanizmlarini uyg‘unlashtirish orqali o‘ziga xos o‘tish yo‘lini yaratgan mamlakatlar tajribasini ham alohida ko‘rsatish mumkin. Jumladan, Xitoy, Vetnam kabi ilgari faqat ma‘muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlar bugungi kunda tub islohotlar orqali samarali bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish borasida sezilarli muvaffaqiyatlarga erishmoqdalar. Bularning

barchasi bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llarining o'ziga xos xususiyatlaridir.

Tayanch tushunchalar

O'tish davri – bir iqtisodiy tizimdan boshqasiga, mavjud iqtisodiy munosabatlardan butunlay boshqa, yangi iqtisodiy munosabatlarga o'tish taqozo qilinadigan davr.

Bozor islohotlari – bozor iqtisodiyotini va bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuyi.

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub (yoki qisman) o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlar.

Islohotlar konsepsiyasi – ijtimoiy–iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasi.

Muhokama uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning jahon tajribasida sinalgan asosiy yo'llar (modellari) ni ta'riflab bering. Ularning umumiy va o'ziga xos tomonlarini ko'rsating.

2. O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish yo'li qanday xususiyatlarga ega? Respublika iqtisodiyotini isloh qilishga qanday tamoyillar asos qilib olinadi?

3. Bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish tamoyilining mazmunini batafsil tushuntiring. Har bir bosqichning maqsad va vazifalarini to'laroq bayon qiling.

4. Bozor munosabatlariga o'tishda iqtisodiy islohotlar o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi? Bu vazifalarning to'laroq tavsifini bering.

XVIII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDAGI MA’MURIY-BUYRUQBOZLIK TIZIMIDAN BOZOR MUNOSABATLARIGA O‘TISH DAVRI KONSEPSIYASI

18.1. Milliy iqtisodiyotda ma’muriy-buyruqbozlik tizimining oqibatlari va tub islohotlar zaruriyati

Insoniyat XXI asrga kelib ma’muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotining mohiyatini chuqurroq anglash bilan bir qatorda, uning asoratlariga barham berishga astoydil kirishganini namoyon etmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi uchun sobiq mustabid tuzum merosi va sohta mafkuraning oqibatlari quyidagilarda o‘z aksini topishi Respublika Prezidenti, akademik I.Karimov asarlarida umumlashtirilgan:

1. Bir yoqlama rivojlangan, mo‘rt, zaif iqtisodiyotga asoslangan markazga qaram yarim mustamlaka mamlakat.

2. Boy mineral xomashyo resurslaridan nazoratsiz va ayovsiz foydalanishga hamda puxta yakkahokimlikka asoslangan iqtisodiy tizim.

3. Mahalliy xomashyolarni qayta ishlash quvvatlarini ibtidoiy darajadali, ishlab chiqarishning texnologik asbob-uskuna va bo‘tlovchi qismlar, shuningdek, yoqilg‘i ta’minotida markazga qaramlik.

4. Eng muhim oziq-ovqat mollari (un, shakar, go’sht-so‘t mahsulotlari)va boshqa xalq iste’moli mahsulotlarining chetdan keltirilishi.

5. Paxta xomashyosi mahsulotlarining suvtekinga tashib ketilishi, oltin, qimmatbaho va rangli metallar, strategik ahamiyatga ega materiallar jahon bozorida o‘ta xaridorgir bo‘lgan boshqa qimmatbaho mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotishdan keladigan foydaning O‘zbekiston xazinasiga tushmasligi.

6. Iqtisodiy o‘sish sur‘atlari samaradorligi ko‘rsatkichlarining salbiy darajadali ortib borishi, moliya-pul tizimining butkul ishdan chiqishi.

7. Xorijiy mamlakatlar bilan bevosita tashqi iqtisodiy aloqalarning cheklanganligi.

8. Qishloq joylarda yashirin ishsizlik, shahar va qishloqdagi turmush darajalaridagi farqning ortib borishi.

9. O'zbekiston aholisi turmush darajasi ko'rsatkichlarining sobiq SSSRdagi eng oxirgi o'rinlardan biriga tushib qolganligi.

10. Ekologik muammolarning keskinlashuvi, yer-suv resurslaridan ayovsiz foydalanish, yerlar sho'rlanishining ortishi, cho'l zonalarining kengayishi.

Yuqorida keltirilgan xulosalarni isbotlovchi dalillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1991-yilda yetishtirilgan paxta xomashyosining bor-yo'g'i 3,5% i pirovard iste'mol uchun respublikada qayta ishlangan.

1990-yilda respublikada mavjud korxonalarining 38% sobiq ittifoq, 54% sobiq ittifoq-respublika, bor-yo'g'i 8% korxonalar respublika mulkchiligi tasarrufida bo'lgan.

1988-yilda 4349.3 mln. ga ekin maydonlarining 125.3 ming ga maydoni (2.8%) aholining shaxsiy tomorqalarini tashkil etgan.

«1930-yilda respublika aholisining 70% ga yaqinining jami daromadi tirikchilik o'tkazish uchun zarur bo'lgan eng quyi darajadan ham past edi. Ayni mahalda Rossiya va Ukrainada aholining 30 % ga yaqinagina shunday ahvolda kun kechirgandi».

Ma'lum sabablarga ko'ra respublika hozirgi xalq xo'jaligi va aholi juda qattiq ehtiyoj sezayotgan tovarlarning 65% gacha bo'lgan qismini tashqaridan keltirishga majbur edi. Yoqilg'i, stanoklar, asbob-uskunalar, yog'och-taxta va yog'och materiallari to'g'risida gapirmasak ham bo'ladi. Ular ham chetdan keltirilgan.

Bozorga o'tish zaruriyati tashqi va ichki omillardan ham kelib chiqadi.

Tashqi omillar:

1. Jahon hamjamiyatining geopolitik tarkibida ijtimoiy dunyoqarashda chuqur sifat o'zgarishlarini amalga oshirish.
2. Davlatlararo hamkorlikda integratsion jarayonlarning kuchayishi.
3. Yagona xalqaro me'yorlar, qoidalar va andozalarga o'tilishi bilan yagona siyosiy-iqtisodiy jarayonlarning shakllanishi.
4. Sotsialistik, deb atalgan lagerning parchalanishi va ma'muriy-buyruqbozlik tizimining barham topishi.
5. Moddiy turmush farovonligi va iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha G'arbdan ortda qolishning kuchayishi va iqtisodiy tizim tanazzuli.

Ichki omillar:

1. Mustabid tuzim qusurlari va direktiv rejalashtirishning salbiy oqibatlari.
2. Davlat mulkchiligining yakkahokimligi tufayli mulkning va shaxsning ajratilishi va ijtimoiy serxarajatlilikning ortib borishi.
3. Xarajatlarni tejashdan manfaatdorlikning yo'qligi, pirovardida esa, resurslarni samarasiz taqsimlanishning kuchayishi.
4. Mehnat unumdorligini oshirishdan rag'batlantirishning pasayishi va mehnatga ishtiyoqsizlik va loqaydlikning ortishi.
5. Texnika va texnologiya rivojlanishidagi turg'unlik.
6. Iqtisodiy hayotda mulkning mutlaq davlatlashtirilishiga qarshilik munosabati sifatida pinhoni iqtisodiyotning kuchayishi.
7. Ijtimoiy hayotda talab va taklif muvozanatini ta'minlash samaradorligining pastligi.

Direktiv markazlashgan rejalashtirish tizimining hududlar va xo'jaliklar talablarini qondirishda muvofiqlashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi. Natijada quyi bo'g'inlarda - xaridor va sotuvchi, iste'molchi va ishlab chiqaruvchilar orasidagi bevosita bog'liqlikni ta'minlashga ma'muriy rejalashtirishning salbiy ta'siri.

Korxonalararo raqobatning yo'qligi tufayli samaradorlikka moyillikning pastligi.

Xomashyo serxarajatligiga asoslangan investitsion talabning kuchayishi.

Sotsialistik xo'jalik yuritishda fondlarning markazlashgan taqsimotiga asoslanganligi tufayli ko'proq resurslar taqchilligi namoyon bo'ladi. Bozor iqtisodiyotida esa sotish qiyinchiligi ishlab chiqarish qiyinchiligidan muhimroq hisoblanadi.

Korxonalarni pul mablag'lari bilan ta'minlashda yagona davlat bank tizimining faol ishtirok eta olmasligi. Bank tizimining pul mablag'lari oborotidan manfaatdorlikning pastligi. Ayniqsa, kredit siyosatining mijozlar moliyaviy imkoniyati bilan bevosita bog'lanmaganligi.

Davlat byudjeti vakolatining keng qamrovliligi turli bo'g'indagi xo'jaliklar daromadiga bog'liq bo'lib, uning to'planishi va taqsimlanishi to'liq markazlashtirilgan. Korxonalarning byudjetdan moliyalashtirilishi zahiralardan samarali foydalanishni rag'batlantirmagan.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimining eng muhim ayanchli oqibatlaridan biri - mute shaxs «sovet kishisi» ning shakllanishi hisoblanadi. Mazkur shaxs tafakkuri mafkuraviy qarashlar, g'oyaviy kurashlar, chalg'ituvchi dalillar tuzog'iga asir qilindi. Taraqqiyparvar insoniyat erishgan yutuqlardan bebahra qoldi. Sobiq tizim o'z iqtisodiy g'oyalarida ish kuchining qayerlardadir tovar sifatida sotilayotganligini tanqid qiladi-yu, o'zidagi inson resurslariga e'tibor faqat kundalik moddiy ehtiyojlarni arang qondirish darajasida qolib ketganligini inkor etadi. Keyinroq, 1999-yilga kelib, Birinchi Prezidentimiz I.Karimov bu haqda ta'kidlaganidek: «Shunday ulkan salohiyatga ega bo'lgan mamlakatni kamsitadigan og'ir ahvolga solib qo'yib, u qonuniy haqli ravishda o'ziga qarashli bo'lgan mablag'ni markazdan dotatsiya sifatida so'rab, aytish mumkinki, yolvorib olishga majbur edi. Boz ustiga noinsoniy g'oya hukmron bo'lgan mustabid tizim o'zining bor mafkuraviy kuchini, ommaviy axborot vositalarini, butun maorif

tizimini ishga solib odamlar ongini keng miqyosda zaharlar edi. Ularning milliy va diniy tuyg'ularini qo'pol ravishda kamsitar edi. O'z ona tilini, milliy an'ana va madaniyatini, o'z tarixini bilmaslik, ko'plab odamlarning shaxsiy fojiasiga aylanib qolgan edi. Milliy o'zlikni anglashga bo'lgan tabiiy intilish johilona inkor etilardi....

...Biz eski tizim o'z o'rnini osonlikcha bo'shatib bermasligini, uning zaharli mafkurasi odamlar ongini tez va yengil o'z ta'siri iskanjasidan chiqarmasligini yetarli darajada tassavvur qilishimiz va hisobga olishimiz zarur edi». Yuqoridagilarni va boshqalarni hisobga olgan holda O'zbekiston mustaqillik davrida ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor munosabatlariga o'tishni zarur, deb topdi.

18.2. O'tish davri tavsifi va uning milliy xususiyati

Ma'muriy markazlashgan iqtisodiyotning tarixiy oqibatlari bozor munosabatlariga o'tish zaruriyatini va iqtisodiyotda tub islohotlar boshlashni etdi. Natijada iqtisodiy munosabatlar tizimining bir shaklidan voz kechildi va ikkinchi shakliga yuz tutildi. Respublikadagi mavjud vaziyat iqtisodiy islohotlarni o'tkazishga tubdan yangicha yondashuvni sifat jihatidan yangi vazifalar va sharoitlarni hamda tajribalarni hisobga olishni eng muhim mamlakatlar salohiyatiga ko'proq tayanishni taqozo etdi. Bunday mas'uliyatli vazifani hal etish akademik Islom Karimov tadqiqotlarida nazariy-ilmiy yechimini topdi. Aslini olganda gap bozor munosabatlariga o'tishda o'xshashi bo'lmagan betakror andozamizni ishlab chiqish, o'z yo'limizni tanlab olish haqida bormoqda. Bu yo'l - uch tarkibiy qismdan iborat:

ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti milliy andozasi mohiyatining tavsifi;

qat'iy markazlashtirilgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan xo'jalik yuritishning bozor munosabatlariga o'tishning eng muhim prinsiplari;

iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning, tanglikdan chiqib olishning barqarorlikni va muhim ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashning aniq yo'nalishlari.

Keltirilgan tarkibiy qismlar to'g'risida respublikamiz ziyolilari, xususan iqtisodchi olimlar chuqur tadqiqotlarni davom ettirib, bir qator asarlarini chop etishdi. O'tish davri iqtisodiyotining ko'pchilik mamlakatlarga xos bo'lgan umumiy qoidalari va holatlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

mavjud iqtisodiy tizimda yangi tizimga o'tishdagi beqarorlik, nomutonosiblik va muvozanatsizliklar;

jamiyat iqtisodiy rivojlanish yo'llarining turli-tuman xarakterdaligi;

mulchilik, boshqaruv, tovar-pul munosabatlari kabi sohalarda tub islohotlarning zarurligi;

umumiy o'tish qonuniyatlari mavjudligidan qat'iy nazar har bir mamlakat shart-sharoitlarini hisobga olish zarurligi;

eski turmush tarzi mezonlari va yangi iqtisodiy qadriyatlarining nomuvofiqligi, ba'zi hollarda esa qarama-qarshi ziddiyatli tusga ega bo'lishi;

jamiyat a'zolari bir qismining eski mafkura iskanjasidan qutilishning qiyinchilik bilan ketishi, yangi iqtisodiy munosabatlarga ehtiyotkorlik bilan yondashishiga qaramay tashabbuskor, izlanuvchan, tadbirkor va taraqqiyparvar kishilarning tobora ortib borishi va.b.

Tarix tajribasiga ko'ra madaniylashgan bozor munosabatlariga o'tish davrining davomiyligi bozor iqtisodiga o'tishning qanday yo'li, andozasi tanlanishi kabi boshqa shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi.

O'tish davri ko'hna Yevropa mamlakatlarida bir necha yuz yilni tashkil etgan bo'lsa, mustamlakachilikdan ozod bo'lgan Osiyo va boshqa qit'a mamlakatlarida bir necha o'n yildan iborat bo'ldi. Masalan, Buyuk Britaniya-200 yil, Fransiya -150 yil, Germaniya va AQSh-50-100 yil.

Boshlang'ich shart-sharoitlarga ko'ra yondashilgan guruhlash mezoniga asosan tartiblashga solinadigan bozor iqtisodiyoti mamlakatlari uchun 3 ta yondashuv va yana bir turdagi urinish mavjudligi I.Karimov tomonidan tahlil etilgan. Bular:

Uzoq davom etgan evolyutsion taraqqiyotni bosgan rivojlangan mamlakatlardagi aralash iqtisodiyot.

An'naviy (oddiy va bozor, patriarxal feodal munosabatlariga ega) iqtisodiyot asosida shakllanayotgan madaniylashgan bozor munosabatlari.

Rejalashtirilgan buyruqbozlik iqtisodiyoti negizida shakllanayotgan bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat.

Sotsializm g'oyalarini samarali bozor iqtisodini vujudga keltirish bilan qo'shib olib borishga urinayotgan sotsialistik iqtisodiyotning xitoycha yo'li.

Yuqoridagi yondashuvlar asosidagi tahlillar ko'rsatishicha bozor munosabatlarining rivojlanishi birorta ham mamlakatda benuqson va tekis kechmagan.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining tub maqsadi iqtisodiy rivojlanish samaradorligini ijtimoiy kafolatlar va ijtimoiy adolat bilan bog'lashni ko'zda tutadi.

Mamlakatimizda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining batamom shakllanishi uchun zarur bo'lgan vazifalar nechog'lik tez hal etilishi o'tish davri davomiyligini belgilaydi:

1. Birinchi galdagi asosiy vazifa – mulkdorlar sinfi masalasining tubdan hal etilishi, boshqacha aytganda xususiy mulkchilik yetakchiligidagi ko'p ukladli iqtisodiyotning barpo etilishi.

2. Haqiqiy raqobat muhitini shakllantirish.

3. Keng tarmoqli bozor infratuzilmasini (fond va moliya muassasalari, tadbirkorlarga xizmat qiluvchi boshqa muassasalarni) rivojlantirish.

4. Tashqi iqtisodiy faoliyatda ma'muriy cheklashlar orqali boshqarishdan iqtisodiy tariflar yo'li bilan boshqarishga, ya'ni jahonda qabul qilingan ma'rifiy shakllarga o'tish.

5. Milliy valyutani erkin muomaladagi valyutaga almashtirish masalasini hal etish orqali valyuta tizimi va bozorini erkinlashtirish.

6. Xorijiy sarmoyadorlarning O'zbekiston bozorida faoliyat ko'rsatishi uchun kafolat va imtiyozlar va rag'batlantirishni kuchaytirish.

7. Korxonalarining xo'jalik favoliyatiga noo'rin aralashuvning cheklab qo'yilishi.

8. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'z faoliyati uchun iqtisodiy va moliyaviy mas'uliyatning oshirilishi. Bankrotlik instituti ahamiyatini oshirish.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning milliy xususiyatlari akademiklar S.S.G'ulomov, M.Sharifxo'jayev, professorlar A.O'lmasov, N.To'xliyev, Yo.Abdullayev, Sh.Shodmonov, A.Razzoqov kabilarning tadqiqotlarida batafsil bayon etilgan.

Biroq bozor iqtisodiyotiga oid tushunchalarni bayon etishdagi yondashuvlarda ayrim farqlar ham mavjud. Masalan, prof. A.A.Razzoqov bozor munosabatlarining 3 ta shakli mavjudligini qayd etadi. Bular:

- yovvoyi bozor (dastlabki paytlarda);
- ma'muriy-buyruqbozlik bozori (sobiq SSSR va sotsialistik, deb atalgan mamlakatlarda);
- boshqariladigan bozor (hozirgi deyarli barcha rivojlangan yetakchi mamlakatlarda).

Ayni paytda prof. A.O'lmasov ta'kidlashicha «Tarixan bozor iqtisodiyotining 2 turi bo'lgan: yovvoyi va madaniylashgan bozor iqtisodiyoti».

18.3. O'zbekiston iqtisodiyotini yanada erkinlashtirish va modernizatsiyalash vazifalari

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, qo'lga kiritilayotgan yutuq va muvaffaqiyatlarning asosida iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonining o'zmi ahamiyatli hisoblanadi. Shunga ko'ra hozirda modernizatsiya jarayonining nazariy va metodologik asoslarini tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Eng avvalo, modernizatsiya atamasining mazmuniga to'xtaladigan bo'lsak, odatda uni texnika, texnologiyaga oid tushuncha, deb qaraladi. Jumladan, iqtisodiyotga oid aksariyat lug'atlarda unga quyidagi mazmundagi ta'rif beriladi: «Modernizatsiya – obyektini yangilash, yaxshilash, takomillashtirish, uni yangi talablar va me'yorlarga, texnik shartlarga, sifat ko'rsatkichlariga muvofiqlashtirish. Asosan mashina, asbob-uskunalar, texnologik jarayonlar modernizatsiyalanadi».

Fikrimizcha bu modernizatsiyaga tor ma'nodagi yondashuv bo'lib, bugungi kunda uning keng ma'nodagi mazmuni tobora dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda. **Modernizatsiya** – an'anaviy jamiyatning ilg'or, industrial jihatdan taraqqiy etgan jamiyatga aylanishini ta'minlovchi ijtimoiy-tarixiy jarayon. Klassik sotsiologiyada mazkur atama E.Dyurkgeym tomonidan ijtimoiy mehnat taqsimotini amalga oshiruvchi ijtimoiy tabaqalanish jarayoni sifatida tushunilgan. Veber esa modernizatsiyani ratsionallashtirish jarayoni sifatida tavsiflab, u orqali xo'jalik subyektlari o'z faoliyatlari iqtisodiy samarasini eng yuqori darajada oshirishga intiladilar. Shunday qilib, zamonaviy modernizatsiya jarayoni jahondagi texnologik va ijtimoiy o'zgarishlarning impulsi bo'lib xizmat qiluvchi asosiy, «o'zak» iqtisodiyotlarga nisbatan teng huquqli mavqega erishishni anglatadi. Modernizatsiyaning keng ma'nodagi mazmunini tushunishda iqtisodchi olim R.Nureyev uning neoklassik va keynscha talqinlarini farqlaydi. Jumladan, neoklassiklar tomonidan modernizatsiyaga xususiy mulkchilik va demokratiyani

mustahkamlash sifatida yondashilsa, keynschilar tomonidan eng avvalo, xo‘jalikning asosiy tarmoqlarini qamrab oluvchi tarkibiy o‘zgarishlar sifatida tushuniladi. Dastlabki o‘ringa texnik-iqtisodiy muammolar qo‘yiladi. Xo‘jalikning zamonaviy tarmoqlarining mavjud bo‘lmasligi taraqqiyotning asosiy to‘sqinlik kuchi sifatida qabul qilinadi.

Umuman olganda, modernizatsiya an’anaviy jamiyatdan industriallashtirilgan, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga hamda ijtimoiy jarayonlarni qonunlarga tayangan holda oqilona boshqarishga asoslangan jamiyatga o‘tish jarayonlarini namoyon etadi. Nazariyada modernizatsiya, deganda «an’anaviy tarzda yopiq jamiyat»ga qarama-qarshi o‘laroq «zamonaviy ochiq tarzda jamiyat»ni shakllantirishga olib keluvchi industrilashtirish, sekulyarlashtirish, urbanizatsiya, umumiy ta’lim, vakolatli siyosiy hokimiyat tizimlarining qaror topishi, hududiy va ijtimoiy safarbarlikning kuchayishi kabi jarayonlarning majmuyi tushuniladi.

Modernizatsiya jarayoni doirasida odatda, quyidagi o‘zgarishlar ro‘y beradi:

1) ijtimoiy munosabatlar butun tizimining takomillashuvi va turmush tarzining o‘zgarishi – ixtiloflarni tartibga soluvchi hamda ijtimoiy muammolarni hal etuvchi yangi tartib va mexanizmlarning paydo bo‘lishi;

2) alohida individlarning ongliligi va mustaqilligining oshishi;

3) iqtisodiyot sohasida – tovar-pul munosabatlarining eng yuqori darajada yoyilishi, yangi ilg‘or texnologiyalarning paydo bo‘lishi, boshqaruvchilar va yollanma xodimlarning kasbiy ixtisoslashuvining yuqori darajasiga yetishi;

4) ijtimoiy munosabatlarning o‘zgarishi – immobil tabaqalashgan jamiyatdan dinamik, yuqori ijtimoiy harakatchanlik va ijtimoiy raqobatga asoslangan jamiyatga o‘tilishi.

Modernizatsiya jarayonining tavsiflari qatorida shuningdek, uning quyidagi tamoyillarini ham ajratib ko‘rsatish mumkin:

1) uning majmuaviyligi, ya'ni jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olishi;

2) uning tizimiyligi, ya'ni jamiyat hayoti har qanday tarkibiy qismi yoki yaxlit sohasining o'zgarishi boshqalarining o'zgarishiga olib kelishi. Masalan, madaniy va siyosiy o'zgarishlar iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga olib keladi va aksincha;

3) uning global tavsifi – u dastlab bir necha ilg'or mamlakatlarda boshlanib, keyinchalik butun dunyoga yoyilmoqda;

4) uning davomiylik tavsifi – modernizatsiya qisqa davrda ro'y bermaydi, balki u bosqichlarga bo'linadi (islohotlarni amalga oshiruvchi yetakchi guruhning paydo bo'lishi, o'zgarishlarni ilgari surish, ular natijalarining tarqalishi va mustahkamlanishi);

5) tabaqalashganlik tavsifi – modernizatsiya turli mamlakatlarda turlicha ro'y berib, u yoki bu holda milliy madaniyat va axloq an'analariga tayanadi (masalan, «yapon iqtisodiy mo'jizasi»), G'arb va Yevropa qadriyatlarini foydasiga ulardan to'liq voz kechishni taqozo etmaydi. Ba'zi manbalarda modernizatsiyaning alohida jihatlari e'tibor qaratiladi.

Siyosatshunoslar S.Vebra va L.Pay siyosiy modernizatsiya jarayonining quyidagi asosiy belgi va tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatadilar:

1) siyosiy tizim institutlarining tarkibiy tuzilishi jihatidan tabaqalashuvi ya'ni qat'iy ravishda belgilangan vazifalarni bajaruvchi hamda o'zaro bog'liq va o'zaro ta'sir ko'rsatuvchi yangi siyosiy institutlarning qaror topib borishi (masalan, ijro hokimiyati tarkibida yangi yo'nalishdagi vazirlik va idoralarning tashkil etilishi);

2) siyosiy tizimning safarbarlik qobiliyatlari, ya'ni uning turli-tuman (siyosiy, iqtisodiy, axborot, demografik) resurslarni safarbar etish qobiliyatlarini oshirish hamda ularni taraqqiyotning yangi maqsadlariga erishish tomon yo'naltirish;

3) siyosiy tizimning inqirozli holatlarda yashovchanligi hamda kommunikatsiya, sotsializatsiya va mobilizatsiyaning yangi vositalaridan foydalanish hisobiga inqirozlarni bartaraf etish qobiliyatlarini oshirish;

4) siyosiy tenglik tomon sezilarli darajada harakat qilish, ya'ni fuqarolarning siyosatda ishtirok etishidagi barcha (iqtisodiy, ma'muriy, milliy va h.k.) cheklovlarni sekin-asta tugatib borish.

Umuman olganda, modernizatsiya juda keng tushuncha bo'lib, bugungi kunda uni jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or andozalar tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmuyi sifatida ifodalash mumkin.

Zero, bu holat mamlakatimizning Birinchi Prezidenti I.A. Karimov tomonidan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining 2005-yil 28-yanvardagi qo'shma majlisidagi ma'ruzasida mamlakatni modernizatsiyalash va isloh etishning ustuvor yo'nalishlari hamda mazkur yo'nalishlar doirasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan dolzarb vazifalar orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Jumladan:

1. Davlat qurilishi va boshqaruvi sohasida:

- mamlakatda ijro hokimiyati rolini oshirish, ayni paytda uning vakolatlari va huquqlarini kengaytirish orqali hukumatning mas'uliyatini yanada oshirish;

- mamlakatning Oliy qonunchilik organi – ikki palatali Parlamentni shakllantirish;

- hokimiyatning asosiy bo'g'ini va davlat tayanchi bo'lgan o'zini-o'zi boshqarish organlari – mahalla, mahalla qo'mitalari va qishloq fuqarolik yig'inlariga keng imkoniyatlar berish orqali ularning vakolatlarini oshirish va faoliyati hamda rolini amalda kuchaytirish;

- mamlakat istiqboli bilan bog'liq bo'lgan hamda davlat ahamiyatiga doir muhim qarorlar qabul qilishda ayni paytda faoliyat

ko'rsatayotgan siyosiy partiyalar va fuqarolik institutlarining roli, ishtiroki hamda ta'sirini tubdan kuchaytirish va boshqalar.

2. Sud-huquq tizimi islohoti sohasida:

- sud-huquq tizimini isloh qilish va liberallashtirishni davom ettirgan holda uning faoliyatini demokratik tamoyillar asosida yanada takomillashtirib borish;

- prokuratura tizimining ayrim huquq va vakolatlarini sudlarga o'tkazilishini ta'minlash va boshqalar.

3. Ommaviy axborot vositalari rolini oshirish borasida:

- ommaviy axborot vositalari tizimini yanada rivojlantirish;

- matbuot, radio-televideniye faoliyatini yanada liberallashtirish, ularning mustaqil faoliyat yuritishlari va erkinligini amalda ta'minlash;

- ommaviy axborot vositalarining nodavlat shakllari yaxlit tizimini yaratish, ularning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga hamda tezkor axborotlarni olish va xalqqa yetkazish masalalarida erkinlikni oshirish;

- jamiyatda ommaviy axborot vositalarini erkinlashtirish orqali fuqarolar sog'lom fikrlari va g'oyalarini ayta oladigan «erkin so'z», «erkin fikr» minbariga aylantirishga erishish va boshqalar.

4. Tashqi siyosat sohasida:

- mintaqada tinchlik va barqarorlikni saqlash;

- global muammolardan biriga aylangan xalqaro terrorizmga qarshi kurashishni yanada kuchaytirish;

- diniy ekstremizm va narkoagressiyaga qarshi keskin kurash olib borish;

- boshqa mamlakatlar bilan tashqi integratsiya jarayonlarini yanada rivojlantirish;

- Markaziy Osiyo mintaqasida umumiy bozorni shakllantirishga alohida ahamiyat berish;

- jahonning yirik, nufuzli xalqaro moliya va iqtisodiy tuzilmalari hamda tashkilotlari bilan hamkorlikni yanada rivojlantirish va boshqalar.

5. Iqtisodiyot sohasida:

- mamlakatda amalga oshirilayotgan bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirish;
- iqtisodiyotning turli sohalarini erkinlashtirish;
- bozor iqtisodiyoti sharoitida hozirgacha o'tmishdan meros sifatida saqlanib qolayotgan ma'muriy-taqsimot tizimi mezonlaridan butunlay voz kechish;
- xususiy sektorning yanada jadal rivojlantirilishini ta'minlash;
- davlat tuzilmalarining xususiy tadbirkorlik faoliyatiga aralashuvini yanada ko'proq cheklash;
- kichik biznes va fermerlikni rivojlantirishga e'tiborni qaratish;
- xususiy tadbirkorlik va kichik biznes bilan shug'ullanuvchilar faoliyat ko'rsatishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish hamda ularni rag'batlantirib borishni tashkil etish;
- soliq tizimini yanada takomillashtirish;
- soliqqa tortish borasida qo'shimcha imtiyozlar va pereferensiyalar berilishini ta'minlash va boshqalar.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, modernizatsiyalash jarayonlari mamlakatimiz hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oladi. Ayniqsa, mazkur yo'nalishlar orasida iqtisodiyotni modernizatsiyalash muhim o'rin tutadi. Zero, milliy iqtisodiyotning barqaror va samarali amal qilishini ta'minlash, uni jahonning rivojlangan mamlakatlari taraqqiyoti darajasiga olib chiqish, turli siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar, jahon bozori konyunkturasidagi tebranishlar, inqiroz holatlariga nisbatan «chidamliligi», mustaqil rivojlana olish imkoniyat va salohiyatlari aynan iqtisodiyotdagi tub islohotlar va ularning natijalariga bog'liq. Biroq shu bilan birga iqtisodiyotni modernizatsiyalash ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi o'zgarishlarga chambarchas bog'liq. Ya'ni barcha soha va jabhalar o'rtasida jadal isloh etish va modernizatsiyalash jarayonlarining amalga oshirilishida izchillik va mantiqiy muvozanatni ta'minlashga harakat qilish lozim. Shu o'rinda modernizatsiyalash jarayonining jamiyat har bir a'zosining ongilligi va mustaqilligini oshirishdagi o'rniga

alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki iqtisodiyot hamda mamlakat hayotining boshqa sohalarini modernizatsiyalash eng avvalo, ushbu jarayonlarda ishtirok etuvchi, ularni amalga oshiruvchi va doimiy ravishda takomillashtirib boruvchi jamiyat a'zolari dunyoqarashi, tafakkurining o'zgarishi, ularning demokratik va tub islohot jarayonlaridagi faolligi oshishiga bevosita bog'liq.

18.4. O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ustuvorliklari

Mamlakatimizda jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi shu davrda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoldi.

Mamlakatimizda, milliy iqtisodiyotni isloh etish, erkinlashtirish va modernizatsiya qilish, uning tarkibiy tuzilishini diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan ishlar natijasida inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta'siridan himoya qiladigan kuchli to'siq, mustahkam va ishonchli himoya vositalari yaratildi.

Inqirozga qarshi choralar dasturida – belgilangan chora-tadbirlar quyidagi beshta asosiy vazifani hal etishga qaratildi.

Birinchidan – korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish. Bu vazifa avvalambor, iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari, eksportga yo'naltirilgan va mahalliy lashtiriladigan ishlab chiqarish quvvatlariga tegishlidir.

Ikkinchidan – joriy konyunktura keskin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarining tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha aniq chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish.

Uchinchidan – qat’iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag’batlantirish hisobidan korxonalarining raqobatdoshligini oshirish.

To’rtinchidan – elektrenergetika tizimini modernizatsiya qilish, energiya iste’molini kamaytirish va energiya tejashning samarali tizimini joriy etish choralarini amalga oshirish.

Beshinchidan – jahon bozorida talab pasayib borayotgan bir sharoitda, ichki bozorda talabni rag’batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo’llab-quvvatlash. Bu vazifani bajarishda ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturini kengaytirish katta o‘rin tutadi.

Respublikamizda yaqin istiqbol yillarida ham “izchil yuqori o‘shish sur’atlarini, makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash va iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligini oshirish eng muhim ustuvor yo‘nalishimizga aylanishi darkor”²⁴ Bu davrda iqtisodiyot va uning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik hamda texnologik yangilashni jadallashtirish va uning ko‘lamini kengaytirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish markaziy o‘rin tutadi.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ishlab chiqilgan “Harakatlar strategiyasi” ga asoslanadi.

2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasi quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

I. Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari.

II. Qonun ustuvorligini ta’minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari.

III. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari.

IV. Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari.

²⁴ И. Каримов. Бош мақсадимиз-кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини катъият билан давом эттириш. Тошкент, “Ўзбекистон”, НМУУ 2013.

V. Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar.

Tayanch iboralar: Bozor iqtisodiyotiga o'tish; ma'muriy-buyruqbozlik tizimi; mustabid tizim merosi; o'tish zaruriyatining omillari; «o'zbek modeli»; o'tish davri davomiyligi; o'tish davri bosqichlari; tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga yondashuvlar; iqtisodiyot negizi; ustuvor yo'nalishlar; tarkibiy o'zgarishlar maqsadlari; inson taraqqiyoti indeksi; islohotlarni tasniflash; yutuq va muammolar.

Tayanch tushunchalar

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub (yoki qisman) o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlar.

Iqtisodiy ukulad – turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish – iqtisodiyotning barcha sohaları va tarmoqlarini erkinlashtirish, xo'jalik yurituvchi subyektlarning erkinligi va mustaqilligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirish.

Muhokama uchun savollar

1. Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotining mohiyati va uning oqibatlarini izohlang.
2. Bozor iqtisodiyotiga o'tish, deganda nimani tushunasiz?
3. O'tish davri davomiyligi qancha bo'lishi mumkin?
4. O'tish davridagi umumiy qoidalar nimalardan iborat?

5. «O‘zbek modeli» nima?
6. Milliy iqtisodiyotning negizini nima tashkil etadi?
7. Milliy iqtisodiy islohotlar modelining xususiyatlari?
8. Islohot bosqichlariga oid qanday qarashlar mavjud?
9. Milliy iqtisodiyotning ilmiy-nazariy manbalarini kengaytirishga hissa qo‘shayotgan olimlardan kimlarni bilasiz?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: NMIU, 2015-y.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni.
3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustivor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2017-yil 14-yanvar// Sh.M. Mirziyoyev, Toshkent: O'zbekiston 2017.
4. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. Mazkur kitobdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2016-yil 1-noyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o'tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so'zlagan nutqlari o'rin olgan./ Sh.M. Mirziyoyev. Toshkent: "O'zbekiston", 2017.
5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T.: O'zbekiston, 2009.–56b.
6. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008.
7. Harry Landreth., David C. Colander "History of Economic Thought"
8. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O'rmonov N. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Darslik . - T. "Iqtisod-Moliya", 2007.

9. Razzoqov A . O‘rta Osiyo mutafakkirlarining iqtisodiy g‘oyalari. O‘quv qo‘llanma. - T.: TDIU, 2009.

10. Djumanov D., Allaberganov Z. T.: Iqtisodiy ta‘limotlar tarixi. «Iqtisod-Moliya», 2017.

11. Yaniv Hanoch, Andrew J. Barnes, and Thomas Rice. Abingdon, Oxon; Behavioral economics and healthy behaviors : key concepts and current research. New York, NY : Routledge, an imprint of the Taylor & Francis Group, 2017- 236 pages.

12. Mc Connell, Brue. Economics. 21th edition. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2017

13. Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics. 20th Edition. McGraw-Hill Companies. USA. 2017.

14. Shodmonov Sh.Sh., Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: Iqtisod-Moliya, 2017.

15. Jo‘rayev T., Iqtisodiyot nazariyasi.. Darslik .-T.: «Fan va texnologiya» nashr, 2018.

16. Djumanov D., Husunov D., Allaberganov Z.G. Iqtisodiy ta‘limotlar tarixi (ma‘ruzalar matni) Toshkent-2015

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. D.Bababekova, B.Tursunov.: O‘zbekistonda ijtimoiy islohotlar strategiyasini amalga oshirishda raqobat muhitidan samarali foydalanish yo‘nalishlari. Monografiya. “VneshinvestProm”, 2017.

2. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. – М.: Изд.: «Кно-Рус» Т. 1 - 2008.

3. Федотова В. Г., и др. Глобальный капитализм: три великие трансформации.- М.: Культурная революция. 2008.

4. Гилман М. Дефолт, которого могло не быть/ Пер. с англ. А. Багаева.- М.: Время, 2009.

Internet saytlari

www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali.

www.mf.uz – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti.

www.cbu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti.

www.soliq.uz– O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo‘mitasi rasmiy sayti.

www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasining rasmiy sayti.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
-------------	---

I BO'LIM. QADIMGI DUNYO IQTISODIY TA'LIMOTLARI

I BOB.	“Iqtisodiy ta’limotlar tarixi” fanining predmeti va o’rganish usuli	6
II BOB.	Qadimgi dunyo iqtisodiy g’oyalari.....	19
III BOB.	Feodal jamiyati va uning yemirilishi davridagi iqtisodiy ta’limotlar	38
IV BOB.	O’rta Osiyodagi temuriylar davrigacha bo’lgan iqtisodiy g’oyalar	46
V BOB.	Amir Temur va temuriylar davridagi iqtisodiy g’oyalar va iqtisodiy siyosat	64
VI BOB.	Merkantilizm iqtisodiy ta’limotining mohiyati va ahamiyati	82

II BO'LIM. KLASSIK MAKTABNING IQTISODIY TA'LIMOTLARI

VII BOB.	Angliya va Fransiyada klassik (mumtoz) maktabning shakllanishi	99
VIII BOB.	Klassik iqtisodiy maktabning to’la shakllanishi	125

III BO'LIM. KLASSIK MAKTABGA MUQOBIL TA'LIMOTLAR

IX BOB.	Klassik iqtisodiy maktabga muqobil g’oyalarning mohiyati	146
---------	--	-----

X BOB.	Bozor iqtisodiyotiga muxolif-sotsialistik yo‘nalish mohiyati va uning tarixiy taqdiri	181
--------	---	-----

IV BO‘LIM. XIX ASR OXIRI – XX ASRLARDAGI IQTISODIY TA‘LIMOTLAR

XI BOB	Marjinalizm ta‘limoti va neoklassik iqtisodiy maktablar	205
XII BOB	Institutsionalizm yo‘nalishining mohiyati va ahamiyati	223
XIII BOB	Jon Meynard Keyns ta‘limoti va neokeynschilik	238
XIV BOB	Neoliberalizm g‘oyalarining mohiyati va ahamiyati. Nomukammal raqobat bozori nazariyalari	248
XV BOB	Hozirgi zamon iqtisodiy ta‘limotlari evolyutsiyasi ..	278
XVI BOB	Jahon xo‘jali to‘g‘risidagi iqtisodiy g‘oyalar	289

V BO‘LIM. O‘TISH DAVRI IQTISODIY NAZARIYALARI

XVII- BOB	O‘tish davrining mohiyati va ahamiyati	319
XVIII BOB	O‘zbekiston Respublikasidagi ma‘muriy buyruqbozlik tizimidan bozor munosabatlariga o‘tish davri konsepsiyasi	329
	Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	347

**SH.H.TASHMATOV, X.S.ASATULLAYEV,
Z.G.ALLABERGANOV**

IQTISODIY TA'LIMOTLAR TARIXI

Darslik

*Muharrir N.Artikova
Badiiy muharrir K.Boyxo'jayev
Kompyuterda sahifalovchi Z.Ulug'bekova*

Nashr. lits. AI № 305.
Bosishga ruxsat 23.07.2019-yilda berildi.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. Ofset qog'ozi №2.
"Times New Roman" garniturasini.
Shartli b.t. 20,3. Nashr hisob t. 21,0.
Adadi 100 dona. 34-buyurtma.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyoti
100000, Toshkent, Amir Temur, 60 -A.

«DAVR MATBUOT SAVDO» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
100198, Toshkent, Qo'lyiq, 4-mavze, 46.

